

30 ROKOV VÝSKUMU

NITRIANSKEHO HRADU

1988 – 2018

Zborník referátov
z konferencie
venovaný
k 80. narodeninám
Alexandra T. Ruttkaya



Nitra 2021

**30 ROKOV VÝSKUMU
NITRIANSKEHO HRADU 1988–2018**

**Zborník referátov z konferencie
venovaný k 80. narodeninám Alexandra T. Ruttkaya**

**Peter Bednár – Matej Ruttkay
(editori)**

ARCHAEOLOGICA SLOVACA MONOGRAPHIAE

COMMUNICATIONES

INSTITUTI ARCHAEOLOGICI NITRIENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARUM SLOVACAE



TOMUS XXVII

NITRAE MMXXI

ARCHAEOLOGICKÝ ÚSTAV
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

Peter Bednár – Matej Ruttkay
(editori)

30 ROKOV VÝSKUMU NITRIANSKEHO HRADU 1988–2018

Zborník referátov z konferencie
venovaný
k 80. narodeninám Alexandra T. Ruttkaya

Konferenciu podporili

Archeologický ústav SAV

Mesto Nitra

Rímskokatolícka cirkev Biskupstvo Nitra

Castellum, n. o.



Publikácia vyšla s podporou projektov VEGA 2/143/18 a 2/0124/20
a Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmlúv č. APVV-19-0563 a APVV-16-0449.

NITRA 2021

Peter Bednár – Matej Ruttkay (editori)

30 rokov výskumu Nitrianskeho hradu 1988–2018

Zborník referátov z konferencie venovaný k 80. narodeninám Alexandra T. Ruttkaya

Nitra 2021

Archaeologica Slovaca Monographiae
Communicationes, Tomus XXVII

Hlavný redaktor: Mgr. Branislav Kovár, PhD.

Recenzenti: PhDr. Jozef Labuda, CSc.
PhDr. Vladimír Turčan

Výkonní redaktori: PhDr. Peter Bednár, CSc.
doc. PhDr. Matej Ruttkay, CSc.

Jazykové redaktorky: Mgr. Miriam Nemergutová
PhDr. Zuzana Staneková

Anglické preklady: Mgr. Mária Tejbusová

Počítačová sadzba: Beáta Jančíková

Obálka: Beáta Jančíková

Vydavateľ: Archeologický ústav SAV Nitra

Tlač: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Rozširuje a objednávky prijíma:

Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
tel.: +421/37/6943 209
e-mail: nraukniz@savba.sk



© Archeologický ústav SAV, 2021

ISBN 978-80-8196-055-0



Paul A

OBSAH

Predhovor	9
Peter Bednár	
Výskum Nitrianskeho hradu. Súčasný stav a perspektívy	11
Research of the Nitra Castle. Current status and perspectives	28
Gertrúda Březinová	
Nitriansky hradný kopec a jeho zázemie pred zmenou letopočtu	31
The castle hill of Nitra and its hinterland before the turn of eras	41
Milan Hanuliak	
Včasnostredoveké pochovávanie na Nitrianskom hrade a v jeho zázemí	43
Early medieval burials at the castle of Nitra and in its hinterland	57
Mária Krošláková	
Čo prezradili ľudské kosti z nitrianskeho hradného kopca?	59
What have the human skeletal remains from Nitra Castle Hill revealed?	66
Eva Fottová	
Archeologický výskum južného nádvorja Nitrianskeho hradu v rokoch 2003–2004	67
Archaeological research in the southern courtyard of the Nitra Castle in 2003–2004	77
Gabriel Nevizánsky – Péter Prohászka	
Ignác Gond (Opatril) a počiatky archeologického bádania Nitry	79
Ignác Gond (Opatril) und die Anfänge der archäologischen Forschung in Nitra	86
Tomáš Janura	
Premeny biskupského paláca v 18. storočí	89
Transformations of the Bishop's Palace in the 18 th century	98
Peter Keresteš	
<i>Libera Civitas Nitriensis.</i> Niekoľko poznámok k urbánnym dejinám mesta Nitry v stredoveku a ranom novoveku	99
<i>Libera Civitas Nitriensis.</i> Some notes on the urban history of the town of Nitra in the Middle Ages and the Early Postmedieval period	111

Zuzana Kochánková

Metodika pri obnove Nitrianskeho hradu	113
Methodology for the restoration of Nitra Castle	122

Matej Ruttkay

Prezentácia archeologického kultúrneho dedičstva v Nitre	123
Presentation of archaeological cultural heritage in Nitra	142

Luděk Galuška

Velkomoravský Veligrad – mocenská aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště	145
Great Moravian Veligrad – Early Medieval Agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště	160

Hanna Kóčka-Krenz

Poznań we wczesnym średniowieczu	165
Poznań in Early Middle Age	175

Marcin Danielewski – Jacek Wrzesiński

The gord in Grzybowo in the light of interdisciplinary research	177
The gord in Grzybowo in the light of interdisciplinary research	189

Katarína Harmadyová

Archeologický výskum na hrade Devín. 105 rokov systematického aj nesystematického výskumu	191
Archaeological research at the castle of Devín. 105 years of systematic and non-systematic research	200

Gabriel Fusek – Andrea Slaná

Archeologický výskum hradiska v Divinke	201
Archaeological investigation at the hillfort in Divinka	215

PREDHOVOR

Málokteré z miest na Slovensku je v povedomí verejnosti spájané s dávnou minulosťou a dejinnými udalosťami Slovenska tak, ako Nitra. Mesto je priam romanticky uložené v prudkom ohybe rieky Nitry, na rozhraní Podunajskej nížiny a západných výbežkov pohoria Tribeč. V populárnej spisbe sa o ňom hovorí, že leží na siedmich vrškoch (Kalvária, Borina, hradný kopec, Vršok, Zobor, Lupka, Dražovce). Archeológovia tu doložili prítomnosť človeka od staršej doby kamennej. Európskym unikátom je pohrebisko z mladšej doby kamennej na Priemyselnej ulici, hustá sieť pohrebísk staršej doby bronzovej, početné keltské náleziská, sústava sídlisk z doby rímskej a sťahovania národov a včasnოსlovenského obdobia. Azda najväčšiu intenzitu má stredoveké osídlenie s hradiskami, sídliskami, pohrebiskami, kostolmi, kláštorami, fažobnými priestormi a ďalšími atribútmi. Je to priestor, ktorý sa stal súčasťou historického vedomia našich obyvateľov, slovenským Rímom či Jeruzalemom, symbolom slávnych časov kniežata Pribinu, nášho najstaršieho biskupstva či Svätoplukovej Veľkej Moravy, ktorá bola v čase svojho najväčšieho rozsahu jedným z najmocnejších politických útvarov v stredoeurópskom priestore. Centrálna evidencia archeologických nálezísk jasne preukazuje, že je tu doložená jedna z najväčších koncentrácií archeologických nálezísk nielen v rámci Slovenska, ale aj v strednej Európe. To sa odzrkadlilo aj v množstve vedeckých, odborných a populárno-vedeckých publikácií a štúdií o Nitre.

Pri príchode do mesta zo všetkých svetových strán je jasnou dominantou Nitriansky hrad. V skutočnosti ide o nevysokú vyvýšeninu, ktorú dnes umocňuje vysoká kostolná veža. Jej strategický význam a potenciál je jednoznačný. Logickým výsledkom týchto daností by malo byť sústredenie archeologických aktivít na hradný kopec. Skutočnosť však bola iná. Zlomom bolo obdobie počiatku 30. rokov, kedy sa obrovské nádeje vkladali do výskumov v spojitosti s oslavami 1100. výročia vzniku Veľkej Moravy. Nejako automaticky sa predpokladalo, že sa na hradnom vrchu potvrdí prítomnosť kostola, o ktorom je známa zmienka pravdepodobne z r. 828 v spise *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ukázalo sa, že tzv. Pribinov kostolík (neskororománska časť katedrály sv. Emeráma, sv. Svorada-Ondreja a sv. Benedikta) bol v skutočnosti postavený o pár storočí neskôr. To asi podvedome negatívne ovplyvnilo archeológov a výskumné aktivity na tomto jedinečnom návrší sa viac-menej utlmili a stali sa sporadickými, v podstate zviazanými iba so stavebnými aktivitami. Nič na tom nezmenil ani fakt, že na začiatku 50. rokov priamo na hrade získal nové sídlo Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied i skutočnosť, že riaditelia ústavu kládli dôraz na výskum našich najstarších národných dejín. Spomíname na obdobie 80. rokov, keď sme mali tú česť pracovať v blízkosti pána docenta A. Točíka. Ten nám mladým archeológom stále kládol na srdce, že hradný kopec ukrýva množstvo významných archeologických objavov. Onedlho sa potvrdilo, že sa nemýlil.

Zlom nastal v r. 1988, kedy G. Fusek a neskôr P. Bednár, pod vedením prof. B. Chropovského, začali menšie testovacie výskumy, ktoré zakrátko prerástli vo významné aktivity. Najdôležitejšie objavy sa odprezentovali aj účastníkom svetového archeologického kongresu v roku 1991. Postupne hlavnú pochoď vedenia výskumov prevzal P. Bednár a na desiatkach výskumov sa podieľali aj mnohí ďalší výskumníci (M. Bielich, G. Březinová, K. Daňová, P. Debnár, E. Fottová, M. Cheben, Z. Poláková, M. Ruttkay, P. Smetanová, M. Samuel, O. Žaár). 30 rokov výskumu zásadne zmenilo poznatky o dávnom vývoji osídlenia, doložilo jedinečné situácie z mladšej doby kamennej, bronzovej, laténskej či stredoveku. Potvrdila sa prítomnosť mohutného veľkomoravského hradiska/hradu obohnaneho hradbou s kamennou stenou na vonkajšej a vnútornej strane s rozlohou vyše 8 ha, ktorý musel v 9. storočí skutočne pôsobiť ako nedobytná pevnosť. Odkryla sa kamenná románska hradba so vstupnou bránou, objasnili sa premeny vrcholnostredovekého hradu, hroby a cintoríny a mnohé ďalšie objekty.

Aj vzhľadom na tieto výsledky sme sa rozhodli zorganizovať medzinárodnú konferenciu „30 rokov výskumu Nitrianskeho hradu. Nitra, 6.–7. 9. 2018“. S podporou Rímskokatolíckej cirkvi, Biskupstva Nitra sa uskutočnila v konferenčných priestoroch Kňazského seminára sv. Gorazda v Nitre. Konferenciu podporilo aj Mesto Nitra, za čo obom inštitúciám ďakujeme. Cieľom bolo predstavenie najvýznamnejších výsledkov nitrianskych výskumov, ich vedecká oponentúra a prezentácia, ako aj porovnanie s výsledkami odkrytov na ďalších významných včasnostredovekých centrách v strednej Európe. V zborníku z konferencie sú vedeckej i laickej verejnosti sprístupnené vybrané štúdie (nie všetci referujúci poskytli svoje štúdie na publikovanie). V prvej časti ide o výskumy hradu a jeho zázemia (štúdie P. Bednára, G. Březinovej, M. Hanuliaka, E. Fottovej, M. Krošlákovéj). V ďalších kapitolách odkrývajú dávnú minulosť hradu a Nitry



Medzinárodná konferencia „30 rokov výskumu Nitrianskeho hradu“.

historicko-archívne analýzy. T. Janura zdokumentoval rekonštrukcie, opravy a úpravy hradu v 18. storočí. Tu sa čitateľ dozvie informácie aj o funkčnom využití jednotlivých miestností a o vnútornom mobiliári viacerých priestorov. P. Keresteš na základe štúdia listinných prameňov v skratke približuje niektoré významné kapitoly z urbánnych dejín mesta Nitry v stredoveku a rannom novoveku. Ďalšia časť zborníka je venovaná dejinám výskumu a pamiatkovej prezentácii hradu. Sondou do archeologickej činnosti druhej polovice 19. storočia je spracovanie aktivít I. Gonda, vychádzajúce najmä zo štúdia dobovej tlače (G. Nevizánsky, P. Prohászka). Ide najmä o predstavenie a lokalizáciu mnohých doteraz nepoznaných archeologických objavov z čias monarchie. M. Ruttkay analyzuje stav prezentácie archeologického kultúrneho dedičstva v Nitre a zároveň skicuje možnosti v tejto oblasti do najbližšej budúcnosti. Práca Z. Kochánkovej prináša sumarizačný pohľad na 5 najvýraznejších projektov obnovy hradu od 30. rokov 20. storočia.

Záverčná časť dokresľuje situáciu na významných dlhodobo skúmaných včasnostredovekých centrách a aj na dobových hradiskách v strednej Európe. Nitra bola v 9.–12. storočí významnou husto osídlenou aglomeráciou. Z tohto hľadiska má v dobovej strednej Európe iba málo analógií. Jednu z nich – mocenskú aglomeráciu Staré Město-Uherské Hradiště predstavil L. Galuška. Nové pohľady na vývoj významného mocenského centra v poľskej Poznani najmä v druhej polovici 10. storočia poskytla štúdia prof. H. Kóčky-Krenz. Výhody interdisciplinárnej spolupráce pri výskume hradov v Poľsku na príklade lokality Grzybowo približujú M. Danielewski a J. Wrzesiński. K. Harmadyová sumarizuje 105 rokov výskumu na hrade Devín. Súborný pohľad na výskumy hradiska Divinka a ich interpretáciu prináša štúdia G. Fuseka a A. Slanej.

Publikované príspevky podávajú stav poznania v období konania konferencie, t. j. v roku 2018. Na tomto mieste musíme poďakovať všetkým účastníkom konferencie za ich významný vedecký prínos. Veríme, že táto publikácia, ktorá vznikla vďaka podpore projektov VEGA 2/0143/18, VEGA 2/0124/20, APVV-16-0449, APVV-19-0563 prispeje k poznaniu najstarších dejín Nitry v stredoeurópskom kontexte a tiež k budúcej prezentácii významných archeologických pamiatok na území mesta a v jeho zázemí.

Zborník vychádza v roku, v ktorom sa dožíva významného životného jubilea, 80. rokov, prof. PhDr. Alexander T. Ruttkay, DrSc. Významný bádateľ, ktorý od počiatku podporoval výskum Nitry a Nitrianskeho hradu, zaujímal sa o jeho aktuálne výsledky a prispieval pri jeho realizácii cennými radami a konzultáciami, tak vo funkcii zástupcu riaditeľa a neskôr, po roku 1991, v pozícii riaditeľa Archeologického ústavu SAV. Viaceré odkryvy a vyhodnotenia sa diali pod ním zastrešenými projektmi. Práve preto sme sa rozhodli venovať mu túto publikáciu. Zároveň by sme obaja zostavovatelia chceli poďakovať prof. Alexandrovi T. Ruttkayovi za podporu, pomoc a rady, ktoré nám poskytol pri prvých krokoch v archeologickom výskume a počas našej vedeckej kariéry. Želáme jubilantovi pevné zdravie, veľa pracovnej i rodinnej pohody a množstvo ďalších vedeckých úspechov.

VÝSKUM NITRIANSKEHO HRADU¹

Súčasný stav a perspektívy

P E T E R B E D N Á R

Research of the Nitra Castle. Current status and perspectives. The paper gives an overview of the current state of research on the Nitra Castle. It briefly mentions the earliest views on the castle and its history from the 19th c. until the beginning of critical scientific research in the 1930s. He reviews the first extensive research on the castle in the years 1930–1931. A substantial part of the paper is an overview of the research and its results that were carried out at the castle from 1988 to 2018. It also briefly gives an overview of the most significant results. Finally, he presents the possibilities for further research on the castle hill.

Keywords: Nitra Castle, Middle Ages, Modern Age, Archaeological Research, History of Research.

Nitriansky hrad je neprehliadnuteľnou pamiatkou nielen mesta, ale aj jeho blízkeho okolia. Je optickou dominantou a objektom, ktorý má významné miesto v našich dejinách. Záujem o jeho dejiny a históriu má staršie korene a posledných tridsať rokov predstavuje najdlhšie neprerušované obdobie komplexného vedeckého výskumu tohto miesta. Ako významnej pamiatke a sídlu jedného z najstarších biskupstiev v stredovýchodnej Európe bola Nitrianskemu hradu venovaná pozornosť už v počiatkoch historického výskumu našich dejín. Poznávanie jeho dejín však vychádzalo iba z písomných prameňov. Napriek často jednostrannému pohľadu, zameranému najmä na dejiny biskupstva, predstavujú tieto diela jediný syntetický prehľad dejín Nitrianskeho biskupstva a kapituly. Dielo J. Vuruma *Episcopatus Nitriensis ejusque praesulum memoria*,² sa stalo inšpiráciou pre A. Stránskeho a Š. Cserenyho.³ Napriek niektorým nekritickým a romantickým tvrdeniam je neoceniteľným a dodnes neprekonaným dielom, poskytujúcim prehľad o dejinách Nitrianskeho biskupstva a činnosti jeho biskupov. Ešte väčší význam má dnes už málo známe či takmer zabudnuté dielo J. Vagnera o dejinách Nitrianskej kapituly.⁴ To spomína viaceré dnes už stratené alebo zničené pramene a je tak často jediným zdrojom informácií o tejto významnej cirkevnej inštitúcii. Záver romantického obdobia skúmania Nitrianskeho hradu, poznačeného absenciou kritickej analýzy prameňov, predstavujú práce J. Hodála, ktoré sú venované Pribinovmu kostolu.⁵ I keď interpretácia neskororománskej časti kostola ako zvyšku Pribinovho kostola je dnes už neudržateľná a jednoznačne nepotvrdená, niektoré jeho interpretačné argumenty sa dajú aplikovať aj pri hypotetickom hľadaní počiatkov Kostola sv. Emeráma.

Prvé komplexnejšie pokusy o pohľad na dejiny hradu a premeny jeho podoby sa objavujú až v 30. rokoch 20. stor. Žiaľ, trvali iba krátku dobu. V povojnových rokoch dostala prednosť obnova hradu a jeho výskum sa opomenul. Až rozsiahla obnova hradu v 80. rokoch 20. stor. bola impulzom pre výskum, ktorý nepretržite trvá 30 rokov. V príspevku sa pokúsime z pohľadu pamätníka zhrnúť jeho priebeh.

Už prvý archeologický a stavebno-historický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1930–1931, vyvolaný pripravovanými oslavami vysvätenia tzv. Pribinovho kostola, predstavoval v tej dobe príklad

¹ Príspevok vznikol v rámci projektov VEGA 2/143/18 „Stredoveká dedina a jej zázemie“, 2/0124/20 „Ekonomika stredoveku (6.–13. storočie)“ a projektov APVV-19-0563 „Mocenské centrá a ich zázemie v 8.–11. storočí“ a APVV-16-0449 „Stredoveká Nitra v hmotných prameňoch“.

² *Vurum 1835.*

³ *Stránsky/Cserenyey 1933.*

⁴ *Vagner 1896.*

⁵ *Hodál 1930; 1933.*



Obr. 1. Nitra, hrad. Južná stena kostola a kaplnky počas výskumu J. Böhma a V. Mencla v r. 1930–1931. Bielou líniou vyznačené nárožie staršieho kostola. Foto V. Mencl 1930–1931; interpretácia I. Staník 1992.

ideálneho spôsobu výskumu takejto pamiatky. V tom čase nebolo bežným javom, že súbežne s archeologickým výskumom sa vykonával aj stavebno-historický a umelecko-historický výskum sakrálneho komplexu.⁶ Treba oceniť najmä dôkladnú dokumentáciu odkrytých situácií od Ing. arch. V. Mencla. Niektoré interpretačné omyly, ktoré boli podmienené vtedajším stavom, sa podarilo vďaka tejto precíznej dokumentácii a jeho analytickému pohľadu uviesť na správnu mieru. Ako príklad môžeme uviesť nesprávnu interpretáciu situácie pri asanovanom rizalite na južnej strane neskororománskej časti kostola. Fotodokumentácia V. Mencla umožnila Ing. arch. I. Staníkovi túto situáciu správne interpretovať, že na západnej strane nejde iba o zaplnenie jazvy v murive po odstránenej časti neskororománskeho muriva, ale že sa tu stýkajú murivá dvoch stavebných fáz kostola, pričom západne od jazvy je takmer kompletne zachované kvádrmi armované juhovýchodné nárožie staršej stavby (obr. 1). Tento predpoklad následne potvrdil aj revízny archeologický výskum.⁷ Veľkým prínosom V. Mencla bola aj slohová analýza vývoja sakrálneho komplexu. Z hľadiska relatívnej chronológie vývoja jednotlivých častí kostola nebola dodnes potrebná významnejšia úprava. Zmeny v absolútnom datovaní vzniku niektorých konštrukcií či objektov boli výsledkom prirodzeného vývoja bádania.

Keď spomíname prvý archeologický výskum a stavebno-historický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1930–1931, musíme spomenúť aj vydanie publikácie *Nitra – Dejiny a umenie Nitrianskeho zámku*. Tá vyšla krátko po ukončení výskumu a okrem štúdie o výsledkoch výskumu v nej boli prvýkrát zhrnuté aj vtedajšie poznatky o umelecko-historickom výskume hradu a pamiatok na Nitrianskom hrade.⁸

Nasledujúce dve desaťročia, poznačené vojnou i spoločenskými zmenami, nepriali výskumu tejto pamiatky. Síce prebehla obnova vojnou poznačeného hradu, ale nebola sprevádzaná výskumom. Pokusom o obnovenie záujmu bol výskum A. Točíka a E. Rejholca v rokoch 1958–1959, vykonaný na svahu pri Morovom stĺpe.⁹ Ten priniesol najmä početné doklady o osídlení kopca v staršej dobe bronzovej a v neskoršej

⁶ Böhm/Mencl 1931; 1933.

⁷ Bednár/Staník 1993b.

⁸ Eisner a i. 1933.

⁹ Točík/Rejholec 1993.



Obr. 2. Plochy skúmané od roku 1988. Legenda: 1 – východné nádvorie (1988–1992, 2010); 2 – kazemata JV bastiónu (1991–1992); 3a – kuchynia paláca (1991); 3b – nádvorie paláca (1996); 3c – západné krídlo paláca (1998); 4 – južné nádvorie (1993, 2003–2004); 5 – suterén hospodárskej budovy (1994); 6 – statická ryha pri Morovom stĺpe (1994); 7 – záhrada Prepoštského paláca (1991–1992, 2017); 8 – západný svah hradného kopca (1994–1995); 9 – suterén Župného domu (1990–1991, 1995–1996); 10 – nádvorie Župného domu (1996–1997); 11 – záhrada Župného domu (1997, 2017); 12 – južný svah (1996); 13 – nádvorie malého seminára (1994); 14 – parcela 61 (1998); 15 – Hradná 2 (1999); 16 – sakristia (2002) a Dolný kostol (2008–2009, 2010); 17 – most (2010); 18 – bastión a priekopa (2010, 2013); 19 – suterén paláca (2011–2013); 20 – Námestie Jána Pavla II. (2012–2016); 21 – Samova ulica 20 – parcela 64 (2014); 22 – Pribinovo námestie (1988–1989); 23 – južný bastión, dokumentácia kazemát a geofyzikálny prieskum (2018).

vo včasnoslávskom období i v 9.–10. stor.¹⁵ Súčasne s ním sa začal v tomto priestore aj stavebno-historický výskum, vykonávaný Ing. arch. I. Staníkom. Tento výskum neskôr prerástol do systematického plošného výskumu nádvorí. Vykonával sa do roku 1992 a táto spolupráca archeológa a stavebného historika priniesla množstvo zásadných poznatkov o podobe a vývoji hradného opevnenia, sakrálneho komplexu, ale aj okolitého priestoru.¹⁶ Aj napriek tomu, že výsledky tohto výskumu boli viackrát publikované, spomenieme aspoň najvýznamnejšie z nich.

dobe laténskej. Žiaľ, v ďalšom výskume sa systematicky nepokračovalo. Ojedinelé aktivity v 60. rokoch spojené s menom A. Habovštiaka mali skôr charakter dokumentovania lokálnych situácií.¹⁰ Podobne dokumentačný charakter a menší rozsah mali aj akcie v rokoch 1970–1985.¹¹ Tie iba naznačili potenciál hradného kopca. Osobitnú zmienku si zasluhuje nález B. Puškárovej získaný pri stavebno-historickom výskume veže kostola. Práve ona objavila v renesančnej časti muriva zamurovaný starší architektonický článok, ktorý zaradila do predrománskeho obdobia.¹² Ako sa neskôr potvrdilo, jej predpoklad o predrománskom pôvode Kostola sv. Emeráma bol správny a článok s veľkou mierou pravdepodobnosti pochádza z predrománskej fázy kostola, identifikovanej v tzv. Dolnom kostole. V tom čase (v roku 1985) sa v rámci pripravovanej obnovy hradu vykonával aj krátky sondážny výskum vo vnútornej priekope južného opevnenia vrcholu hradného kopca.¹³

Prelom v záujme o hrad a hradný kopec nastal až v roku 1988 (obr. 2). Stavba sochy kniežaťa Pribinu na Pribinovom námestí a s ňou spojené úpravy terénu boli impulzom pre záchranný výskum O. Ožďániho v roku 1988 i záchranného výskumu v okolí sochy v roku 1989.¹⁴ Výskum v roku 1989 priniesol aj prvé doklady o osídlení kopca vo včasnom stredoveku, v 9.–10. stor. Ešte väčší význam mal záchranný archeologický výskum, ktorý začal v roku 1988 na východnom nádvorí, východne od sakrálneho komplexu. Už v prvej sezóne priniesol nálezy, ktoré naznačili osídlenie vrcholu kopca

¹⁰ Habovštiak 1962a; 1962b; 1965; 1979.

¹¹ Cheben/Kuzma 1982; Chropovský/Chropovská 1986; Kujovský 1978.

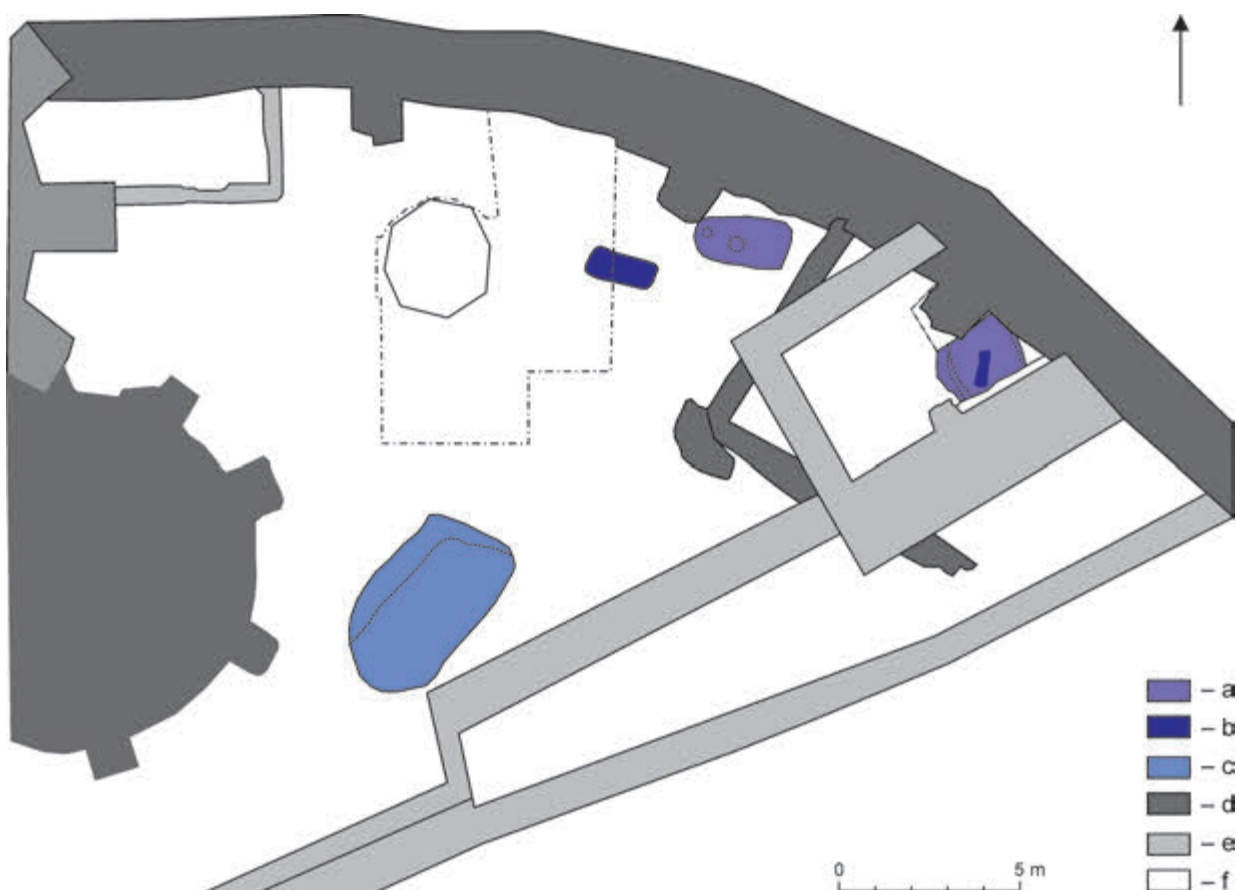
¹² Puškárová 1985; 1993.

¹³ Chropovský/Chropovská 1986.

¹⁴ Chropovský/Fusek/Bednár 1991; Ožďáni 1990.

¹⁵ Fusek 1994, 230, tab. XLV: 1–5; Chropovský/Fusek 1990.

¹⁶ Bednár 1997a; 1998a; 1998b; Bednár/Staník 1993a; Chropovský/Fusek/Bednár 1991.



Obr. 3. Nitra, hrad. Východné nádvorie. Včasnostredoveké polozemnice a hroby pod valom I. Legenda: a – polozemnice pod valom (1. pol. 9. stor.); b – hroby pod valom (1. pol. 9. stor.); c – polozemnica (10.–prvá pol. 11. stor.); d – románske a gotické objekty (záver 11. až prvá pol. 13. stor.); e – gotické a renesančné objekty; f – neskúmané.

V tzv. Vazulovej veži sa podarilo odkryť časť priekopy maďarovskej kultúry, ktorá je dokladom opevnenia vrcholu kopca už v staršej dobe bronzovej. Nad zvyškami sídliska zo staršej doby bronzovej sa popri stredovekom obvodovom opevnení hradu a pod ním zistili viaceré objekty zo záveru doby laténskej. Najmladší dom i palisáda, ktorá patrila k tejto fáze osídlenia boli zničené požiarom. Po tomto požiari vrchol kopca na minimálne pol tisícročia spustol. Nejasné je osídlenia kopca vo včasnoslovanskom období. Aj napriek tomu, že z nádvorja pochádza niekoľko črepov keramiky, datovanej do tohto obdobia, dosiaľ sa nenašli objekty ani ďalšie hnutelné nálezy z tohto obdobia. Preto nevylučujeme, že črepy sa sem mohli dostať spolu s hlinou z inej lokality v okolí kopca.

Ďalším významným zistením bolo potvrdenie včasnostredovekého osídlenia kopca pred výstavbou najstaršieho opevnenia. Zahĺbené časti dvoch domov, ktoré ležali nad vrstvami z neskorej doby laténskej, obsahovali v zásype síce nepočítané, ale dôležité nálezy zlomkov keramiky. Rámcovo ju môžeme datovať do druhej polovice 8. alebo prvej polovice 9. stor. Okrem dvoch domov z tohto obdobia sa na východnom nádvorí preskúmali aj dva kostrové hroby (obr. 3).

K najvýznamnejším objavom v tomto priestore patrili početné doklady existencie včasnostredovekej kamennej murovanej architektúry, ktorá tu stála už v 9. stor. Zhluk kompaktnej malty, odkrytý nad jedným z hrobov a pod dvojplášťovým valom I predstavuje miesto, na ktorom sa miešala malta pre blízko stojacu stavbu. Aj v telese tohto valu (ďalej označovaný aj ako val I) sa našlo veľké množstvo druhotne použitej stavebnej sutiny z kamennej murovanej stavby. To svedčí o tom, že v čase výstavby valu došlo minimálne k rozsiahlej prestavbe už stojacej stavby. Doklady existencie ďalšej mladšej stavby, alebo prestavby staršieho objektu sa našli pri vnútornej plente valu I.

Na východnom nádvorí sa prvýkrát a dosiaľ aj najlepšie ucelene zachytil vývoj a premeny opevnenia v 9.–16. stor.¹⁷ V celej šírke sa tu našlo najstaršie valové opevnenie, val s dvomi kamennými plentami,

¹⁷ Bednár/Samuel 2001; Bednár/Šimkovic 2011.



Obr. 4. Nitra, hrad. Východné nádvorie. Preskúmaný priebeh valu I (druhá pol. 9 až prvá pol. 10. stor.). Legenda: a – kamenné steny valu; b – drevená armatúra valu.

drevenou roštovou armatúrou a hlineným jadrom (val I), ktorý na základe situácie preskúmanej v kaze-matách juhovýchodného bastionu datujeme do druhej pol. 9.–10. stor. (obr. 4). Dali sa tu sledovať zvyšky širokého komorového valu (valu III), pričom vďaka nálezom mince Petra I. Orseolu, nájdenej na nádvorí v násype vonkajšieho radu komôr, môžeme datovať jeho výstavbu do polovice 11. stor. Priaznivá stratigrafická a nálezová situácia na východnom nádvorí umožnila v tej dobe prelomové datovanie výstavby ďalšej fázy opevnenia, románskej murovanej hradby, do prelomu 11.–12. stor.¹⁸

Do obdobia po zániku valu III a vzniku murovaného opevnenia, teda najneskôr na prelom 11. a 12. stor. je kladený aj vznik cintorína okolo Kostola sv. Emeráma.¹⁹ Potvrdilo sa zistenie J. Böhma a V. Mencla, že východná časť tzv. Dolného kostola, považovaného za jeho najstaršiu časť a niektorými označovaný aj ako Pribinov kostol, vznikla najskôr na prelome 12.–13. stor. alebo v prvej polovici 13. stor. a porušuje staršie hroby cintorína.²⁰ Revíznym výskumom na ploche medzi južnou stenou kostola a východnou stenou sakristie priniesol ďalší významný objav. Ukázal, že južná stena kostola nie je výsledkom jednej stavebnej fázy, ale že neskororománska východná časť je pristavaná k staršej stavbe, z ktorej sa zachovalo juhovýchodné nárožie.²¹ Zistilo sa, že jazva po vybúranom rizalite nebola V. Menclom správne interpretovaná. Odkryv základového muriva ukázal, že neskororománska časť kostola bola pristavaná k staršiemu kostolu, tvoriacemu jadro tzv. Dolného kostola.

Okrem týchto najdôležitejších nálezov z obdobia počiatkov hradu v 9.–13. stor. výskum východného nádvorja priniesol aj množstvo ďalších poznatkov o podobe a vývoji tohto priestoru v 13.–20. stor. Pod tzv. Vazulovou vežou sa preskúmala murovaná stavba z 13.–15. stor. Ukázalo sa, že východné nádvorie,

¹⁸ Podrobnejšie zdôvodnenie výstavby valu III a románskej murovanej hradby pozri *Bednár/Samuel 2001*.

¹⁹ *Bednár/Ruttikay 2018*, 233, 234.

²⁰ *Bednár/Staník 1993a*.

²¹ *Bednár/Staník 1993b*.

využívané do 15.–16. stor. ako cintorín, vzniklo ako samostatný priestor až počas prestavby hradu v druhej polovici 15. stor. Impulzom pre prestavbu bolo rozsiahle poškodenie hradu a jeho opevnenia. V druhej pol. 15. stor. zanikla stavba pod vežou a bola vyhlbená vnútorná priekopa a nádvorie ohraničovalo opevnenie z kolov, vypletených prútím a omazaným hlinou. Nádvorie v tom čase začalo meniť aj svoju funkciu. Pochovávanie sa postupne prenieslo k sakristii kostola a priestor za kostolom začali využívať ako súčasť opevnenia a neskôr ako hospodársky priestor. V závere 15. stor. tu krátku dobu fungovala kovolejárska (zvonolejárska?) dielňa, neskôr vznikla studňa, ktorú v 18. stor. prekryla stavba. V nej bol umiestnený mechanizmus na čerpanie vody. K palisáde ohraničujúcej nádvorie z juhu pristavali dve murované bašty. Palisádu neskôr nahradila murovaná hradba a ešte v priebehu 16. stor. východnú baštu nahradila tzv. Vazulová veža. V druhej polovici 17. stor. vybudovali na severnej strane bastión a na nádvorí schodisko do jeho kazemát. V druhej polovici 19. stor. vznikol na poschodí veže vodojem, z ktorého bol hrad zásobovaný vodou. Rozsiahlou zmenou prešlo nádvorie v rokoch 1930–1933, v rámci obnovy počas prípravy Pribinových osláv v roku 1933.²²

Súbežne s výskumom východného nádvoría sa v rokoch 1988–1992 vykonávali aj ďalšie výskumy na iných miestach hradného kopca. V rokoch 1988 a 1989 to boli výskumy na Pribinovom námestí,²³ ktoré odkryli niekoľko pravekých a stredovekých objektov a pravdepodobne včasnostredovekých hrobov. V rokoch 1990–1991 sa začal výskum v areáli Župného domu, ktorý pokračoval aj v rokoch 1995–1997 a 2008.²⁴ Zachytili sa tu objekty a vrstvy zo staršej doby bronzovej a neskorej doby laténskej. Ich najväčším prínosom bolo doplnenie poznatkov o podobe a vývoji stredovekého opevnenia tejto časti hradu a objav stredovekej a včasnonovovekej hradnej brány.²⁵ Zvlášť cenné sú zvyšky najstaršej odkrytej fázy brány, ktorá bola súčasťou románskej murovanej hradby a v čase, kedy plnila funkciu, podčiarkovala svojou monumentalitou význam hradu.

Súbežne s výskumom na východnom nádvorí sa v rokoch 1990–1992 vykonával aj výskum v kazematách juhovýchodného bastiónu. Čo sa týka preskúmanej plochy, išlo o malý výskum, ktorý ale priniesol množstvo dôležitých poznatkov o vývoji osídlenia hradného kopca. Prvýkrát sa tu zistila kultúrna vrstva, resp. plytký zahĺbený objekt s nálezmi neolitckej keramiky, z počiatkov železovskej skupiny. Potvrdilo sa intenzívne osídlenie vrcholu kopca v staršej dobe bronzovej a v závere mladšej doby železnej. Rovnako ako na východnom nádvorí aj tu sa potvrdilo viacfázové osídlenie vo včasnom stredoveku. Najcennejším objavom bolo odkrytie vnútornej plenty valu I a piatich hrobov na jeho vnútornej strane. Jeden z hrobov bol starší ako val I, dva boli súčasné a dva boli uložené do zeme po požari a zdeštruovaní valu. Dôležité boli najmä hroby, ktoré sú na základe dobre overiteľnej stratigrafie súčasné s valom I (obr. 5). V hrobe 3/91 sa našli dve včasnostredoveké náušnice, ktoré umožňujú hrob datovať do 8.–11. stor. V hrobe 1/91, zasahujúcom pod severnú stenu kazematy sa našlo pri lebke päť náušnic, ktoré umožnili hrob časovo zaradiť do 9. až prvej polovice 10. stor. Išlo o prvý doklad toho, že val I vznikol najneskôr v priebehu druhej polovice 9., prípadne v prvej polovici 10. stor.²⁶ Aj vďaka tomu nález sa zmenilo nazeranie na počiatky a význam hradného kopca v 9. stor. Doložené opevnenie i početné nálezy staršej stavebnej sutiny, dokladajúce existenciu kamennej murovanej architektúry na vrchole hradného kopca, potvrdzovali jeho význam aj napriek tomu, že z hradu nepochádzali žiadne bohaté hroby či honosné hnuťelné nálezy. Dovolili vysloviť hypotézu, že sídlo na hradnom kopci už od počiatkov 9. stor. slúžilo ako kniežací hrad.

Menší rozsah mal sondážny výskum v areáli veľkoprepoštva v rokoch 1991–1992. Jedna sonda sa urobila na mieste asanovaného západného traktu budovy. Zistilo sa, že veľkú časť vrstiev v tejto časti areálu predstavujú novoveké vrstvy, ktoré sa sem dostali pravdepodobne pri terénnych úpravách počas hĺbenia vonkajšej priekopy južného opevnenia hradu. Iba fragmentárne sa zachovali stredoveké vrstvy a nezistili sa žiadne vrstvy z praveku. Priestor pri tom musel byť osídlený, o čom svedčí včasnostredoveká zásobná jama, zapustená do skalného podlažia. Intenzívne osídlenie tejto časti hradného kopca v praveku a stredoveku sa potvrdilo v sondách pri ohradnom múre na západnej strane kopca.²⁷

V rokoch 1993–1995 sa výskumné aktivity sústredili na južné nádvorie pred biskupským palácom a západnú časť kopca. V roku 1993 sa preskúmali dve sondy na južnom nádvorí. Potvrdili, že

²² Podrobnejšie k obnove sa v tomto zborníku vyjadruje Z. Kochánková (2021).

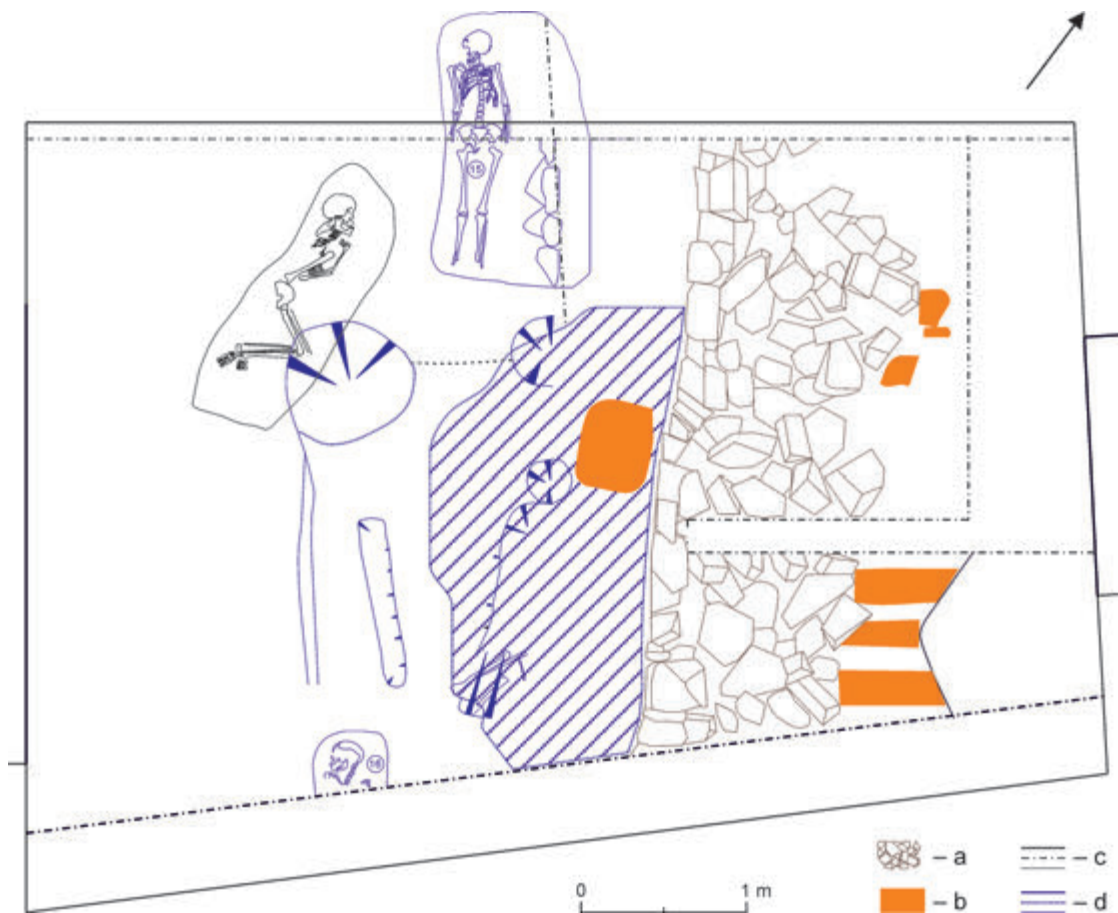
²³ Chropovský/Fusek/Bednár 1991; Ožďáni 1990.

²⁴ Bednár/Bóna 1997; Bednár/Březinová 1992; Bednár/Staník 1993b; Samuel 1998; 1999; 2011; Samuel/Bednár 2012.

²⁵ Samuel/Bednár 2012.

²⁶ Podrobnejšie Bednár 1997a; 1998a, 373–378, obr. 4–6.

²⁷ Bednár/Březinová 1992; Bednár/Staník 1993b.



Obr. 5. Nitra, hrad. Kazematy Juhovýchodného bastiónu. Pôdorys vnútornej plente valu I, hrobov a objektov pri plente valu I. Legenda: a – kamenné steny valu; b – drevená armatúra valu a zvyšky drevenej skrinky pri vale; c – objekty a hrob staršie ako val; d – súčasné s valom.

v areáli hradu pred biskupským palácom je nálezová situácia veľmi dobre zachovaná a v priebehu stáročí tu pri meniacom sa a prestavovanom západnom opevnení hradu stálo veľké množstvo objektov, ktoré prekryli mohutné násypy z novovekých úprav nádvorja. Mocnosť antropogénnych sedimentov a zvyškov opevnenia dosahuje v juhozápadnej časti nádvorja až takmer 13 m (obr. 6).²⁸ Poznatky tohto výskumu v rokoch 2003–2004 vo výraznej miere doplnila novými nálezmi vrcholnostredovekej a včasnouovovekej architektúry a spresnením datovania viacerých nálezových horizontov E. Fottová²⁹ a v roku 2014 Z. Poláková.³⁰

V roku 1994 nadviazal na výskum južného nádvorja výskum v suteréne hospodárskej budovy (dnešná budova Diecézneho múzea). Tu sa prvý raz podarilo pôdorysne zachytiť vnútornú konštrukciu širokého komorového valu (valu III; obr. 7). Tvorili ju rady nerovnako veľkých zrubových komôr vyplnených hlinou, stavebnou sutinou a ílom. Situácia získaná výskumom na južnom nádvorí a v suteréne hospodárskej budovy, kde sa našiel vnútorný okraj valu III umožnila spresniť aj jeho šírku. Potvrdilo sa, že v základni bol široký min. 21 m a že patrí k širokým komorovým valom, ktoré boli budované na uhorských hradoch pravdepodobne v polovici 11. stor.³¹

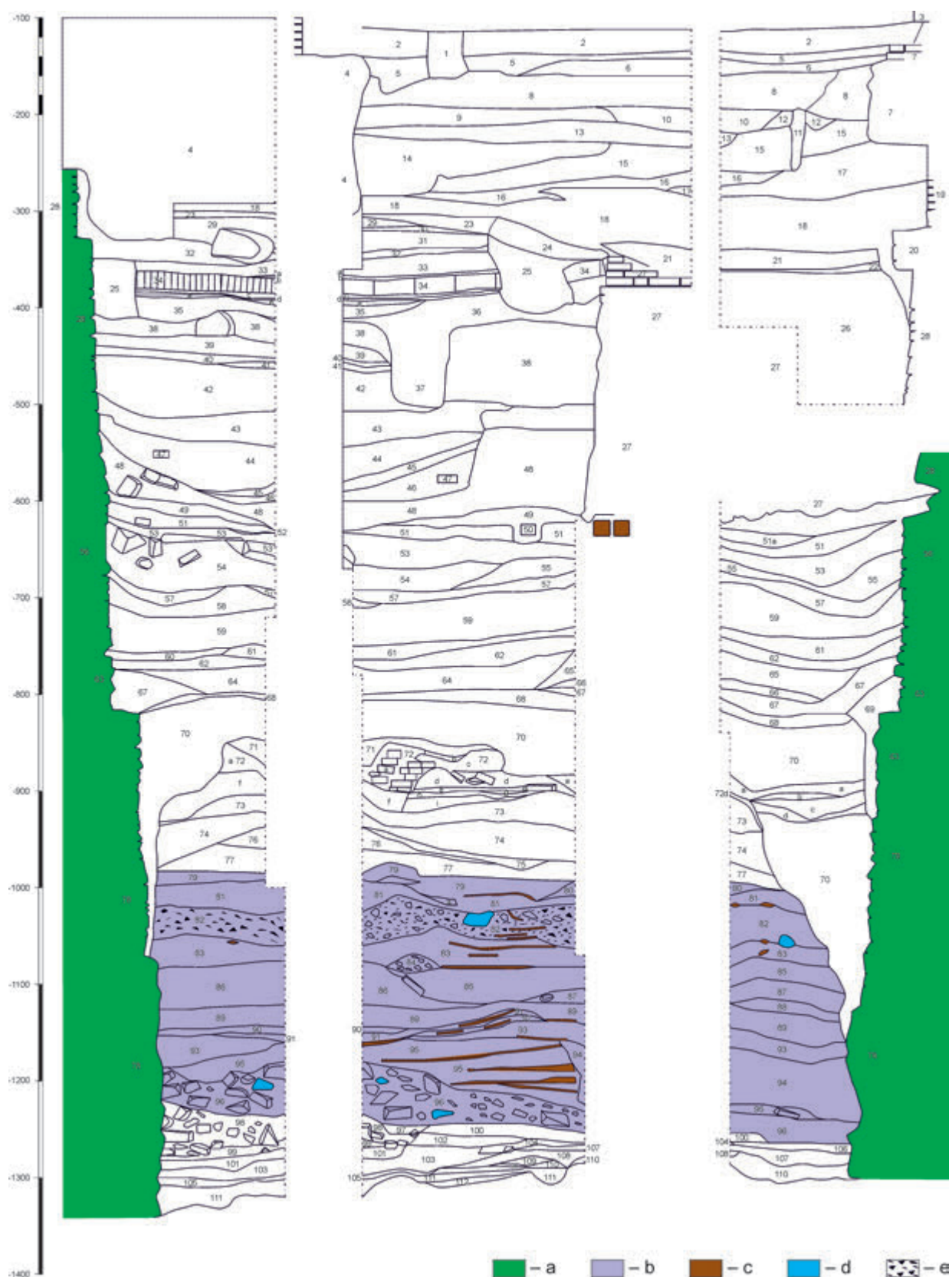
V roku 1994 sme pri výkope ryhy pre elektrický kábel vykonali aj krátky výskum na západnom svahu hradného kopca pod juhozápadným bastiónom. Na neho nadviazal výskum na západnom svahu hradného kopca v roku 1995. Preskúmalo sa tu viacero dôležitých situácií, dopĺňajúcich poznatky o vývoji opevnenia

²⁸ Bednár 1997b; Bednár/Samuel 2001, 309–313, obr. 7–9.

²⁹ Pozri príspevok E. Fottovej v tomto zborníku.

³⁰ Bednár a i. 2019.

³¹ Podrobnejšie k tomu Bednár 1997b; Bednár/Samuel 2001, 309–313, obr. 7–9; Buzas 2006.



Obr. 6. Nitra, hrad. Južné nádvorie. Profil sondy 2 v juhozápadnom rohu nádvorja. Legenda: a – renesančné opevnenie; b – teleso valu III; c – zvyšky drevenej konštrukcie valu III; d – vápencové kvádre; e – maltová sutina.



Obr. 7. Nitra, hrad. Suterén hospodárskej budovy na južnom nádvorí. Pôdorys komôr valu III (hore) a profil sondy (dole). Legenda: a – teleso valu III; b – vápencový kváder; c – zvyšky drevenej konštrukcie valu III; d – objekt 79 (včasný stredovek, pred pol. 11. stor.).

hradu v stredoveku a novoveku. Novým objavom bolo objavenie zvyškov palisády, ktorá porušovala vrstvy z neskej doby laténskej a ležala pod valom I a jeho deštrukciou. V jednej zo sond pri juhozápadnom bastióne sa našla aj superpozícia zasypania palisády nad tenkou vrstvou malty. To naznačuje, že palisáda vznikla vo včasnom stredoveku pred výstavbou valu I, ale je mladšia ako najstaršia murovaná architektúra na vrchole hradného kopca. Fragmentárnosť zachytených zvyškov palisády nedovoľuje spoľahlivo povedať, či ide o zvyšok najstaršieho včasnostredovekého opevnenia alebo slúžila iba ako ohradenie niektorej usadlosti na vrchole kopca. Ďalším zaujímavým objavom bola skupina včasnostredovekých hrobov, ležiacich mimo opevneného areálu pred čelnou kamennou stenou valu I. Zvyšky drevených konštrukcií či rakiev vo viacerých z nich svedčia o tom, že išlo o regulárne pochovávanie a nie o pochovávanie jednotlivcov, stojacich na okraji spoločnosti. Predpokladáme, že tu mohlo existovať rozsiahlejšie pohrebisko, na ktorom pochovávali obyvatelov hradu.

Ďalším prekvapivým objavom bola vonkajšia časť konštrukcie valu, ktorý stál na zvyškoch valu I a zkomponovali ho do telesa valu III. Mal podobnú konštrukciu ako val I, vonkajšiu kamennú stenu a hlinené jadro, doplnené drevenou roštovou armatúrou siahajúcou po vonkajšie líce kamennej steny (obr. 8). Jeho existencia sa zatiaľ doložila iba na západnom svahu kopca a predpokladáme, že išlo o nedostavaný projekt opevnenia kopca.³² Prekvapením bola aj jeho zachovaná výška, a to takmer 2 m, čo pri hrúbke jeho vonkajšej steny mohla byť jeho funkčná výška. Výskum na západnom svahu prispel aj k poznaniu vývoja opevnenia v novoveku. Podarilo sa tu nájsť zvyšky renesančného bastiónu, poškodeného počas obsadenia hradu Turkami v rokoch 1663–1664 a asanovaného počas barokovej obnovy opevnenia medzi rokmi 1664–1673. S obsadením hradu Turkami v rokoch 1663–1664 a jeho dobíjaním cisárskym vojskom súvisel aj ďalší nález – zvyšky minérskej chodby, ktorá sa tiahla popri vonkajšom líci zvyšku románskej hradby, v priestore areálu veľkoprepoštvá. Išlo o pomerne nízku a úzku chodbu, ktorou sa

³² Bednár/Samuel 2001, 314–318, obr. 12–16.

pokúsili cisárske vojská narušiť opevnenie hradu. Jej existenciu dokladá aj plán zachytávajúci dobíjanie hradu cisárskym vojskom v roku 1664, kde je označená ako tajná chodba (obr. 9). Je to jeden z mála preskúmaných dokladov takého spôsobu obsadzovania opevnení, doložených archeologickým výskumom.

K poznaniu opevnenia hradu súviseli aj zdanlivo menej rozsiahle výskumy na južnom svahu hradného kopca, pod Horným palánkom, ktorý vykonával S. Katkin.³³ V statických sondách na svahu zachytil mohutný ílový násyp, ktorý tvoril výplň vonkajších komôr širokého komorového valu III. Neskôr tento predpoklad potvrdil výskum v letnej záhrade Župného domu.³⁴ V sonde pri západnej stene župného domu sa podarilo odkryť a preskúmať niekoľko komôr tohto valu. Pod ním sa zistila kameňmi dláždená plocha a niekoľko včasnostredovekých vrstiev. Na vnútornej strane sa zachytil mohutný násyp, ktorý súvisí s terénnymi úpravami vo vrcholnom a neskorom stredoveku.³⁵

V rokoch 1996 a 1997 sa výskumné práce sústredili do biskupského paláca. Nadviazal na krátky záchranný výskum v kuchyni v severo-východnej časti paláca, kde sa odkryli torzá murív dvoch starších azda už predrománskych stavieb.³⁶ Malé fragmenty staršej románskej a predrománskej zástavby sa zistili aj na nádvorí paláca. Časť jednej z nich, objavená v juhozápadnom rohu nádvorja, sa odkryla pod zvyškami valu III a musela byť odstránená najneskôr pred výstavbou tohto opevnenia. Potvrdila predpoklad o včasnostredovekej murovanej architektúre na vrchole kopca. Výskum v nádvorí paláca odkryl zvyšky gotického paláca, ktorého časť bola asanovaná v druhej polovici 15. stor. Zvyšky staršieho objektu sa v tom časť odkryli aj v suteréne západného krídla. Predpokladali sme, že ide o zvyšky prízemnia neskororománskeho či gotického paláca, ktorého časť sa zistila na nádvorí dnešného renesančného biskupského paláca. V roku 1997 sa vykonal krátky záchranný výskum v interiéri západného krídla. Odkryla sa pri ňom časť západnej steny a tehlový záklenok okna, ktoré sme nesprávne datovali do roku 1582, kedy bola vykonaná renesančná prestavba tejto časti. Neskorší výskum v rokoch 2012–2015 (2012 – M. Bielich, E. Fottová; 2013–2015 – P. Bednár a P. Smetanová) ukázal, že sa tu zachovalo prízemie staršej stavby, pochádzajúcej z 12. až



Obr. 8. Nitra, hrad. Západný svah hradného kopca. Vonkajšia stena valu II.



Obr. 9. Nitra, hrad. Biskupský palác. Pôdorys odkrytých architektúr v paláci a na nádvorí paláca. Legenda: a – predrománska architektúra (9.–1. pol. 11. stor.); b – románsky palác (12.–13. stor.); c–e – gotické murivá (2. pol. 13.– 1. pol. 15. stor.); f – neskorogotická fáza (2. pol. 15. stor.); g – renesančná fáza (2. pol. 16. stor.).

³³ Katkin 1997.

³⁴ Bednár/Samuel 2001, 318–325, obr. 3: 3; Samuel 1999.

³⁵ Březinová/Kissová 2017; Samuel 1999.

³⁶ Bednár/Březinová 1992; Bednár/Staník 1993a.



Obr. 10. Pôdorys hradu z roku 1664.

prvej pol. 13. stor., pristavanej k románskej murovanej hradbe. Okno nájdené v roku 1997 bolo spolu s ďalším oknom pôvodnou súčasťou tejto románskej stavby (obr. 10).³⁷ Podľa polohy a kvality zachovaného muriva predpokladáme, že ide o prízemie románskeho paláca, ktoré neskôr zakomponovali do rozsiahlejšieho viackrídlového komplexu gotického paláca.

Z ďalších rozsiahlych výskumov, ktoré významnou mierou prispeli k poznaniu vývoja hradu je potrebné spomenúť výskum sakrálneho komplexu v rokoch 2002 a 2008–2010. Prvým pokusom bol výskum v sakristii katedrály v roku 2002. Výskumom sa objavila južná stena staršej sakristie z 15. stor. a staršie dvere, ktorými sa vstupovalo z nej do Dolného kostola.³⁸ Netušili sme, že zachovaná renesančná omietka na južnej stene zakrýva ďalší významný objav. Na ten sa prišlo až pri výskume v interiéri Dolného kostola v roku 2010. Vedľa dverí do sakristie, pod úrovňou renesančných podláh, sme odkryli neomietnutú časť južnej steny kostola. Tá bola postavená z malých kvádrov z litotamniového vápencu. Ide o rovnaké kvádre, aké nachádzame druhotne použité v sutinách, použitých v násype širokého komorového valu III a neskôr v murive neskororománskej časti kostola. Neskôr sa ukázalo, že južná stena Dolného kostola v úseku od vstupu do neskororománskej časti až po renesančnú vežu ukrýva zvyšky staršieho kostola, postaveného výstavbou valu III, pred polovicou 11. stor. Zvyšky dreva objavené v murive sa dendrochronologicky podarilo datovať najneskôr do 30. rokov 10. stor. Je preto pravdepodobné, že táto stavba vznikla v druhej štvrtine 10. stor. Ide o ďalší doklad kontinuity vývoja Nitrianskeho hradu od prelomu začiatku 9. stor. Táto situácia zároveň naznačuje, že cirkevná organizácia, ktorá tu vznikla v 9. stor., prežívala na juhozápadnom Slovensku aj po páde Veľkej Moravy a začlenení Slovenska do Uhorského štátu.³⁹ Okrem tohto objavu výskum v katedrále prispel významnou mierou aj k poznaniu vývoja sakrálneho komplexu v stredoveku a novoveku.⁴⁰

Pri retrospektíve výskumných aktivít na Nitrianskom hrade nesmieme zabudnúť na posledný rozsiahly výskum, vykonávaný v rokoch 2012–2016 vo východnej časti námestia Jána Pavla II., na ploche

³⁷ Bednár a i. 2019; Fottová/Bielich 2017.

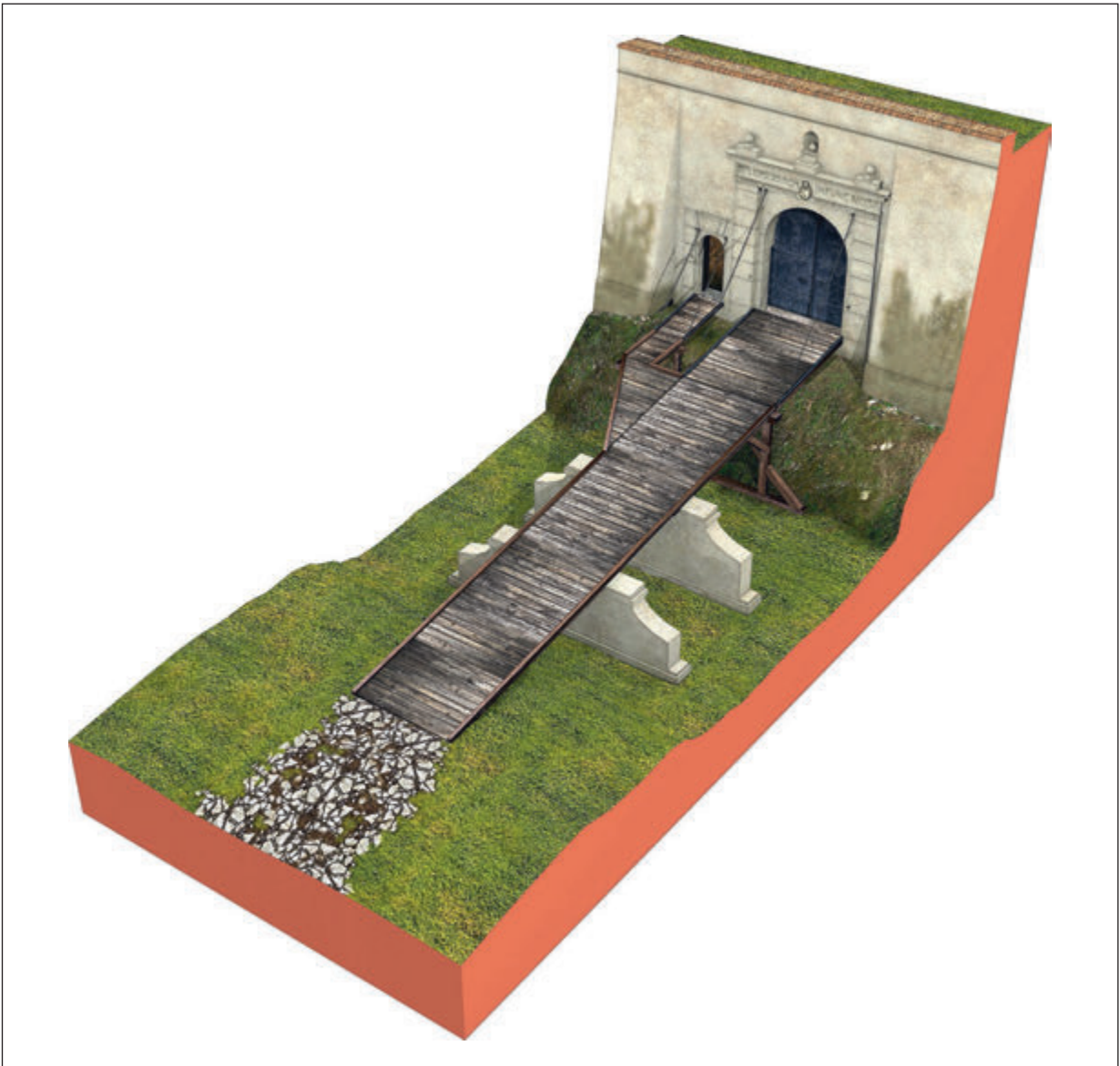
³⁸ Samuel/Bednár 2003.

³⁹ Bednár/Ruttkay 2018, 233, 234.

⁴⁰ Podrobnejšie pozri Bednár/Poláková 2011; Bednár/Poláková/Šimkovic 2010.



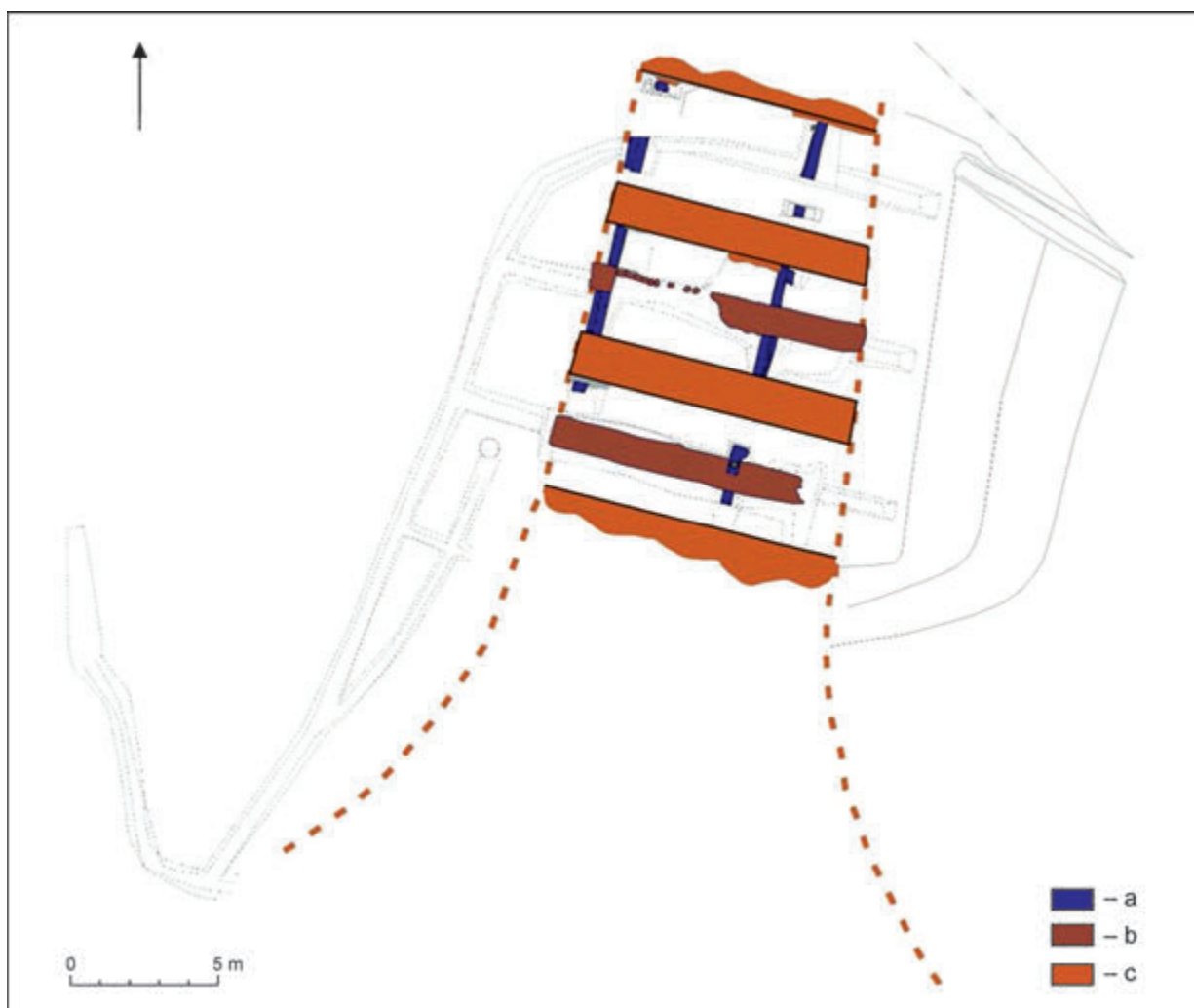
Obr. 11. Nitra, hrad. Námestie Jána Pavla II. Románska hradba. 1 – pohľad zo západu; 2 – pohľad zo SV.



Obr. 12. Nitra, hrad. Most. Rekonštrukcia podoby mostu po prestavbe v roku 1672–1673. Rekonštrukcia a vizualizácia A. Arpáš.

pred juhovýchodným bastiónom. Bol vyvolaný pripravovanou stavbou kaviarne a s ňou súvisiacim zabezpečením svahu nad susednou parcelou 34 (areál Krajského pamiatkového úradu). Ten čiastočne nadviazal na krátky záchranný výskum v okolí Morového stĺpu v roku 1994, pri ktorom sa našli tri včasnostredoveké hroby. Jeden z nich bol síce poškodený, ale obsahoval bronzové nákončie a pracku opaska i zlomky garnitúry železnej ostrohy, ktorá bola tiazovaná mosadzou.⁴¹ Hrob je ďalším dokladom toho, že v 9. stor. na hradnom kopci žila a pochovávala aj spoločensky vyššie postavená a bohatšia skupina obyvateľstva. Okrem objektov a vrstiev z neolitu (železovská skupina), staršej doby bronzovej (maďarovská kultúra) a doby laténskej sa tu znovu odkrylo niekoľko včasnostredovekých hrobov. Aj napriek zdanlivo nízkemu počtu hrobov predpokladáme, že tu mohlo v 9.–10. stor. jestvovať rozsiahlejšie pohrebisko, na ktorom pochovávali obyvatelia hradu. Okrem toho sa tu odkryli pozostatky valu III, na ktorých postavili na prelome 11. a 12. stor. románsku murovanú hradbu (obr. 11). Tu sa podarilo spoľahlivo doložiť, že hradba nechránila iba vrchol kopca, ale nachádzala sa po celom obvode hradného kopca. Potvrdil sa tak predpoklad o tom, že stredoveký hrad sa až do 15. stor. rozprestieral na celom hradnom kopci na ploche takmer 8,5 ha. Preskúmala sa aj rozsiahla plocha vonkajšej

⁴¹ Bednár 1996; Robak/Bednár 2021.



Obr. 13. Nitra, hrad. Most. Pôdorys odkrytých zvyškov mosta. Legenda: a – renesančná fáza mosta; b – staršia fáza barokového mosta; c – mladšia fáza barokového mosta.

priekopy patriacej k južnému opevneniu vrcholu hradného kopca a zvyšky palisádového opevnenia, ktoré chránilo južnú časť hradného kopca (nazývanú ako tzv. Horné mesto) od druhej polovice 15. do záveru 17. stor.⁴²

V poslednom desaťročí sa získalo viacero nových poznatkov o novovekom južnom opevnení hradu. Výskum vo vnútornej priekope hradu odkryl pôvodnú podobu jej východnej časti. V 18. stor. bola zasypaná približne do dnešnej úrovne a popri severnej a východnej stene v nej vybudovali hospodárske objekty.⁴³ O ich funkcii nám hovoria písomné pramene.⁴⁴

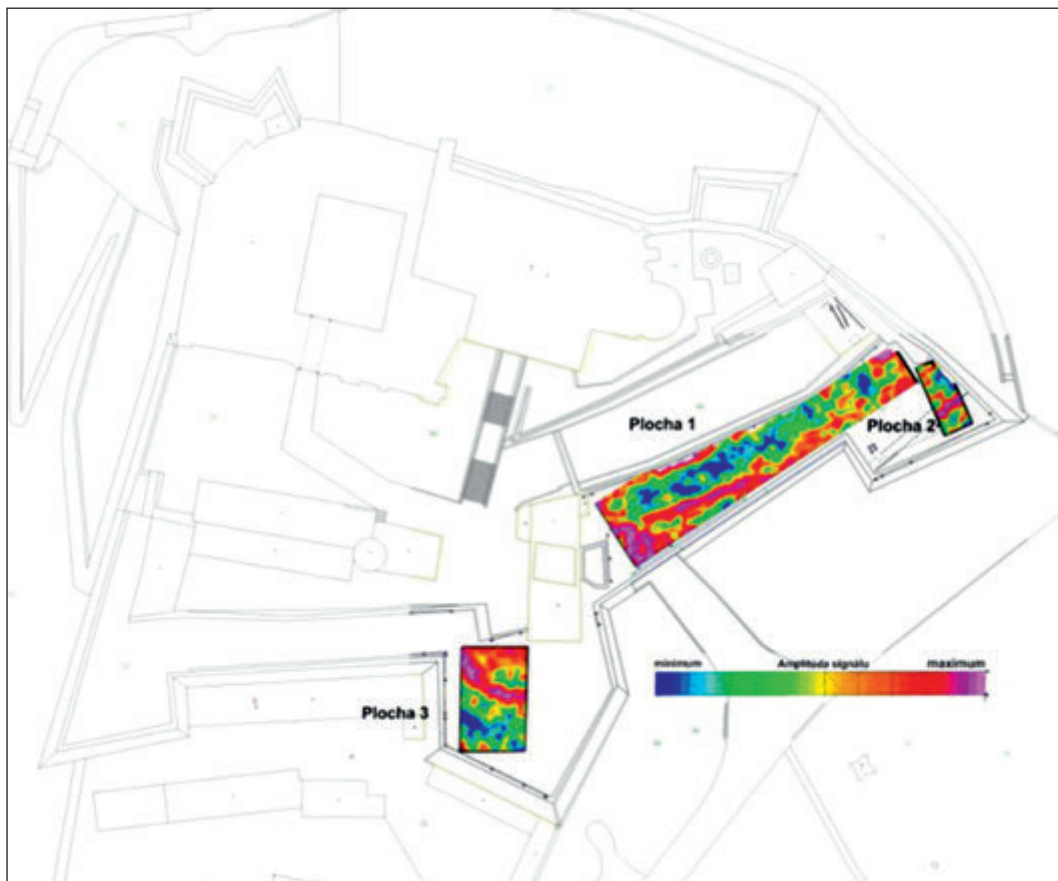
Príkladom toho, že neočakávané výsledky môže priniesť aj zdanlivo neatraktívny priestor, bol výskum pri obnove barokového mosta do hradu. Prvý zisťovací výskum pri pilieroch mosta, vykonávaný pred jeho obnovou ukázal, že v okolí pilierov sú iba pomerne tenké novoveké vrstvy, ktoré vyplnili priekopu pred výstavbou mostu. Mohutnejšie navážky tu vznikli až po zániku funkcie priekopy po výstavbe barokového mostu. Počas obnovy mostu sa medzi jeho piliermi narazilo na zvyšky starších murív, ktoré sú zo základov staršieho mosta (obr. 12). Pod nimi sa podarilo zistiť aj murivá, pochádzajúce z najstaršej fázy vstupu do opevnenej akropoly, renesančného rampového vstupu do hradu (obr. 13).⁴⁵

⁴² Bednár a i. 2019.

⁴³ Bednár/RuttKay/Bielich 2010.

⁴⁴ Janura 2011a; 2011b.

⁴⁵ Bednár a i. 2016.



Obr. 14. Nitra, hrad. Južné bastiónové opevnenie. Výsledky georadarového merania z roku 2010. Autor M. Cheben.

Výsledky prináša aj výskum na korunách barokového opevnenia. V predchádzajúcich rokoch sa podarilo odкрыť a v pôdoryse aj prezentovať korunu muriva renesančného juhovýchodného bastiónu a korunu muriva kurtiny medzi juhovýchodným bastiónom a bránou do hradu. Geofyzikálnym výskumom na terase južného bastiónu sa pri vstupnej bráne podarilo určiť aj polohu staršieho renesančného polkruhového bastiónu (obr. 14). Jeho približnú podobu poznáme z vyobrazenia z roku 1664 (obr. 10). Ukázalo sa, že na rozdiel od západnej časti hradu, kde staršie opevnenie asanovali je minimálne východná a stredná časť pomerne dobre zachovaná a zakomponovaná do barokového opevnenia.

Doterajší výskum poskytol pomerne dobre poznatky o podobe a vývoji opevnenia hradu i vývoji dvoch dominantných objektov, paláca a katedrály. Iba veľmi málo poznáme vnútornú stredovekú zástavbu južnej časti kopca. Z písomných prameňov vieme, že tu stáli domy a usadlosti kanonikov Nitrianskej kapituly. Plošne rozsiahlejší výskum na Pribinovom námestí v rokoch 1987 a 1988 odkryl okrem niekoľkých jám iba torzo stredovekého rampovitého vstupu do pivnice murovaného domu.⁴⁶ O čosi lepšie výsledky poskytol výskum na Samovej ulici 20 (parcela 64), kde sa podarilo odкрыť východnú stenu neskorostredovekého domu z druhej pol. 15. a začiatku 16. stor. Dom mal kamenný murovaný základ a zachoval sa z neho viacpriestorový suterén, do ktorého sa vstupovalo z južnej strany. Nadzemné steny mali hrazdenú konštrukciu s hlinenou výplňou⁴⁷. Ide o prvý doložený hrazdený dom v tejto oblasti a nevyklúčujeme, že podobná konštrukcia sa tu mohla v stredoveku vyskytovať častejšie.

Napriek pomerne dlhému trvaniu výskumu Nitrianskeho hradu zostáva teda pred nami mnoho nepoznaného a nejasného. Otvorená ostáva presná lokalizácia či verifikácia najstarších stavieb na vrchole kopca. Svetlo do tejto problematiky by mohol priniesť výskum v exteriéri západnej časti katedrály a v severnom krídle paláca. Obrovské množstvo nálezov a zachovaných situácií sa určite skrýva

⁴⁶ Chropovský/Fusek/Bednár 1991.

⁴⁷ Bednár/Debnár 2019.

aj pod dosiaľ iba nepatrne skúmaným južným nádvorím či vo východnej časti Námestia Jána Pavla II. a v západnej časti areálu veľkoprepošstva. Predchádzajúci výskum ukázal, že pre spresnenie datovania jednotlivých fáz valového opevnenia hradu (valy I–III) by mohol poskytnúť nové možnosti výskum na západnom svahu hradného kopca či výskum na jeho južnom svahu. Pre poznanie vnútornej zástavby možno očakávať množstvo nových nálezov na Pribinovom námestí a v zástavbe južne od námestia a Samovej ulice. To je však úloha nastupujúcich a budúcich generácií archeológov. V krátkodobom horizonte niekoľkých rokov bude potrebné kriticky spracovať a vyhodnotiť bohatý nálezový fond, ktorý priniesli doterajšie výskumy. Okrem niekoľkých syntetizujúcich štúdií a publikácií boli zatiaľ spracované iba dve kritické štúdie venované stredovekému opevneniu hradu.⁴⁸ Dosiaľ nebola spracovaná žiadna časť hnutelných nálezov či kriticky vyhodnotených nálezových situácií a súbory z pomerne rozsiahlych výskumov tejto pamiatky.

Bude potrebné pokračovať v pozitívnej snahe terajšieho pána biskupa prof. ThDr. Viliama Judáka, PhD. o sprístupnenie odkrytých pamiatok širokej verejnosti. Bez jeho morálnej podpory a nemalých finančných prostriedkov, ktoré biskupstvo poskytlo, by zostalo množstvo nálezov ukrytých pod násypom hliny či omietkou. Za morálnu, duchovnú i finančnú podporu, ktorú výskumu Nitrianskeho hradu poskytuje on i jeho spolupracovníci, im patrí poďakovanie. Vďaka mnohým odhaleným a prezentovaným fragmentom sa majú návštevníci možnosť zoznámiť s bohatou minulosťou Nitrianskeho hradu, ktorý sa významne zapísal do najstarších dejín Slovenska.

LITERATÚRA

- Bednár 1996 P. Bednár: Siedma sezóna výskumu Nitrianskeho hradu. *AVANS* 1994, 1996, 29–31.
- Bednár 1997a P. Bednár: Nitriansky hrad v 9. storočí a jeho význam v sídliskovej štruktúre veľkomoravskej Nitry. In: R. Marsina/A. T. Ruttkey: *Svätopluk 894–1994*. Nitra 1997, 19–32.
- Bednár 1997b P. Bednár: Zisťovací výskum na južnom nádvorí Nitrianskeho hradu. *AVANS* 1993, 1995, 31–33.
- Bednár 1998a P. Bednár: Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.–12. Jahrhundert. In: J. Henning/A. T. Ruttkey (Hrsg.): *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Bonn 1998, 371–382.
- Bednár 1998b P. Bednár: Hradiská. In: G. Fusek/M. R. Zemene (zost.): *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra 1998, 97–102.
- Bednár a i. 2016 P. Bednár/P. Chebenová/Z. Poláková/M. Šimkovic: Záchranné archeologické výskumy na Nitrianskom hrade. *AVANS* 2011, 2016, 34–37.
- Bednár a i. 2019 P. Bednár/K. Daňová/Z. Poláková/M. Ruttkey/P. Smetanová/O. Žáar: Pokračovanie výskumu Nitrianskeho hradu. *AVANS* 2014, 2019, 19–22.
- Bednár/Bóna 1997 P. Bednár/M. Bóna: Výskum v suteréne Nitrianskej štátnej galérie. *AVANS* 1995, 1997, 31, 32.
- Bednár/Březinová 1992 P. Bednár/G. Březinová: Výskum stredovekej fortifikačnej architektúry Horného mesta v Nitre. *AVANS* 1991, 1993, 19, 20.
- Bednár/Debnár 2019 P. Bednár/P. Debnár: Záchranný archeologický výskum v Nitre na Samovej ulici. *AVANS* 2014, 2019, 24, 25.
- Bednár/Poláková 2011 P. Bednár/Z. Poláková: Katedrála sv. Emeráma. In: V. Judák/P. Bednár/J. Medvecký (zost.): *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra – Bratislava 2011, 184–207.
- Bednár/Poláková/Šimkovic 2010 P. Bednár/Z. Poláková/M. Šimkovic: Archeologický a stavebno-historický výskum Katedrály sv. Emeráma na Nitrianskom hrade. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 22. Bratislava 2010, 9–28.
- Bednár/Ruttkey 2018 P. Bednár/M. Ruttkey: Nitra and the Principality of Nitra after the Fall of Great Moravia. In: P. Kouřil/R. Procházka a i.: *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*. Brno 2018, 229–244.
- Bednár/Ruttkey/Bielich 2010 P. Bednár/M. Ruttkey/M. Bielich: *Výskum gotickej priekopy Nitrianskeho hradu. Výber z terénnych výskumov za rok 2010*. Nitra 2010. Dostupné na: http://www.archeol.sav.sk/docs_vyskumy2010/2010_nitra_hrad.pdf

⁴⁸ Bednár/Samuel 2001; Samuel/Bednár 2011.

- Bednár/Samuel 2001 P. Bednár/M. Samuel: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im Jahrhundert. *Slovenská archeológia* 49, 2001, 301–345.
- Bednár/Staník 1993a P. Bednár/I. Staník: Archeologický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1988–1991. In: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*. Nitra 1993, 127–141.
- Bednár/Staník 1993b P. Bednár/I. Staník: Výskum Nitrianskeho hradu v roku 1992. *AVANS* 1992, 1993, 25–27.
- Bednár/Šimkovic 2011 P. Bednár/M. Šimkovic: Opevnenie Nitrianskeho hradu. In: V. Judák/P. Bednár/J. Medvecký (zost.): *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra – Bratislava 2011, 134–161.
- Böhm/Mencl 1931 J. Böhm/V. Mencl: Výskum na hradě nitrianském 1930–1931. *Památky archeologické* 37, 1931, 64–78.
- Březinová/Kissová 2017 G. Březinová/M. Kissová: *Nitra I. – Župné námestie č. 3 – čítareň*. Výskumná správa 19514. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 2017. Nepublikované.
- Buzas 2006 G. Buzás: 11. századi ispáni várainkról. In: Gy. Kovács/Zs. Miklós (Szerk.): *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest 2006, 43–53.
- Eisner a i. 1933 J. Eisner/R. Formánek/J. Hofman/Š. Janšák/V. Mencl/V. Wagner: *Nitra. Dejiny a umenie nitrianskeho zámku. Na pamiatku kniežaťa Pribinu*. Trnava 1933.
- Fottová/Bielich 2017 E. Fottová/M. Bielich: Nitra hrad – južná pivnica západného krídla biskupského paláca. *AVANS* 2012, 2017, 67–69.
- Fusek 1994 G. Fusek: *Slovensko vo včasnოსlovenskom období*. Nitra 1994.
- Habovštiak 1962a A. Habovštiak: *Nitra – Palárikovo námestie*. Výskumná správa 653/62. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1962. Nepublikované.
- Habovštiak 1962b A. Habovštiak: *Nitra – Palánok námestie*. Výskumná správa 799/62. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1962. Nepublikované.
- Habovštiak 1965 A. Habovštiak: *Nitra – Námestie všeslovenskej vzájomnosti*. Výskumná správa 2644/65. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1965. Nepublikované.
- Habovštiak 1979 A. Habovštiak: *Nitra – Župný dom*. Výskumná správa 8968/79. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1979. Nepublikované.
- Hodál 1930 J. Hodál: *Kostol kniežaťa Pribinu v Nitre*. Nitra 1930.
- Hodál 1933 J. Hodál: *Kostol Pribinov v Nitre v pravom svetle*. Nitra 1933.
- Cheben/Kuzma 1982 I. Cheben/I. Kuzma: Nálezy maďarovskej kultúry z hradného kopca v Nitre. *AVANS* 1981, 1982, 96–97.
- Chropovský/Fusek 1990 B. Chropovský/G. Fusek: Obnovený výskum Nitrianskeho hradu. *AVANS* 1988, 1990, 66, 67.
- Chropovský/Fusek/Bednár 1991 B. Chropovský/G. Fusek/P. Bednár: Výskumy v Nitre na hradnom kopci. *AVANS* 1989, 1991, 43–44.
- Chropovský/Chropovská 1986 B. Chropovský/E. Chropovská: *Výskumná správa z výskumu stredovekej priekopy na nitrianskom hrade za rok 1985*. Výskumná správa 11450/86. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1986. Nepublikované.
- Janura 2011a T. Janura: Obrana a opevnenie hradu v inventároch. In: V. Judák/P. Bednár/J. Medvecký (zost.): *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra – Bratislava 2011, 162–173.
- Janura 2011b T. Janura: Palác v inventároch a testamentoch biskupov. In: V. Judák/P. Bednár/J. Medvecký (zost.): *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra – Bratislava 2011, 394–427.
- Katkin 1997 S. Katkin: Príspevok k vývoju opevnenia Nitrianskeho hradu. *AVANS* 1995, 1997, 107, 108.
- Kujovský 1978 R. Kujovský: Zisťovací výskum na Dobšinského námestí v Nitre. *AVANS* 1977, 1978, 156–158.
- Mencl 1933 V. Mencl: Stredoveká architektúra na Nitrianskom hrade. In: Eisner a kol.: *Nitra. Dejiny a umenie nitrianskeho zámku. Na pamiatku kniežaťa Pribinu*. Trnava 1933, 61–99.
- Ožďáni 1990 O. Ožďáni: Praveké a stredoveké osídlenie Pribinovho námestia v Nitre. *AVANS* 1988, 1990, 131–133.
- Puškárová 1985 B. Puškárová: Niekoľko nových poznatkov získaných pri výskume fasád veže Nitrianskeho hradu. *Archaeologia historica* 10, 1985, 469–473.
- Puškárová 1993 B. Puškárová: Románska a predrománska architektúra Nitry. In: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*. Nitra 1993.

- Robak/Bednár 2021* Z. Robak/P. Bednár: Grave 1/94 and New Data Refining the Chronology of Early Medieval Castle Hill in Nitra. In: Z. Robak/M. Ruttikay (ed.): *Celts – Germans – Slavs. A Tribute Anthology to Karol Pieta*. Slovenská archeológia – Supplementum 2, 2021, 417–430. DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.suppl.2.41>
- Samuel 1998* M. Samuel: Pokračovanie výskumu v areáli Ponitrianskej galérie. *AVANS 1996*, 1998, 145, 146.
- Samuel 1999* M. Samuel: Pokračovanie výskumu v areáli Ponitrianskej galérie. *AVANS 1997*, 1999, 145–147.
- Samuel 2011* M. Samuel: Krátke záchranné výskumy na juhovýchodnom úpätí hradného kopca v Nitre. *AVANS 2008*, 2011, 236–238.
- Samuel/Bednár 2003* M. Samuel/P. Bednár: Archeologický výskum sakristie Nitrianskeho hradu. *Archaeologia historica* 28, 2003, 375–385.
- Samuel/Bednár 2012* M. Samuel/P. Bednár: Výskumy brán Nitrianskeho hradu v areáli bývalého Župného domu. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 24*. Bratislava 2012, 197–212.
- Stránsky/Cserenyey 1933* A. Stránsky/Š. Cserenyey: *Dejiny biskupstva nitrianskeho*. Trnava 1933.
- Točík/Rejholec 1993* Točík/E. Rejholec: Zisťovací výskum na hradnom kopci v rokoch 1958–1959. *Štúdijské zvesti AÚ SAV* 29, 1993, 5–46.
- Vagner 1896* J. Vagner: *Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez*. Nyitra 1896.
- Vurum 1835* J. Vurum: *Episcopatus Nitriensis ejusque praesulum memoria*. Posonii 1835 (Faximile pôvodného vydania Bratislava 2021).

RESEARCH OF THE NITRA CASTLE

Current status and perspectives

Peter Bednár

Summary

The Nitra Castle is an unmissable monument not only of the town but also of its surroundings. Interest in its history is an older tradition and the last 30 years represent only the longest uninterrupted stage of comprehensive scientific research of this place. Attention to its history has been paid already in the early days of historical research of our history. The work of J. Wurum is an invaluable and still unsurpassed work, providing an overview of the history of the Nitra bishopric

The first more comprehensive attempts at a critical look at the castle and its transformation did not appear until the 1930s. Already the first archaeological and building-historical research of the Nitra Castle in 1930–1931 was an example of an ideal way of researching such a monument at that time. The History and Art of Nitra Castle summarised for the first time the then existing knowledge about the art-historical research of the castle and the monuments at Nitra Castle.

The following decades, marked by war and social changes, did not favour the research of this monument. Isolated researches were carried out only for a short period of time. A breakthrough in the interest in the castle and the castle hill occurred only in 1988. One of the first was the research on Pribino Square. Of great importance was the rescue archaeological research that began in 1988 in the eastern courtyard, which later developed into a systematic area research of the courtyard. It lasted until 1992 and brought a number of discoveries that changed the view of the history and development of the castle.

In 1988–1992, in parallel with the research in the eastern courtyard, further research was carried out in other places on the castle hill. In addition to the research in Pribino Square, in 1990–1991 research was started in the grounds of the County House, which continued intermittently in 1995–1997 and 2008. In 1990–1992, research was also carried out in the casemates of the southeastern bastion. Probing research in the grounds of the Grand Priory was on a smaller scale.

In 1993–1995, research activities focused on the southern courtyard in front of the Bishop's Palace and the western part of the hill. In 1994, the research in the southern courtyard was followed by research in the basement of the outbuilding (today's building of the Diocesan Museum). In the same year, during the excavation of a trench for an electric cable, we also carried out a short research on the western slope of the castle hill, below the south-western bastion. This was followed by research on the western slope of the castle hill in 1995.

Also seemingly less extensive research on the southern slope of the castle hill, below the Upper Palanque, conducted by S. Katkin, was related to the knowledge of the castle fortifications.

In 1996 and 1997 the research work was concentrated in the Bishop's Palace. This followed a brief rescue excavation in the kitchen in the northeastern part of the palace in 1991, where the torsos of the masonry of two older, perhaps pre-Romanesque, buildings were uncovered. The most extensive research was in the courtyard in 1996. In 1997, a short rescue excavation was carried out in the interior of the west wing, which uncovered part of the west wall and a brick window recess. Later research in 2012–2015 showed that the ground floor of an earlier palace building, dating from the 12th to the first half of the 12th c., had been preserved. 13th c. Among other extensive researches that have contributed significantly to the knowledge of the castle's development, it is worth mentioning the research of the sacral complex in 2002 and 2008–2010. The first attempt was the research in the sacristy of the cathedral in 2002. Later, in 2008–2010, extensive research was carried out in the interior of the Lower Church.

In the retrospective of research activities at Nitra Castle, we must not forget the last extensive research carried out in 2012–2016 in the eastern part of John Paul II Square, in the area in front of the southeastern bastion. Here it was reliably documented that this Romanesque wall did not only protect the top of the hill, but circled the entire perimeter of the castle hill. This confirmed the assumption that the medieval castle until the 15th century covered the entire castle hill on an area of almost 8.5 hectares. In the last decade, several new findings have been made about the modern southern fortification of the castle (the inner moat on the eastern side, the bridge to the castle, the crowns of the Baroque fortification).

Very little is known about the inner medieval buildings of the southern part of the hill. We know from written sources that the houses and homesteads of the canons of the Nitra Chapter stood here. So far, the research at 20 Samova Street (plot no. 64) has provided the most knowledge.

Despite the relatively long duration of research on Nitra Castle, there is still much that remains unknown and unclear. The exact location or verification of the oldest buildings on the top of the hill remains open. Research in the exterior of the western part of the cathedral and in the northern wing of the palace could shed light on this issue. A huge number of finds and preserved situations are certainly also hidden beneath the hitherto only slightly explored southern courtyard, or in the eastern part of John Paul II Square and in the western part of the Grand Priory grounds. Previous research has shown that research on the western slope of the castle hill, or research on its southern slope, could provide new possibilities for refining the dating of the individual phases of the castle fortification (ramparts I–III). For the knowledge of the inner buildings, a number of new finds can be expected in Pribin's Square and in the buildings south of the square and Samova Street. This, however, is the task of incoming and future generations of archaeologists. In the short term of a few years, it will be necessary to critically process and evaluate the rich finds assemblage produced by previous excavations. Apart from a few synthesizing studies and publications, only two critical studies on the medieval fortifications of the castle have been produced so far. No part of the movable finds or critically evaluated find situations and files from the rather extensive researches of this monument have been processed so far.

It will be necessary to continue the positive efforts of the present Bishop, Prof. ThDr. Viliam Judák, PhD. to make the uncovered monuments accessible to the general public. Without his moral support and the considerable financial resources provided by the bishopric, many finds would remain hidden under an embankment of earth or plaster. For the moral, spiritual and financial support that he and his collaborators have given to the research of Nitra Castle, our thanks are due to them. Thanks to the many fragments uncovered and presented, visitors have the opportunity to get acquainted with the rich past of Nitra Castle, which has made a significant contribution to the earliest history of Slovakia.

Fig. 1. Nitra, Castle. South wall of the church and chapel during the research of J. Böhm and V. The white line marks the corner of the older church. Photo V. Mencl 1930–1931; interpretation I. Staník 1992.

Fig. 2. Areas surveyed since 1988. Legend: 1 – East courtyard (1988–1992, 2010); 2 – Casemate of the SE bastion (1991–1992); 3a – Kitchen of the palace (1991); 3b – Courtyard of the palace (1996); 3c – West wing of the palace (1998); 4 – South courtyard (1993, 2003–2004); 5 – basement of the outbuilding (1994); 6 – static trench by the Plague Column (1994); 7 – garden of the Prepost Palace (1991–1992, 2017); 8 – western slope of the Castle Hill (1994–1995); 9 – basement of the County House (1990–1991, 1995–1996); 10 – courtyard of the County House (1996–1997); 11 – garden of the County House (1997, 2017); 12 – southern slope (1996); 13 – courtyard of the Small seminary (1994); 14 – parcel 61 (1998); 15 – Hradná 2 (1999); 16 – sacristy (2002) and Lower Church (2008–2009, 2010); 17 – bridge (2010); 18 – bastion and moat (2010, 2013); 19 – basement of the palace (2011–2013); 20 – Square of John Paul II. (2012–2016); 21 – Samova Street 20 – plot 64 (2014); 22 – Pribina Square (1988–1989); 23 – South Bastion, documentation of casemates and geophysical survey (2018).

Fig. 3. Nitra, Castle. East Courtyard. Early medieval half-earthworks and graves under the rampart I. Legend: a – semi-mounds under the rampart (1st half of the 9th c.); b – graves under the rampart (1st half of the 9th c.);

c – semi-mounds (10th–1st half of the 11th c.); d – Romanesque and Gothic objects (end of the 11th–1st half of the 13th c.); e – Gothic and Renaissance objects; f – unexamined.

Fig. 4. Nitra, Castle. Eastern Courtyard. The surveyed course of Wall I (second half of the 9th–first half of the 10th c.). Legend: a – stone walls of the rampart; b – wooden armature of the rampart.

Fig. 5. Nitra, Castle. Casemates of the south-eastern bastion. Plan of the inner plenty of rampart I, graves and objects at the rampart of rampart I. Legend: a – stone walls of the rampart; b – wooden armature of the rampart and remains of a wooden box near the rampart; c – objects and grave older than the rampart; d – contemporary with the rampart.

Fig. 6. Nitra, Castle. South Courtyard. Profile of probe 2 in the southwest corner of the courtyard. Legend: a – renaissance fortification; b – body of rampart III; c – remnants of the wooden construction of rampart III; d – limestones blocks; e – mortar rubble.

Fig. 7. Nitra, Castle. Basement of the outbuilding in the South Courtyard. Plan of the chambers of Mound III (top) and the profile of the probe (bottom). Legend: a – body of rampart III; b – limestone block; c – remnants of the wooden construction of rampart III; d – object 79 (early medieval, before mid-11th c.).

Fig. 8. Nitra, Castle. Western slope of the castle hill. Outer wall of rampart II.

Fig. 9. Nitra, Castle. Bishop's palace. Plan of the uncovered architectures in the palace and in the palace courtyard. Legend: a – pre-Romanesque architecture (9th–1st half of the 11th c.); b – Romanesque palace (12th–13th c.); c–e – Gothic masonry (2nd half of the 13th–1st half of the 15th c.); g – Renaissance masonry (2nd half of the 16th c.).

Fig. 10. Plan of the castle from 1664.

Fig. 11. Nitra, Castle. John Paul II Square. Romanesque wall. 1 – view from the west; 2 – view from the NE.

Fig. 12. Nitra, Castle. Bridge. Reconstruction of the bridge after the reconstruction in 1672–1673. Reconstruction and visualization A. Arpáš.

Fig. 13. Nitra, Castle. Bridge. Plan view of the uncovered remains of the bridge. Legend: a – Renaissance phase of the bridge; b – older phase of the Baroque bridge; c – younger phase of the Baroque bridge.

Fig. 14. Nitra, Castle. Southern bastion fortification. Results of GPR measurements from 2010. Author M. Cheben.

PhDr. Peter Bednár, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
peter.bednar@savba.sk
<https://orcid.org/0000-0002-9608-3618>

NITRIANSKY HRADNÝ KOPEC A JEHO ZÁZEMIE PRED ZMENOU LETOPOČTU¹

G E R T R Ú D A B Ř E Z I N O V Á

The castle hill of Nitra belongs to well-known archaeological sites. Its specific geographical status in the wider region predestined its settlement as early as the Stone Age. In the Late Paleolithic, modern human – *Homo sapiens sapiens* – lived in the castle cave. Finds of tools are 30,000 years old. This site was known by people in the Late as well as Final Stone Age, in the Neolithic and Eneolithic (5000–2300 BC). From the aspect of settlement of the castle hill and its immediate surroundings before the turn of eras, two periods are important. They are the Bronze Age and the Iron Age – its later phase, the LaTène period. In the Bronze Age (2300–700 BC) as well as in the later phase of the LaTène period (250–0 BC), there were fortified settlements with extensive hinterland in the extramural area and today's old town.

Keywords: Southwestern Slovakia, Nitra, Hradný vrch (Castle Hill), fortified upland settlement, settlement, prehistory, Bronze Age, Late La Tène Period, stages LT D1–D2, Dacians.

PRÍRODNÉ PROSTREDIE A OSÍDLENIE

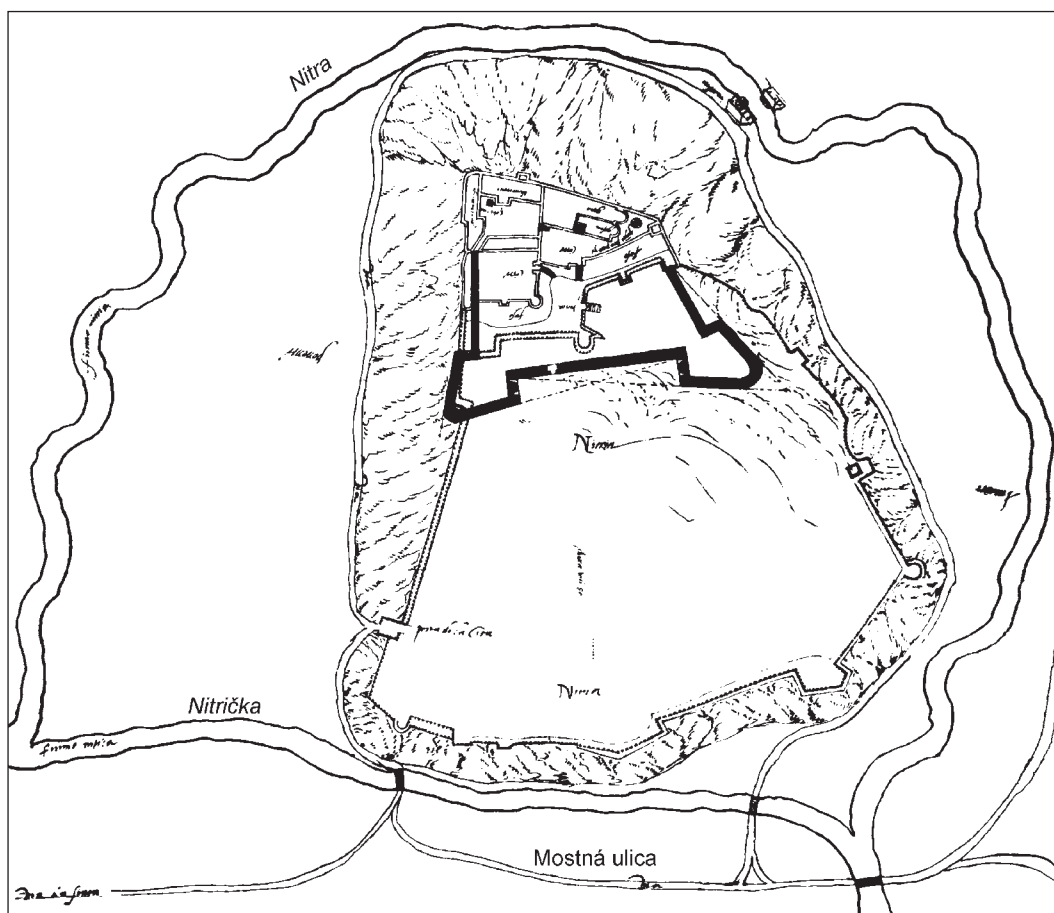
Kľúčový význam pri vzniku každého ľudského sídla mala vždy „výhodnosť“ polohy pre jej užívateľov. Dostatok kvalitnej pôdy, vlhky, priaznivá klíma, strategická poloha na spojnici viacerých komunikácií a ďalšie okolnosti rozhodovali, či sa sídlisko rozrastie alebo po istom čase začne upadať až napokon úplne zanikne. V prípade Nitry sa stretlo niekoľko priaznivých faktorov na relatívne malej ploche dnešného mesta. Mierne pahorky najjužnejších výbežkov Tribečského pohoria a donedávna v širokom priestore meandrujúca rieka s dostatkem kvalitnej pôdy v jej blízkosti vytvárali ideálne podmienky pre založenie ľudského sídliska. Významnú úlohu tu zohrala aj vhodná klíma s veľkým počtom slnečných dní a vyššou dennou teplotou, aká je bežná v rámci príslušnej zemepisnej šírky.

Dnes intenzívne zregulovaná rieka Nitra, miestami presunutá zo svojho pôvodného koryta, už len v náznakoch pripomína jej minulé prirodzené zvláštnosti. V minulosti bohato meandrovala a vytvárala niekoľko kilometrov širokú inundáciu – pravidelne, najmenej však dva razy v roku zaplavované územie. Podmáčané a väčšiu časť roka mokré lúky sa dlho využívali iba ako pasienky. Od tridsiatych rokov minulého storočia, keď sa začala intenzívna regulácia toku Nitry, sa postupne lúky premenili na polia. Spomínaná niva bola najjužšia v priestore medzi hradným kopcom a južným úpäťm Zobora. Práve tu sa stretávali odveké cesty a brody. Neskôr mosty spájali oba brehy rieky. Na najstaršom zachovanom zobrazení Nitry z roku 1562 (obr. 1) je zreteľne vidieť, ako hlavný tok rieky ešte tesne obteká z troch strán strmé skalné svahy hradného kopca a rameno rieky Nitričky z južnej strany uzatvára plochu riečného ostrova.

HRADNÝ VRCH

Prírodzenou dominantou historického jadra mesta je hradný vrch. Tvorí ho skalné bralo, vybiehajúce z Tribečského pohoria do nivy rieky Nitry vo výške 220 m n. m., čím vytvára výraznú dominantu pod južnými výbežkami pohoria Tribeč. Meandrujúci tok rieky obtekal kopec zo všetkých štyroch strán, takže až do začiatku 19. stor. bol riečnym ostrovom. Jeho vrchol prevyšuje nivu o približne 50 m. Pôvodný

¹ Príspevok vznikol s podporou agentúry VEGA 1/0240/21 a agentúry APVV 15-0491.



Obr. 1. Pôdorys hradného kopca na najstaršom pláne Nity z roku 1562. Hrubou čarou je na pôdoryse vyznačený realizovaný plán južnej línie opevnenia (prevzaté z Březinová/Samuel 2007).

hlavný tok Nity i s ramenami vytvoril prirodzený chránený priestor, ktorý spolu s členitosťou reliéfu poskytovali veľmi vhodné podmienky na osídlenie. Je tu doklad osídlenia v závere paleolitu, v neolite, eneolite, staršej dobe bronzovej, v neskoršej dobe laténskej a od prelomu 8. a 9. stor. až po novovek. Prirodzená erózia terénu a početné stavebné zásahy v stredoveku a novoveku porušili, resp. zničili časť dokladov o pravekom a včasnodedinnom osídlení. Napriek tomu pri rôznych zemných úpravách, ako aj systematickým archeologickým výskumom, bolo toto osídlenie dostatočne dokázané.

V mladom paleolite sídlil v hradnej jaskyni človek dnešného typu, *Homo sapiens sapiens*. Nálezy nájdených nástrojov sú 30 000 rokov staré. Túto polohu poznali ľudia aj v mladšej a neskoršej dobe kamennej, v neolite a eneolite (5000–2300 rokov pred Kr.). Z pohľadu osídlenia hradného návršia a jeho bezprostredného okolia pred zmenou letopočtu majú veľký význam dve obdobia. Ide o dobu bronzovú a dobu železnú, presnejšie o jej mladšiu fázu, dobu laténsku.

Doba bronzová (2300–700 rokov pred Kr.)

Doba bronzová je nazývaná aj ako „prvý zlatý vek ľudstva“. V tomto období sa vynášla zliatina medi a cínu – bronz, čo sa odrazilo nielen v sortimente používaných predmetov, ale predovšetkým v postavení vtedy žijúcich obyvateľov a v ich kontaktoch s okolitým svetom. Spoznali sa nové technológie, surovinné zdroje a ich dostupnosť. Nastalo obdobie diaľkového obchodu. Hlavnou komunikačnou cestou sa stal Dunaj a jeho prítoky. Jedným z nich je aj rieka Nitra. Na hradnom kopci existovala v tom čase opevnená osada s významným postavením v rámci stredného Podunajska. Už samotná existencia výšinného sídliska s bohatou sieťou nížinných sídlisk dovoľuje predpoklad, že tento región mal dôležité postavenie. Sídlisko



Obr. 2. Nitra, Mostná ulica. Pozoruhodný nález keramikých nádob, ktoré sú dokladom kontaktov s okolitými stredo-európskymi kultúrami. Foto M. Samuel.

na hradnom vrchu bolo obohnané tromi líniami hrotitých priekop širokých 2,5 m a hlbokých 5 m. Tok Nitry a jej ramená toto ideálne opevnenie iba umocňovali. Tie mohli byť aj umelo dotvárané na spôsob vodnej priekopy.² Ťažisko osídlenia v staršej a na rozhraní strednej doby bronzovej sa koncentrovalo nad barokovým hradným opevnením a pod ním. Táto časť zaberá celé Horné mesto (Pribinovo námestie) až po Župný dom. V zázemí sa nachádzali sídliská a pohrebiská, ktoré sú doložené aj v bezprostrednom okolí hradu, a to v Galérii, na Kupeckej, Kmeťovej a Mostnej ulici, ako aj na Svätoplukovom námestí a Štefánikovej triede. Bohatý hrob sa odkryl aj na Farskej ulici.³ Datovaný je do rozhrania staršej a strednej doby bronzovej. Väčšina nálezov potvrdzuje poľnohospodárske zameranie vtedajšieho obyvateľstva. Výnimkou sú nálezy, ktoré dokladajú špecializovanú výrobu spojenú s výrobou nástrojov. Práve na Kupeckej ulici bolo doložené pôsobenie najstarších kovolejárův v rámci Nitry (1800 r. pred. Kr.). Miestne spracovanie bronzu reprezentujú hlinené dýzy dýchacích mechov, ktorými sa vháňal vzduch do taviaceho priestoru. V jednotlivých etapách doby bronzovej sa úroveň metalurgie stále zvyšovala, čoho dokladom sú odlievacie formy na rôzne kovové predmety z Kmeťkovej ulice.

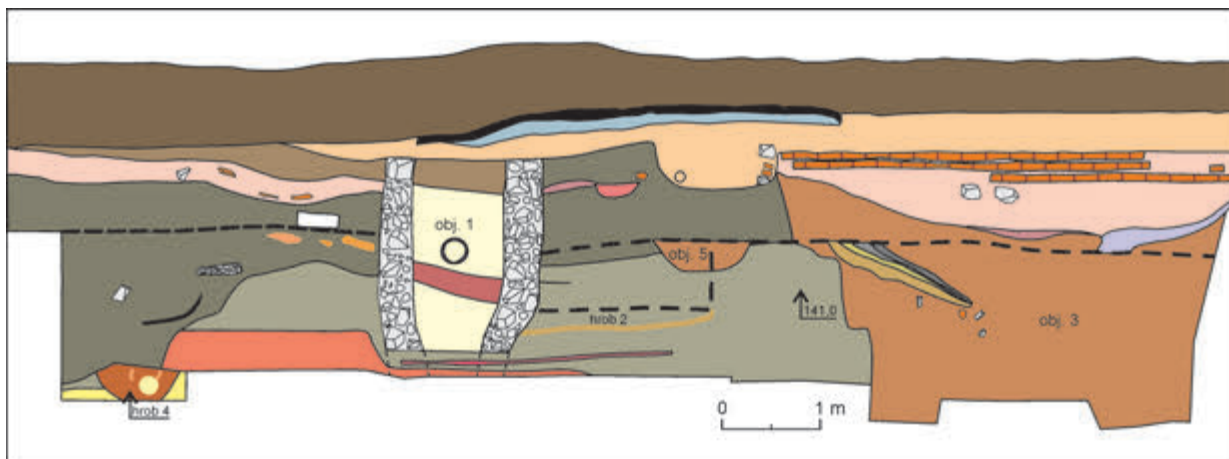
Na počiatku strednej doby bronzovej sa osídlenie z hradného návršia presunulo do podhradia (Kmeťkova a Mostná ulica, Svätoplukovo námestie, Divadlo A. Bagara). Aj na základe najnovších výskumov možno iba konštatovať, že tu sídlia ľud mal bohaté kontakty s okolitým svetom (obr. 2). Napriek tomu, že parcely, ktoré boli predmetom záchranných výskumov na Mostnej ulici a Svätoplukovom námestí boli situované v novovekej zástavbe dlhých domov s dvormi, sa na viacerých miestach podaril zachytiť pôvodný terén piesčitého brehu Nitričky, s rozmiestnenými sídliskovými objektmi datovanými do počiatku strednej doby bronzovej (okolo roku 1500 pred n. l.), ako aj kostrové hroby ľudských jedinců, ktorí boli pochovaní v skrčenej polohe. Okrem jám s početne zastúpenou keramikou (obr. 3), kde celé bohato zdobené nádoby neboli zriedkavosťou, sa preskúmala časť žlabu s kolovou konštrukciou. Pozitívnu zhodu

² Točík/Rejholec 1993.

³ Březinová 2010; Bednár/Březinová/Fusek 1992; Chorvátová 1999; Katkin/Katkinová 1997; Marková/Samuel 2008; Ruttkay 2007; Ruttkayová 1996; Ruttkay/Ruttkayová 1997.



Obr. 3. Nitra, Mostná ulica. Objekt 12, ktorý bol plný keramických nádob.



Obr. 4. Nitra, Mostná ulica. Južný profil sondy aj s nálezom objektu s lebku dievčaťa v nádobe.

okolností nedošlo počas intenzívnej zástavby v mladších obdobiach k úplnému zničeniu týchto objektov, hoci boli iba v hĺbke 210–220 cm od úrovne súčasného terénu. Výnimočný nález sa našiel pri začisťovaní južného profilu na Mostnej ulici. Predpokladalo sa, že ide o hrob, ale po prehodnotení ďalších okolností sme sa skôr priklonili k názoru, že ide o objekt zrejme kultového zamerania. V profile sa vrysovali obrysy nádoby, v ktorej bola uložená lebka mladej ženy (obr. 4, hrob 4). Nachádzali sa tu ešte ďalšie menšie kosti z ľudských jedincov. Podľa antropologického posúdenia J. Jakaba⁴ ide o lebku mladého dievčaťa (14–16 rokov), ktoré podľa zranení na lebke bolo násilne usmrtené (obr. 5). Zdá sa, že nádoba bola uložená v zahĺbenej jame. Na jej dne sa nachádzali zlomky dvoch kamenných zrnôtierok, ktoré sú zhotovené z tonalitu, z oblasti Zobor (Tribeč). Bohaté kontakty, ako aj vplyv z južných oblastí Európy

⁴ Březinová/Jakab/Vladár 2012, 27–38.



Obr. 5. Nitra, Mostná ulica. Lebka mladého dievčaťa so zásekmi po násilnom úmrtí.

potvrdzujú i uloženia ďalších ľudských jedincov. Ide o ojedinelý dvojhrob z Ponitrianskej galérie, kde ako milodar bola daná lebka žriebäťa a misa.⁵ V oboch prípadoch ide o „zvláštne pochovanie“ ľudských jedincov. Na základe nádoby a ďalších črepov môžeme objekt datovať do počiatku strednej doby bronzovej. Nasleduje obdobie, ktoré možno charakterizovať zánikom výšinných sídlisk, zhoršením klimatických podmienok a nástupom mohylových kultúr na európske dejinné javisko. Začiatok neskoršej doby bronzovej je poznamenaný osídľovaním nositeľmi lužickej kultúry. Mení sa aj základný charakter osídlenia. Popri nížinných sídliskách vznikajú nové osady aj v dnešnom lesnom pásme zoborského masívu a opevňujú sa aj dominantné polohy na vrchole Zobora (15,5 ha) a Žibrice (4,5 ha).

Doba železná (700 pred Kr. až prelom letopočtu)

Príchodom Keltov sa uzatvorila dlhá etapa pravekých dejín vo východnej časti Európy. Je to doba rozvinutého diaľkového obchodu, ktorý vychádza z antických výrobných a obchodných centier. Z juhu prichádzajú mnohé civilizačné vymoženosti vysokej technologickej úrovne ako šperky, nástroje, zbrane, kovové nádoby a luxusný tovar. Kelti sú v písomných správach prvým historicky doloženým etnikom v povodí rieky Nitry. Ich pôvodné sídla sa rozprestierali medzi Alpami, Rýnom a Šumavou. Rad faktorov, z ktorých hlavne preľudnenie, túžba po koristi, ktorú očakávali vo vyspelých južných oblastiach spôsobili, že zo svojej pravlasti expandovali do veľkej časti Európy. Prenikli na Britské ostrovy, prekonali Pyreneje, ich nápor nezadržali Alpy a pocítili ich bohaté etruské mestá i mladá rímska republika. V roku 387 sa dostali až k Rímu. Karpatskú kotlinu a územie v okolí Dunaja zasiahla až druhá migračná vlna. Usadili sa aj na Balkáne, v severnom Taliansku a v Malej Ázii. Kelti sú považovaní za sprostredkovateľov a šíriteľov technického pokroku. Na svojom postupe prinášali do novozískaných oblastí kultúru, ktorú podľa náleziska La Tène vo Švajčiarsku nazývame kultúrou laténskou. Ich spoločenské usporiadanie bolo kmeňové. Okrem vládnucej vrstvy aristokracie a k nej pridružených bojovníkov sa v písomných prameňoch dozvedáme aj o dobre organizovanej vrstve kňazov, druidov. Spoločným znakom bolo uctievanie mŕtvych, symboly a magické obrady, ktoré mali ovplyvniť osud a umožniť účasť na posвете. Sú to práve pohrebiská, ktoré vierohodne odrážajú historickú situáciu. V hrobe bojovníka nesmeli chýbať tri zbrane, a to meč, kopija, štít. Výbavu dopĺňala súprava predmetov dennej potreby – nožnice, britva, brúsik. Za tradíciu treba považovať i kladenie početných súprav hlineného riadu do hrobu, pôvodne aj s obsahom potravy a nápojov. Vo výbave ženského odevu nechýbali kovové spínadlá odevu z bronzu, železa, ale aj z drahých kovov, kožený opasok so železnou záponou, sklené aj bronzové náramky a nánožné kruhy (obr. 6). Niekedy sa vyskytol i náhrdelník so sklenenými korálikmi a jantárom. Kelt bol veľmi mysticky založený človek. Uctieval rastliny obdarené zvláštnou mocou a zo stromov hlavne dub. Z doby laténskej je početná koncentrácia nálezov aj v Nitre. Dá sa povedať, že predovšetkým v strednej dobe laténskej sa stretávame s viacerým sídliskami i pohrebiskami v širšom okruhu mesta. Evidujeme 14 sídlisk, 8 pohrebisk a ďalšie lokality sú doložené črepovým materiálom s povrchových zberov. Zdá sa, že Nitra sa so svojim okolím pripojila k silnej enkláve keltského osídlenia až v období rokov 260–250 pred Kr. V ďalšom vývoji sa postupne stala ťažiskovým územím. Vzdialenosť medzi sídliskovými polohami sa pohybuje medzi 1500 až 2000 m. Máme tu k dispozícii tri časovo odlišné horizonty osídlenia. Osady, ktoré možno datovať do prvého horizontu súvisia s keltskými pohrebiskami. Sú to lokality Šindolka-SPTŠ, kasárne pod Zoborom, Chrenová II, Mikov dvor, SPÚ-nádvorie a v Párovských Hájoch. Technická keramika a doklady kovolejárstva sú z Mikovho dvora, Šindolky a Párovských Hájov. Sú tu aj výrobky, ktoré svedčia o vyspelosti materiálnej základne tu žijúcich obyvateľov. Pozornosť si zasluhuje malá

⁵ Marková/Samuel 2008, 63–92.

bronzová plastika zvieratka z výplne objektu 66/80 z Mikovho dvora. Z Nitry pochádzajú aj cenné stratifikované nálezy mincí. Na veľký hospodársky význam sledovaného regiónu v strednej a mladej dobe laténskej poukazuje existencia samostatnej skupiny mincí tzv. nitrianskeho typu. Dnes je zachovaných 14 kusov z Nitry a okolia. Ich razba napodobňuje rímske republikánske denáre z priebehu 1. stor. pred Kr. Do záveru stredo a neskorolátenského osídlenia je datované aj neďaleké hradisko na Žibrici, ktoré pravdepodobne v 2. stor. pred. Kr. zaniklo. Z ďalších sú to lokality Chrenová II, Chrenová III, Martinský vrch, Mikov dvor a Párovské Háje.

Vyspelé poľnohospodárstvo dokladajú paleobotanické nálezy, ako aj rôzne druhy železných náradí. Kelti boli veľmi zruční a možno predpokladať, že sa osamostatnili viaceré dôležité remeselné činnosti. Okrem domácich zdrojov surovín využívali aj dovezený materiál. Keltskí kolonisti priniesli na naše územie nové technologické postupy, ktoré získali kontaktom s antickým svetom. Hrnčiari už vyrábali rôzne typy nádob na rýchlo rotujúcim hrnčiarskom kruhu. Sortiment dokonale symetrických nádob je zhodný na celom území rozšírenia. Bola zdokonalená technika výpalu nádob zavedením vertikálnych dvojkomorových pecí. Neskôr sú typické bielo-červené maľované nádoby. Poznáme ich z Mikovho dvora, hradného návršia, Malého seminára, Mostnej ulice a zo Svätoplukovho námestia. Rozvíjajú sa náročné odbory umeleckého remesla, šperkárstvo, sklárstvo a emailérstvo.

Doklady o osídlení v tomto časovom pásme na hradnom návrší máme v podstate od začiatkoch výskumu (Bednár/Březinová/Ptáčková 1992). Veľmi dôležitá z hľadiska datovania je sezóna v rokoch 1988–1992. Na východnom nádvorí, v priestore medzi uzávermi kostolov, hradbami a Vazilovou vežou sa vykonával rozsiahly archeologický výskum, vyvolaný komplexnou rekonštrukciou hradného areálu. Okrem objektov a vrstiev zo staršej doby bronzovej, včasného a vrcholného stredoveku, novoveku i hrobov zo včasného a vrcholného stredoveku sa tu odkryli viaceré objekty a vrstvy z neskej doby laténskej. V tomto priestore sa ako v jednom z mála skúmaných priestorov hradu zistili situácie, potvrdzujúce dlhodobjší vývoj laténskeho osídlenia hradného kopca (Bednár/Staník 1992). Z jedného z objektov a zo zuhoľnatej deštruktívnej vrstvy nad ním sa odobrali tri vzorky na analýzu C¹⁴. Vek vzoriek bol na základe tejto analýzy datovaný do prelomu letopočtov (1910 ±80; 1990 ±85). Osídlenie z neskej doby laténskej je viacerými sídliskovými vrstvami doložené aj v kazematách JV bastiónu, skúmaných v r. 1991–1992 (Bednár/Staník 1992, 21, 22). V r. 1993 prebiehal výskum pri západnom a južnom opevnení južného nádvorja, pred južným priečelím paláca. Sídliskové vrstvy z obdobia maďarovskej kultúry a z neskej doby laténskej sa zachytili iba v západnej časti sondy 1 (Bednár 1995, 31). Terénna situácia tu však nebola taká priaznivá ako na východnom nádvorí a zachovala sa iba vo veľmi fragmentárnom stave. V tom istom roku, v súvislosti s rekonštrukciou objektu Malého seminára (Pribinova ulica 6) a plánovanou prístavbou, došlo k asanácii domov vo dvore budovy na Pribinovej ulici 3 a k zemným prácam. Po znížení terénu asi o 5 m preskúmal S. Katkin v stenách výkopu v západnej časti dvora časť laténskeho objektu, ktorého tvar sa nedal presne zrekonštruovať. Z výplne pochádza množstvo keramického materiálu datovaného do neskej doby laténskej, ako aj hlinených závaží, ktoré boli súčasťou tkáčskych krosien (Březinová/Katkin 2004; Katkin 1995, 77, 78). Okrem jemnej na kruhu točenej keramiky sa tu našli aj tvary v ruke hnetených nádob s rôznymi plastickými výčnelkami (obr. 7). Pozoruhodná je veľká zásobnica, ktorá má svoje analógie na výšinných



Obr. 6. Idealizovaná rekonštrukcia vzhľadu keltskej ženy (na základe podkladov vyhotovila J. Marettová).

sídliskách v Bratislave a Bratislave-Devíne (obr. 8). V r. 1994–1995 sa dobrá stratigrafická situácia, napriek malej skúmanej ploche, zistila aj na západnom svahu hradného kopca (Bednár 1996, 29–31; 1997, 29). Časť laténskeho objektu sa našiel aj na Hradnom námestí, v ryhe pri Morovom stĺpe (Bednár 1996, 29–31).

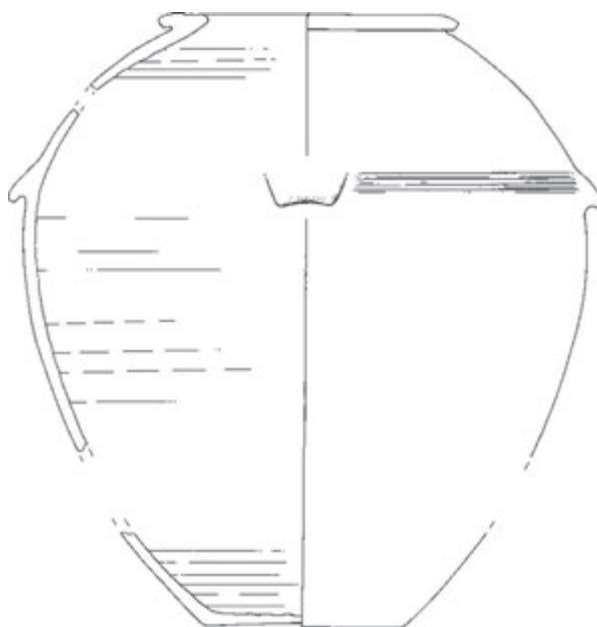
V r. 1990–1991 (Bednár/Březinová 1992), 1995 a 1996–1997 sa realizoval archeologický výskum v areáli Ponitrianskej galérie (bývalý Župný dom). Budova sa nachádza na styku úpätia hradného kopca a riečnej nivy. Vrstvy z doby laténskej sa zachytili iba v depresii v skalnom podloží na hospodárskom dvore (severne od budovy), skúmanom v r. 1996 (Samuel 1998) a v záhrade východne od budovy (Marková/Samuel 2008).

Koncom 2. stor. pred Kr. začína vplyv Keltov v Európe slabnúť. Okrem tlaku Dákov z juhu, sa presadzujú Germáni a zároveň vzrastala aj agresívna moc Rímskej republiky. Osídlenie na hradnom kopci a v centrálnej zóne mesta súvisí už s novou migračnou vlnou, spojenou s dáckou expanziou. Na prelome letopočtu sa politická moc Keltov v Európe zrútila. Predpokladá sa, že v pohraničnej oblasti Ponitria prežívali zvyšky keltsko-dáckeho obyvateľstva aj po prelome letopočtu. Nálezy keltsko-dáckeho charakteru sú okrem Chrenovej-Športového areálu a Mikovom dvore sústredené okolo bývalého toku Nitričky pod Horným mestom (Svätoplukovo námestie), na jeho návrší vrátane hradného kopca. Sú to polohy hrad, juhovýchodný svah hradného kopca, Malý seminár, Divadlo Andreja Bagara, Mostná ulica, Farská ulica, Štefánikova trieda, Svätoplukovo námestie.⁶ Počas výskumu na Mostnej ulici sa našla súčasť astragálového opaska (obr. 9). Na základe existencie zuhoľnatej deštrukcie palisády, s datovaním na prelom letopočtu sa zdá, že na hradnom návrší bola opevnená osada „typ Zemplín“ obklopená viacerými industriálnymi osadami. Zaujímavosťou je aj nález mince, ktorá uľahčuje datovanie tohto horizontu (obr. 10).

Na území juhozápadného Slovenska sa počíta s dáckym vplyvom. K prvým bádateľom, ktorý sa touto problematikou zaoberal a aj zozbieral nálezy z územia juhozápadného Slovenska bol A. Točík.⁷ Vyslovil názor o viacerých vlnách, v ktorých Dáci prišli na územie juhozápadného Slovenska. V archeologicky dostupnom materiáli, predovšetkým na základe keramiky, sú však tieto viaceré prieniky veľmi ťažko preukázateľné. Napríklad v regióne Nitra je postrehnuteľný až v III. horizonte osídlenia,



Obr. 7. Nitra, Mostná ulica. Fragment s plastickou výzdobou z veľkej dáckej nádoby.



Obr. 8. Nitra, seminár. Veľká zásobnica, ktorá slúžila na uskladnenie zásob. Bez mierky.

⁶ Březinová/Ruttikay 2019; Březinová/Samuel a kol. 2007.

⁷ Točík 1959, 841–857.



Obr. 9. Nitra, Mostná ulica. 1 – článok z astragálového opaska; 2 – rekonštrukcia opasku. Bez mierky.

kde je spájaný s lokalitami Nitra-Mikov dvor, Nitra-hrad a ďalšie (Březinová 2009, 55–79), ktoré sú datované do LTD1 až LTD2 (Březinová 1999, 68, 69). Aj so samotným osídlením Keltov v severnejšie položených polohách Ponitria a Požitavia počítame až v čase korešpondujúcom s II. časovým horizontom, s datovaním od LTC2 až LTD1. Tento horizont osídlenia považujeme tiež za keltský, avšak bez dokladov pohrebísk. Na základe nálezového materiálu z preskúmaných sídlisk predpokladáme, že existovali veľmi intenzívne obchodné i výmenné vzťahy. K intenzite vzťahov by mohli



Obr. 10. Nitra, hrad. Minca typu Sydenham. Bez mierky.

viac napovedať práve geto-dácke mince objavené na našom území, ktorých nálezy narastajú v posledných rokoch. Spočiatku sa dácke nálezy spájali najmä s Burebistom, ktorý podľa historických správ zapríčinil okolo polovice 1. stor. pred Kr. pád Bójskej moci na strednom Dunaji s centrom na území dnešnej Bratislavy. Ako však ukazuje pozoruhodný nález veľmi kvalitných mincí zo Žibrice, datovaný do konca 3. stor. až polovice 2. stor. pred Kr. (obr. 11), k vzájomným kontaktom muselo prísť oveľa skôr. Samozrejme je otázne, kedy došlo k ukrytiu uvedenej finančnej hotovosti. Samotný hromadný nález mincí s najväčšou pravdepodobnosťou nepomôže pri hľadaní odpovede na otázku či lokalita na Žibrici bola refúgiom, alebo obetiskom. Depot tetradrachmiem typu Huši-Vovriešti, razených z vysokoakostného striebra, však dokladá diaľkové kontakty stredoeurópskych Keltov s obyvateľstvom západnej časti povodia rieky Prut, prípadne s keltským obyvateľstvom horného Potisia, ktoré mohlo tieto kvalitné cudzie mince používať v diaľkovom obchode. Podľa hromadných i ojedinelých nálezov mincí typu Huši-Vovriešti i nálezov keltských filipovsko-audoleontských imitácií v oblasti horného Potisia je zrejme, že kontakty sa vytvárali od počiatku 3. stor. pred Kr. Podľa archeologických nálezov súviseli s expanziou príslušníkov keltských kmeňov, ktorí sa v tej dobe premiestňovali z oblasti Balkánu na sever a od ohybu Dunaja pri maďarskej obci Vác smerovali na východ až do maďarského a ukrajinského horného Potisia. Podľa najnovšieho vyhodnotenia hromadných nálezov mincí obsahujúcich tetradrachmy typu Huši-Vovriešti, spoločne s inými typmi helenistických mincí alebo ich barbarských napodobenín, je v súčasnosti akceptované, že razba tetradrachmiem typu Huši-Vovriešti bola realizovaná najneskôr od polovice 3. stor. pred Kr.⁸

⁸ Březinová/Budaj 2019.



Obr. 11. Štitáre-Žibrica. Časť pokladu strieborných mincí. Východná Dácia, Moldavsko, strieborná tetradrachma, 3. stor. pred Kr., Typ Huși-Vovriești.

LITERATÚRA

- Bednár 1995* P. Bednár: Zisťovací výskum na južnom nádvorí Nitrianskeho hradu. *AVANS* 1993, 1995, 31–33.
- Bednár 1996* P. Bednár: Siedma sezóna výskumu Nitrianskeho hradu. *AVANS* 1994, 1996, 29–31.
- Bednár 1997* P. Bednár: Výskum západného opevnenia hradného kopca v Nitre. *AVANS* 1995, 1997, 29–31.
- Bednár/Březinová 1992* P. Bednár/G. Březinová: Výskum stredovekej fortifikačnej architektúry Horného mesta v Nitre. *AVANS* 1991, 1992, 19, 20.
- Bednár/Březinová/Fusek 1992* P. Bednár/G. Březinová/G. Fusek: Výskumy a prieskumy v Nitre v časti Staré mesto. *AVANS* 1990, 1992, 23–26.
- Bednár/Březinová/Ptáčková 1992* P. Bednár/G. Březinová/S. Ptáčková: Neskorolaténske osídlenie hradného návršia v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 37, 1992, 115–182.
- Bednár/Staník 1992* P. Benár/I. Staník: Archeologický a stavebno-historický výskum národnej kultúrnej pamiatky Nitra-hrad. *AVANS* 1991, 1992, 21–23.
- Březinová 1999* G. Březinová: Sídliisko z doby laténskej v Nitre-Šindolke a jeho postavenie v rámci regiónu stredného Ponitria. *Slovenská archeológia* 47, 1999, 61–74.
- Březinová 2009* G. Březinová: Neskorolaténske osídlenie Nitry. In: M. Karwowski/E. Droberjar (ed.): *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. Materiały z IV Protohistorycznej Konferencji Sanok, 13–17 października 2008*. Rzeszów 2009, 55–70.
- Březinová 2010* G. Březinová: Siedlungsobjekte aus der Bronzezeit in Nitra auf der Strasse Mostná ulica. *Študijné zvesti AÚ SAV* 48, 2010, 21–42.
- Březinová/Budaj 2019* G. Březinová/M. Budaj: Hromadný nález tetradrachiem typu Huši-Vovriešti zo Štitár-Žibrice v kontexte osídlenia regiónu v dobe laténskej. *Studia Historica Nitriensia* 23, 2019, 339–350.
- Březinová/Jakab/Vladár 2012* G. Březinová/J. Jakab/J. Vladár: Fenomén – pohreby v nádobách. Ludské kosti v zásobnici karpatskej mohylovej kultúry v Nitre. *Sborník Národního muzea v Praze. A – Historie* 66, 2012, 27–38.
- Březinová/Samuel a kol. 2007* G. Březinová/M. Samuel a kol.: *Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre*. Nitra 2007.
- Březinová/Katkin 2004* G. Březinová/S. Katkin: Sídliiskový objekt z doby laténskej v Nitre-Malom seminári. *Študijné zvesti AÚ SAV* 36, 2004, 155–174.
- Březinová/RuttKay 2019* G. Březinová/M. RuttKay: A Late La Tène feature from Nitra-Svätoplukovo námestie square, Slovakia. In: P. C. Ramsel/K. Rebay-Salisbury/P. Trebsche (Hrsg.): *Schichtengeschichten. Festschrift für Otto H. Urban*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 238. Bonn 2019, 163–173.
- Chorvátová 1999* H. Chorvátová: Druhá sezóna predstihového záchranného výskumu na Mostnej ulici v Nitre. *AVANS* 1997, 1999, 71–73.
- Katkin 1995* S. Katkin: Záchranný výskum v Nitre-Malom seminári. *AVANS* 1993, 1995, 77, 78.
- Katkin/Katkinová 1997* S. Katkin/J. Katkinová: Nálezy zo staršej doby bronzovej v Nitre na Štefánikovej triede. *AVANS* 1995, 1997, 108, 109.
- Marková/Samuel 2008* K. Marková/M. Samuel: Nálezy zo staršej a zo začiatku strednej doby bronzovej z Ponitrianskej galérie v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 43, 2008, 63–91.
- RuttKay 2007* M. RuttKay: Záchranný archeologický výskum v Nitre na Svätoplukovom námestí. In: G. Březinová/M. Samuel a kol.: *Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice*. Nitra 2007, 131–144.
- RuttKay/RuttKayová 1997* M. RuttKay/J. RuttKayová: Výsledky výskumu v Nitre – Starom meste. *Archeologia historica* 22, 1997, 103–113.
- RuttKayová 1996* J. RuttKayová: Záchranný výskum v Nitre na Kupeckej ulici. *AVANS* 1994, 1996, 153, 154.
- Samuel 1998* M. Samuel: Pokračovanie výskumu v areáli Ponitrianskej galérie. *AVANS* 1996, 1998, 145–147.
- Točík 1959* A. Točík: K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu. *Archeologické rozhledy* 11, 1959, 841–871.
- Točík/Rejholec 1993* A. Točík/E. Rejholec: Zisťovací výskum na hradnom kopci v Nitre v rokoch 1958–1959. *Študijné zvesti AÚ SAV* 29, 1993, 5–46.

THE CASTLE HILL OF NITRA AND ITS HINTERLAND BEFORE THE TURN OF ERAS

Gertrúda Březinová

Summary

Hradný vrch (Castle Hill) is a natural dominant of the historical centre of the town. It is a rock jutting from the Tribeč mountains to the alluvial flat of the Nitra river in altitude 220 m a. s. l., which makes it a distinct dominant below the southern juts of the Tribeč mountains. The meandering river stream ran around the hill from all four sides, so it was a river island until the beginning of the 19th century. The original main stream of the Nitra river with its branches created a naturally protected area which – together with the rugged relief – provided favourable conditions for settlement. There is evidence of settlement in the end of the Paleolithic, in the Neolithic, Eneolithic, Early Bronze Age, Late LaTène period and from the turn of the 8th and 9th centuries until the modern era. Natural erosion of the terrain and numerous construction interferences in the Middle Ages and Postmedieval period disturbed or destroyed some evidence of prehistoric and protohistoric settlement. Despite this, settlement has been sufficiently proved at various terrain adaptations as well as by systematic archaeological research.

In the Late Paleolithic, the modern human – *Homo sapiens sapiens* – lived in the castle cave. Finds of tools are 30,000 years old. From the aspect of settlement on the hilltop and in its immediate vicinity before the turn of eras, two periods are of great importance. They are the Bronze Age and Iron Age, its later phase – LaTène period – in particular. On the interface of the Early and Middle Bronze Age (around 1500 BC), a fortified settlement with important status in the Middle Danube region existed on the castle hill. The settlement on the castle hill was enclosed by three lines of V-shaped ditches, 2.5 m wide and 5 m deep. In the hinterland, there were settlements and burial grounds which have also been documented in the nearest vicinity of the castle – at the sites of Galéria, Kupecká ulica street, Štefánikova trieda street, Kmeřova and Mostná streets as well as in Svätoplukovo námestie square. A rich burial was also uncovered in Farská ulica street. In the beginning of the Middle Bronze Age, settlement moved from the castle hill to the extramural area (Kmeřkova and Mostná streets, Svätoplukovo námestie square, Divadlo A. Bagara theatre). Arrival of the Celts closed the long phase of prehistory in the eastern part of Europe. It is a period of developed long-distance trade which follows from Antique production and trade centres. The nearby hillfort of Žibrica, which probably disappears in the 2nd century BC, is also dated to the end of the Middle and in the Late LaTène settlement. We have had evidence of settlement on the castle hill in this chronological period basically since the beginning of the research. The season in 1988–1992 is crucial from the aspect of dating. An extensive archaeological excavation initiated by a complex restoration of the castle area was carried out in the eastern courtyard, in the area between the church enclosures, defensive walls and Vazil's Tower. Three samples for ¹⁴C analysis were taken from one of the features and from the charred destruction layer above it. Based on this analysis, the age of the samples was dated to the turn of eras (1910 ±80; 1990 ±85).

By the end of the 2nd century BC, the influence of the Celts starts to decline in Europe. Besides the pressure from the Dacians from the south, the Germanic tribes start to gain ground and the aggressive power of the Roman Republic also increases. The settlement on the castle hill and in the central zone of the town is related to the new migration wave associated with the Dacian expansion. The political power of the Celts in Europe collapsed at the turn of eras.

We take Dacian influence in the territory of southwestern Slovakia into consideration. A. Točík (1959, 841–857) was one of the first researchers to deal with the topic and collect finds from the territory of southwestern Slovakia. He formulated a hypothesis of several waves of the Dacians' arrival in the territory of southwestern Slovakia. Nevertheless, in the archaeologically available material, especially based on pottery, such multiple conjunctions are difficult to prove. For instance, in the region of Nitra, it is observable as late as horizon III of settlement, where it is associated with the sites such as Nitra-Mikov dvor, Nitra-hrad (Castle) and others (Březinová 2009, 55–79), which are dated to LTD1–LTD2. We also take the Celtic settlement at the sites of Pointrie and Požitavie regions further to the north into consideration as late as the period corresponding with horizon II, dated to LTC2–LTD1. We also consider this settlement horizon Celtic, but without evidence of burial grounds. Based on the finds from the studied sites, we assume that there were very intense trade and exchange relations. Geto-Dacian coins discovered in our territory, whose finds have been increasing in the recent years, could provide more information on the intensity of the relations. Initially, the Dacian finds were associated mainly with Burebista, who – according to historical reports – caused the collapse of the Boii power in the Middle Danube region with the centre in the territory of today's Bratislava around the mid-1st century BC. Nevertheless, as suggested by the remarkable discovery of high quality silver coins from Žibrica dated to the 3rd century BC, mutual contacts must have occurred much earlier.

- Fig. 1. Groundplan of the castle hill on the oldest plan of Nitra from 1562. Thick line indicates the plan of the southern line of the fortification (taken from *Březinová/Samuel 2007*).
- Fig. 2. Nitra, Mostná ulica street. Remarkable find of pottery vessels from Mostná ulica street which document contacts with the neighbouring Central European cultures (Photo by M. Samuel).
- Fig. 3. Nitra, Mostná ulica street. Feature 12, full of pottery vessels.
- Fig. 4. Nitra, Mostná ulica street. Southern profile of the trench with the find of a feature with a girl's skull in a vessel.
- Fig. 5. Nitra, Mostná ulica street. Skull of a young girl with cuts after a violent death.
- Fig. 6. Idealized reconstruction of appearance of a Celtic woman (based on materials elaborated by J. Marettová).
- Fig. 7. Nitra, Mostná ulica street. Fragment with plastic decoration from a large Dacian vessel.
- Fig. 8. Nitra, seminár. Large storage vessel used for storing supplies. No scale.
- Fig. 9. Nitra, Mostná ulica street. a – segment from an astragal belt; b – reconstruction. No scale.
- Fig. 10. Nitra, Castle. Coin of the Sydenham type. No scale.
- Fig. 11. Štítáre-Žibrica. Part of the hoard of silver coins. Eastern Dacia, Moldova, silver tetradrachm, 3rd century BC, Huși-Vovriești type.

doc. PhDr. Gertrúda Březinová, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraubrez@savba.sk
<https://orcid.org/0000-0003-4720-5647>

VČASNOSTREDOVEKÉ POCHOVÁVANIE NA NITRIANSKOM HRADE A V JEHO ZÁZEMÍ¹

MILAN HANULIAK

Early medieval burials at the castle of Nitra and in its hinterland. The article deals with the ability of various forms of burying to provide data on the population living in the settlement agglomeration of Nitra in the 9th–10th c. Information from the central hillfort is limited by objective circumstances. Graves of elite members are not known. There are only three burial grounds of the middle class people. On the other hand, burial grounds of the lower class people occur in the hinterland of the hillfort. They belong to the communities providing for material needs of the elite members and they protected the access routes to the Great Moravian settlement agglomeration.

Keywords: the Great Moravian period, historical Nitra, burial sites, settlement structure.

V súčasnosti niet pochýb o ústrednej pozícii hradného kopca na území historickej Nitry. Dôležité svedectvo poskytujú v tomto smere výsledky archeologických výskumov realizovaných počas posledných troch decénií. Vďaka nim sa načrtla vcelku reálna predstava o etapovito budovanej zástavbe tohto areálu vymedzeného opevnením.² Súbežne s tým sa dotvoril názor o integrujúcom vplyve obyvateľov tohto útvaru pri zahusťovaní okolitého územia, ktoré od druhej polovice 9. stor. nadobudlo podobu hradského mesta prvotne doloženého na území stredovekého Slovenska.³ Dnes sa takýto názor prijíma s akousi samozrejmosťou. Nie vždy to tak v minulosti bolo. V prvotnej koncepcii objasňujúcej vznik tohto vyspelého útvaru sa pripisoval väčší význam vncovito umiestneným vyvýšeninám Zoborského masívu vybiehajúcich sčasti do inundácie rieky Nitry.⁴ Na nich mali stáť hradiská zabezpečujúce sídliskovej aglomerácii nielen potrebnú ochranu, ale aj impulz k hospodárskym aktivitám plynúcim z ich rozdielnej funkcie. Statické črty tejto koncepcie mala odstrániť hypoteticky dotvorená translácia kniežacieho sídla z primárnej polohy na Martinskom vrchu do opevnenej pozície na Vršku, neskôr aj na hradný kopec.⁵

Okrem odborného kreditu autora sa o akceptáciu jeho názoru pričinilo aj dosiaľ jediné zosúladenie písomných zmienok o Nitre – Nitrave s jej zahustenou sídliskovou štruktúrou.⁶ Trvalejšiu platnosť účelovo sformovanej koncepcie oslabil znížená možnosť verifikácie dôležitých zložiek nálezového fondu z rôznych typov lokalít i nedostatočná kvalita dostupných dokumentačných záznamov. Citelne chýbali overovacie výkopy na známych lokalitách i tematicky zamerané výskumy v nepreskúmanom prostredí.

AREÁL NITRIANSKEHO HRADU

Nový impulz do tradične vnímanej problematiky poskytla zvýšená intenzita záchranných výskumov vyvolaných narastajúcimi stavebno-zemnými aktivitami investorov v rámci mestského jadra a najbližšieho okolia. Patričný význam treba pripísať takisto precíznejšej metodike terénnych prác i skvalitnenej úrovni

¹ Príspevok vznikol s podporou projektu APVV-16-0449: „Stredoveká Nitra v hmotných prameňoch“.

² Bednár/Ruttkay, M. 2009; 2014.

³ Ratkoš 1988, 68; Ruttkay, A. 2005, 247.

⁴ Chropovský 1964, 14–17; 1975, 5–8.

⁵ Chropovský 1997a, 73–75.

⁶ Chropovský 2002, 33–36.



Obr. 1. Nitra, časť Staré Mesto (Hradný kopec). Poloha pohrebiskových lokalít. 1 – východné nádvorie; 2 – južné nádvorie; 3 – suterén západného krídla paláca; 4 – Kazemata juhovýchodného bastiónu; 5 – západný svah; 6 – morový stĺp; 7 – nám. Jána Pavla II., severovýchodný úsek; 8 – Pribinovo nám.; 9 – nám. Jána Pavla II., južný úsek; 10 – Samova ul. 20.

dokumentačných záznamov, ktoré do praxe zaviedli pracovníci z nastupujúcej bádateľskej generácie. To sa priaznivo prejavilo najmä v dopĺňaní rámcového obrazu o osídlení hradného kopca. Následkom toho sa oslabovala platnosť dávnejších názorov o jeho sporadickom včasnostredovekom osídlení ovplyvnenom nadmerným sklonom terénu a o prednostnom využití danej polohy na sakrálnu a refugiálnu účely.⁷

Treba však priznať, že priebežne spracúvaná kolekcia nálezového fondu pochádza iba z obmedzených častí niekdajšieho areálu. Ich plošný rozsah s určitou nepresahuje 20 %. Nejde takisto o zámerne vytypované miesta, ale o priestory postihnuté následnými stavebnými a zemnými aktivitami, ležiace zvyčajne mimo parciel s intenzívnou zástavbou. V rámci odkrytých situácií prevažujú zvyšky architekúr a ďalších zložiek osídlenia zachytených v kontextoch. Skutočné sídliskové objekty a kostrové hroby patria k zriedkavým zástupcom.

Spomenuté faktory sa následne premietali do zníženej schopnosti poskytnúť kvalitnejšie informácie o živote miestnych obyvateľov, o ich vzájomných väzbách, spoločenskom postavení a náboženských pomeroch. V súčasnosti 32 evidovaných kostrových hrobov tak sotva predstavuje skutočný počet ľudských jedincov, ktorí tu žili počas 9.–11. stor. Príčiny tejto skutočnosti pramenia sčasti v reálnych výkopových

⁷ Chropovský 1975, 2–7; 1997b, 56–59; Točík 1983, 243, 244.

možnostiach obmedzených na dostupné úseky, sčasti takisto v plošne obmedzenom rozsahu skúmaných priestorov. Zo známej kolekcie takejto kvality nie je možné zistené hroby plnohodnotne zaradiť do obvyklých piatich kategórií, pretože sa s potrebnou istotou nedajú vyčleniť dôležité charakteristiky pohrebných prejavov.⁸

Napriek týmto okolnostiam možno s najstarším úsekom včasnostredovekého osídlenia lokality zlúčiť dva kostrové hroby z polohy Východné nádvorie odkryté v roku 1992⁹ (obr. 1: 1). Obaja nedospelí jedinci ležali v plytkých hrobových jamách navzájom vzdialených vyše 10 m. Rôznorodá orientácia pozdĺžnych osí s anomáliou v uložení tela radí oba prípady k hrobom rozptýleným v sídliskovom areáli. K nim sa dá takisto pripojiť osamotený hrob nedospelého jedinca preskúmaný v roku 1993 neďaleko okrajového úseku západného svahu patriaceho k polohe Južné nádvorie¹⁰ (obr. 1: 2). Pochovaný bol bez tradičných príloh. Aj preto skôr prekvapí pietne uloženie telesných zvyškov na chrbte zvýraznené šiestimi kameňmi zoradenými okolo hlavy.

Uvedeným spôsobom boli v minulosti prednostne inhumovaní detskí a nedospelí jedinci, ktorých hroby nemohli byť z rôznych príčin umiestnené na regulárnom pohrebisku. V súlade s tým sa odsúvali na okraj sídliskových areálov, po obvode sídliskových zhlukov a ich segmentov.¹¹ V prípade hradného kopca mohol avizovanú okrajovosť reprezentovať prudký terénny zlom. Okrem veku poukazuje na nižšie spoločenské postavenie zomrelých absencia pohrebných príloh. V každom prípade nejde o zárodok regulárnej nekropoly. Archeologický výskum nezachytil jej miesto azda aj preto, lebo tento areál ležal na najvyšších miestach hradného kopca prekrytých rozľahlou stavbou dnešného biskupského paláca.

Nemusí ísť o náhodu, že sa práve v tomto priestore ráta s kamenným murovaným objektom vybudovaným počas prvej tretiny 9. stor. S výnimkou zlomkov malty a stavebnej sutiny z viacerých miest sa architektonické zvyšky nenašli v primárnej polohe, aby priblížili veľkosť a pôdorysný typ stavby.¹² Podľa známych prípadov z najvýznamnejších veľkomoravských centier mali murované objekty prednostne sakrálne využitie. Ak sa k predpokladanému nitrianskemu kostolu pripojí tradíciu zachované patrocínium sv. Emeráma získajú sa indicie k jeho stotožneniu s kostolom vysväteným v roku 828 salzburským arcibiskupom Adalramom.¹³ Týmto sa súčasne odstráni pochybnosti o lokalizácii Pribinovho vojvodského sídla. K podpore jeho stotožnenia s nitrianskym hradným kopcom prispieva palisádová stena fragmentárne zachytená výskumom na niektorých miestach z obvodu severnej časti lokality.¹⁴ Jej existencia nemusela mať prednostne fortifikačný význam, ale účelovo vymedzovala obvod aj v iných sídlach veľkomoravských elit považovaných za veľmožské dvorce s murovaným kostolom a zrubovým obydlím vlastníka doplneným liatou maltovou podlahou.¹⁵

Dosiaľ pretrvávajúcu absenciu centrálného pohrebiska z tohto obdobia mohli sčasti ovplyvniť limitované výkopové možnosti. Je však možné, že sa pohrebiskový priestor ani nesformoval pre obmedzený počet obyvateľov s nižším vekom, ktorí žili trvale v tomto sídle. Samotný Pribina mal v čase vynúteného odchodu do exilu v roku 831 zhruba 25 rokov.¹⁶ Spomenutým vojensko-politickým aktom sa završuje prvá etapa osídlenia nitrianskeho kopca, ktorej počiatky siahajú podľa dvoch zrubových obydlí z východného nádvorja na prelom 8. a 9. stor.¹⁷

Druhú etapu osídlenia hradného kopca sprevádzajú viaceré stavebné aktivity. Prvá z nich sa spája s budovaním drevozemného opevnenia vtesnaného medzi obojstranne zostavené kamenné steny. Ide o dvojplášťový val I široký pri základni 5 m, ktorý obopínal ucelený obvod areálu s rozlohou 8,5 ha.¹⁸ K ďalším objektom vymurovaných z kameňov spájaných kvalitnou maltou patrí akiste kostol a reprezentatívna budova palácového typu z najvyššie položeného miesta. Ďalší objekt svetského využitia postavili

⁸ Hanuliak 2002b, 83–87.

⁹ Bednár/Staník 1993, 26.

¹⁰ Bednár 1995, 31.

¹¹ Hanuliak 2004, 38, 39.

¹² Bednár 2007, 207.

¹³ Steinhübel 2004, 72–74.

¹⁴ Bednár/Šimkovic 2011, 134, 135.

¹⁵ Galuška 2017, 150, 154.

¹⁶ Steinhübel 2004, 86–88.

¹⁷ Bednár 2005, 91.

¹⁸ Bednár 2012, 149.

pod juhozápadnou časťou dnešného biskupského paláca.¹⁹ Z hľadiska pochovávaní si zvýšenú pozornosť zasluhuje nepreskúmané okolie nového kostola, kde sa mohol sformovať pohrebiskový areál vyčlenený pre príslušníkov z najvyššej vrstvy. Architektonický článok s množstvom opracovaných stavebných kameňov dovezených až z dolnorakúskych Litavských vrchov, omietnuté steny zdobené freskami dokresľujú reprezentačný charakter murovaných stavieb v spoľahlivo opevnenom areáli.²⁰ To poukazuje na možný vzťah predmetných stavieb so Svätoplukom, synovcom kniežaťa Rastislava, ktorý v 50. až 60. rokoch 9. stor. pôsobil na území Nitrianska ako údelný vojvoda.²¹ Samotný Svätopluk k pochovaným jedincom nepatrí. Zomrel oveľa neskôr a podľa L. Galušku²² mohol byť uložený v honosnej hrobke vybudovanej v kláštornom komplexe na Sadskej vyvýšenie z Uherského Hradišťa.

Dotvorenie jednotnej nekropoly pre najvýznamnejších obyvateľov hradiska nemusela skomplikovať iba vysoká úroveň skalnatého podlažia prekrytého tenkou vrstvou zeminy. Istý podiel mohlo mať častejšie striedanie členov správneho aparátu bez užších vzájomných väzieb, ktoré sú určujúce pre vznik kontinuálneho pochovávaní. V neposlednom rade nie je ani isté či tu z cirkevno-právneho hľadiska vznikli podmienky pre využitie okolia stojaceho kostola na funerálne účely.²³ Ostatní obyvatelia hradiska pochovávali v jeho obvodových úsekoch.

Prvú pohrebiskovú lokalitu reprezentuje dvojica hrobov nájdených v roku 2013 v polohe Suterén západného krídla biskupského paláca (obr. 1: 3). Súhlasne orientovaný dospelý jedinec a dieťa boli plytko uložené v tesnej blízkosti. Pohrebny inventár chýbal. Stratigrafické pomery pripúšťajú zaradenie hrobov do časového úseku zodpovedajúceho existencii dvojplášťového valu I.²⁴ Nálezové okolnosti zasa pripájajú hroby k takým, ktoré boli vyhlbené v sídliskovom areáli, aj keď prípady pochovania dospelej osoby a dieťaťa predstavujú v tejto kategórii skôr výnimočnú zložku. Nemožno vylúčiť, že po odkryve väčšej plochy môžu byť v okolí zaznamenané aj ďalšie hroby.

Ďalší zástupcovia patria k regulárnym pohrebiskám umiestnených v menej exponovaných miestach. Ich vznik treba spojiť s dlhodobým pochovávaním jedincov s príslušným sociálnym statusom spätých príbuzenskými väzbami. Ak by odlišnosť v naznačených ukazovateľoch medzi nekropolami nejstvovala, pochovávalo by sa kontinuálne v identickom centrálnom priestore.

K prvému pohrebisku zo spracúvaného súboru patrí päť hrobov odkrytých v rokoch 1991–1992 v polohe Kazemata juhovýchodného bastiónu²⁵ (obr. 1: 4). Napriek ich umiestneniu na ploche neprevyšujúcej 16 m² bol jeden z hrobov starší ako dvojplášťový val I, dva boli s ním súčasné. Iné dva boli zasa mladšie, pretože ich jamy zahĺbili do deštrukcie valu. Napriek časovému posunu v pochovávaní sú zomrelí jednotne orientovaní. Majú transparentnú vekovú štruktúru zloženú z dvoch dospelých, dvoch nedospelých a detského jedinca. Z nájdených predmetov je dôležitých päť náušnic troch rozdielnych typov používaných vo zvýšenej miere počas druhej polovice 9. stor.²⁶ (obr. 2: 1–7) Pri posudzovaní ich hodnoty je podstatný spoločný výskyt dvoch exemplárov s kuželovite roztvoreným koncom v jednom hrobe. Z hrobu 4 pochádzajú tri náušnice s trubičkovým záveskom sprevádzané dvomi reprezentantmi s jednostranným špirálovite zvinutým záveskom z filigránového drôtu. Predmetná kolekcia predstavuje v ženskej časti populácie z hradného kopca dosiaľ najbohatšiu kolekciu nálezov. I preto súbor doplnený nožmi v drevených pošvách začleňuje pochovaných k lepšie situovaným rodinným zväzkom zo strednej vrstvy veľkomoravskej society.²⁷

Nemenej významné postavenie možno pripísať jedincom z piatich hrobov pochovaných v polohe na Západný svah, odkrytých v rokoch 1994–1995²⁸ (obr. 1: 5). Ich hroby ležia v úzkom páse medzi okrajom terénneho zlomu a dvojplášťovým valom I. Spomenutý názor sa nezakladá na hodnote pohrebneho inventára obmedzeného iba na jedinú krúžkovú náušnicu z bronzového drôtu. Signifikantnejšie sú drevené schránky s telami zomrelých. V jednom prípade ide zrejme o rakvu prenosnú

¹⁹ Bednár 2005, tab. 23: 1; 2007, 205–207.

²⁰ Bednár 2007, 209.

²¹ Marsina 1997, 156, 157.

²² Galuška 2014, 55, 56.

²³ Pomfyová 2015, 32, 34; Pomfyová/Samuel 2015, 64, 67.

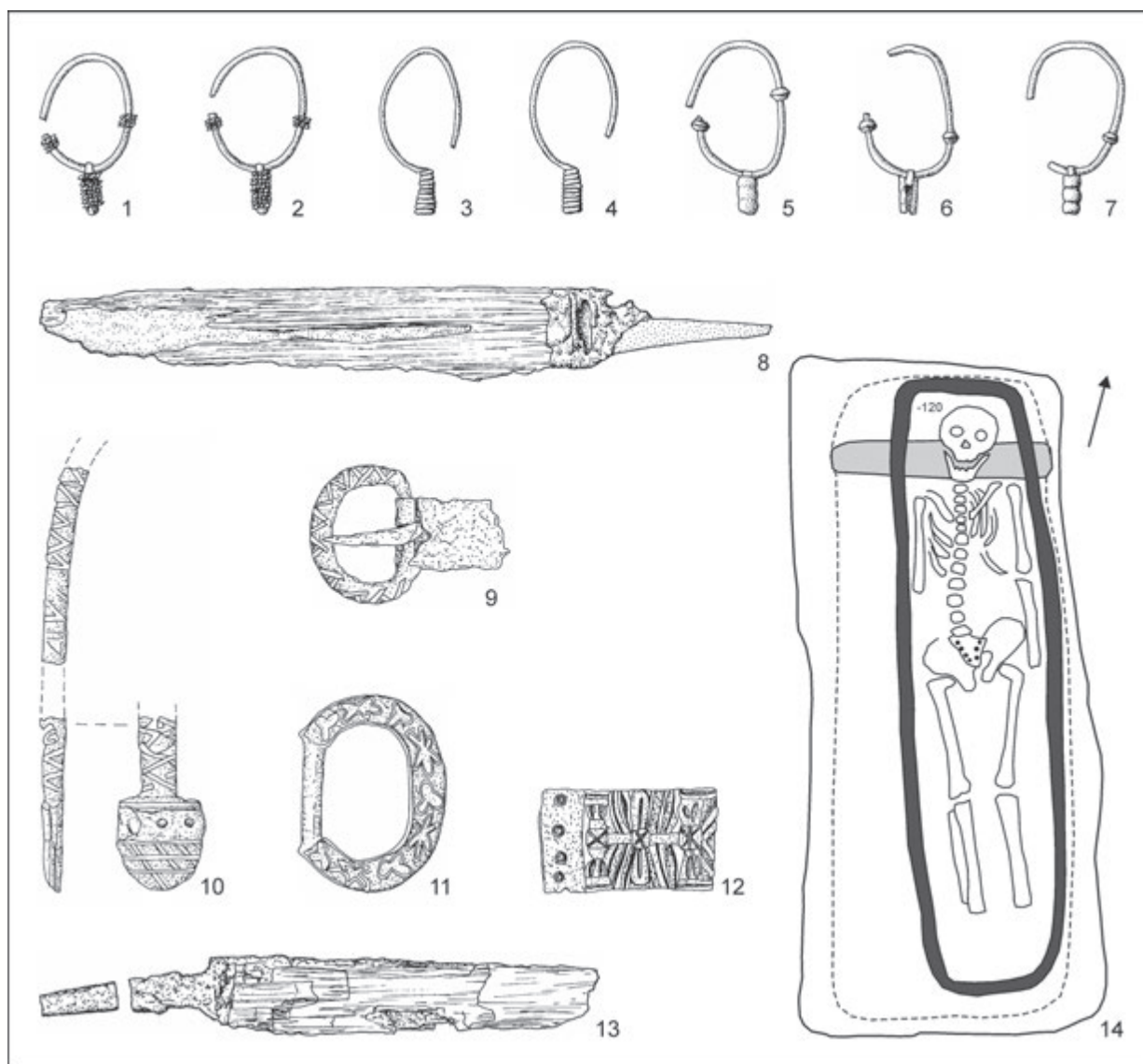
²⁴ Nepublikované, ústna informácia P. Smetanovej.

²⁵ Bednár/Staník 1992, 22; 1993, 26.

²⁶ Bednár 2005, obr. 2.

²⁷ Hanuliak 2004, 162–164.

²⁸ Bednár 1997b, 29, 30.



Obr. 2. Nitra, časť Staré Mesto (Hradný kopec). Výber nálezov. 1–7 – Kazemata juhovýchodného bastiónu; 8–13 – morový stĺp; 14 – západný svah.

na márach s priečnym hranolom (obr. 2: 14). Zvyšní zástupcovia patria k uzavretým rámovým konštrukciám debnového typu. Oba varianty bývajú vo veľkomoravskom prostredí spájané s jedincami s vyšším sociálnym statusom.²⁹ Dostupné informácie nálezového fondu neposkytujú informácie zdôvodňujúce dôležitosť týchto jedincov. Nepribližujú ani okolnosti, pre ktoré sa pohrebné prejavy líšia na tomto i na predchádzajúcom pohrebisku, a to aj napriek tomu, že ide o rodinné zväzky žijúce súčasne v danom areáli. Jeden z hrobov zo západného svahu bol totiž starší, zvyšné zasa súčasné s dvojplášťovým valom I. Z množstva hrobov zaznamenaných v dĺžke 30 m a doloženej hustoty ich umiestnenia možno usúdiť, že v tangovanom priestore mohlo byť vytvorených minimálne 15–20 hrobových miest. V transparentnej demografickej štruktúre dominujú dospelí jedinci. Dvaja z nich boli uložení súbežne s opevnením, pozdĺžne osi ostatných zomrelých smerovali západným smerom do tradičného záhrobia.

Odsunutie oboch pohrebísk do tesného susedstva terénneho sklonu nie je náhodné. O takomto riešení mohli rozhodnúť magické zložky pohrebných praktík. Dôležitá je z nich ochranná zložka oddeľujúca pomocou voľného priestoru tabuizované miesta posledného odpočinku s možným výskytom nečistých

²⁹ Hanuliak 2004, 89, 93; obr. 95: 6.

síl, od obytnej zóny s každodennými aktivitami.³⁰ K nim napríklad patrí výrobný sektor s kovolejárskou činnosťou na južnom nádvorí a skladovací priestor poľnohospodárskych plodín v nadzemných sýpkach umiestnených pozdĺž východnej strany opevnenia.³¹

S naznačenou parceláciou horných úsekov veľkomoravského hradiska korešponduje takisto umiestnenie tretieho pohrebiska odkrytého v roku 1994 v polohe Morový stĺp³² (obr. 1: 6). Jeho poloha sa mohla pôvodne pripájať k južnému obvodu vnútornej plochy areálu s najvýznamnejšími zložkami osídlenia. K nekropole patria tri kostrové hroby, zo štvrtého je známy iba profil hrovej jamy. Opisovanú nekropolu zviditeľnili nálezy z hrobu 1/94 reprezentujúce v miestnej populácii z tohto hradiska najbohatší mužský hrob (obr. 2: 9–12). Pozornosť púta najmä rameno ostrohy s lopatkovitou platničkou (typ IV b)³³ a pracka z upevňovacieho remienka. Oba predmety tvoria súčasť identickej garnitúry zdobenej križujúcimi sa líniami vyplnenými striebornou tauziou. Vysokú umeleckú hodnotu má takisto vrubozom zdobená polkruhová opasková pracka a obdĺžnikové nákončie.³⁴ Železné nože v drevených pošvách z dvoch hrobov predstavujú doplnkovú súčasť inventára (obr. 2: 8, 13).

Opísané predmety dovoľujú spojiť pochovaných s príslušníkmi jazdeckej zložky vojenskej družiny. Podľa zrektifikovaného datovania ostrôh typu IVb možno s pochovávaním na tomto pohrebisku rátať najskôr okolo polovice 9. stor.³⁵ Posledná pohrebisková skupina s piatimi hrobmi je od predchádzajúcej vzdialená vyše 25 m (obr. 1: 7). Okrem jedinej keramickej nádoby, zlučiteľnej s poslednou tretinou 9. stor., iný pohrebiskový inventár chýba. Zväčšené vzdialenosti medzi hrobovými jamami nemožno prehliadnuť.³⁶ Podľa predchádzajúcich informácií patria títo jedinci na hradnom kopci ku skupine s nižším sociálnym statusom. Vzhľadom na rozsah nepreskúmaného priestoru i rovnakú pedologickú skladbu terénu nemožno jednoznačne vylúčiť, že ide o severovýchodný úsek predchádzajúceho pohrebiska.

Zvyšná kolekcia hrobov z hradného kopca pozostáva zo šiestich zástupcov z 11.–12. stor. Zo severnej časti areálu sú známe tri hroby detí, odkryté na Východnom nádvorí a v severovýchodnom úseku námestia Jána Pavla II.³⁷ (obr. 1: 1, 7). Do rovnakého horizontu patria aj dva hroby dospelých z Pribinovho námestia a jeden hrob z južného úseku námestia Jána Pavla II. (obr. 1: 8, 9). Podľa nálezových okolností s prevažujúcou rôznorodou orientáciou, plytkým zahĺbením, častejšími výnimkami v uložení tiel a chýbajúcimi prílohami ide o kategóriu hrobov rozptýlených v sídliskových areáloch využívaných prednostne k inhumácii jedincov s nízkym spoločenským postavením.

V brušnej dutine dospelé osoby nájdený kostený ihelník veľkomoravského typu vyčleňuje tento hrob z predchádzajúcej skupiny. Opísaná situácia sa v roku 2014 preskúmala pred domom 20 na Samovej ulici³⁸ (obr. 1: 10). Jej informačný potenciál rozširuje pozícia tohto hrobu nad plytko zahĺbenou sídliskovou jamou s nepravidelným pôdorysom. V jej výplni sa našiel nekompletný skeletový materiál dvoch dospelých osôb bez anatomického usporiadania. Podľa toho boli zrejme kosti zomrelých iba zozbierané z úrovne terénu a následne uložené do prehĺbeniny. Zdá sa, že ide o doklad násilnej udalosti vyvolanej najskôr dôsledkami bojového stretu.³⁹

ZÁZEMIE NITRIANSKEHO HRADU

K ľahšiemu pochopeniu štruktúry sídliskovej aglomerácie je potrebné zmapovať spôsob pochovávaní aj na iných lokalitách, ktoré dopĺňali funkciu ústredného sídla z hradného kopca. Osobitný podiel z ich kolekcie tvorí skupina hradísk. Po zodpovednom kritickom prístupe k dostupným podkladom

³⁰ Hanuliak 2004, 41.

³¹ Bednár 2007, 210, 211.

³² Bednár 1997a, 30.

³³ Ruttkay, A. 1982, 177.

³⁴ Bednár 2002, obr. 4: 1–4.

³⁵ Galuška 2017, 164–167; Kavánová/Šmerda 2010, 159; Macháček a i. 2016, 115, 118.

³⁶ Ne publikované, ústna informácia P. Bednára.

³⁷ Ne publikované, ústna informácia P. Bednára.

³⁸ Ne publikované, ústna informácia P. Bednára.

³⁹ porovnaj Mazuch 2012, 143–145.



Obr. 3. Nitra, časť Staré Mesto. Výber nálezov. 1, 2 – Vršok; 3–7 – Štúrova ulica; 8–10 – Farská ulica.

spochybnili P. Bednár⁴⁰ i G. Fusek⁴¹ existenciu veľkomoravských hradísk v polohe Borina, Kalvária a Dražovce. V prípade Zobora a Lupky je reálnejšie uvažovať o ich refugiálnom využití v prípade krajnej núdze.

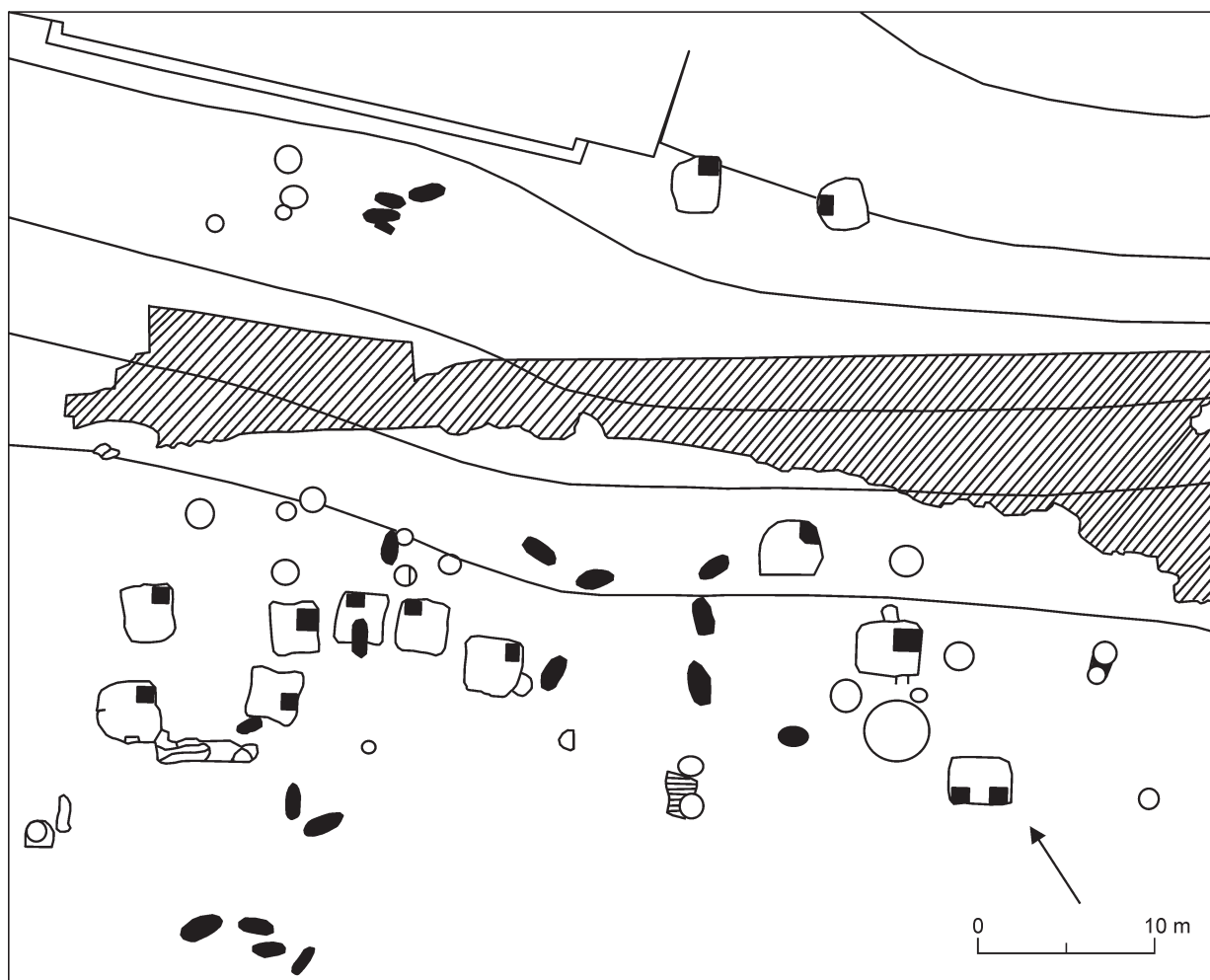
Konkrétnejšie indicie sa viažu k vyvýšenému areálu s rozlohou 13 ha v polohe Vršok. Samotné umiestnenie tejto lokality v susedstve hradného kopca pripúšťa jej funkčné využitie v podobe predhradia. Črtajúce sa zvyšky obvodového opevnenia i hroby z 9. stor. dotvorili pôvodne názor, že tu pod Kostolom sv. Ladislava mohla stáť veľkomoravská sakrálna stavba využívaná počas prechodnej existencie kniežacieho sídla na tomto hradisku. Isté je, že z piatich hrobov zdokumentovaných P. Čaplovičom pochádza okrem hrncovitej keramickej nádoby aj zlatý gombík dyňovitej formy zdobený šiestimi zvislými filigránovými drôtikmi⁴² (obr. 3: 1, 2). Ďalších šesť hrobov z tohto malého pohrebiska zničili zemné práce počas budovania objektu Krajského projektového centra. Prehliadnuť sa nedá, že ide o nekropolu z južného úpätia vyvýšeniny vzdialenú vyše 70 m od stien Kostola sv. Ladislava umiestneného na vrchole tohto útvaru. Táto okolnosť spochybňuje očakávanú spätosť spomenutých zástupcov.

V rámci západného sektora nádvorja tamojšieho piaristického gymnázia, priliehajúceho k východnému ukončeniu uvádzanej sakrálny stavby, bolo začiatkom 60. rokov preskúmaných päť hrobov s ojedinelým

⁴⁰ Bednár 2001, 29.

⁴¹ Fusek 2008, 272, 273.

⁴² Čaplovič 1954, tab. III: 2, 3.



Obr. 4. Nitra, časť Zbor, poloha Martinský vrch. Časť preskúmaného sídliska s hrobmi.

výskytom ihly, noža, keramickej nádoby a ostrohy s pásovými ramenami (typ III c).⁴³ Rôznorodá orientácia i rozptýlená poloha hrobových jám bez príznačnej priestorovej zomknutosti jedincov nepripúšťajú ich zlučenie s regulárnou nekropolou. Reálnejšie je ich spojenie so zástupcami rozptýlenými v sídliskovom areáli.⁴⁴ V juhozápadnom sektore spomenutého nádvorja preskúmal B. Chropovský⁴⁵ 77 hrobov cintorína patriaceho k vrcholnostredovekému Kostolu sv. Ondreja, prekrytého barokovým Kostolom sv. Ladislava.

Dve uvedené kategórie hrobov potvrdzujú síce osídlenie exponovanej polohy hradiska na Vřísku vo veľkomoravskom období, ale ich väzba s nelokalizovaným súvekým kostolom je sotva preukázateľná. Inšpiratívne naproti tomu pôsobí výskyt stavebnej sutiny s opracovaným kvádkom z litotamniového vápence v jame prekrytej na Kupeckej ulici hrobom z druhej polovice 10.–polovice 11. stor. Táto situácia poskytuje podnet k úvahe o možnej existencii staršieho kostola na severnom okraji hradiska z Vřísku v mieste dnešného Mariánskeho námestia.⁴⁶ Spoľahlivo datovateľné okolnosti z tohto priestoru však chýbajú.

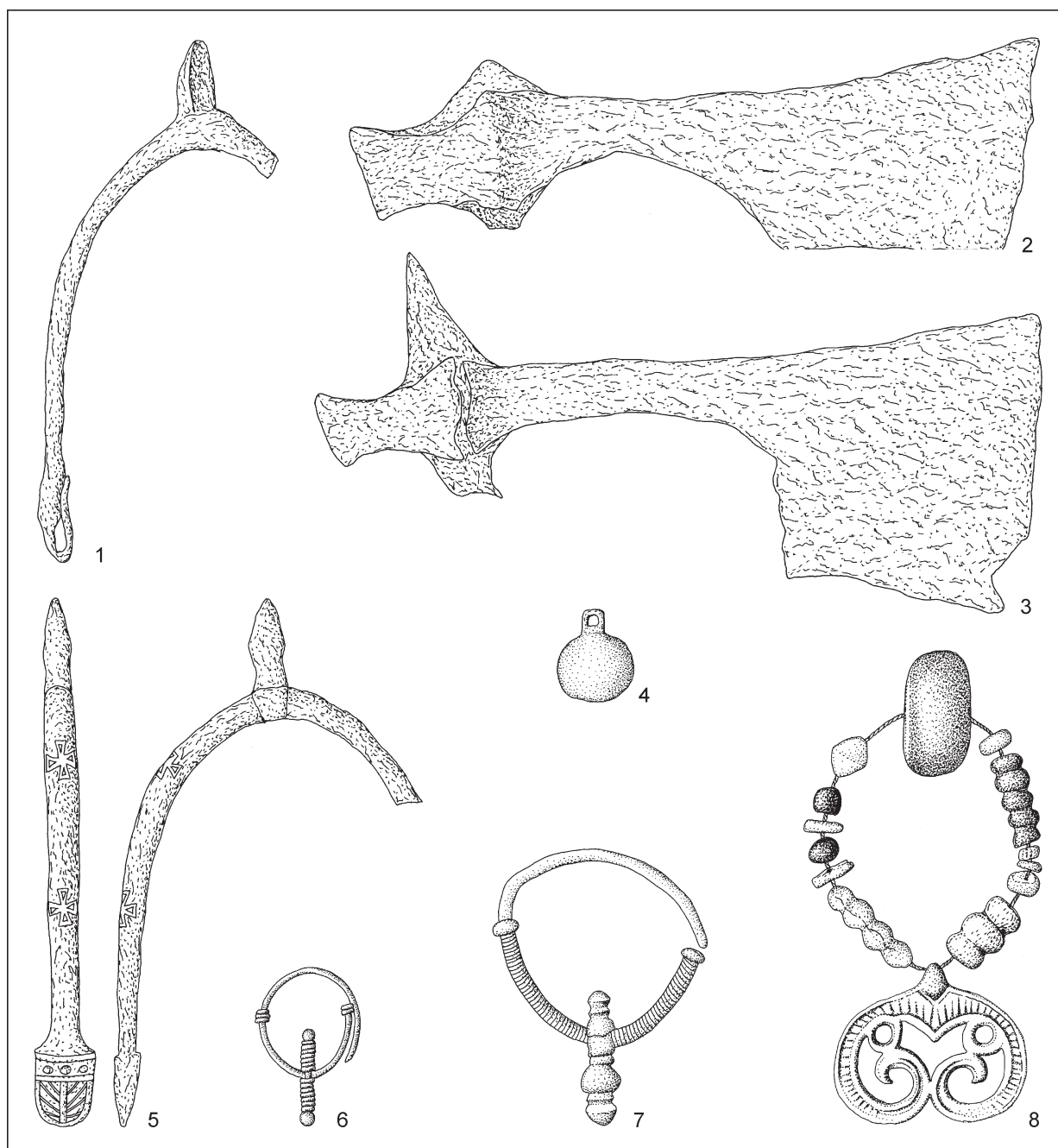
Druhú exponovanú polohu v sídliskovej aglomerácii reprezentuje hradisko s rozlohou 4 ha. Nachádza sa na Martinskom vrchu umiestnenom na južnom úpätí Zobora. Tu sa po prvý raz dostávame k potvrdeniu možného vzťahu hradiska s komunikáciou smerujúcou do centra z horného Požitavia. Zaradenie lokality do veľkomoravského obdobia mali preukazovať základy staršieho kostola s pravouhlou apsidou prekryté základmi románskeho Kostola sv. Martina. Na spojenie prvého z nich s tzv. Pribinovým, vysväteným

⁴³ Ruttkay, A. 1982, 177.

⁴⁴ Hanuliak 2001; 2004, 38, 39.

⁴⁵ Chropovský 1962, 149–158.

⁴⁶ Ruttkayová/Ruttkay, M. 1997, 103; Samuel/Pomfjová 2015, 121.



Obr. 5. Nitra, časť Zobor. Výber nálezov. 1–3, 5 – Martinský vrch; 4, 6–8 – Lupka.

salzburským arcibiskupom Adalramom v roku 828, mala zasa dokazovať franská minca nájdená údajne v ústnej dutine zomrelého.⁴⁷ Okrem neistého datovania mince takúto možnosť nepotvrdila ani chýbajúca včasnostredoveká vrstva v okolí, ani menej čitateľná superpozícia zvyškov oboch sakrálnych stavieb⁴⁸. Veľkomoravský nálezový fond pochádza z okolia štyroch zhlukov sídliskových objektov vzdialených viac ako 140 m juhovýchodne od predmetných kostolov⁴⁹ (obr. 4).

Z vyše troch desiatok hrobov, preskúmaných takisto v 60. rokoch 20. stor. pri výstavbe vojenskej ošetrovne a v priľahlom priestore, patrila časť k dvom malým pohrebiskám so štyrmi hrobmi, zvyšné

⁴⁷ Chropovský 1972, 194.

⁴⁸ Samuel 1999, 146; 2005, 122–125.

⁴⁹ Březinová 2004, 53–55; obr. 1; Chropovský 1972, 167–180; 1975, 6, 7.

lemovali obvodové línie zhlukov sídliskových objektov.⁵⁰ Bližšie nespresnené predmety ich mali spájať s veľkomoravským obdobím. Oveľa významnejšie sú štyri sekery – bradatice, dve ostrohy a azda aj dva strmene s plasticky rebrovanými ramenami (obr. 5: 4). Tieto exempláre objavené v roku 1901 pri výstavbe kasárenskej nemocnice⁵¹ nemuseli pochádzať z nekropoly, ktorej hroby tu mali byť údajne rozrušené. Vierohodnejšie vyznieva verzia o ich spoločnom uložení v rámci kolekcie hodnotných predmetov depónovaných počas kritického ohrozenia lokality. Podobná typová skladba exemplárov sa v rôznych kombináciách s inými vyskytla aj na ďalších lokalitách.⁵²

Túto alternatívu zrealizujú nielen odlomené ramená každej ostrohy, ale aj strmene a archaický typ ostrohy s háčikmi, ktoré sa vo veľkomoravskom prostredí v hrobách nenachádzajú.⁵³ Pre chronologickú špecifikáciu tohto súboru je významnejšia ostroha s lopatkovitými platničkami a dvomi rovnoramennými plastickými krížikmi na ramene (typ IVb)⁵⁴, ktorú možno po zrekifikovanom datovaní zaradiť najskôr do obdobia okolo polovice 9. stor.⁵⁵

Okrem predchádzajúcej interpretácie opisovaného súboru by sa dala takisto pripustiť možnosť vylučujúca spolupatričnosť všetkých predmetov. Z nich sa môžu odčleniť sekery predstavujúce najčastejších zástupcov militárii ukladaných do hrobov dospelých mužov.⁵⁶ Takto označení jedinci mohli na lokalite reprezentovať ozbrojenú zložku komunity brániacu vyššie spomenutú prístupovú trasu do centra. Následne sa vynoria nedostatočne zdôvodnené okolnosti, pre ktoré sa tento sepulkralný segment nachádza mimo opevnený areál hradiska, kde by sa malo logicky očakávať jeho umiestnenie. Na tento účel sa napriek tomu uprednostnil miernejšie sklonený terén označovaný ako podhradie sporadicky zaplnené líniavo zoradenými objektmi a hrobmi.⁵⁷

V rámci tradičného členenia zástupcov sídliskovej aglomerácie sa s existenciou podhradia uvažuje aj na svahoch lemujúcich obvod hradiska na Vřšku. Na rozdiel od predchádzajúceho zástupcu z Martinského vrchu nepoznáme jeho štruktúru ani približný počet sídliskových zhlukov. Situáciu komplikuje novodobá sídlisková zástavba. Prítomnosť antropogénnej vrstvy, objektov a hrobov sa v hojnejšej miere sústreďuje na východné a južné terénne úseky lemované zhruba dnešnou Farskou a Štúrovou ulicou. Znížená chronologická citlivosť nálezového fondu nedovoľuje rozhodnúť či sú v rámci 9.–10. stor. evidované zložky relatívne súčasné alebo sa používali v časovej následnosti.

Medzi nepočítanými pohrebiskovými lokalitami dominujú zástupcovia so zníženou informačnou hodnotou. Názorite to vystihuje ich skladba. Táto pozostáva z dvoch zástupcov s osamotenými hrobmi a troch s jedným až tromi hrobmi rozptýlenými v sídliskovom prostredí Pohrebiská sú iba tri s celkovým počtom 20 hrobov⁵⁸ (obr. 3: 3–9). Najvýznamnejším reprezentantom z tejto kolekcie je priestor dnešnej mestskej tržnice s dokladmi turbulentných premien vo využívaní danej plochy. Existujúce agrárne sídlisko s tradičnými objektmi a s dvomi rozptýlenými hrobmi vystriedal v závere 9. stor. násilný zánik. Na jeho intenzitu poukazujú dve obilnice s nepravdivými polohami neúplných kostrových pozostatkov ľudských jedincov a zvierat. Dva identické objekty s násilnými prejavmi sú známe aj z Farskej ulice (obr. 3: 10), jeden už spomenutý objekt sa preskúmal aj na Samovej ulici z hradného kopca. Podľa ôsmich hrobov sa začiatkom 10. stor. začala táto plocha tržnice využívať ako pohrebisko.⁵⁹ Zhruba 130 m od neho boli v areáli Mlynov odkryté aj dva súveké hroby výnimočných jedincov vyhlbené medzi okrajom sídliskového segmentu a podmáčanou nivou rieky Nity.⁶⁰

Od tohto najjužnejšieho cípu podhradia hustota pohrebiskových lokalít značne poklesla. Nadobudla podobu periférnej časti aglomerácie so zníženou hustotou pohrebiskových lokalít umiestnených pozdĺž prístupových ciest. Výnimkou sú dve malé pohrebiská a jeden osamotený hrob zo severného upätia Kalvárie. Z územia Čermáňa a Horných Krškán poznáme zvyšky dvoch rôzne veľkých pohrebísk s takmer 130 hrobmi (obr. 6: 5–11). Vo vzdialenom úseku južnej prístupovej trasy, smerujúcej do centra aglomerácie

⁵⁰ Hanuliak 2004, obr. 25; Chropovský 1975, obr. 6.

⁵¹ Eisner 1933, 253; Točík/Budinský-Krička 1987, 85–87, obr. 10: 1, 2, 4–6; 11: 3, 4.

⁵² Jakubčinová 2018, 125, 127.

⁵³ Jakubčinová 2018, 36–38.

⁵⁴ Ruttkay, A. 1982, 177.

⁵⁵ Jakubčinová 2018, 72, 73.

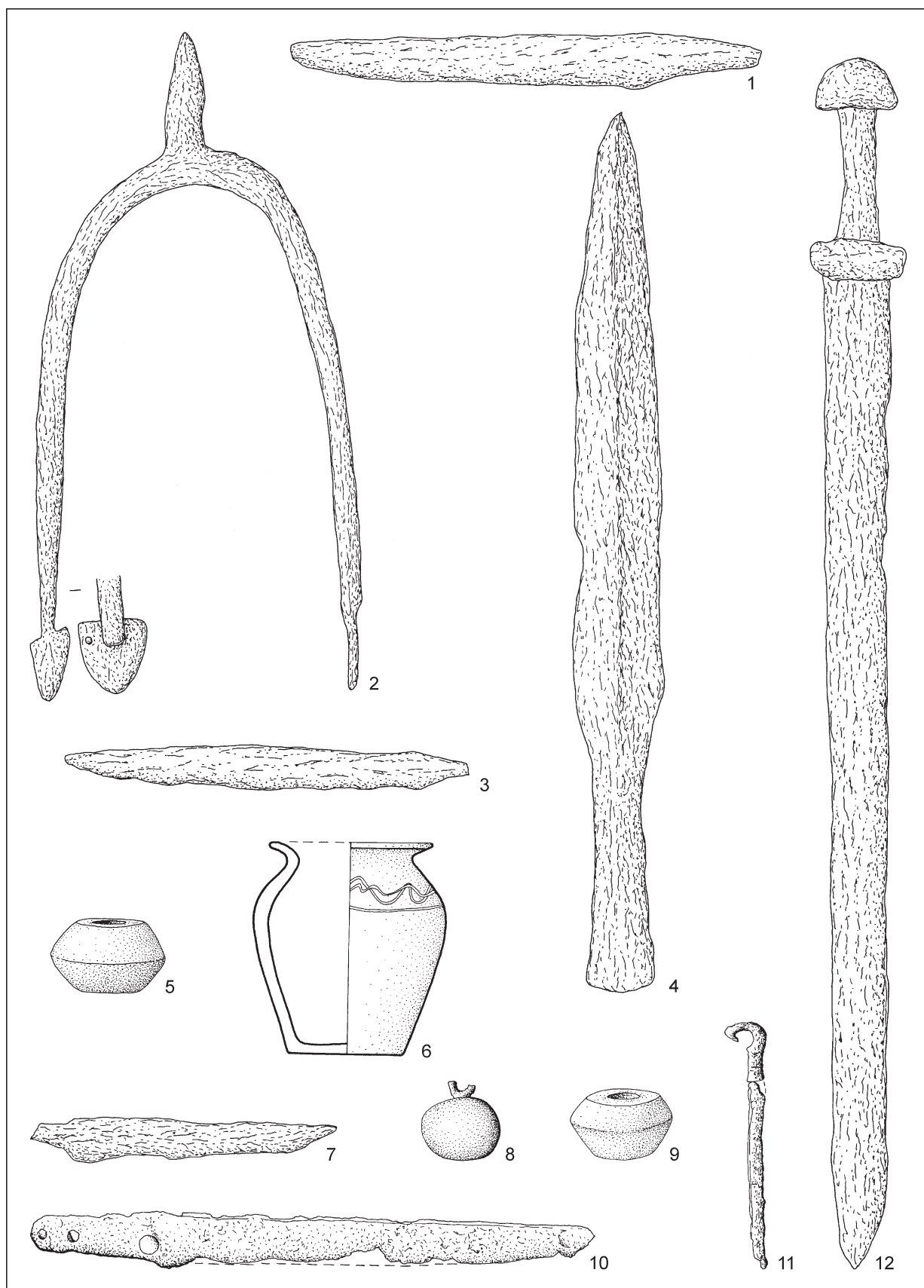
⁵⁶ Hanuliak 2005, 273, 274.

⁵⁷ Březinová 2004, 53; Fusek 2008, 276.

⁵⁸ Hanuliak 2001.

⁵⁹ Bednár/Fottová 2003, 305–307.

⁶⁰ König 2014, 41–44.



Obr. 6. Výber nálezov. 1–4, 12 – Nitra, časť Dolné Krškany (Sklady OD Prior); 5–10, 11 – Nitra, časť Horné Krškany (Masokombinát).

od dnešných Nových Zámkov, ležia štyri náleziská s vyše 65 hrobmi rozptýlenými v katastri Dolných Krškán. Dôležitejšie je, že sa na troch nekropolách vyskytli zbrane a súčasti bojovníckeho výstroja patriace obranom prístupovej trasy⁶¹ (obr. 6: 1–4, 12). Títo jedinci mohli takisto tvoriť súčasť kniežacej družiny, resp. vojenskej posádky sídliacej v zázemí hradskeho mesta.⁶²

Toto je súčasne indícia demonštrujúca rôznu mieru previazania prístupových trás so zahustenou štruktúrou lokalít v sídliskovej aglomerácii. Lúčovito sformovaná cestná sieť, prebiehajúca ideálnym terénnym reliéfom, je toho dôkazom.⁶³ Neprekvapí, že popri existujúcich líniách vznikali trvalejšie osídlené jednotky. Ich obyvatelia pritom využívali optimálny sklon terasovitého terénu nad podmokreným prostredím z ľavobrežnej inundácie s ideálnymi podmienkami k agrárnej činnosti a k ďalším výrobnou-spracovateľským aktivitám. Zaiste i preto medzi okrajovými katastrami Janíkoviec a Dražoviec evidujeme v širšom páse 22 pohrebiskových lokalít s kulminujúcim výskytom v miestnych častiach Chrenovej a Zobora. Potešiteľné je, že v predmetnej kolekcii prevažuje 12 regulárnych nekropol s celkovým počtom 275 hrobov⁶⁴ (obr. 4: 4, 6–8). Ich dlhodobjšie kontinuálne využívanie poskytuje svedectvo o trvale udržateľných pomeroch.

Časť z lokalít sleduje prístupovú trasu smerujúcu z horného Požitavia, ktorá sa v spracúvanom mikroregióne rozvetvuje i prelína s ostatnými trasami. K oveľa významnejšej komunikácii, spájajúcej toto územie so šintavským, resp. hlohoveckým brodom cez koryto Váhu, sa naproti tomu pripájajú iba štyri lokality. Patria k nim dve malé a zrejme dve stredne veľké nekropoly lokalizované v katastroch Mlynárieč a Lužianok.⁶⁵ Na strategický význam tohto smeru poukazuje aj pohrebisko so 16 hrobmi preskúmané v polohe Kajsianske za železnicou. Podľa zdokumentovaných pohrebných zvykov a predmetov východoeurópskej proveniencie vytvorili toto pohrebisko príslušníci vojenského oddielu maďarského etnika kontrolujúci tento strategický smer.⁶⁶ Pohrebisko s identickou etnicitou zomrelých sa v minulosti zničilo takisto v hliníku zo susednej obce Mlynárce.⁶⁷

Predchádzajúce poznatky informujú o pozitívnych posunoch v spoznávaní štruktúry nitrianskej sídliskovej aglomerácie. Obzvlášť cenné sú poznatky o ústrednom postavení hradného kopca v tomto priestore, o etapovitom vývoji jeho zástavby. Od budúcich kontinuálne napredujúcich výskumných aktivít treba očakávať objavenie početnejších hrobov, ktoré rozšíria dosiaľ skúpe informácie o obyvateľoch tohto útvaru.

LITERATÚRA

- Bednár 1995* P. Bednár: Zisťovací výskum na južnom nádvorí Nitrianskeho hradu. *AVANS 1993*, 1995, 31–33.
- Bednár 1997a* P. Bednár: Nitriansky hrad v 9. storočí a jeho význam v sídliskovej štruktúre veľkomoravskej Nitry. In: R. Marsina/A. Ruttikay (ed.): *Svätopluk 894–1994*. Nitra 1997, 19–32.
- Bednár 1997b* P. Bednár: Výskum západného opevnenia hradného kopca v Nitre. *AVANS 1995*, 1997, 29, 30.
- Bednár 2001* P. Bednár: Sídlisková štruktúra Nitry v 9. storočí. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřínský (ed.): *Velká Morava mezi východem a západem*. Uherské Hradiště-Staré Město 2001, 29–37.
- Bednár 2002* P. Bednár: Nitra v 9. storočí. K problematike lokalizácie kniežacieho sídla a Pribinovo kostola. In: R. Marsina (ed.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 2002, 79–97.
- Bednár 2005* P. Bednár: Nitriansky hrad vo svetle archeologického výskumu. In: M. Ruttikay (ed.): *Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov*. Nitra 2005, 91–98.
- Bednár 2007* P. Bednár: Nitriansky hrad v 9. storočí. In: K. Pieta/A. Ruttikay/M. Ruttikay (ed.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Nitra 2007 205–216.

⁶¹ Hanuliak 2001.

⁶² Fusek 2008, 285; Galuška 2017, 167, 179; Hanuliak 2002a, 114.

⁶³ Lukačka 1992, 207–211.

⁶⁴ Hanuliak 2001.

⁶⁵ Hanuliak 2001.

⁶⁶ Ruttikay, M. 2006, 165, 166.

⁶⁷ Točík 1968, 37.

- Bednár 2012 P. Bednár: Nitra v časoch pôsobenia sv. Konštantína-Cyrila a sv. Metoda. In: B. Panis/M. Ruttkay/V. Turčan (zost.): *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie*. Bratislava 2012, 145–156.
- Bednár/Fottová 2003 P. Bednár/E. Fottová: Nitra-tržnica – príspevok k poznaniu zázemia stredovekého mesta. *Archaeologia historica* 28, 2003, 303–315.
- Bednár/Ruttkay, M. 2009 P. Bednár/M. Ruttkay: Stredoveká Nitra vo svetle doterajších poznatkov. In: *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 12. Trnava 2009, 113–120.
- Bednár/Ruttkay, M. 2014 P. Bednár/M. Ruttkay: Nitra. In: P. Kouřil (ed.): *Velká Morava a počátky křesťanství*. Brno 2014, 229–234.
- Bednár/Staník 1992 P. Bednár/I. Staník: Archeologický a stavebno-historický výskum národnej kultúrnej pamiatky Nitra-hrad. *AVANS* 1991, 1992, 21, 22.
- Bednár/Staník 1993 P. Bednár/I. Staník: Výskum Nitrianskeho hradu a Horného mesta v roku 1992. *AVANS* 1992, 1993, 25, 26.
- Bednár/Šimkovic 2011 P. Bednár/M. Šimkovic: Opevnenie Nitrianskeho hradu. In: V. Judák/P. Bednár/P. Medvecký (zost.): *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Bratislava 2011, 134–161.
- Březinová 2004 G. Březinová: K aktualizácii včasnostredovekého osídlenia pod Martinským vrchom v Nitre. In: G. Fusek (zost.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Nitra 2004, 53–56.
- Čaplovič 1954 P. Čaplovič: Slovanské pohrebište v Nitre pod Zoborom. *Slovenská archeológia* 2, 1954, 5–50.
- Eisner 1933 J. Eisner: *Slovensko v pravěku*. Bratislava 1933.
- Fusek 2008 G. Fusek: Die Nebenareale in der Struktur der großmährischen Burgstadt von Nitra. In: I. Boháčová/ L. Poláček (Hrsg.): *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice VII. Brno 2008, 271–290.
- Galuška 2014 L. Galuška: Rex, principes, optimates – elity Velké Moravy. In: P. Kouřil (ed.): *Velká Morava a počátky křesťanství*. Brno 2014, 51–61.
- Galuška 2017 L. Galuška: *Slované – stopy předků. O Moravě v 6.–10. století*. Brno 2017.
- Hanuliak 2001 M. Hanuliak: *Veľkomoravské pohrebiská na Slovensku. Databáza prameňov*. Nitra. Nepublikovaný rukopis.
- Hanuliak 2002a M. Hanuliak: Hroby a ich svedectvo k dejinám Nitry v 9.-12. storočí. In: R. Marsina (zost.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 202, 113–124.
- Hanuliak 2002b M. Hanuliak: Pohrebiská a spôsoby pochovávaní vo veľkomoravskom období. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (ed.): *Slovensko vo včasnóm stredoveku*. Nitra 2002, 81–88.
- Hanuliak 2004 M. Hanuliak: *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska*. Nitra 2004.
- Hanuliak 2005 M. Hanuliak: Skizze der Struktur der großmährischen Gesellschaft auf Grund des Gräberfeldmaterials auf dem Gebiet der Slowakei. In: P. Kouřil (Hrsg.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Spisy AÚ AV ČR 25. Brno 2005, 271–282.
- Chropovský 1962 B. Chropovský: Včasnostredoveké pohrebisko v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 10, 1962, 149–158.
- Chropovský 1964 B. Chropovský: K otázke postavenia slovanských hradísk na Slovensku a úloha ich výskumu. *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Historica 15, 1964, 9–29.
- Chropovský 1972 B. Chropovský: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkov kresťanstva na Slovensku. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 8, 173–209.
- Chropovský 1975 B. Chropovský: Nitra. Archeologický výskum slovanských lokalít. In: *III. medzinárodný kongres slovanskej archeológie*. Bratislava 7.–14. september 1975. Bratislava 1975.
- Chropovský 1997a B. Chropovský: K problematike sídla Svätopluka I. In: R. Marsina/A. Ruttkay (ed.): *Svätopluk 894–1994*. Nitra 1997, 71–77.
- Chropovský 1997b B. Chropovský: Našiel sa Pribinov chrám! In: *Vykopaná pravda*. Nitra 1997, 56–60.
- Chropovský 2002 B. Chropovský: Význam a postavenie Nitry v medzinárodných súvislostiach v 8.–12. storočí. In: R. Marsina (ed.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 2002, 32–40.

- Jakubčinová 2018 M. Jakubčinová: *Výstroj jazdca a koňa v 9. storočí z územia dnešného Slovenska s príhľadnutím na nálezy z Bojneje*. Archeologický ústav SAV. Nitra 2018. Dizertačná práca.
- Kavánová/Šmerda 2010 B. Kavánová/J. Šmerda: Zlatý solidus Michala III. z hrobu 480 u baziliky v Mikulčicích. In: Š. Ungerman/R. Přichystalová/M. Šulc (ed.): *Zaměřeno na středověk. Zdeňku Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha 2010, 151–162.
- König 2014 T. König: *Nitra-Mlyny. Stredoveké osídlenie lokality*. Bratislava 2014.
- Macháček a i. 2016 J. Macháček/P. Dresler/R. Přichystalová/V. Sládek: *Břeclav-Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*. Brno 2016.
- Lukačka 1992 J. Lukačka: Cestná sieť v Nitre a v jej najbližšom okolí. In: R. Marsina (ed.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 1992, 208–211.
- Marsina 1997 R. Marsina: Svätopluk, legenda a skutočnosť. In: R. Marsina/A. Ruttkay (ed.): *Svätopluk 894–1994*. Nitra 1997, 155–166.
- Mazuch 2012 M. Mazuch: Výzkumy severního předhradí hradiště Valy u Mikulčic: K otázce zániku velkoravských mocenských center na počátku 10. věku. In: J. Doležel/M. Wihoda (usp.): *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*. Brno 2012, 137–159.
- Pomfyová 2015 B. Pomfyová: Prológ: Medzi antikou a stredovekom. In: B. Pomfyová (zost.): *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*. Bratislava 2015, 17–38.
- Pomfyová/Samuel 2015 B. Pomfyová/M. Samuel: Sakrálna architektúra v počiatkoch kristianizácie. In: B. Pomfyová (zost.): *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*. Bratislava 2015, 41–82.
- Ratkoš 1988 P. Ratkoš: *Slovensko v dobe veľkomoravskej*. Košice 1988.
- Ruttkay, A. 1982 A. Ruttkay: The Organisation of Troops, Warefare and Arms in the Period of the Great Moravian State. *Slovenská archeológia* 30, 1982, 165–193.
- Ruttkay, A. 2005 A. Ruttkay: Frühmittelalterliche gessellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowekei und ihre Sitze. In: P. Kouřil (Hrsg.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Spisy AÚ AV ČR Brno. Brno 2005, 225–254.
- Ruttkay, M. 2006 M. Ruttkay: Nové staromaďarské pohrebisko v Lužiankach. *AVANS* 2004, 2006, 165–167.
- Ruttkayová/Ruttkay, M. 1997 J. Ruttkayová/M. Ruttkay: Výsledky výskumu v Nitre-Starom Meste v r. 1994. *Archaeologia historica* 22, 1997, 103–113.
- Steinhübel 2004 J. Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava – Budmerice 2004.
- Samuel 1999 M. Samuel: Záchranný výskum sakrálnej architektúry na Martinskom vrchu v Nitre. *AVANS* 1997, 1999, 146, 147.
- Samuel 2005 M. Samuel: Nitra, časť Chrenová, poloha Martinský vrch. Zaniknutý Kostol sv. Martina. In: B. Pomfyová (zost.): *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*. Bratislava 2005, 122–125.
- Samuel/Pomfyová 2015 M. Samuel/B. Pomfyová: Nitra. Sakrálna topografia ranostredovekej sídelnej aglomerácie. In: B. Pomfyová (zost.): *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*. Bratislava 2015, 120–122.
- Točík 1968 A. Točík: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Bratislava 1968.
- Točík 1983 A. Točík: Predbežná správa o výskume hradného kopca v Nitre v rokoch 1930–1931. *AVANS* 1982, 1983, 244–248.
- Točík/Budinský-Krička 1987 A. Točík/V. Budinský-Krička: Z archeologických zbierok na Slovensku. *Zborník SNM* 81. *História* 27, 1987, 63–93.

EARLY MEDIEVAL BURIALS AT THE CASTLE OF NITRA AND IN ITS HINTERLAND

Milan Hanuliak

Summary

The fund of finds obtained from burials provides precious information on the people living in the studied environment. As for the castle of Nitra, its value is decreased by the limited extent of the studied areas, unavailability of important spaces often damaged by secondary activities. That is also why it was not possible to uncover the burial ground and the cemetery of elite members who would bury near the Christian church and live in the neighbouring masoned building. Three small groups of burials associated with individuals from the middle class dominate in the known collection. Their higher social status is suggested by the grave goods and grave pits equipped with wood. Judging by absent inventory, members of the lowest classes were buried in individual burials dispersed in the area. The situation at the elevation called Vršok creating the fortified bailey of the central hillfort is not better in this regard either. The excessive concentration of sites formed in the nearest vicinity of the central site achieved a form typical of a Great Moravian castle town. Undefended but long used settlements were most frequent in this environment. According to the finds from burials, their inhabitants earned their living from farming and craft production. Their production provided for material needs of inhabitants from fortified units. The communities from the peripheral lines of the agglomeration with occurring militaria in graves were of the same importance. Judging by them, male individuals might have been members of a military crew and also defended the access routes to the castle town.

Fig. 1. Nitra, part Staré Mesto (Castle Hill). Localization of sites with burial grounds. 1 – eastern courtyard; 2 – southern courtyard; 3 – basement of the western wing of the palace; 4 – casemate of the southeastern bastion; 5 – western slope, 6 – Plague Column, 7 – Námestie Jána Pavla II square – northeastern section; 8 – Pribinovo námestie square; 9 – Námestie Jána Pavla II square – southern section; 10 – Samova ul. 20 street.

Fig. 2. Nitra, part Staré Mesto (Castle Hill). Selected finds. 1–7 – Casemate of the southeastern bastion; 8–13 – Plague Column; 14 – western slope.

Fig. 3. Nitra, part Staré Mesto. Selected finds. 1, 2 – Vršok; 3–7 – Štúrova ul. street; 8–10 – Farská ul. street.

Fig. 4. Nitra, part Zobor, location Martinský vrch. Part of the studied burial ground with burials.

Fig. 5. Nitra, part Zobor. Selected finds. 1–3, 5 – Martinský vrch; 4, 6–8 – Lupka.

Fig. 6. Selected finds. 1–4, 12 – Nitra, part Dolné Krškany (Sklady OD Prior); 5–10, 11 – Nitra, part Horné Krškany (Mäsokombinát).

PhDr. Milan Hanuliak, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
milan.hanuliak@savba.sk
<https://orcid.org/0000-0001-8304-4591>

ČO PREZRADILI ĽUDSKÉ KOSTI Z NITRIANSKEHO HRADNÉHO KOPCA?¹

M Á R I A K R O Š L Á K O V Á

What have the human skeletal remains from Nitra Castle Hill revealed? Anthropological analysis of skeletal remains from the archaeological excavations at Nitra-Hradný kopec, conducted between years 1988–2018, answered many questions of both the archaeologists and the general public. The analyses shed light into the lifestyle of the population living on the castle hill between the 9th to 17th centuries. Skeletal remains of the individuals from Východné nádvorie (125 graves), isolated graves from Kazemata JV bastiónu (five graves), Prepoštská záhrada (two graves), Južné nádvorie (two graves), Morový stĺp (four graves), Z svah a JZ bastión (five graves), a specific group of individuals from Nitra-Katedrála (30 graves) and seven graves from Námestie Jána Pavla II were evaluated. The most significant results were obtained from Východné nádvorie, as the skeletal assemblage was the most numerous. Palaeodemographic composition indicates that in late Middle Ages Nitra was still a center of power.

Keywords: historical anthropology, osteology, medieval, modern age, paleopathological lesions.

ÚVOD

V predkladanom príspevku² prinášame osteoantropologickú štúdiu 120 jedincov z obdobia vrcholného a neskorého stredoveku a novoveku (11.–17. stor.) z archeologického bádania na nitrianskom hradnom kopci, poloha Východné nádvorie, v rokoch 1988–1992. Archeologický výskum v tomto období viedli B. Chropovský, G. Fusek a P. Bednár v nadväznosti na prvý archeologický a stavebno-historický výskum na hradnom kopci v rokoch 1930–1931 pod vedením J. Böhma a V. Mencla.³ Odkryté pohrebisko predstavuje najrozsiahlejšiu skupinu hrobov z celého hradného kopca, ktoré boli doposiaľ exhumované aj antropologicky analyzované. Tri hroby (hrob 25/90, 122/92 a 125/92) boli datované do 9.–10. stor., 118 hrobov bolo na základe archeologických kontextov datovaných do 11. až prvej polovice 15. stor. (kostrové zvyšky sa nezachovali v dvoch hrobových jamách 56/90 a 66/90) a štyri hroby (24/90, 121/92, 123/92 a 124/92) patria do 15.–17. stor.⁴

Kostrový materiál, ktorý bol k dispozícii k analýze, sme spracovali základnými morfoskopickými a morfometrickými metódami⁵ a bol podrobený pohlavnej⁶ a vekovej⁷ analýze.

¹ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu agentúry VEGA 02/143/18 „Stredoveká dedina a jej zázemie (The medieval village and its background)“.

² Príspevok bol odovzdaný do tlače v roku 2018, reflektuje stav bádania v tomto roku. Predstavuje upravenú a doplnenú verziu časti dizertačnej práce autorky, obhájenej na Katedre zoológie a antropológie Fakulty prírodných vied Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre v roku 2014 (M. Tonková: Osteologická analýza nálezov z archeologickej lokality Nitra-Hradný kopec. Dizertačná práca. Fakulta prírodných vied Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Nitra 2014. Nepochybované).

³ Böhm/Mencl 1931.

⁴ Chropovský/Fusek/Bednár 1989; Bednár/Staník 1993; ústna informácia P. Bednár.

⁵ Martin/Saller 1957; Knussmann 1988.

⁶ Acsádi/Nemeskéri 1970; Brůžek 1991; Ferembach/Schwidetzky/Stloukal 1980; Novotný 1979.

⁷ Lovejoy 1985; Meindl/Lovejoy 1985; Stloukal/Hanáková 1978; Übelaker 1978.

Tabela 1. Afinita jedincov k pohlaviu a vekovej kategórii populácie Nitra-hradný kopec, Východné nádvorie.

	Veková kategória	Rozpätie	Muži		Muži?		Ženy		?		Spolu	
			n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Nedospelí 43 jedincov (35,83 %)	Circumnatale	novorodenec	–	–	–	–	–	–	1	0,83	1	0,83
	Infans I	6 mesiacov–6 rokov	–	–	–	–	–	–	14	11,67	14	11,67
	Infans I–II	6 mesiacov–14 rokov	–	–	–	–	–	–	4	3,33	4	3,33
	Infans II	7–14 rokov	–	–	–	–	–	–	10	8,33	10	8,33
	Infans II–juvenis	7–19 rokov	–	–	–	–	–	–	4	3,33	4	3,33
	Juvenis	15–19 rokov	1	0,83	3	2,50	1	0,83	5	4,17	10	8,33
Dospelí 77 jedincov (64,17 %)	Adultus I	20–29 rokov	3	2,50	1	0,83	3	2,50	1	0,83	8	6,67
	Adultus I–II	20–39 rokov	–	–	1	0,83	1	0,83	1	0,83	3	2,50
	Adultus II	30–39 rokov	3	2,50	–	–	2	1,67	–	–	5	4,17
	Adultus II–maturus I	30–49 rokov	2	1,67	1	0,83	4	3,33	3	2,50	10	8,33
	Maturus	40–59 rokov	5	4,17	1	0,83	2	1,67	2	1,67	10	8,33
	Maturus I	40–49 rokov	5	4,17	1	0,83	3	2,50	–	–	9	7,50
	Maturus II	50–59 rokov	6	5,00	1	0,83	1	0,83	–	–	8	6,67
	Maturus II–senilis	50 a viac rokov	3	2,50	1	0,83	2	1,67	6	5,00	12	10,00
	Senilis	60 a viac rokov	5	4,17	–	–	2	1,67	–	–	7	5,83
	Dospelí neurčení	20 a viac rokov	–	–	–	–	–	–	5	4,17	5	4,17
Spolu			33	27,50	10	8,33	21	17,50	56	46,67	120	100

Legenda: n = počet jedincov v danej vekovej kategórii pre určité pohlavie; Muži – mužské pohlavie; Muži? – pravdepodobne mužské pohlavie; Ženy – ženské pohlavie; ? – neurčené pohlavie.

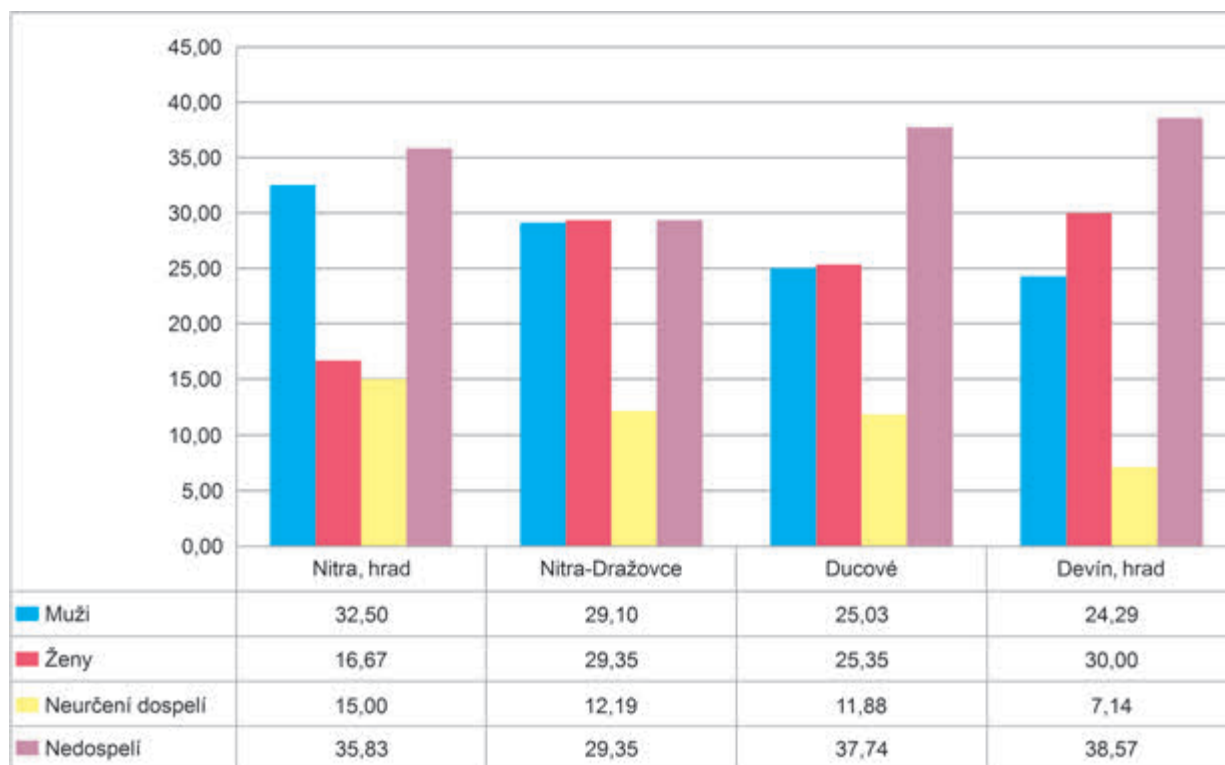


Diagram 1. Nitra, hrad. Východné nádvorie. Pomer pohlaví v skúmanom súbore a v komparovaných súborech (hodnoty v %).

VÝSLEDKY A DISKUSIA

Demografickú analýzu predmetnej populácie z Východného nádvorja hradného kopca sme uskutočnili vychádzajúc z práce maďarských vedcov G. Acsádiho a J. Nemeskériho⁸ „History of Human Life Span and Mortality“. Základné demografické usporiadanie populácie zobrazuje tabeľa 1, kde sledujeme prerozdelenie jednotlivcov v závislosti od veku a pohlavia. Z celkového počtu 120 skeletov prislúchalo 77 (64,1 %) dospelým jedincom a 43 (35,83 %) nedospelým jedincom. V skupine dospelých sme kostrové pozostatky 32 jedincov (26,67 %) detegovali ako mužské skelety, v siedmich prípadoch patrili jedincom pravdepodobne mužského pohlavia (5,83 %) a v 16,67 % jedincom ženského pohlavia (n = 20). Len v prípade kategórie adolescentov (*juvenis*), bolo odhadnuté aj pohlavie u nedospelých jedincov (n = 43; 35,83 %). Až v 46,67 % prípadov (n = 56) nebolo možné diagnostikovať pohlavie z dôvodu zlého zachovania kostrových pozostatkov. Do skupiny neurčeného pohlavia boli zaradení aj jedinca z vekových kategórií nedospelých (n = 38; 31,67 %).

Čo sa týka vekového zloženia populácie, v kategóriách nedospelých bolo najvyššie zastúpenie jedincov v kategórii mladších detí do šesť rokov (*infans I*; n = 14; 11,67 %). Vyrovnanosť v počte jedincov bola zaznamenaná vo vekových kategóriách sedem až štrnásťročných detí (*infans II*; n = 10; 8,33%) a adolescentov (*juvenis*; n = 10; 8,33%). Rovnako vyvážená situácia bola vo vekových medzikategóriách mladších a starších detí (*infans I–II*; n = 4; 3,33%) a starších detí s adolescentmi (*infans II–juvenis*; n = 4; 3,33%). Veková kategória novorodencov alebo detí do pol roka života (*circumnatale*) bola zastúpená len jedným jedincom (0,83 %). Takto nízka prezencia mohla byť dôsledkom hĺbky hrovej jamy malých detí alebo len iným pohrebným rítom novorodencov v danom období. Všeobecne, zastúpenie detí v jednotlivých kategóriách, je bežné pre historické populácie či už vzhľadom na zdravotnú starostlivosť daného obdobia, alebo spoločenské praktiky, keď deti boli odstavené od dojčenia, prechádzali na tuhú stravu a boli tak vystavené mnohým nepriaznivým faktorom, ktoré mohli mať pre ne fatálny dopad. Nedospelí jedinca tak reprezentovali 35,83 % populácie, čo je zvyčajné zastúpenie v stredovekých a včasnouvekých populáciách.⁹

V skupine dospelých sme analyzovali kostrové pozostatky 77 jedincov (64,17 %). Najvyššie zastúpenie vo vekových kategóriách dospelých bolo zistené vo vekovej medzikategórii jedincov nad 50 rokov života (*maturus II–senilis*; n = 12; 10,00 %). Rovnomerne boli prezentované kategórie starších dospelých vo veku 40–59 rokov (*maturus*; n = 10, 8,33 %) a medzikategória ohraničená vekom 30–49 rokov (*adultus II–maturus I*; n = 10, 8,33 %). V ostatných vekových kategóriách boli jedinca prítomní v nižších počtoch ako desať, konkrétne deväť jedincov vo veku 40–49 rokov (*maturus I*; 7,50 %), po osem jedincov (6,67 %) v kategórii 20–29 ročných (*adultus I*) a v kategórii 50–59 ročných (*maturus II*, n = 8; 6,67 %). Sedem jedincov (5,83 %) sledujeme v kategórii starých ľudí (*senilis*), päť jedincov (4,17 %) v kategórii 30–39 ročných (*adultus II*) a troch jedincov (2,50 %) v medzikategórii 20–39 ročných (*adultus I–II*). V prípade piatich indivíduí (4,17 %) nebolo možné bližšie odhadnúť vek a boli hodnotení iba ako dospelí.

Index maskulinity pre populáciu z Východného nádvorja dosiahol hodnotu 1600 (32 mužov k 20 ženám). V prípade takejto hodnoty tak ide vo všeobecnosti o populáciu, ktorú tvorí 1600 mužov na 1000 žien. Za alternatívy priradenia siedmich jedincov pravdepodobne mužského pohlavia do súboru, sa hodnota indexu zvýšila na 1950 (39 mužov ku 20 ženám), čo by predstavovala populácia 1950 mužov na 1000 žien.

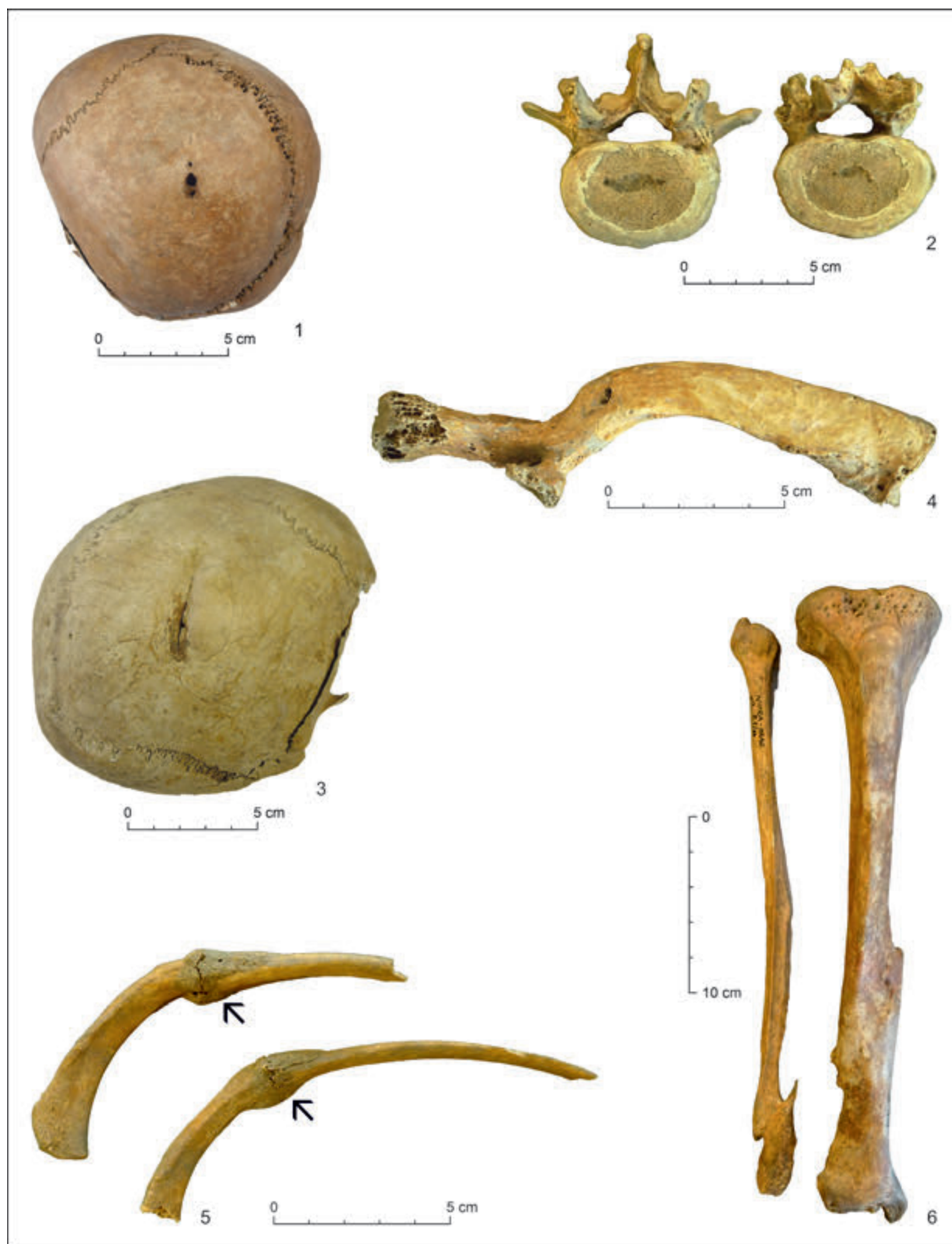
Príčinou vysokej hodnoty indexu maskulinity je takmer dvojnásobný počet jedincov v kategórii dospelých mužov, čo môže mať hneď niekoľko vysvetlení. Ako najpravdepodobnejší dôvod sa ponúka sociálne postavenie jedincov v stredovekej a novovekej spoločnosti. Je viac ako možné, že na tomto mieste boli pochovaní iba vybraní jedinca a skladba obyvateľstva tak nie je reálnym obrazom demografickej štruktúry obyvateľstva pochovávaného na Nitrianskom hrade. Na polohách mocenských centier, akým bol istotne aj nitriansky hradný kopec, pravdepodobne žili, a teda sa aj pochovávali skôr muži bez rodinného zázemia, zatiaľ čo ženy mohli prevažovať na okolitých pohrebiskách predhradia. V každom prípade nálezy zranení na kostiach indikujú, že život na nitrianskom hrade bol veľmi dynamický (obr. 1). Nesmieme však zabudnúť ani na skutočnosť, že za predpokladu intenzívnejšieho a dlhšie trvajúceho osídlenia hradného kopca, mohli mať na skladbu populácie vplyv aj tafonomické procesy a fakt, že pohrebisko nemuselo byť odkryté celé, nakoľko počet hrobov je pomerne nízky.

Pri komparácii so súvekými populáciami z územia Slovenska¹⁰ (diagram 1) sledujeme, že pomer pohlaví u dospelých jedincov môže byť značne variabilný. V populácii z Východného nádvorja sme zaznamenali

⁸ Acsádi/Nemeskéri 1970.

⁹ Unger 2006.

¹⁰ Beňuš/Masnicová 2012; Hanáková/Sekáčová/Stloukal 1980; Kolena/Vondráková 2013.



Obr. 1. Nitra, hrad. 1 – hrob 74/91 (pravdepodobne muž, 17–19 rokov), perforácia ľavej parietálnej kosti predmetom s piatimi hroťmi; 2 – hrob 100/91 (žena, 40–50 rokov), spondylóza L4 (norma superior) a L5 (norma inferior), Schmorlove uzly; 3 – hrob 107/91 (muž, nad 60 rokov), detail zahojeného sečného poranenia pravej parietálnej kosti; 4 – hrob 124/92 (muž, 50–60 rokov), fraktúra pravej kľúčnej kosti; 5 – hrob 7/88 (žena, 40–60 rokov), zahojená zlomenina dvoch ľavostranných rebier s výrazným kalusom; 6 – hrob 21/88 (pravdepodobne muž, 20–40 rokov), zahojená fraktúra pravého predkolenia s posunom (norma frontalis).

Tabela 2. Úmrtnostná tabuľka pre celý súbor. Variant A – zvolená nižšia medzikatégoria. Variant B – prerozdelenie dielu v medzikatégoriách.

Vek	Variant A		Variant B	
	D_x	e_x	D_x	e_x
0	2	42,50	2	44,49
1–4	13	42,21	12,5	44,23
5–9	9	43,19	8	45,24
10–14	9	36,77	8,5	38,54
15–19	10	30,06	12	31,74
20–29	16	23,31	12	25,91
30–39	15	18,11	14	19,77
40–49	19	12,39	19	13,82
50–59	20	7,59	19	9,06
60 >	7	5,00	13	5,00
Spolu	120	–	120	–

D_x – počty kostier jedincov zomrelých v konkrétnej vekovej kategórii
 e_x – nádej dožitia, resp. stredná dĺžka života

16,67 % žien ($n = 20$) a 32,50 % mužov ($n = 39$, vrátane jedincov pravdepodobne mužského pohlavia), na rozdiel od populácií z Nitry-Dražoviec a Ducového, kde počet dospelých mužov a žien je takmer vyrovnaný. Relatívny nepomer pohlaví, tak ako v analyzovanej populácii, bol zaznamenaný aj v populácii Devín-Hrad, avšak s opačnou tendenciou (30 % žien a 24,29 % mužov). Príčinou týchto odchýliek sú pravdepodobne už vyššie spomínané rozdielne socio-kultúrne aspekty stredovekého a novovekého obdobia jednotlivých lokalít.

Pre potreby paleodemografickej analýzy boli vytvorené skrátené úmrtnostné tabule pre celý súbor (tabela 2) a osobitne pre mužské a ženské pohlavie (tabela 3). Do úmrtnostných tabiel pre mužské pohlavie boli zahrnutí jedinci určení ako muži a zároveň aj jedinci pravdepodobne mužského pohlavia. Do úmrtnostných tabiel pre celý súbor boli zaradení aj jedinci neurčeného pohlavia a jedinci, u ktorých nebolo možné bližšie vekové určenie než označenie dospelí (*adultus*).

Tabela 3. Úmrtnostná tabuľka pre mužskú a ženskú populáciu. Variant A – zvolená nižšia medzikatégoria. Variant B – prerozdelenie dielu v medzikatégoriách.

Vek	Muži				Muži + muži?				Ženy			
	Variant A		Variant B		Variant A		Variant B		Variant A		Variant B	
	D_x	e_x	D_x	e_x	D_x	e_x	D_x	e_x	D_x	e_x	D_x	e_x
20–29	3	27,50	3	29,06	5	26,28	4,5	28,08	4	21,50	3,5	23,75
30–39	5	19,83	4	21,55	6	19,41	5	21,09	6	15,63	4,5	17,73
40–49	10	12,92	8,5	14,20	12	12,50	10,5	13,81	5	12,00	6	12,50
50–59	9	8,57	10	8,94	11	8,13	12	8,68	3	9,00	3	10,00
60 >	5	5,00	6,5	5,00	5	5,00	7	5,00	2	5,00	3	5,00
Spolu	32	–	32	–	39	–	39	–	20	–	20	–

D_x – počty kostier jedincov zomrelých v konkrétnej vekovej kategórii
 e_x – nádej dožitia, resp. stredná dĺžka života

V literatúre sa stretávame s dvomi spôsobmi prerozdelenia jedincov z vekových medzikatégorií, uvádzame preto oba varianty pre všetky úmrtnostné tabule. V prvom variante A sme zvolili v prípade zaradenia jedinca do vekovej medzikatégorie vždy nižšiu z nich (napr. *adultus II–maturus I = adultus II*). V druhom variante B boli jedinci zaradení do medzikatégorií prerozdelení rovnomerne pre obe kategórie.

Stredná dĺžka života sledovanej populácie dosiahla hodnotu 42,50 roka (resp. 44,49), čo je v kontexte s inými publikovanými údajmi pomerne vysoká hodnota pre stredoveké populácie. Dôvodom je vyšší počet jedincov z vekovej kategórie starších dospelých (*maturus*; 40–59 rokov) a tiež zaradenie bližšie vekovo neurčených dospelých jedincov do paleodemografickej analýzy.

Z tabule 2 sú badateľné stúpajúce hodnoty strednej dĺžky života od hodnôt 42,5 až na 43,19 (variant A) a 44,49 až na 45,24 (variant B) vo veku päť rokov. Od tohto veku pozorujeme plynulé klesanie hodnoty strednej dĺžky života až po obdobie *senilis*. Môžeme teda súhlasit s mnohými autormi, že obdobie do piatich rokov je najkritickejšim obdobím v živote jedinca. Z hodnôt e_x (nádeje dožitia jedinca v danom veku) vidíme, že od vekovej kategórie *maturus* predstavuje rozdiel v nádeji dožitia medzi kategóriami

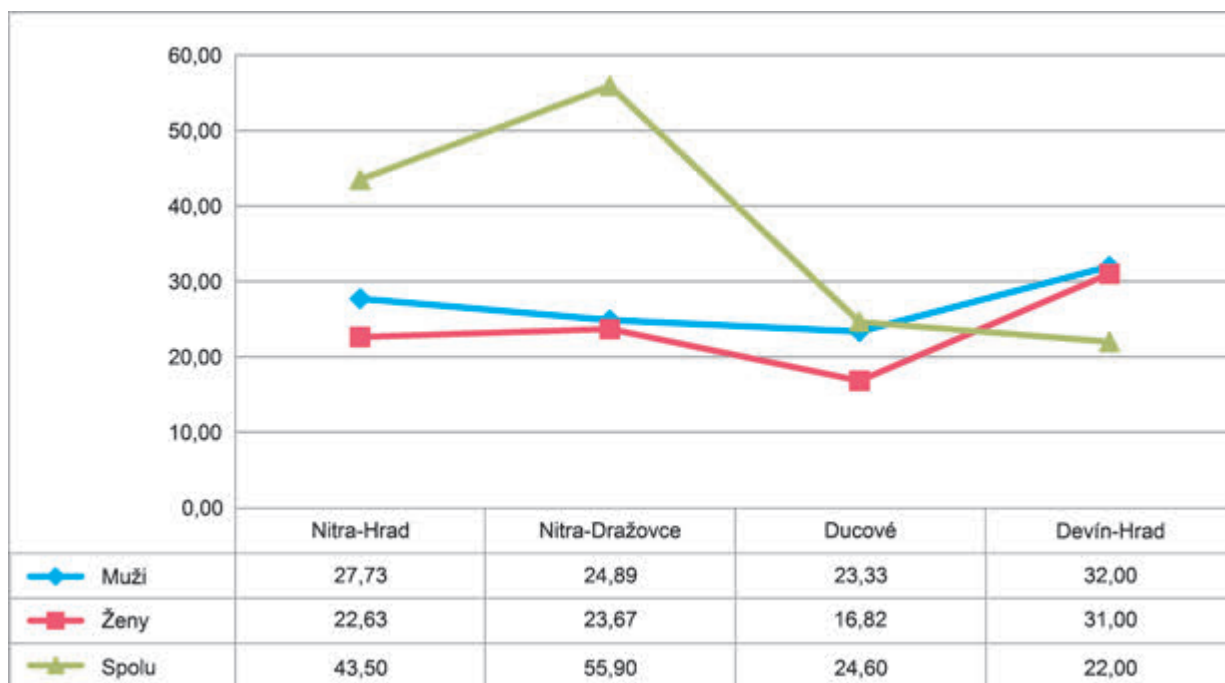


Diagram 2. Nitra, hrad. Východné nádvorie. Hodnota e_x v skúmanom súbore a v komparovaných súboroch.

len približne 10 rokov, čo poukazuje na vysokú úmrtnosť jedincov v 3. a 4. decéniu života. Vychádzajúc z úmrtnostných tabuliek možno konštatovať, že po prežití najkritickejšieho obdobia v živote človeka (prvých päť rokov) je nádej dožitia ďalších 43,19 rokov (variant A) alebo 45,24 rokov (variant B), teda celkovo má jedinec nádej dožiť sa približne 48 alebo 50 rokov.

Presnejšie hodnoty strednej dĺžky života sme získali na základe samostatného zhodnotenia len dospelých jedincov, osobitne pre mužské a ženské pohlavie, ktoré uvádzame v tabele 4. Z porovnania variantu A a B pre mužský súbor ($e_x = 27,5$ roka, resp. $e_x = 29,06$ roka) a súbor, v ktorom boli zaradení aj jedinci pravdepodobne mužského pohlavia ($e_x = 26,28$ roka, resp. $e_x = 28,08$ roka), pozorujeme len malý rozdiel v nádeji dožitia (okolo jedného roka pre oba varianty hodnotenia medzikategórií).

Pri komparácii pohlaví na základe tabiel zisťujeme, že muži mali v priemere vyššiu nádej dožitia v porovnaní so ženami, ktorých stredná dĺžka života dosahovala hodnoty 21,5 roka (variant nižšej kategórie) a 23,75 roka (variant prerozdelenia jedincov). Príčinou môže byť hlavne menšie zastúpenie žien v sledovanom súbore ($n = 20$), a tým pádom aj nižší počet jedincov vo vekových kategóriách, ktoré by mohli nádej dožitia zvýšiť. Vyššia úmrtnosť žien v mladšom veku môže súvisieť aj s nedostatočnou starostlivosťou o ženy v období tehotenstva, pôrodu a častých úmrtí v období šestonedelia.

V porovnaní so súvekými populáciami (diagram 2) si všimame relatívne podobné hodnoty e_x mužov a žien (hodnoty analyzovanej populácie sú spriemerované hodnoty všetkých vypočítaných variantov e_x). Avšak pri porovnaní hodnôt strednej dĺžky života celej populácie (43,50 roka) sa prejavujú značné rozdiely. Zistené hodnoty nádeje dožitia boli v porovnaní s komparovanými lokalitami oveľa vyššie v prípade porovnania s lokalitami Ducové (24,60 roka) a Devín-Hrad (22,00 roka). Príčinou je rozdielny počet jedincov vo vekových kategóriách detí a naopak v kategórii *senilis*. Z toho dôvodu je výpovednejšie porovnávať hodnoty vzhľadom k afinitě k dospelým mužom a ženám, kde sa populácia z Východného nádvorja svojimi hodnotami (muži – 27,73 roka, ženy – 22,63 roka) najviac približuje k súvekej populácii Nitra-Dražovce (muži – 24,89 roka, ženy – 23,67 roka). Priemerný vek dožitia mužov sa najviac odlišuje od populácie z Ducového (23,33 roka), resp. od populácie z lokality Devín-Hrad (32,00 roka). V závere môžeme vypožorovať, že zistená hodnota strednej dĺžky života jedincov z nitrianskeho hradného kopca korešponduje s údajmi od iných autorov, avšak bližšie interpretácie nie sú možné kvôli absencii dát.

ZÁVER

Na základe paleodemografickej analýzy 120 jedincov z Východného nádvorja nitrianskeho hradného kopca sledujeme 77 (64,1 %) dospelých jedincov a 43 (35,83 %) nedospelých jedincov. Najviac jedincov pozorujeme zastúpených v kategórii malých detí do šesť rokov, čo potvrdzuje aj teóriu, že obdobie do piatich rokov je najkritickejším obdobím v živote jednotlivca či už prihliadajúc na zdravotnú starostlivosť daného obdobia, alebo spoločenské praktiky, kedy deti boli odstavené od dojčenia, prechádzali na tuhú stravu a boli tak vystavené mnohým nepriaznivým faktorom. Medzi dospelými sme zaznamenali najvyššie počty vo vekovej kategórii nad 50 rokov života. Populácia z Východného nádvorja tým pravdepodobne reflektuje situáciu z Nitrianskeho hradu ako mocenského centra, kde kvalitu života možno hodnotiť aj dĺžkou dožitia jednotlivcov. Obraz nitrianskeho hradného kopca ako vplyvného centra v období stredoveku až včasného novoveku dokladá aj intenzívnejšie pochovávanie mužov než žien v polohe Východného nádvorja. Muži bez rodinného zázemia mali akiste významnejšie postavenie v danom historickom období (ktoré sa mohlo zobrazovať aj v už spomínanom vyššom veku). Vychádzajúc z výpočtov úmrtnostných tabuliek mal jedinec pri narodení nádej dožiť sa 42,50 (alebo 44,49) rokov, čo pre populáciu z daného obdobia je pomerne vysoká hodnota. Takéto interpretácie však nemusia zohľadňovať iné faktory ako napríklad tafonomické procesy a fakt, že pohrebisko nemuselo byť odkryté celé, nakoľko celkový počet hrobov je pomerne nízky. Za predpokladu intenzívnejšieho a dlhšie trvajúceho osídlenia hradného kopca, by mohla skladba populácie odhaliť aj iné skutočnosti.

LITERATÚRA

- Acsádi/Nemeskéri 1970 G. Acsádi/J. Nemeskéri: *History of human life span and mortality*. Budapest 1970.
- Bednár/Staník 1993 P. Bednár/I. Staník: Archeologický a stavebno-historický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1988–1991. In: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*. Nitra 1993, 127–141.
- Beňuš/Masnicová 2012 R. Beňuš/S. Masnicová: Antropologická, paleodemografická a paleopatologická analýza historickej populácie z hradu Devín. *Slovenská archeológia* 60, 2012, 119–154.
- Böhm/Mencl 1931 J. Böhm/V. Mencl: Výskum na hradě nitrianském 1930–1931. *Památky archeologické* 37, 1931, 1–17.
- Brůžek 1991 J. Brůžek: *Fiabilité des procédés de détermination du sexe à partir de los coxal. Implication à l'étude du dimorphisme sexuel de l'Homme fossile*. Thèse de Doctorat. Museum National d'Histoire Naturelle, Institut de Paléontologie Humaine. Paris 1991.
- Ferembach/Schwidetzky/Stloukal 1980 D. Ferembach/I. Schwidetzky/M. Stloukal: Recommendations for Age and Sex Diagnosis of Skeletons. *Journal of Human Evolution* 9, 1980, 517–549.
- Hanáková/Sekáčová/Stloukal 1980 H. Hanáková/A. Sekáčová/M. Stloukal: *Pohřebiště v Ducovém*. Praha 1984.
- Chropovský/Fusek/Bednár 1989 B. Chropovský/G. Fusek/P. Bednár: Výskumy v Nitre na hradnom kopci. *AVANS* 1989, 1991, 43, 44.
- Martin/Saller 1957 R. Martin/K. Saller: *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart 1957.
- Knussmann 1988 R. Knussmann: *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band I, II. New York – Stuttgart – Jena 1988.
- Kolena/Vondráková 2013 B. Kolena/M. Vondráková: *Nitra-Dražovce. Osteologická analýza jedincov zo stredovekého pohrebiska z okolia Kostola sv. Michala Archanjela v Nitre-Dražovciach*. Nitra 2013.
- Lovejoy 1985 C. O. Lovejoy: Dental wear in the Libben population. Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1985, 47–56.
- Meindl/Lovejoy 1985 R. S. Meindl/C. O. Lovejoy: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1985, 57–66.
- Novotný 1979 V. Novotný: Nové hodnocení sulcus praeauricularis jako nevhodnějšího morfologického znaku pánevní kosti k rozlišení pohlaví. *Scripta Medica* 52, 1979, 500–502.
- Stloukal/Hanáková 1978 M. Stloukal/H. Hanáková: Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29, 1978, 53–69.
- Unger 2006 J. Unger: *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*. Brno 2006.
- Übelaker 1978 D. H. Übelaker: Estimating age at death from immature human skeletons: An overview. *Journal of Forensic Sciences* 32/5, 1978, 1254–1263.

WHAT HAVE THE HUMAN SKELETAL REMAINS FROM NITRA CASTLE HILL REVEALED?

Mária Krošláková

Summary

Palaeo-demographic analysis of 120 individuals from the Východné nádvorie of the Nitra Castle Hill indicated that there were 77 (64.1%) adults and 43 (35.83%) subadult individuals. The majority of individuals were young children up to six years of age, which corresponds with a theory that an age below five years is the most critical period of an individual's life, considering healthcare and social practices such as weaning, a period when children switched to a solid diet and were more exposed to pathogens. Among adults, the age category over 50 years was the most frequently recorded. The population of the Východné nádvorie thus probably indicates that Nitra Castle was a center of power, as the quality of life can also be assessed by the length of lives of the individuals. The role of Nitra-Castle Hill as an influential power center from the Middle Ages to the Early Modern Period is also suggested by the more numerous burials of men than women in the Východné nádvorie. It can be presumed that men without a family obligation could reach more significant position in the given historical period (which could have manifested in reaching older age). Based on the mortality tables, life expectancy of an individual was 42.50 (or 44.49) years, which is a relatively high value for a population of the studied period. However, such interpretations may be affected by a number of other factors such as taphonomic processes and the fact that not the entire burial ground may have been excavated, given that the total number of graves is relatively low.

Fig. 1. Nitra, Castle. 1 – grave 74/91 (probably male, 17–19 years), left parietal bone perforated by a five-pointed object; 2 – grave 100/91 (female 40–50 years), spondylosis on L4 (*norma superior*) and L5 (*norma inferior*), Schmorl's nodes; 3 – grave 107/91 (male, over 60 years), detail of the healed sharp-tool trauma on the right parietal bone; 4 – grave 124/92 (male, 50–60 years), fracture of the right clavicle; 5 – grave 7/88 (female, 40–60 years), healed fracture of two left ribs with distinct callus; 6 – grave 21/88 (probably male, 20–40 years), shifted and healed fracture of the right shin bones (*norma frontalis*).

Diagram 1. Nitra, Castle. East courtyard. Sex ratio in examined and contemporary populations (in %).

Diagram 2. Nitra, Castle. East courtyard. The e_x value of examined and contemporary populations.

Tab. 1. The sex and age-at-death composition of the Nitra-hradný kopec, Východné nádvorie population. Legend: n – number of individuals in individual categories; N – total number of individuals; M – male; M(?) – probably male; Ž – female; ? – undetermined sex.

Tab. 2. Mortality table for the whole population. Variant A – lower age category. Variant B – partial age redistribution. Legend: D_x – number of individuals who died within a particular age category; d_x – % of individuals; l_x – number of survivors; q_x – probability of death; L_x – number of individuals living in a certain time period; T_x – total number of years, that people in the given age category are likely to survive; e_x – life expectancy, i.e. lifespan

Tab. 3. Mortality table for males and females. Variant A – lower age category. Variant B – partial age redistribution. Legend: D_x – number of individuals who died in a particular age category; e_x – life expectancy, i.e. lifespan.

Mgr. Mária Krošláková, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
maria.kroslakova@savba.sk
<https://orcid.org/0000-0002-8139-0738>

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM JUŽNÉHO NÁDVORIA NITRIANSKEHO HRADU V ROKOCH 2003–2004¹

EVA FOTTOVÁ

Archaeological research in the southern courtyard of the Nitra Castle in 2003–2004. In 2003–2004, a salvage archaeological research was carried out in the southern courtyard of the Nitra Castle. It was associated with conversion of the Baroque utility building into the Diocese Museum. In the course of this excavation, distinct excavations were carried out along the external face of the western wall and almost whole northern wall of the building. An interesting incline of the terrain was detected there, documenting transformation of the southern courtyard's area between the 11th and 19th c. There was a box rampart from the mid-11th c., foundations of medieval structures and a stove from the 12th–15th c., remains of palisade fortification from the 15th c., a negative of foundations from a building from the 16th c., part of a Renaissance brick building situated in the southwestern corner of the courtyard and massive backfills from the 17th–19th c.

Keywords: Nitra Castle, medieval castle, early medieval rampart, late medieval palisade, bread oven.

Južné nádvorie Nitrianskeho hradu sa nachádza v západnej časti hradnej akropoly, bezprostredne pred vstupom do biskupského paláca. Zo západu je ohraničené západnou líniou obvodovej hradby, z juhu južnou hradbou vnútornej línie opevnenia a barokovou hospodárskou budovou. Na severnej strane sa nachádza palác. Východná strana je v súčasnosti otvorená v smere k hlavnej vstupnej bráne hradu (obr. 1).

Existenciu južného nádvoría máme prvýkrát doloženú na najstaršom vyobrazení hradu z roku 1562² (obr. 2). V tomto období bolo z troch strán presne vymedzené vnútornou líniou opevnenie, ktoré tvorila kamenná murovaná hradba s valcovými baštami na nárožiach a hranolovou baštou v strede medzi nimi. Do priestoru nádvoría sa vstupovalo bránou z východnej strany, pričom týmto priestorom prechádzala hlavná komunikácia do paláca.

V 17. stor. bola na južnej strane nádvoría, oproti čelnej fasáde biskupského paláca, vybudovaná nová hospodárska budova. Informuje nás o tom pomerne presný plán hradu z roku 1664.³ Budovu pristavali priamo k vnútornému lícu južnej hradby. Pôvodne bola pravdepodobne dvojkrídlová s pôdorysom v tvare písmena L. V súčasnosti je z nej zachované južné krídlo. Severné krídlo existuje len v podobe suterénu, zasahujúceho do priestoru nádvoría (obr. 1). Dnešná podoba budovy je obohatená o mladšiu prístavbu z východnej strany. Na juhovýchodnom nároží pôvodnej stavby sa v podobe mladších rekonštrukcií zachovala valcová nárožná bašta. Tieto základné informácie o podobe južného nádvoría nám poskytujú dobové kartografické pramene. Premeny nádvoría však boli počas bohatej histórie Nitrianskeho hradu oveľa dynamickejšie a pestrejšie. Pod súčasným povrchom sa nachádzajú zaujímavé doklady transformácie rozsiahleho včasnostredovekého opevneného areálu na neskorostredoveký a novoveký hrad. V tomto prípade má už ale hlavné slovo archeológia.

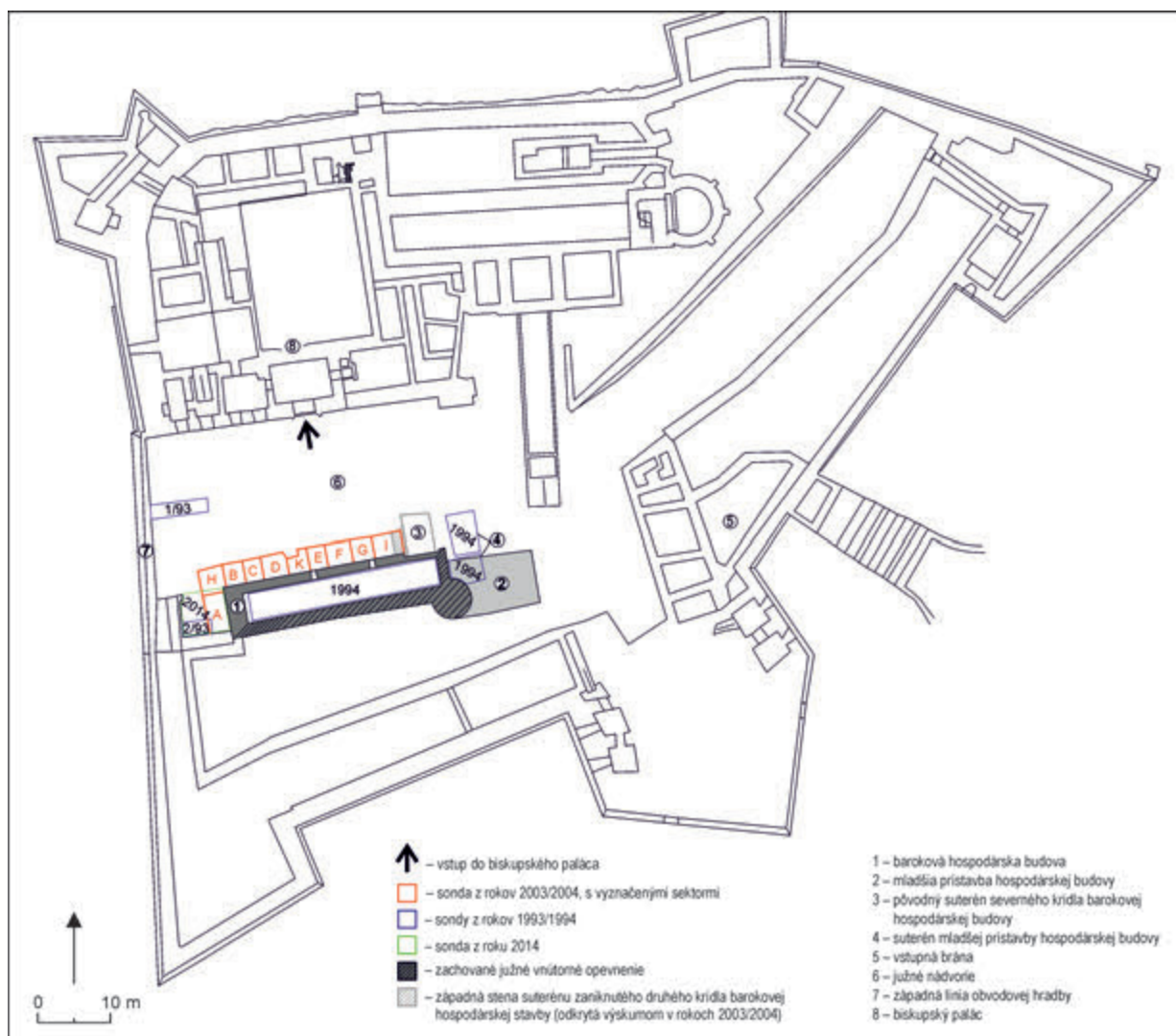
Na južnom nádvorí sa archeologický výskum uskutočnil v štyroch výskumných sezónach v rokoch 1993, 1994, 2003/2004 a 2014. Prebádala sa pri tom plocha s rozlohou 305 m² (obr. 1). Exteriérovú časť nádvoría v roku 1993 preskúmal dvoma zisťovacími sondami P. Bednár.⁴ Sonda 1/93, s rozmermi 8 × 2 m, bola umiestnená kolmo na západnú hradbu. Kultúrne vrstvy siahali do hĺbky 9 m. Druhá sonda 2/93 prerezala terén pozdĺž južnej hradby nádvoría, od schodiska na bastiónové opevnenie smerom na východ v dĺžke 4 m. Výkop dosahoval hĺbku až 12 m. V rámci siedmej sezóny výskumu na Nitrianskom hrade sa v roku

¹ Príspevok vznikol s podporou agentúry VEGA 02/0143/18: „Stredoveká dedina a jej zázemie“.

² Bednár 2011, 182.

³ Bednár/Šimkovic 2011, 158.

⁴ Bednár 1995.

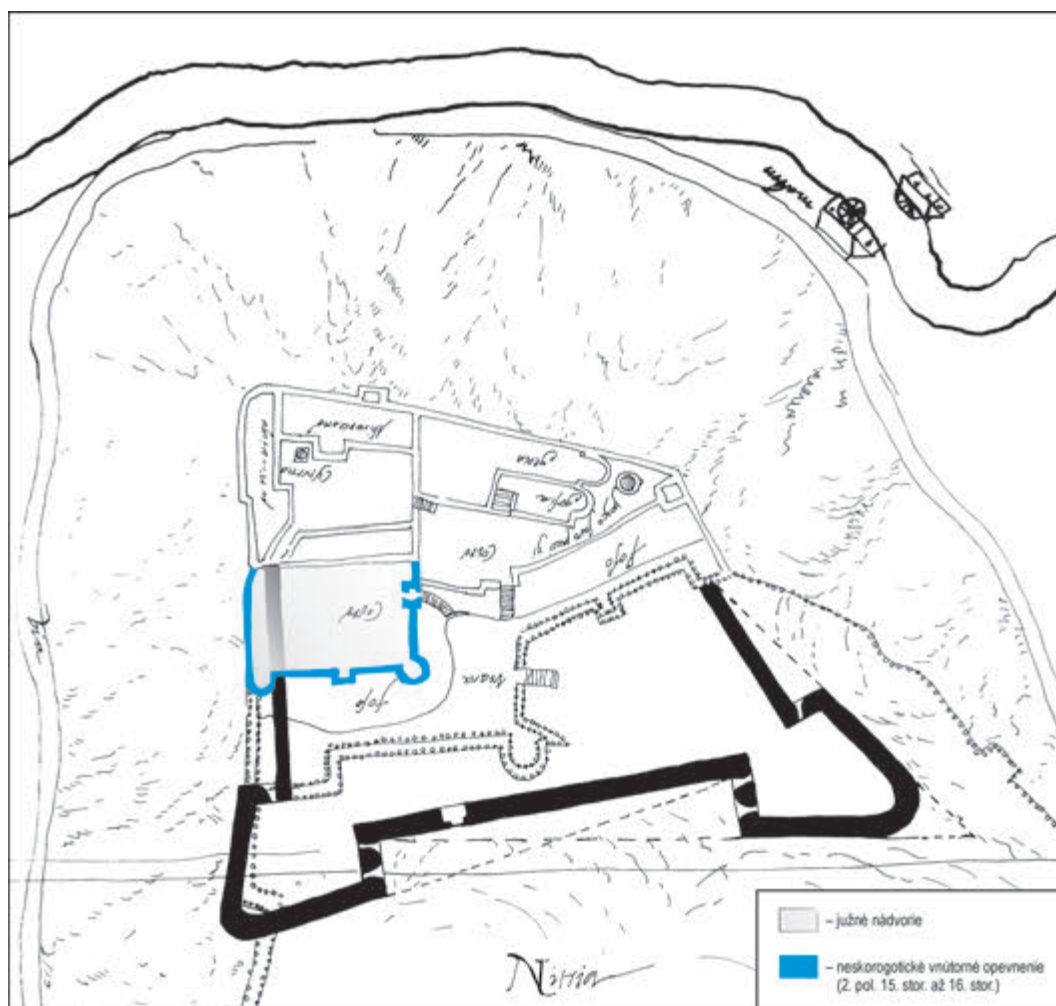


Obr. 1. Nitra, hrad. Rozmiestnenie archeologických sond na južnom nádvorí.

1994 skúmal suterén barokovej hospodárskej budovy.⁵ Pozitívne nálezové situácie zo včasného a vrcholného stredoveku sa koncentrovali v západnej časti suterénu. Vo východnej časti priestoru vystupovalo skalné podložie miestami až na úroveň podlahy. V pivniciach mladšej prístavby bola nájdená stredoveká priekopa vnútornej línie opevnenia.

Archeologický výskum v rokoch 2003–2004 bol vyvolaný rekonštrukciou barokovej hospodárskej budovy a jej plánovanou prestavbou na Diecézne múzeum. Hlavným problémom tejto architektúry bola výrazná vlhkosť v suterénnych priestoroch. Preto sa začalo ešte pred jej rekonštrukciou s odvlhčovaním severnej a západnej steny. Z toho dôvodu bolo nevyhnuté zo strany exteriéru obkopať murivá až na úroveň ich základovej škáry. Uskutočnilo sa to formou záchranného archeologického výskumu. Pozdĺž vonkajšieho líca severnej steny budovy bola umiestnená sonda s dĺžkou 29 m a popri západnej stene sonda s dĺžkou 5,5 m. Oba výkopy dosahovali v horných častiach šírku 3 m. Zo statických a bezpečnostných dôvodov sa pri prehĺbovaní šírka sondy stupňovite zužovala. V najnižších miestach dosahovala šírku do 1 m. Sonda bola rozdelená na jednotlivé sektory (A, B, C, D, E, F, G, I, K, H). Zabezpečilo sa tak postupné znižovanie terénu a zároveň aj dokumentovanie horizontálnej stratigrafie odstraňovaných kultúrnych vrstiev (t. j. dokumentovanie zvislých pedologických profilov). V sektoroch pozdĺž severnej steny budovy siahal výkop až po skalné podložie. Na východnom okraji vystupovalo bralo v hĺbke 5,3 m od povrchu a na západnom

⁵ Bednár 1996, 29–31.



Obr. 2. Nitra, hrad. Pôdorys Nitrianskeho hradu na vojenskom pláne z roku 1562 s vyznačením južného nádvorja a vnútornej neskorogotickej hradby (zdroj: Vojenský archív Viedeň).

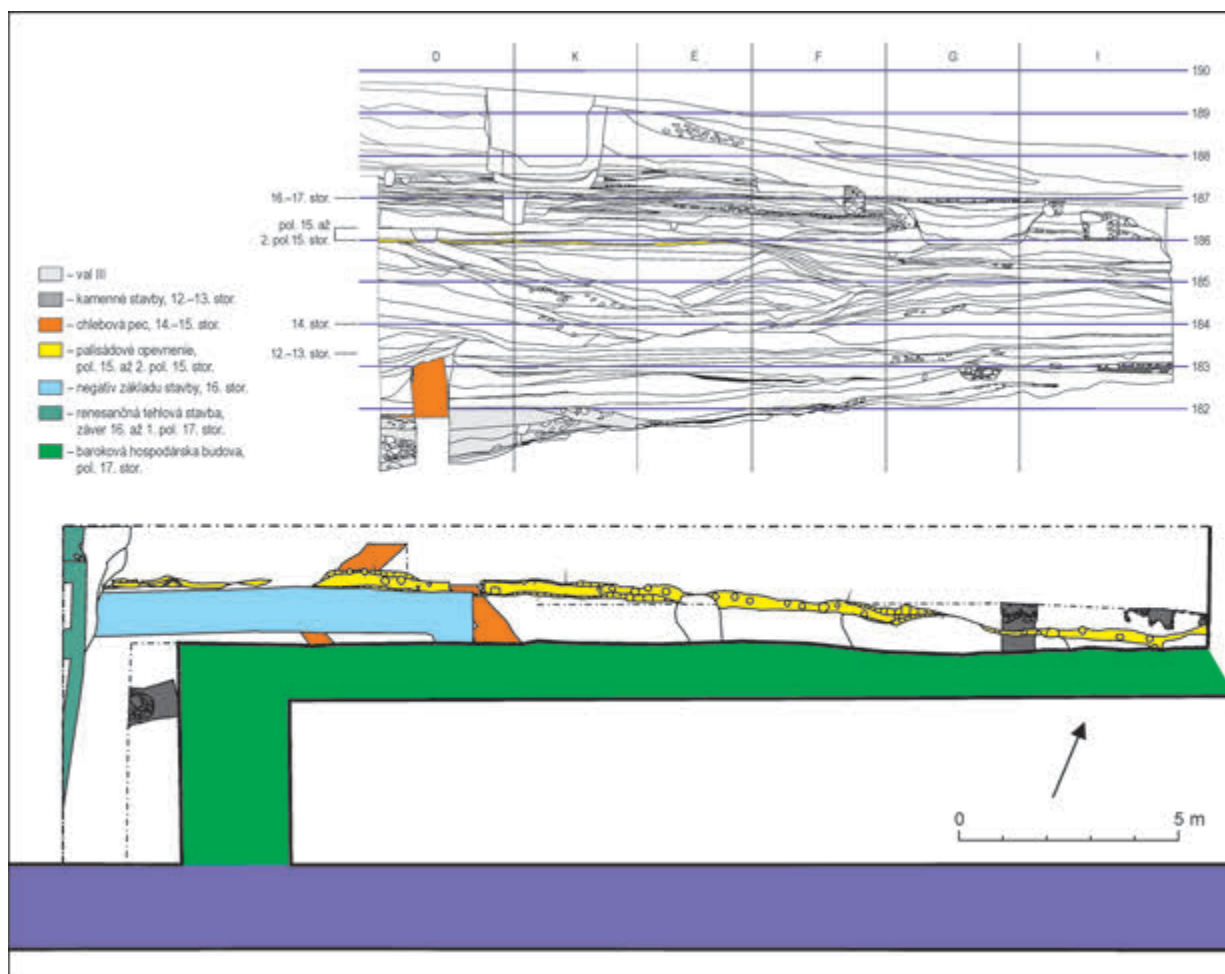
v hĺbke 10,4 m. Pri západnej stene, v sektore A, bol výkop hlboký 8 m. Tu sme sa nedostali na hradné bralo. Západný uzáver budovy mal totiž základ zahĺbený o 1 m vyššie ako bola základová škára severnej steny budovy. Výskum sme preto ukončili na úrovni vrcholnostredovekých až neskorostredovekých vrstiev. Do priestoru sektoru A zasahoval výkop staršej archeologickej sondy 2/93 (obr. 1). Jej zásyp je dobre rozpoznateľný na západnom profile 3d modelu skúmaného terénu (obr. 3). Na základe tejto sondy môžeme v sektore A predpokladať pokračovanie kultúrnych vrstiev ešte o 3–4 m hlbšie.

Desať rokov po rekonštrukcii barokovej hospodárskej budovy sa opäť vyskytol problém s vlhkosťou jej západnej steny. Nové sanačné práce boli podmienené čiastočným znížením terénu. Tentokrát už v celej juhozápadnej časti nádvorja. Zemné práce sa uskutočnili v roku 2014 formou záchranného archeologického výskumu pod vedením Z. Polákovej.⁶ Plocha s rozmermi 6,5 × 6 m bola prehĺbená o 4,1 m a zahŕňala v sebe aj staršie archeologické sondy – sondu 2/93 a západnú časť sondy 2003–2004/sektor A (obr. 1).

VÝSLEDKY ARCHEOLOGICKÉHO VÝSKUMU Z ROKOV 2003–2004

Archeologický výskum v rokoch 2003–2004 bol v porovnaní s ostatnými výskumami južného nádvorja priestorovo najrozsiahlejší. Zaberá plochu 103,5 m², čo je tretina zo skúmanej plochy nádvorja (obr. 1). Došlo pri tom k zníženiu terénu o 5,3 m až 10,4 m.

⁶ Bednár a i., 2019.



Obr. 4. Nitra, hrad. Severný profil a pôdorys severnej časti sondy z roku 2003–2004.

Jeho zvyšky sa odkryli už na 21 miestach včasnostredovekého hradného areálu.⁸ Na južnom nádvorí bol objavený v sondách 1/93, 2/93, v suteréne hospodárskej budovy (1994) a zo severnej strany hospodárskej budovy (2003–2004). Skladal sa z niekoľkých radov komôr s drevenými nosnými prvkami. Výplň komôr tvoril hlinito-kamenistý alebo sivý ílovitý zásyp. Val dosahoval šírku minimálne 21 m. Západný okraj v minulosti porušili výstavbou barokového opevnenia.⁹ Vnútrotný okraj valu sa zdokumentoval v suteréne hospodárskej budovy (1994).¹⁰ Okrajové komory tu vyplňala zmes sivého ílu a kamienka.¹¹ Zo severnej strany hospodárskej budovy v sonde z roku 2003–2004 siahal val až po sektor E. Zvyšky komorového valu v týchto miestach vystupovali do úrovne 182–182,2 m n. m. (obr. 4). Najviac bol zachovaný v sektore B, kde dosahoval výšku 2,2 m. Rovnako ako v prípade nálezovej situácie zo suterénu hospodárskej budovy, aj tu sa našiel vnútrotný okraj valu. V pôdoryse sa nepodarilo zaznamenať priebeh komôr, keďže priestor na dne výkopu bol veľmi úzky. Zachytilo sa tu niekoľko drevených konštrukčných prvkov umiestnených v horizontálnej polohe s orientáciou v smere SZ – JV (obr. 5: 5). Zásyp valu tvoril komplex striedajúcich sa vrstiev sivého takmer čistého ílu a sivého ílu premiešaného s kamením. V západnejších sektoroch bol doplnený o nesúdržné hlinito-sutinové vrstvy. V zásype sa vyskytovali zvyšky zuhoľnatených drier, malty, pravekej a včasnostredovekej keramiky. Zánik valu III spôsobil požiar.¹² Následne došlo na ploche

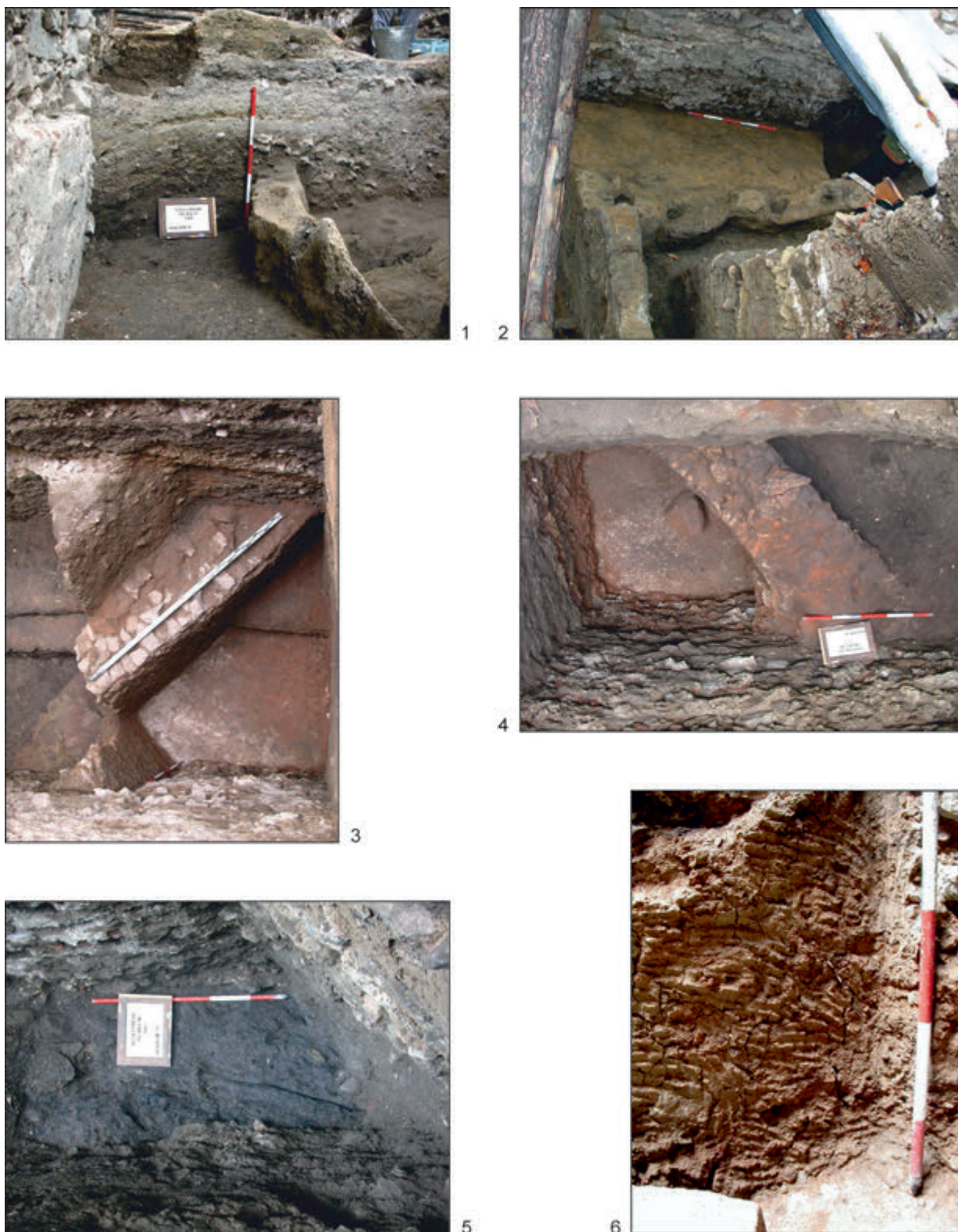
⁸ Bednár/Samuel 2001, obr. 2; Bednár a i., 2019.

⁹ Bednár/Samuel 2001, obr. 7.

¹⁰ Bednár 1996, 29.

¹¹ Bednár/Samuel 2001, 328.

¹² Bednár/Samuel 2001, 330.



Obr. 5. Nitra, hrad. Južné nádvorie. 1, 2 – zvyšky južného palisádového opevnenia z pol. 15.–2. pol. 15. stor., sektor E, K (hĺbka 3 m od povrchu); 3, 4 – severozápadná časť veľkej chlebovej pece zo 14.–15. stor., sektor C, D (hĺbka 8 m od povrchu); 5 – zvyšky drevených konštrukcií zo včasnostredovekého komorového valu III, sektor D (hĺbka 9 m od povrchu); 6 – veľká chlebová pec, V roh, vnútorný výmaz, sektor D (hĺbka 9 m od povrchu).

nádvoria k rozsiahlym terénnym úpravám. Horné časti valu boli splanírované. Tieto deštrukčné vrstvy sa objavili aj na jeho vnútornej strane, v sektoroch E–F, zo severnej strany hospodárskej budovy (obr. 4). Podľa nálezovej situácie nepresahujú niveletu 182,2 m n. m., ktorú tu môžeme považovať za vtedajšiu historickú úroveň terénu. Niekedy v závere 11. až prvej tretiny 12. stor. bolo vybudované nové progresívnejšie opevnenie. Išlo o románsku kamennú murovanú hradbu, ktorá kopírovala líniu predchádzajúcej drevozemnej fortifikácie.¹³ Táto hradba viedla mimo úsek sondy z roku 2003–2004 a neobjavila sa ani vo výkope sondy 2/93¹⁴ v juhozápadnom rohu nádvorja. V období využívania románskej hradby, teda medzi zánikom valu III a novou prestavbou obvodového opevnenia, v polovici až druhej polovici 15. stor., bolo nádvorie intenzívne využívané. Po výstavbe románskej hradby sa začal priestor v západnom a južnom úseku nádvorja v smere V – Z vyrovnávať (obr. 4). Iba pri západnej stene budovy, v sektore A, bol zaznamenaný sklon terénu na juh (obr. 3). V tomto úseku antropogénne uloženiny naďalej kopírovali prirodzený svah hradného brala. Z tohto obdobia pochádza komplex vrstiev označených ako vrcholnostredoveké (12.–13. stor., obr. 3; 4). Išlo o rôznorodé hlinité vrstvy premiešané s prepálenými vrstvičkami alebo s výraznejšou prímiesou uhlíkov a kameňov. Na východnej strane ležali priamo na skale a na západnej strane na zvyškoch včasnostredovekého valu III. Komplex vrcholnostredovekých vrstiev dosahoval výšku do 1,5 m a siahala približne po úroveň 183,5 m n. m. Nachádzali sa v ňom fragmenty kamenných základových murív. Murivo prebiehajúce v smere V – Z sa odkrylo západne od hospodárskej budovy v sektore A. Ďalšie dva fragmenty muriva sa zistili pri jej východnom okraji v sektoroch G, I. Objekty boli prekryté vrstvami z 12. až 14. stor. (obr. 3; 4). Vrcholnostredoveké objekty boli zistené aj v interiéri hospodárskej budovy v roku 1994. V jej východnej časti sa objavili zvyšky troch pecí.¹⁵ Predpokladáme, že južná časť nádvorja v období vrcholného stredoveku plnila hospodársku funkciu. V tejto pozícii pretrváva aj nasledujúce neskorostredoveké obdobie, až do výraznej prestavby nádvorja v polovici 15. stor.

Dokladajú to mladšie objekty, na základe stratigrafickej polohy zaradené do časového horizontu 14. až 15. stor. Patrí sem veľká chlebová pec zahĺbená do svahu, ktorej južná časť bola odkrytá v suteréne hospodárskej budovy¹⁶ a severná časť v exteriérovej sonde, v sektoroch B–D (obr. 5: 3, 4). Objekt orientovaný dlhšou osou v smere SZ – JV bol 8,4 m dlhý a 4 m široký. Steny so šírkou 0,5 až 0,8 m boli postavené z kameňa spájaného žltou sprašou. Pec bola dvojpriestorová. Približne v strede dlhších stien sa našli torzá rozšíreného muriva, so zvyškami tehlovej klenby. Táto časť bola zničená výstavbou hospodárskej budovy. Severná časť pece mala vnútorný rozmer 3 × 2,6 m. Steny tohto priestoru boli v interiéri omietnuté tvrdou hlinenou maltou vyrovnávanou prstovaním. Na dne objektu sa nachádzala rovná vyhladená hlinito-malťová podlaha. Podlaha i steny boli v tejto časti silno prepálené. Južný priestor bol výraznejšie porušený pri výstavbe južnej hradby vnútorného opevnenia.

Ďalšia pec sa nachádzala v juhozápadnej časti nádvorja v sonde 2/93. Išlo o časť tehlovej kupolovitej pece datovanej do 14.–15. stor.¹⁷ Do neskorostredovekého časového horizontu môžeme zaradiť aj kamenný základ nájdený v západnom profile sektoru A, sondy z roku 2003–2004 (obr. 3). Aj v tomto prípade išlo o stavbu zahĺbenú do svahu. V pôdoryse sa ju nepodarilo zachytiť. Porušená bola výkopom stavebnej jamy južnej hradby.

V nasledujúcom období dochádza k prestavbe opevnenia a rozčleneniu priestoru hradného areálu. Podnetom nových stavebných aktivít bolo rozsiahle poškodenie obvodovej románskej hradby v 15. stor.¹⁸ V súvislosti s jej opravou bola vybudovaná vnútorná palisádová fortifikácia, ktorá predstavuje počiatočnú fázu členenia hradu do podoby, v akej ho poznáme aj v súčasnosti. Odčlenila sa tak akropola s dominantnými stavbami kostola a paláca od ostatnej zástavby pôvodne rozsiahleho včasnostredovekého hradu. Práve v tomto období sa začala formovať podoba južného nádvorja. Zo západu bolo chránené opravenou románskou hradbou,¹⁹ z juhu a východu novou palisádovou fortifikáciou, ktorá ďalej pokračovala na východné nádvorie hradného areálu.²⁰ V sonde z roku 2003–2004 sa z nej podarilo odkryť dobre zachovaný úsek v dĺžke 29 m (obr. 3; 4). Palisáda bola pozdĺž barokovej hospodárskej

¹³ Bednár/Samuel 2001, 330; Bednár/Šimkovic 2011, 144, 145.

¹⁴ Bednár/Samuel 2001, 313, obr. 8.

¹⁵ Bednár 1996, 30; 2011, 178, 179.

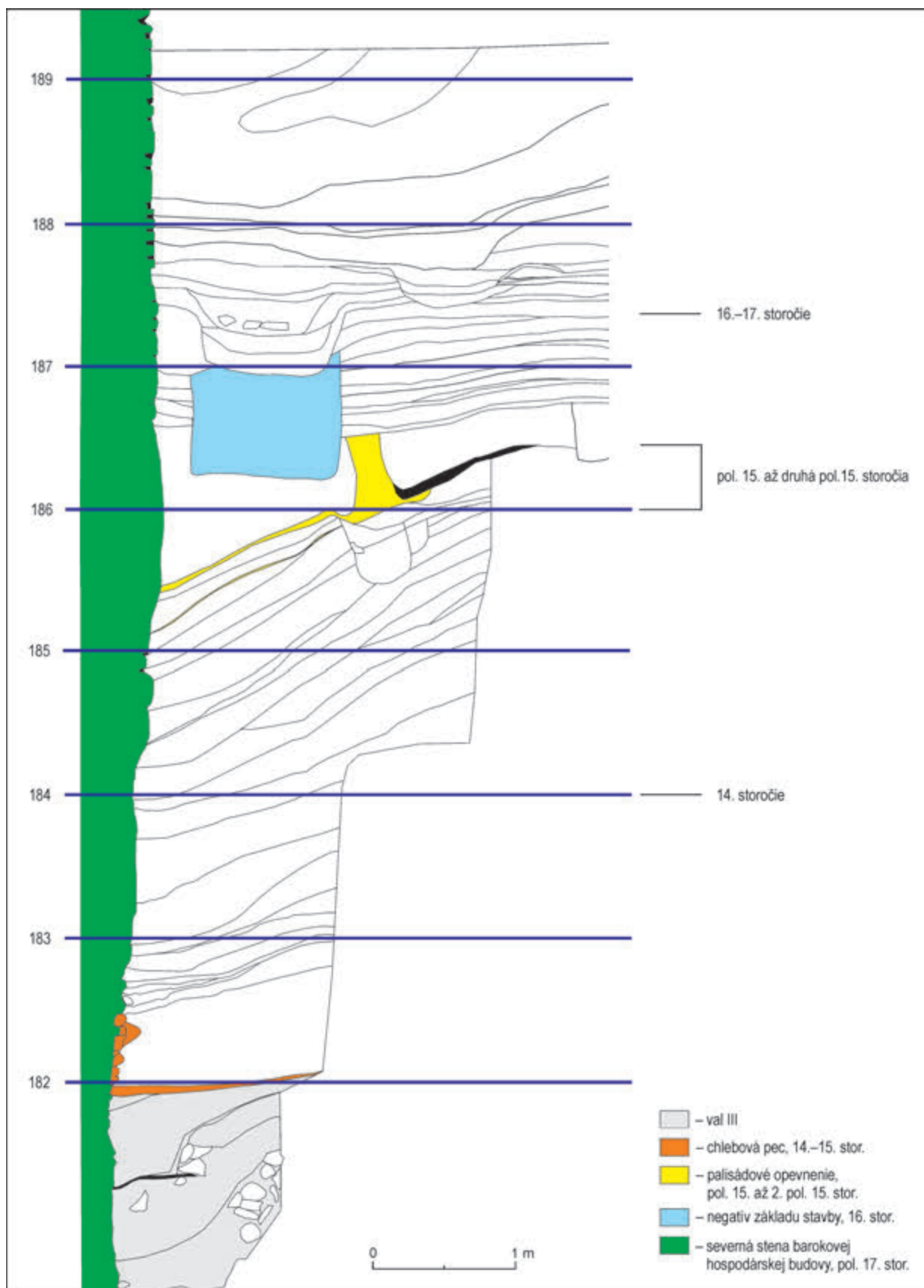
¹⁶ Bednár 1996, 30.

¹⁷ Bednár 1995, 32.

¹⁸ Bednár/Šimkovic 2011, 150, 151.

¹⁹ Bednár/Samuel 2001, obr. 7.

²⁰ Bednár/Šimkovic 2011, 153.



Obr. 6. Nitra, hrad. Západný profil v sektore D, sonda z roku 2003–2004.



Obr. 7. Nitra, hrad. Južné nádvorie, sonda z roku 2003–2004. Denáre Žigmunda Luxemburského z rokov 1390–1427.

budovy, vo vzdialenosti 20 až 130 cm od jej severnej steny. Opevnenie tvoril pôvodne rad kolov s priemerom 10–20 cm. Koly boli postavené vo vzdialenosti prevažne 20 až 30 cm, prípadne až 50 cm od seba. Priestor medzi nimi bol vyplnený žltou kompaktnou sprašou. Tá sa nachádzala aj v podobe deštrukčnej vrstvy z oboch strán telesa palisády, kde tvorila výraznú kultúrnu vrstvu s hrúbkou do 10 cm. Na viacerých miestach sa podarilo zistiť existenciu minimálne dvoch stavebných fáz tohto opevnenia (obr. 6). Mladšia fáza mala v niektorých úsekoch zachované telo palisády do výšky 50 cm (obr. 5: 1, 2). V čase využívania palisády bol terén severne od jej línie postupne vyrovnávaný. Naopak, južne od nej zostával v podobe svahu s výrazným južným sklonom. Existenciu vnútorného palisádového opevnenia kladieme do časového horizontu okolo polovice 15. stor. až druhej polovice 15. stor. Datovanie sa opiera o stratigrafickú situáciu a nálezy mincí Žigmunda Luxemburského²¹ objavujúcich sa pod konštrukciou palisády, v jej telese alebo v sprašových deštrukčných vrstvách (obr. 7).

Po zániku palisádového opevnenia, pravdepodobne ešte v druhej polovici 15. stor., vznikla dru-

há etapa vnútorného opevnenia južného nádvorja. Ide už o situáciu znázornenú na najstaršom vyobrazení hradu z roku 1562²² (obr. 2). Objavuje sa tu nová kamenná hradba posunutá južným smerom o 6,5 m. V tomto prípade už môžeme hovoriť o neskorogotickej hradbe, ktorá na mnohých miestach neskorostredovekého hradu nahradila pôvodnú románsku hradbu. Na západnej strane južného nádvorja bola zistená v sonde 1/93. Vybudovali ju nad zvyškami románskej hradby, s miernym predsunutím nad jej vonkajšie líce.²³ Na južnej strane bola hradba a jej stavebná jama objavená v sonde 2/93.²⁴ Rovnako aj vo výkope sektoru A z roku 2003–2004. Tu jej stavebná jama porušila deštrukčné vrstvy staršieho palisádového opevnenia (obr. 3). Zvyšky pôvodnej stavby neskorogotickej hradby boli zaznamenané aj v suteréne hospodárskej budovy v dĺžke 5,5 m. Okrem zachovaného základového a čiastočne nadzákladového muriva hradby sa podarilo identifikovať aj základové murivo stredovej hranolovej bašty.²⁵ V čase využívania neskorogotickej hradby boli v úseku sondy z roku 2003–2004 uložené vrstvy s celkovou mocnosťou 1 m. Spodné vrstvy vypĺňali stavebnú jamu opevnenia a vyrovnávali na juh sklonený terén. Horné vrstvy už boli ukladané rovnomerne v horizontále. Do nich bol zahĺbený základ stavby súčasnej s neskorogotickým opevnením. V západných sektoroch sondy sa z tejto stavby zachytil len negatív základu v dĺžke 1,3 m so severovýchodným rohom (obr. 4). Podľa nálezovej situácie tu pozdĺž vnútorného líca hradby, pravdepodobne po roku 1562, existovala budova orientovaná v smere V – Z. Južná časť jej pôdorysu bola zničená výstavbou barokovej hospodárskej budovy a západná časť výstavbou o niečo mladšej renesančnej tehlovej budovy v juhozápadnom rohu nádvorja. Renesančná tehlová stavba bola pristavaná k južnej hradbe niekedy v závere 16. až v prvej polovici 17. stor.²⁶ V sektore A, sondy z rokov 2003–2004, bol objavený jej kamenný základ a niekoľko riadkov nadzemného muriva vybudovaného z tehál. Murivo bolo orientované v smere S – J a tvorilo východnú obvodovú stenu budovy. Jeho napojenie na južnú hradbu bolo porušené výkopom archeologickej sondy 2/93 (obr. 4). Rovnako aj v tejto sonde bolo zistené východné obvodové murivo

²¹ Hunka/Kolníková 2007, 92.

²² Bednár/Šimkovic 2011, 154.

²³ Bednár/Samuel 2001, 313, obr. 7.

²⁴ Bednár 1995, 32, Bednár/Samuel 2001, 313.

²⁵ Bednár 1996, 30.

²⁶ Bednár a i., 2019.

a k tomu prislúchajúci interiér so zachovanou tehlovou podlahou.²⁷ Objasnenie nálezovej situácie priniesla sonda z roku 2014, v ktorej sa podarilo odkryť dve miestnosti s tehlovou podlahou a dverný otvor medzi nimi.²⁸ Objekt bol asanovaný niekedy pred rokom 1664. Dobový plán hradu z tohto roku už stavbu nezachytil. Objavuje sa tu však mladšia hospodárska budova umiestnená v juhovýchodnom rohu nádvorja. Ide o barokovú stavbu, súčasné Diecézne múzeum.

Výstavba barokovej hospodárskej budovy súvisí s existenciou mladšej fázy južného kamenného opevnenia nádvorja. Doklady o prestavbe pôvodnej neskorogotickej hradby, ktorú poznáme vďaka vojenskému plánu z roku 1562 (obr. 2), poskytol výskum v suteréne hospodárskej budovy.²⁹ Na zvyškoch staršej fázy južnej hradby bolo vybudované nové murivo, rámcovo datované do druhej polovice 16. až prvej polovice 17. stor. K novému opevneniu bola okolo polovice 17. stor. pristavaná dvojkrídlivá hospodárska budova so suterénmi. Pri jej výstavbe došlo k odstráneniu výraznej časti terénu v rámci celej plochy stavby. Severná stena budovy bola založená priamo na skalu. Základová jama stavby sa rozpoznala len pri západnej stene budovy. Jej horná hranica určovala úroveň vtedajšieho historického terénu, t. j. okolo 187 m n. m. Z exteriérovej strany popri stenách naďalej narastal terén. Tvorili ho navážky zo 17.–19. stor. s mocnosťou 1 až 2 m. V tomto časovom úseku už badať prevahu sklonu terénu v smere na východ, tak ako to poznáme zo súčasnosti (obr. 4).

LITERATÚRA

- Bednár 1995* P. Bednár: Zisťovací výskum na južnom nádvorí Nitrianskeho hradu. *AVANS 1993, 1995*, 31–33.
- Bednár 1996* P. Bednár: Siedma sezóna výskumu Nitrianskeho hradu. *AVANS 1994, 1996*, 29–31.
- Bednár 2011* P. Bednár: Palác a vnútorná zástavba. In: *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra 2011, 174–183.
- Bednár/Samuel 2001* P. Bednár/M. Samuel: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. *Slovenská archeológia 49*, 2001, 301–345.
- Bednár/Šimkovic 2011* P. Bednár/M. Šimkovic: Opevnenie Nitrianskeho hradu. In: *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra 2011, 134–161.
- Bednár a i., 2019* P. Bednár/K. Daňová/Z. Poláková/M. Ruttkay/P. Smetanová/O. Žaár: Pokračovanie výskumu Nitrianskeho hradu. *AVANS 2014, 2019*, 19–22.
- Hunka/Kolníková 2007* J. Hunka/E. Kolníková: Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v roku 2005. *AVANS 2005, 2007*, 91–93.

²⁷ *Bednár 1995*, 31.

²⁸ *Bednár a i., 2019*.

²⁹ *Bednár 1996*, 30.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SOUTHERN COURTYARD OF THE NITRA CASTLE IN 2003–2004

Eva Fottová

Summary

The research in the southern courtyard in 2003–2004 brought new information on the terrain situation in this part of the castle grounds and also extended our information on the known facts related to its constructional development. Width of rampart III of approx. 21 m and design of its internal peripheral boxes were confirmed. Occurrence of four stone foundations and a large bread oven in stratigraphic positions dated to the 12th–15th centuries confirm a previous assumption that the southern part of the courtyard had mostly utility function in the High and Late Middle Ages. The research brought important information on transformation of the early medieval castle area into a small late medieval castle. Approx in the mid-15th/2nd half of the 15th century, palisade fortification was situated in the southern courtyard, separating the castle acropolis from the built-up area of the Upper Town for the first time. After its demise, remains of two Renaissance buildings built around the new southern stone wall from the north were documented. The wall was dated to the second half of the 15th/16th century with later rebuilding in the 16th/1st half of the 17th century. The last important construction activity detected by the research in 2003–2004 was construction of the Baroque utility building which again confirms the utility function of the southern courtyard of the Nitra Castle.

Fig. 1. Nitra, Castle. Distribution of archaeological trenches in the southern courtyard.

Fig. 2. Nitra, Castle. Groundplan of the Nitra Castle on the military plan from 1562 with indicated southern courtyard and the Late Gothic inner garden (Source: The War Archives, Vienna).

Fig. 3. Nitra, Castle. Southern courtyards – sector A. 3D model of the studied terrain (A. Arpáš, E. Fottová).

Fig. 4. Nitra, Castle. Northern profile and with the groundplan of the northern part of the trench from 2003–2004.

Fig. 5. Nitra, Castle. Southern courtyard. 1, 2 – remains of the southern palisade fortification from the mid-15th/2nd half of the 15th century, sectors E, K (3 m below the surface); 3, 4 – northwestern part of the large bread oven from the 14th/15th century, sectors C, D (8 m below the surface); 5 – remains of wooden constructions from the early medieval box rampart III, sector D (9 m below the surface); 6 – large bread oven, inner corner, inside smear, sector D (9 m below the surface).

Fig. 6. Nitra, Castle. Western profile in sector D, trench from 2003–2004.

Fig. 7. Nitra, Castle. Southern courtyard, trench from 2003–2004. Sigismund of Luxembourg denarii from 1390–1427.

PhDr. Eva Fottová, PhD.

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

SK – 949 21 Nitra

nraufott@savba.sk

<https://orcid.org/0000-0002-3282-7921>

IGNÁC GOND (OPATRIL) A POČIATKY ARCHEOLOGICKÉHO BÁDANIA NITRY¹

GABRIEL NEVIZÁNSKY – PÉTER PROHÁSZKA

Ignác Gond (Opatril) and the Beginnings of the Archaeological Researches in Nitra. The article deals with the life and researches of I. Gond former Opatril. He was a Catholic priest, teacher of history and Latin language, and an amateur archaeologist. Between 1872 and 1881 was I. Gond teacher in the high school of the Piarists in Nitra. He collected and researched the archaeological sites and finds in Nitra and in the county. I. Gond reported about his researches and the growth of the collection of the high school in the weekly newspaper “Nyitrai Közlöny”. In these years he increased the collection for more as 6000 objects. In the year 1878 founded I. Gond the first museum of Nitra and made an exhibition for the common peoples. After his going he worked and lived until 1885 as preceptor in London. I. Gond never returned to Nitra and he became a priest of the village Stupava where he died in March 1910.

Keywords: Slovakia, Nitra, archaeological research, history, museum.

ÚVOD

Po rakúsko-maďarskom vyrovnaní v roku 1867 dochádzalo na území Uhorského kráľovstva k výraznému rozvoju a rozšíreniu archeologického bádania. Amatérski archeológovia z rôznych sociálnych štruktúr sa snažili zozbierať a dokumentovať zachránené archeologické pamiatky, pochádzajúce z miesta ich bydliska, resp. bližšieho okolia. Odvážnejší z nich realizovali dokonca aj archeologické výkopy. Získané nálezy sa stali súčasťou ich súkromnej zbierky a obohatili zbierkový fond rôznych verejných inštitúcií.² Niektorí amatéri sa združovali do rozmanitých spolkov, v mene ktorých vyvíjali svoju činnosť. Boli však aj takí, ktorí samostatne realizovali súkromné výskumy. Do tejto kategórie samostatných amatérov patrili aj rímsko-katolícky kňaz a gymnaziálny profesor I. Gond (Opatril). Jeho zásluhy a činnosť doposiaľ adekvátne nedocenili autori zaoberajúci sa dejinami našej vednej disciplíny, a to nielen na Slovensku, ale ani v Karpatskej kotline.³

BIOGRAFIA IGNÁCA GONDA (OPATRILA)

„Humillime intrascriptus scilicet anno 1841-o-natus, 1869o autem post absolutum in seminario Centrali cursum theologiae in sacerdotem diocesis Nitriensis ordinatus, ab anno 1872o in Superiori Gymnasio Nitriensi qua professor historiae Universalis et Geographiae constitutus, omni tempore his studiis et archaeologiae christianae operam navabam; a duobus annis autem monographiae comitatus Nitriensis conseribendae laborem praesuscepi, cuius documenti instar aussus sum in hic adiuneto gymnasii nostri libellum classificationum Excellentiae Vestrae exhibere“⁴
Uvedenými životopisnými údajmi sa predstavil I. Gond, rodený Opatril, jednému z vedúcich osobností maďarskej archeológie Arnoldovi Ipolyimu.

¹ Príspevok vznikol s podporou grantových projektov agentúry VEGA 2/0062/21, 2/0124/20 a projektu SASPRO 0104/01/03 financovaného Slovenskou akadémiou vied a Európskou úniou.

² Prohászka 2015, 89–100.

³ Polla 1996.

⁴ Főegyházmegeyi Levéltár, Esztergom, pozostalost A. Ipolyiho G 52.

I. Gond (Opatril) sa narodil v Beluši (okr. Púchov) 31. júla 1841 (obr. 1). Základnú školu absolvoval v Novom Jičine na Morave, kde sa zdokonalil v nemčine. Neskôr navštevoval gymnázium v Trnave.⁵ Zvoliac si cirkevnú dráhu bol v roku 1865 prijatý za kňaza nitrianskej diecézy. V teologických štúdiách pokračoval na univerzite v Pešti a po ich ukončení ho v roku 1869 vysvätili. Neskôr si zmenil priezvisko na Gond. Po dvoch rokoch kaplánovania sa stal dozorcóm (inšpektorom) štúdia v kňazskom seminári v Nitre. Medzi rokmi 1872–1881 bol profesorom piaristického gymnázia v Nitre, kde vyučoval latinčinu a dejepis.

Jeho spoločenská angažovanosť sa prejavila aj v tom, že v 70. rokoch 19. stor. vykonával redaktorské práce v týždenníku „Nyitrai Közlöny“. V decembri v roku 1881 ho gróf Alajos Károlyi, veľvyslanec v Londýne, poveril výchovou svojho syna.⁶ Tam sa aj odsťahoval a svoju funkciu vykonával až do roku 1885. Po návrate do vlasti dostal po príhovore (intervenciu) grófa Károlyiho faru v Stupave.⁷ Ako nás informuje miestna tlač, aj na novom pôsobisku sa okrem rozsiahlej spoločensko-organizačnej činnosti zapojil do archeologického bádania okolia Stupavy, resp. Bratislavy.⁸ Zomrel počas výkonu svojej služby v Stupave 14. marca 1910, kde je aj pochovaný.⁹



Obr. 1. Portrét Ignáca Gonda.

Archeologická činnosť

Svoju činnosť na poli archeológie začal I. Gond v roku 1871, keď o tom informoval aj riaditeľa Maďarského národného múzea Ferenc Pulszkého. Vo svojom liste sa zmieňuje, že o dávnominulé pamiatky sa zaujímal od mladosti, ale až teraz má nutkanie vážne sa venovať tejto profesii.¹⁰ V roku 1871 publikoval v denníku „Magyar Állam“ príspevok o ranonovovekých nálezoch z Horného Srnia v Trenčianskej stolici.¹¹ V roku 1873 obohatil zbierku Maďarského národného múzea striebornou mincou nemeckého biskupa z roku 1688, ktorá pochádza z uvedenej lokality.¹² Okrem nálezu z Horného Srnia daroval aj strieborné mince z 15.–16. stor. (obr. 2), ktoré pochádzali z depotu z Újlaku (dnešné Veľké Zálužie, okr. Nitra).¹³ Aktivity na poli archeológie však realizoval predovšetkým v Nitre, keď začal pôsobiť na tunajšom gymnáziu ako učiteľ latinčiny a histórie. Zároveň sa zaslúžil o založenie a zveľaďovanie archeologického kabinetu.¹⁴ V roku 1874 vyzval čitateľov novín „Neutraer Trenchiner Zeitung“, aby nájdenými archeologickými nálezmi podporili gymnaziálnu zbierku.¹⁵ O rýchlom náraste zbierkového fondu informovala ročenka (vestník) piaristického gymnázia. V roku 1872 prírastok pozostával sotva z niekoľkých mincí,

⁵ Greguš 2004, 16; Szinnyei 1894, 1278.

⁶ Csász 1882, 74.

⁷ Greguš 2004, 16; Szinnyei 1894, 1278.

⁸ b. a. 1891; Gond 1895.

⁹ Greguš 2004, 19.

¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, Érem és Régiségár, bez udania roku/1871.

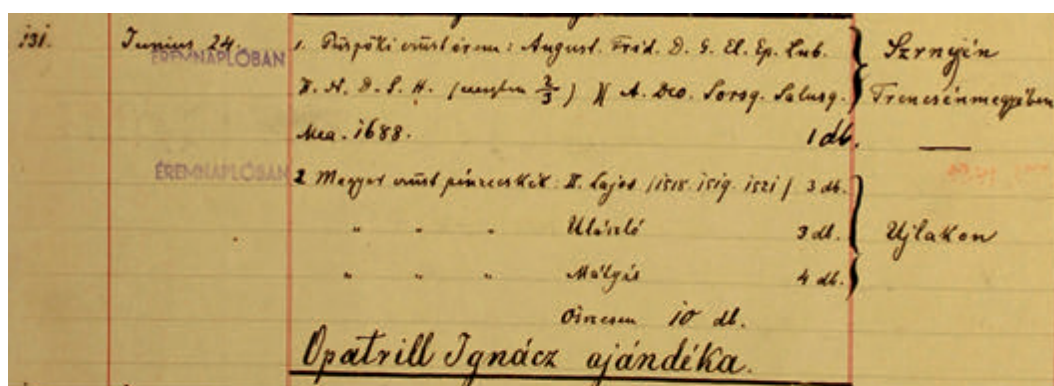
¹¹ Opatril 1871.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, Éremtár 131/1873, 1.

¹³ Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, Éremtár 131/1873, 2.

¹⁴ Csász 1876, 4.

¹⁵ Opatril 1874.



Obr. 2. Záznam v inventárnej knihe Maďarského národného múzea v Budapešti o dare mincí a fotografia o náleze mince z Horných Srní, okr. Trenčín.

v roku 1874 už bolo v archeologickom kabinete zaznamenaných 1577 artefaktov.¹⁶ V čase Gondovho odchodu, v roku 1881, obsahovala uvedená zbierka vyše 6000 predmetov z rôznych období.¹⁷ V roku 1876 popri kamenných artefaktoch, hlinených nádobách, kovových a železných predmetoch, resp. zbraňach, obsahovala táto kolekcia onedlho 3000 mincí, ktoré deponovali v skriniach v prírodovednom kabinete. Z peňazí, ktoré študenti vyzbierali odpredaním lístkov divadelného predstavenia zakúpil I. Gond v roku 1878 sklenené vitríny.¹⁸ Kúpou od peštianskeho starožitníka Eggera získal sedem zbraní a nástrojov z doby bronzovej a rímsku bronzovú lampu, ktorými obohatil predmetný súbor. Zaobstaraním špeciálnych vitrín bola gymnaziálna zbierka sprístupnená verejnosti. Obsahovala vtedy 51 kusov kamenných nástrojov a nádob, 33 kusov bronzových predmetov a nástrojov, 12 egyptských šperkov, päť rímskych nádob, veľký počet stredovekých novovekých artefaktov a okolo 1500 kusov mincí.¹⁹ Zo zbierky kabinetu gymnázia v roku 1876, pri príležitosti préhistorického kongresu v Budapešti, vystavili dve bronzové sekerky (dláta) a hlinenú nádobu.²⁰ Správou archeologického kabinetu neskôr poverili I. Zongora, ale ako sme informovaní z vestníkov gymnázia, zveľaďovanie sledovaného fondu už nebolo také intenzívne.²¹ I. Gond popri zbere a zachraňovaní nálezov uskutočnil aj samostatné archeologické výskumy. Zachraňoval a zaznamenal nálezové okolnosti archeologických nálezov nájdených predovšetkým v Nitre, a to najmä počas zemných a stavebných prác.

Z vestníkov piaristického gymnázia sa dozvedáme, že v chotári niekdajšej obce Stredný Čepeň (dnes súčasť mesta Sereď, okr. Galanta) vykopal I. Gond jeden praveký pohár (kalich), tri praveké

¹⁶ b. a. 1872; 1874, 19, 20.

¹⁷ Csósz 1882, 74, 75.

¹⁸ Gond 1878c; 1878g.

¹⁹ Gond 1878i, 51.

²⁰ Gond 1877; Prohászka 2015.

²¹ Csósz 1882, 74.

bronzové náušnice a 18 starobyľých korálikov.²² Pre dejiny výskumu archeologických nálezov Nitry a okolia má neoceniteľný význam séria príspevkov pod názvom „Nyitrai régészeti fontossága“ (Význam nitrianskej stolice z hľadiska archeológie, pozn. autorov), ktoré zverejnil v týždenníku „Nyitrai Közlöny“.²³

Po svojom návrate z Anglicka do Stupavy²⁴ sa zapojil do skúmania vtedy už známej stupavskej rímske stanice, ale aj iných lokalít. Nakoľko v Stupave ešte vtedy absentovala vhodná verejná inštitúcia, zachránené predmety putovali do jeho súkromnej zbierky.²⁵ Súčasne v tom istom období nás oboznámila ročenka katolíckeho gymnázia v Prešporku o tom, že daroval početné praveké a rímske nálezy zo Stupavy (mince, spony, kolkované tehly) archeologickej zbierke uvedenej školy.²⁶

Ako informuje dobová regionálna tlač, I. Gond v rokoch 1890 a 1891 odkrýval rímske stavby v Stupave, ktorých polohu aj zmapoval. Nájdene tehly s kolkami LEGXIIIIGMV a LEGXIII obohatili zbierku prešporského katolíckeho gymnázia.²⁷

Nezanedbával však ani skúmanie iných dejinných úsekov. Napríklad v roku 1895 navštívil polohy s názvami Feketehegy a Kőpatak (Čierny vrch a Kamenný potok, pozn. autorov) v katastrálnom území Prešporka, dnešnej Bratislavy, kde sa podľa neho nachádzali praveké lokality.²⁸

Počas pedagogickej činnosti v Nitre I. Gond, ako sa dozvedáme z dobovej miestnej tlače, vybudoval pomerne rozsiahlu zbierku, ktorá popri archeologických artefaktoch obsahovala aj historické a etnografické pamiatky.²⁹ Možno teda konštatovať, že práve tu treba hľadať korene nitrianskeho múzejníctva.

V prírodovednom kabinete piaristického gymnázia sa zrodilo prvé nitrianske múzeum, ktoré (informuje týždenník „Nyitrai Közlöny“) sprístupnili pre verejnosť v máji 1878. Jeho otváracia doba bola obmedzená, otvorené bolo v nedeľu a počas sviatkov poobede od 15.00 do 18.00.³⁰

Archeologické výskumy a pozorovania Ignáca Gonda v Nitre

O Gondovej archeologickej činnosti informujú správy a referáty, ktoré zverejnil v miestnej tlači a v ročenkách gymnázia. Na základe týchto informácií vieme, že medzi

²² Csász 1880, 64.

²³ Gond 1876a; 1876b; 1876c; 1877, 1878a; 1878b.

²⁴ Greguš 2004, 16; Szimyei 1894, 1278.

²⁵ Vende 1906, 112.

²⁶ Polikleit 1901, 4.

²⁷ b. a. 1891; Greguš 2004, 17; Polikleit 1901, 14.

²⁸ Gond 1895.

²⁹ Gond 1878d; 1878e; 1878f.

³⁰ Csász/Gond 1878; Gond 1878i, 51.

Löwinczy János.

**A nyitrai r. k. főgymnasium
nyitrai megyei régiséggyűjteményének
nyilvános megnyitása**
a közönség számára.

Többször volt már említve ezen b. lap útján is, hogy a régészeti, mű- és ipartárgyi gyűjteményeknek célja fontos s rendszeren gyűmölcsöző következményű; megőrzik azok az emberiség fokunkinti művelődését feltűnő tárgyakat, nemesítik az azokat látogató s tanulmányozó közönségnek izlését és útmutatást nyújtanak az ipar s művészetbeni további haladásra.

Ezt igéri nemesszívű közönségünknek a nyitrai r. k. főgymnasium nyitrai megyei régiséggyűjteménye is, mely jelenleg következő tárgyakat foglal magában: őskori kőeszköz, tárgy és edény van 39 darab; őskori bronztárgy, ékszer és fegyvernemű van 33 darab; egyiptomi ékszer és istenség 8 darab; római kori edény van 5 darab; közép- és újabbkori fegyvernemű tárgy 23 darab; közép- és újabbkori sarkantyú 14 darab; újabbkori lakatos mestermű s más iparozikk vasból 16 darab; újabbkori ékszeremű 14 darab; fa-yence edény 40 darab; chinai porcellán 1 darab; egyéb edényemű 4 darab; üvegtárgy múlt századból 11 darab; fakészítmény 6 darab; faragvány s egyéb tárgy 17 darab; pergamen okmány és könyvrészlet 42 darab; írott papirokmány 32 darab; nyomtatott okmány 27 darab; pecsétgyűjtemény 170 darab; postabélyeggyűjtemény egy album; éreztárgygyűjtemény 1500 darab; papírpénzgyűjtemény 43 darab.

Habár ezen kimutatás szerint, gyűjteményünk más ily tárgyú országos gyűjteményekhez képest még szerénynek mondható; mégis ezen tárgyak különfélesége és az eléggé örvendetes számok már is bátorítják a helybeli főgymnasium előjáróságát, hogy a mélyen tisztelt közönség számára ezen gyűjteményt megközelíthetővé s könnyen megzemléhetővé tegye.

Azért ez úttal nyilvánosan adjuk a m. t. közönségnek tudtára, hogy f. évi május hó 26-ától fogva a tanévnek tartama alatt a régiséggyűjtemény, valamint az intézetnek természettani és természetrajzi gyűjteményei, melyek a főgymnasiumi épület 2-ik emeletében vannak elhelyezve, egyes tanár-urak felügyelete és vezetése alatt minden vasár- és ünnepnapon 3 órától 6 óráig nyitva lesznek; mely időben a t. cz. városi és vidéki közönség minden díjizetés nélkül azokat megtekintheti.

Minél számosabb részvétért s további pártolásért esedeznek

Dr. Csász Imre, Gond Ignác,
főgymn. igazgató, főgymn. tanár.

Obr. 3. Výzva k návšteve zbierky uverejnená v novinách „Nyitrai Közlöny“ (Csász/Gond 1878).

rokmi 1873 až 1881 v meste a v jeho blízkom okolí uskutočnil početné záchranné akcie, prieskumy a zbery. O niektorých svojich aktivitách obsírne referoval v miestnej tlači.³¹ V súvislosti s nárastom zbierkového fondu gymnázia sa zmienil aj o nálezoch na území Nitrianskej stolice (obr. 3; 4). Publikoval síce väčšinou v spomínanom týždenníku „Nyitrai Közlöny“, ale dôležité miestopisné a štatistické údaje nachádzame aj v ročenke gymnázia pod názvom „Nyitra vármegyének földrajzi és természetleírása“ (Geografický a prírodný popis Nitrianskej stolice, pozn. autorov).³² V tejto štúdii sa v početných prípadoch odvolal na poznatky získané svojimi archeologickými výskumami na staveniskách intravilánu mesta.³³ V roku 1874 pri zemných prácach na severovýchodnom svahu hradného kopca našli hnedú urnu veľkosti približne polovice vedra, ktorú nálezca rozbil. Črepy však I. Gond zozbieral a po reštaurovaní ich uložil do zbierky. Počas spevňovania cesty štrkom na Podzámsej ulici sa našlo zvláštne náradie a starý hrniec, ktorý sa neskôr stratil. J. Nagy našiel na Zobore meč, ktorým zveľadil gymnaziálnu zbierku. Zlatník Vedrődi pri stavbe svojho rodinného domu našiel predmety, ktoré daroval múzeu. Išlo o mosadzný drôt so slučkou, ktorý bol navlečený na lebke a bronzovú náušnicu.³⁴ V roku 1875 pri kopaní základov stavby v susedstve (starej) pošty sa našli dve bronzové čaše (šálky). V ročenke (vestníku) z roku 1880 je nasledovná správa o zachránených nálezoch:

„Zo základovej ryhy nitrianskej radnice pochádzajú tri črepy, jeden s reliéfom postavy Justície, resp. ozdobného kvetu ďalej praveká nádoba, stará fľaška a neplatný peniaz z minulého storočia“ [18. stor., pozn. autorov]. „Opísané črepy zdobené reliéfmi možno pravdepodobne priradiť k nálezom z doby rímskej do kategórie tzv. terra sigillata. Na ploche tehelne na Párovskej ulici boli zas nájdené kosti pravekých zvierat a našiel sa tam dokonca aj starý hrniec“.³⁵

I. Gond upriamil pozornosť aj na valy na Žibrici (obr. 5), ktoré sú vzdialené od Zobora asi na dve hodiny chôdze, a to severným smerom. O výsledkoch svojej návštevy na tejto lokalite referoval v miestnej tlači a v ročenke gymnázia.³⁶ Počas prieskumu tam našiel praveké črepy, fragmenty kamenných nástrojov a kamennú sekerku. Vo svojej správe detailne opísal rozsah a rozmery hradiska a pokúsil sa aj o jeho



Obr. 4. Výskumy I. Gonda a nálezy zberového charakteru z katastra Nitry. 1 – Hradný kopec; 2 – Malý seminár; 3 – Podzámsej ulica; 4 – Radnica; 5 – Párovska ulica.



Obr. 5. Valy na Žibrici na mapovom liste druhého vojenského mapovania.

³¹ Gond 1876a; 1876b; 1876c; 1878a; 1878b.

³² Gond 1879.

³³ Csósz 1880, 63.

³⁴ Gond 1876b, 3.

³⁵ Csósz 1880, 63.

³⁶ Gond 1878b; 1879, 14, 15.

chronologické zaradenie.³⁷ Zvýšenú pozornosť venoval aj nálezom mincí. O poklade ranonovovekých platidiel nájdených v Hornom Srní (okr. Trenčín) a ich nálezových okolnostiach písal už v roku 1871 v budapeštianskom denníku „Magyar Állam“³⁸, v týždenníku „Nyitrai Közlöny“ v ročníkoch 1875 a 1876 informoval o ďalších nálezoch mincí.

V januári 1874 v obci Žlkovce (okr. Hlohovec) vedľa nosného stĺpa stodoly sa našlo v plechovej nádobke 477 mincí, a to prevažne razieb Ferdinanda II., III. a IV.³⁹

V roku 1875 boli v Pani (okr. Nitra) objavené početné zlaté a strieborné mince, ktoré pochádzali zo 16. stor.⁴⁰ Uvedené nálezisko však nie je totožné s inou lokalitou v obci, kde sa taktiež odkryli mince z raného novoveku.⁴¹ I. Gond sa zmieňuje aj o depote zlatých a strieborných mincí zo 17. stor. pri Piešťanoch.⁴² Pokiaľ mal možnosť, snažil sa získať z uvedených pokladov mince pre archeologickú zbierku, ktorú sám založil. Napríklad v Čápori z pokladu viedenských denárov a halierov, ktorý sa našiel v októbri 1879, získal 34 kusov⁴³, pokým do Maďarského národného múzea sa dostalo ďalších 189 kusov.⁴⁴ Pomerne podrobnú správu publikoval I. Gond o svojom výskume, ktorý realizoval na stavenisku nového kňazského seminára v Hornom meste (dnes tzv. Malý seminár).⁴⁵ V stredoveku tu stál val, ktorý počas stavebných prác narušili. Základy pre plánovanú stavbu vykopali do hĺbky 13 m. Výkopové práce sledoval od 17. júna do začiatku septembra 1876. Ako v správe uvádza, v každej vrstve zeminy sa nachádzali vo veľkom množstve ľudské a zvieracie kosti. Hlinené nádoby sa objavili v hĺbke štyri metre, v hĺbke osem metrov už zistil zlomky hrncov a urny. V nich sa nachádzali hrdzavé železné predmety.⁴⁶ O niektorých tunajších nálezoch podal I. Gond detailnejšie informácie. Pri čiernej nádobe z doby rímskej ležala glazúrovaná čaša (pohár, kalich). Neďaleko od nich sa našli parohy s ružicami. Z vykopanej zeminy získal takmer tucet ostrôh, železný paloš a zdobené črepy. Tieto nálezy boli dôležitým hmotným prameňom k dejinám mesta Nitry. Našiel sa aj zlatý prsteň zo 16.–17. stor. Vo svojom publikovanom príspevku sa I. Gond domnieval, že niekdajší palánok v Hornom meste od Župného domu smerom do kopca k domu s postavou Atlanta (v Nitre známeho pod menom Corgoň) prešiel viacerými stavebnými fázami.⁴⁷

Príchodom I. Gonda do Nitry sa začali prvé archeologické výskumy na území mesta aj blízkeho okolia a získané nálezy vo výraznej miere obohatili zbierky kabinetu piaristického gymnázia. Vďaka jeho aktivitám v priebehu piatich rokov vzniklo na gymnáziu prvé múzeum v Nitre, ktorého zbierky nakoniec sprístupnili verejnosti.

Archeologické aktivity I. Gonda z hľadiska dejín bádania neboli známe, evidované a ani patrične ocenené. V príspevku sme sa pokúsili čiastočne odstrániť tento negatívny jav a poukázať na nemalé zásluhy I. Gonda pri počiatkoch archeologického bádania mesta či pri založení prvého múzea v Nitre.

LITERATÚRA

- | | |
|------------|---|
| b. a. 1872 | b. a.: <i>A nyitrai Róm. Kathol. Főgymnasiumba járó ifjúságnak érdemsorozata az 1871-72-iki tanévban.</i> Nitra 1872. |
| b. a. 1874 | b. a.: <i>A nyitrai Róm. Kath. Főgymnasium tudósítványa az 1873-74-ik tanévről.</i> Nitra 1874. |
| b. a. 1891 | b. a.: <i>Régészeti ásatások Stomfán. Nyugarmagyarországi Híradó 4/197, 1891, 3.</i> |
| Csász 1876 | I. Csász: <i>A r. kath. Gymnasium Nyitrán. (Magyar műveltség-történelmi rajz). Nyitrai Közlöny 1/40, 1876, 1–5.</i> |

³⁷ Gond 1878b.

³⁸ Opatril 1871, porovnaj Hlinka/Kraskovská/Novák 1968, 129, č. 344, kde sa však uvádza iba jediná minca.

³⁹ Gond 1876c, 1.

⁴⁰ Gond 1876c, 2.

⁴¹ Hlinka/Kraskovská/Novák 1968, 93, č. 204.

⁴² Gond 1876c, 2.

⁴³ Csász 1880, 63.

⁴⁴ Hlinka/Kraskovská/Novák 1968, 64, č. 81.

⁴⁵ Gond 1878a; 1878h.

⁴⁶ Gond 1878a, 1, 2.

⁴⁷ Gond 1878a, 2.

- Csász 1880 I. Csász: *A nyitrai róm. Kath. Főgymnasium 1879-80. tanévi tudósítványa*. Nitra 1880.
- Csász 1882 I. Csász: *A nyitrai róm. Kath. Főgymnasium 1881-82. iskolaévi tudósítványa*. Nitra 1882.
- Csász/Gond 1878 I. Csász/I. Gond: A nyitrai r. k. főgymnasium nyitramegyei régiséggyűjteményének megnyitása a közönség számára. *Nyitrai Közlöny* 3/21, 1878, 2.
- Gond 1876a I. Gond: Nyitramegye régészeti fontossága I. A megye földrajzi fekvése és történeti fejlődésének rövid ismertetése. *Nyitrai Közlöny* 1/2, 1876, 2, 3.
- Gond 1876b I. Gond: Nyitramegye régészeti fontossága II. Ós-és barbár-kori leletekről. *Nyitrai Közlöny* 1/8, 1876, 2, 3.
- Gond 1876c I. Gond: Nyitramegye régészeti fontossága III. Újabbkori leletekről. *Nyitrai Közlöny* 1/9, 1876, 1, 2.
- Gond 1877 I. Gond: Nyitramegye régészeti fontosságához. Kiállítások és magángyűjtemények. *Nyitrai Közlöny* 2/53, 1877, 2, 3.
- Gond 1878a I. Gond: Nyitramegye régészeti fontosságához. Az új papnövelde építése alkalmával eszközölt ásatás. *Nyitrai Közlöny* 3/1, 1878, 1, 2.
- Gond 1878b I. Gond: Nyitramegye régészeti fontosságához. A zsibriczai sánczok és egyes leletek. *Nyitrai Közlöny* 3/2, 1878, 2, 3.
- Gond 1878c I. Gond: A nyitrai r. k. főgymnasium nyitramegyei régiséggyűjteménye. Általános szempontok. *Nyitrai Közlöny* 3/12, 1878, 2, 3.
- Gond 1878d I. Gond: A nyitrai r. k. főgymnasium nyitramegyei régiséggyűjteménye II. Az első alakulás. *Nyitrai Közlöny* 3/14, 1878, 2, 3.
- Gond 1878e I. Gond: A nyitrai r. k. főgymnasium nyitramegyei régiséggyűjteménye III. Az általános gyűjtés. *Nyitrai Közlöny* 3/15, 1878, 2.
- Gond 1878f I. Gond: Főgymnasiumi régiséggyűjteményünk. *Nyitrai Közlöny* 3/16, 1878, 3.
- Gond 1878g I. Gond: A nyitrai r. k. főgymnasium nyitramegyei régiséggyűjteménye IV. A szükséges bútorokra eszközölt pénzgyűjtés. *Nyitrai Közlöny* 3/18, 1878, 2.
- Gond 1878h I. Gond: Az új papnövelde Nyitrán. *Nyitrai Közlöny* 3/22, 1878, 1, 2.
- Gond 1878i I. Gond: Nyitramegyei régiséggyűjteményünk. A nyitrai róm. Kath. Főgymnasium 1877, 78. tanévi tudósítványa, 1878, 49–51.
- Gond 1879 I. Gond: Nyitra vármegyének földrajzi és természeti leírása. A nyitrai róm. Kath. Főgymnasium 1878-79. tanévi tudósítványa, 1879, 3–34.
- Gond 1895 I. Gond: Őstörténeti emlékek a Pozsonyvárosi hegyekben. *Nyugatmagyarországi Híradó* 8/143, 1895, 1, 2.
- Greguš 2004 M. Greguš: Ignác Gond-Opatril. *Múzeum* 50, 2004/3, 16–19.
- Hlinka/Kraskovská/Novák 1968 J. Hlinka/L. Kraskovská/J. Novák: *Nálezý stredovekých a novovekých mincí na Slovensku*. Nálezý mincí na Slovensku II. Bratislava 1968.
- Opatril 1871 I. Opatril: Talált pénzek. *Magyar Állam* 4/165, 1871, 5.
- Opatril 1874 I. Opatril: Etwas über Alterthümer Sammlungen. *Neutra-Trenčiner Zeitung* 5/15, 1874, 1.
- Polikleit 1901 K. Polikleit: A pozsonyi kir. kath. Főgimnázium régiséggyűjteménye. In: *A pozsonyi kir. kath. Főgimnázium Értesítője 1900/1901*. Bratislava 1901, 3–14.
- Polla 1996 B. Polla: *Archeológia na Slovensku v minulosti*. Martin 1996.
- Prohászka 2015 P. Prohászka: Rómer Flóris és a budapesti VIII. Őstörténeti és Embertani Kongresszus előkészületei. *Arrabona* 51, 2015, 87–114.
- Szinnyei 1894 J. Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. 3. kötet. Budapest 1894.
- Vende 1906 A. Vende: Pozsony vármegye községei. In: Borovszky (ed.): *Pozsony vármegye. Magyarország vágyéi és városai*. Budapest 1906, 23–130.

IGNÁC GOND (OPATRIL) UND DIE ANFÄNGE DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNG IN NITRA

Gabriel Nevizánsky – Péter Prohászka

Zusammenfassung

Nach dem österr.-ungar. Ausgleich (1867) entfaltete sich die archäologische Forschung im Königreich Ungarn. Laienforscher verschiedener gesellschaftlichen Gruppen strebten nach Entdeckung und Sammlung archäologischer Fundobjekte. Zu diesen Laienforschern gehörte der Priester und Gymnasiallehrer Ignác Gond (Opatril). Er ist am 31. Juli 1841 in Belusi geboren, besuchte die Grundschule im mährischen Nový Jičín, und studierte dann im Gymnasium zu Trnava. Er wollte die Kirche dienen und wurde 1865 bei den Priestern der Nyitraer Diözese aufgenommen. Nach seinen Studien an der Universität Pest und im Priesterseminar von Esztergom wurde Opatril 1869 zum Priester geweiht. Im Jahre 1871 wurde er zuerst Aufseher im Priesterseminar, dann zwischen 1872 und 1881 Gymnasiallehrer im Piaristengymnasium von Nitra. Neben seiner Lehrtätigkeit redigierte er die Lokalzeitung „Nyitrai Közlöny“ in den 1870er Jahren. 1881 zog er als Erzieher des Sohns des Grafen Alajos Károlyi nach London, wo er vier Jahre verbrachte. Nach seiner Heimkehr wurde Ignác Gond Pfarrer des Ortes Stompfa/Stupava. Dort starb am 14. März 1910.

Über seine Forschungen und Ausgrabungen in Nitra ist nur wenig bekannt. Er fing mit seinen Forschungen schon im Jahre 1871 an und als er Geschichts- bzw. Lateinlehrer des Piaristengymnasiums von Nitra wurde, entfaltete sich seine Ausgrabungs- bzw. Sammeltätigkeit. Er gründete dabei die erste Sammlung, ein kleines Museum im Gymnasium, was bis zu seinem Abtritt 1881 auf mehrere Tausend Objekte anwuchs. Über seine Tätigkeiten in Nitra zeugen die Berichte in den Lokalzeitungen bzw. seine Briefe. Gond unterrichtete 1871 in einem Brief den Direktor des Ungarischen Nationalmuseums, Franz Pulszky, dass er mit der Archäologie beschäftigt werden wolle. Er sammelte bzw. berichtete über Münzfunde, so zum Beispiel über einen Münzschatz aus dem 17. Jh., der 1873 im Trencséner Szrnye ans Tageslicht kam. Er schenkte einige Münzen aus diesem bzw. aus dem Schatz von Ujlak dem Nationalmuseum. Seine archäologische Tätigkeit entfaltete sich in Nitra, wo er die Schulsammlung durch Sammlung, Schenkung und Kauf vermehrte. Über die schnelle Vermehrung dieser Sammlung zeugen die Berichte in den Gymnasialjahrbüchern. Im Jahr 1872 gelangten nur einige Münzen in die Sammlung und schon 1874 wurde sie mit 1577 Gegenständen bereichert. Sie bestand beim Fortgang von Ignác Gond 1881 aus mehr als 6000 Objekten verschiedener Epochen. Nach dem Bericht von 1876 bestand sie neben steinzeitlichen Artefakten, Tongefäßen, Bronze- und Eisengegenständen und Waffen sowie aus mehr als 3000 Münzen, die in einzelnen Schränken im Naturalienkabinett untergebracht waren. Zwei Jahre später wurde die Sammlung als Museum für die breite Öffentlichkeit geöffnet. Nach dem Fortgang von Gond wurde die Sammlung noch einige Jahre lang von István Zágon betreut.

Wie darüber im Gymnasialjahrbuch unterrichtet wird, grub Gond ein Tongefäß, drei prähistorische bronzene Ohrgehänge und 18 Perlen in der Gemerakung von Közép-Csököny aus. Seine wichtigsten archäologischen Forschungen führte er aber nach seinen Zeitungsberichten bzw. den Jahrbüchern in Nitra aus. Anhand dieser Quellen entfaltete er zwischen 1873 und 1881 in der Stadt und ihrer Umgebung seine Forschungen, die heute als Geländebegehungen bzw. Rettungsgrabungen betrachtet werden können.

Im Jahre 1874 kam bei einer Grabung an der nordöstlichen Seite des Burgberges eine braune Tonurne zum Vorschein, deren Scherben Gond für die Sammlung einsammeln konnte. Ein Jahr später wurden aus dem Grundfesten des errichtenden Hauses neben dem Postamt zwei Bronzeschnallen gefunden, die ins Museum gelangten. Gond sammelte auch römische Terra Sigillata Scherben, sowie ein Glasgefäß und einige Münzen beim Bau des Rathauses.

In der Wochenzeitung berichtete Ignác Gond über die nördlich von Zobor liegende Wallanlagen Zsibricza. Er besuchte die Wallanlage und sammelte prähistorische Keramikscherben, Steinartefakten und ein Steinaxt. Er beschrieb ausführlich das Ausmaß und Grösse der Anlage, sowie versuchte sie chronologisch einzuordnen.

Gond verfolgte auch die Münzfunde des Gebietes, worüber er in den Jahrgängen 1875 und 1876 der Wochenzeitung „Nyitrai Közlöny“ berichtete. Nach seiner Mitteilung wurde im Januar 1874 im Dorf Zselkócz in einem Metallgefäß 477 Münzen aus dem 17. Jh. gefunden. 1875 kamen in Nemespann goldene und silberne Münzen des 16. Jh. ans Tageslicht. Er strebte danach, einige Münzen aus diesen Schatzfunden für die Sammlung zu erwerben.

Ignác Gond berichtete besonders gründlich über seine Rettungsgrabung beim Bau des Priesterseminars in der Oberstadt. Seiner Ansicht nach stand hier im Mittelalter ein Schanzwerk. Er führte seine Forschungen in 13 Meter Tiefe ab dem 17. Juni bis Anfang des Septembers 1876. Wie er darüber schrieb, wurden in allen

Schichten des Bodens menschliche und tierische Knochen gefunden. In einer Tiefe von 4 Meter kamen die ersten Tonscherben zum Vorschein, aber bei 8 Metern waren schon Gefäßbruchstücke und Urnen, in denen sich verrostete Eisengegenstände befanden. Bei der Ausgrabung konnte er fast ein Dutzend Sporen, einen Pallasch und verzierte Gefäßbruchstücke für das Museum erwerben, die Denkmäler der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Geschichte von Nitra waren.

Nach einem vierjährigen Aufenthalt in England kehre Gond wieder nach Ungarn zurück, jedoch wurde er Priester in Stupava, wo er auch zur Erforschung der römischen Ruinen beitrug. In den Jahren, als er Lehrer des Gymnasiums war, hat, wie die Zeitungs- bzw. Jahrbuchberichte darüber berichten, Ignác Gond eine schöne Sammlung aus archäologischen und volkskundlichen Gegenständen geschaffen. Er sammelte hauptsächlich aus dem Komitat und legte Wert daran, die Gegenstände der breiten Öffentlichkeit zu zeigen. Damit ist das erste Museum von Nitra entstanden, das aber nach dem Fortgang von Ignác Gond in Vergessenheit geriet.

Abb. 1. Das Porträt von Ignác Gond.

Abb. 2. Eintrag im Inventarbuch des Ungarischen Nationalmuseums in Budapest und Photo der Münze aus Horných Srní, okr. Trenčín

Abb. 3. Nachricht in „Nyitrai Közlöny“ über die Eröffnung des Museums (*Csász/Gond 1878*).

Abb. 4. Fundorte in Nitra, wo Ignác Gond seine Ausgrabungen und Fundsammlungen machte: 1 – Hradný kopec; 2 – Malý seminár; 3 – Podzámska ulica; 4 – Radnica; 5 – Párovská ulica.

Abb. 5. Die Wallanlage von Žibrica auf der Karte der zweiten Militäraufnahme.

PhDr. Gabriel Nevizánsky, CSc.

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

SK – 949 21 Nitra

nraunevi@savba.sk

<https://orcid.org/0000-0003-1659-3675>

PhDr. Péter Prohászka, PhD.

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

SK – 949 21 Nitra

prohaszkapeter1975@gmail.hu

<https://orcid.org/0000-0002-3484-4426>

PREMENY BISKUPSKÉHO PALÁCA V 18. STOROČÍ

TOMÁŠ JANURA

Transformations of the Bishop's Palace in the 18th century. After the last anti-Habsburg rebellion of Francis II Rákóczi had ended, extensive restoration of the kingdom started in whole Hungary and it was associated with numerous construction activities of clerical representatives, aristocracy and burghers. As for the town and castle of Nitra, the decisive role was played by Count Ladislav Adam Erdődy, the Bishop of Nitra in 1706–1736. During his 30 years in office, Erdődy completed the Baroque restoration of the castle and church. Other bishops focused their attention only on interior adaptations, which was expressed mainly in purchases of new furniture. Other adaptations were associated with Count Anton Révay, the Bishop of Nitra in 1780–1783. Révay completed renovation of the second – previously rarely used – floor. Simultaneously with restoration of the last floor, the Bishop had some windows changed for new green ones with shutters. He also had some new stoves and doors made in the utility ground floor of the residence.

Keywords: the Bishop of Nitra, the Bishop's Palace, Count Ladislav Adam Erdődy, Count Anton Révay.

Turbulentné časy 17. a začiatku 18. stor. sa priamo podpísali na stave celého Nitrianskeho hradu. Po skončení posledného protihabsburského povstania Františka II. Rákócziho sa v celom Uhorsku rozbehla rozsiahla obnova kráľovstva spojená s početnými stavebnými aktivitami cirkevných predstaviteľov, šľachty a meštianstva. Krajina nadobúdala v týchto rokoch nový architektonický barokový ráz, ktorý odrážal nástup mierových časov bez priamych bojových stretov na jej území. V prípade mesta a hradu Nitra rozhodujúcu úlohu zohral nastupujúci nitriansky biskup gróf Ladislav Adam Erdődy. Oficiálne menovanie do úradu prebehlo síce v roku 1706, ale svojej hodnosti sa fakticky ujal až v auguste 1708, keď cisárske vojská získali Nitru z povstaleckých rúk.¹ V prvých rokoch po nástupe sa Erdődy sústredil na konsolidáciu príjmov biskupstva a až potom rozvinul svoje plány prestavby Nitrianskeho hradu, ktorý tak získal v súčasnosti známu siluetu.

Gróf Erdődy sedel na biskupskom stolci až do svojej smrti v máji 1736, takže mal dostatok času, aby zavŕšil barokovú renováciu hradu i kostola. Biskupským nasledovníkom mohol prenechať natoľko reprezentatívnu rezidenciu, že si nevyžiadala iné stavebné zmeny. Ďalší biskupi sústredili svoju pozornosť na adaptácie interiéru, ktorý sa prispôboval novému umeleckému vkusu rokoka, čo sa prejavilo najmä v zakúpení nového nábytku. V temer nezmenenej erdődyovskej podobe zostali hrad a rezidencia až do roku 1780. Za ten čas sa v úrade biskupa vystriedali traja šľachtici: gróf Ernest Ján Harrach (1737–1739), gróf Imrich Eszterházy (1740–1763) a Ján Gusztinyi (1764–1777).²

Ladislav Adam Erdődy nechal na vlastné náklady opraviť a vybudovať elegantnú štvorkrídlovú rezidenciu – dnešný biskupský palác. Časť jeho priestorov vyhradili i pre Nitriansku stolicu, ktorá nevlastnila žiadny bezpečný dom, kde by mohla uschovať archív a ukladať rôzne verejné spisy. Preto stolica na základe dohody s biskupom prispela sumou 7000 zlatých na opravu a reštaurovanie biskupskej rezidencie, začo jej prideliť Erdődy prvé a druhé poschodie severného krídla paláca. Stolici z uvedeného dôvodu pripadlo sedem zaklenutých svetlíc spolu s jednou archívnu miestnosťou. V severnom krídle sa schádzali nielen úradníci stolice, ale aj šľachtici prichádzajúci na kongregácie. Ostatné tri krídla boli vyhradené biskupovi a jeho dvoru.³

¹ Príspevok vznikol s podporou projektu APVV-15-0349 „Individuum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese“ a projektu VEGA 2/0101/17 „Spoločnosť raného novoveku – identity, konflikty, interakcie“.

² *Stránsky* 1933, 237, 238, 240, 242, 245.

³ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej MV SR), Štátny archív v Nitre (ŠAN), fond (ďalej f.) Správa majetkov Nitrianskeho biskupstva (ďalej SMNB), inventárne číslo (ďalej i. č.) 219, zväzok (ďalej zv.) C 85, súpis a urbár biskupských majetkov zo 14. augusta 1736, pagina (ďalej pag.) 1, 2.

Za určitý paradox sa dá označiť fakt, že z čias samotného biskupa Erdődyho zatiaľ nie je známy žiadny inventár alebo popis hradu, ktorý by zachytával jeho zásluhy pri obnove hradného areálu. O zmenách a novom vnútornom členení sme tak informovaní až z éry po smrti tohto významného mecena. Predostretá historická rekonštrukcia dispozičného členenia hradu tak vychádza zo siedmich dokumentov (súpisy, urbáre, inventáre), ktoré sa zachovali z rozpätia rokov 1736–1780. Najstarší z nich vznikol 14. augusta 1736, tri mesiace po smrti biskupa Erdődyho, a najmladší 10. februára 1780, krátko po vymenovaní Gusztinyiho nástupcu.

V rokoch 1777–1780 zostal biskupský stolec neobsadený, a k nemu patriace panstvo prešlo do dočasnej správy Uhorskej kráľovskej komory, ktorá využívala Nitriansky hrad ako centrum správy majetkov. Pre sídelný palác to znamenalo zastavenie akýchkoľvek prác započatých na úpravách druhého poschodia a financovanie iba nutnej údržby budov. Vtedy budúci nitrianski biskupi stratili dedičnosť funkcie župana Nitrianskej stolice, a preto zo severného krídla vysťahovali stoličné úrady a novovymenovaného biskupa čakalo pričlenenie uvoľnených priestorov k ostatným na reprezentačnom prvom poschodí rezidencie.

Novým biskupom sa po uvedenom trojročnom období v novembri 1780 stal gróf Anton Révay, ktorý viedol diecézu až do svojej smrti v decembri 1783. Pred Révayom vyvstala úloha ukončiť opravu druhého, dosiaľ minimálne využívaného poschodia. Súčasne s rekonštrukciou posledného podlažia nechal biskup vymeniť niektoré okná za nové, zelené s okenicami, taktiež dal zhotoviť niekoľko nových pecí a dverí v hospodárskom prízemí rezidencie. Podstatná časť zmien sa udiala od novembra 1780 do januára 1781. Vykonané práce sa považovali za dostatočné až do roku 1829, kedy biskupské sídlo poznačili empírové úpravy. Medzitým sa na biskupskom poste stihli vystriedať František Xaver Fuchs (1787–1804) a Jozef Kluch (1808–1826).⁴

Z čias samotného biskupa Révaya sú zatiaľ známe tri inventáre hradu, ktoré približujú rozsah prác uskutočnených z jeho rozhodnutia. O minimálnych zmenách vnútorného členenia sa dozvedáme z ďalších písomností urobených po jeho smrti. Nasledujúca historická rekonštrukcia dispozičného členenia hradu tak vychádza z ôsmich dokumentov (súpisy a inventáre), ktoré vznikli v časovom rozpätí rokov 1781 až 1824. Najstarší z nich vznikol 1. januára 1781, dva mesiace po nástupe biskupa Révaya, a najmladší 16. júna 1824, v poslednej tretine pôsobenia Jozefa Klucha.

PRÍZEMIE A SUTERÉN PALÁCA

V časoch grófa Ladislava Adama Erdődyho sa pod rezidenciou rozkladala do skaly vyhlbená väčšia vínná pivnica s kapacitou okolo 600 až 700 urien. Priamo nad pivnicou stála zaklenutá väčšia šafáreň⁵ s menšou šafárnou v jej susedstve, ktorú komunikačne prepojili so svetlicou⁶ hradného kľučiaru. Kľučiaru sem presťahovali v priebehu roku 1776, keď začali z popudu biskupa Gusztinyiho s opravami druhého poschodia, kde dovtedy býval. Táto svetlica bola vykurovaná obyčajnou zelenou pecou a zariadená dvomi ošúchanými stolíkmi, stolíkom s čiernou kamennou platňou, štyrmi čiernymi koženými kreslami, jedným zeleným látkovým, mlynčekom na soľ a čiernou drevenou tabuľou na zapisovanie výdavkov šafára. Na stene viseli dva malé obrazy v čiernom ráme s krajinomaľbou.⁷

Za grófa Antona Révaya sa v hradnej vínnej pivnici uchovávalo 39 sudov so železnými obručami s objemom vína 933 a tri štvrtiny urny a 142 sudov s drevenými obručami s celkovým obsahom 1243 a tri štvrtiny urny vína.⁸ Znovu zmienili kľučiarovu svetlicu s číslom 14, ktorá bola malou miestnosťou a s prízemím paláca ju spájala chodba. Jediný nový kus zariadenia vo svetlici predstavovala iba zelená kachľová pec. Nábytok tvorili dve nažltlo maľované posteľe, tri obyčajné drevené stoličky, starý vešiak a starý stolík. Na steny zavesili tri staré obrazy: svätého Jána a dve olejomaľby s krajinárskymi výjavmi. Vedľa kľučiarovho obydľia sa nachádzala menšia šafáreň s číslom 15. Vo veľkej vstavanej smrekovej policovej skrini tu uchovávali 266 pohárov a nádob rôznych veľkostí. K nej priliehala zo severnej strany väčšia šafáreň s číslom 16

⁴ Stránsky 1933, 240, 242, 245, 249, 250.

⁵ Miestnosť šafára, ktorý zabezpečoval predovšetkým potraviny pre hradnú kuchyňu.

⁶ Dobový slovenský výraz pre väčšiu obytnú miestnosť.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej MNL – OL), f. *Urbaria et conscriptiones* (ďalej UC), fascikel (ďalej fasc.) 170, numero (ďalej no.) 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

⁸ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42.

slúžiaca ako múčnica. Múka sa skladovala v dvoch múčnych skrinkách so štyrmi priehradkami a dvoch kadiach. Okrem uloženia múky sa tu vážili potraviny pomocou dvoch váh s niekoľkými závažiami, krájala sa kapusta pred tlačением do sudov a páčila pálenka.⁹

Podľa popisov z čias biskupa Révaya hlavný vstup do rezidencie tvorili na južnej strane veľké vráta, za ktorými sa otváral prejazd do rezidenčného nádvorja. V prejazde stáli na pravej bočnej strane dvere do zaklenutej svetlice s tehlovou podlahou. Na nádvorí sa nachádzali na ľavej strane osemstupňové schody, po ktorých sa cez dvere vchádzalo do priestoru kamenného hlavného schodiska. Z prízemja na prvé poschodie sa vystupovalo po 22 kamenných schodoch a z prvého poschodia ďalej na druhé poschodie po 26 schodoch. Iný prístup do rezidencie umožňovalo vedľajšie kamenné schodisko, situované vpravo od dverí do katedrálneho kostola.¹⁰

Na prízemí rezidencie v južnom, ale z väčšej časti v západnom krídle za biskupa Erdódyho jestvovalo šesť väčších svetlíc, skladisko a väčšia pekáreň. Spomedzi šiestich svetlíc sa tri používali ako byty biskupských služobníkov – stolníková,¹¹ úradníková¹² a cukrárova svetlica. Úradníková svetlica bola vykurovaná zelenou pecou, zariadená postarším nábytkom (lavicami, čiernymi koženými kreslami) a vstavanou skriňou na spôsob príborníka. Na vedenie písomného a účtovného materiálu mal úradník k dispozícii dva veľké stoly – tabule. K úradníckej svetlici sa pripájala bočná svetlica s mangľom. Jedlá na stoly biskupových dvoranov a služobníkov sa pripravovali v oddelených miestnostiach. Pre služobníkov sa varili pokrmy v kuchyni, rozdelenej na dve časti. V prvej bol dlhý stôl a v druhej veľká uzamykateľná skriňa na potraviny. Dvoranskú stravu zhotovovali vo veľkej (panskej) kuchyni s dvomi dlhými kuchynskými stolmi. Varilo sa na otvorenom ohnisku, ku ktorému patrili železné kozy na odkladanie palivového dreva. Na prípravu a prenos pokrmov tu skladovali kuchynský porcelán (omáčniky, hrnce, taniere, formy na pečenie) a predmety zo železa, cínu a medi (lyžice, lopatky, kastróle, rošty, pekáče, misa na pečenie pečienky, plechy, kávovar). Z kuchyne bola prístupná kuchárova izba so stolom, dvomi dlhými stoličkami a posteľou.¹³

Lejšia predstava o vzájomnom komunikačnom prepojení miestností prízemja v južnom a západnom krídle sa dala urobiť v časoch biskupa Révaya, kedy došlo k špecifikácii využitia väčšieho počtu priestorov. V západnom krídle na juh od hlavného schodiska boli dve miestnosti s oknami do rezidenčného nádvorja – prvá dvormajstrova svetlica s číslom 1 s pripojenou druhou dvormajstrovou svetlicou. Prvú, menšiu svetlicu slúžiacu ako dvormajstrova spáľňa vykurovala opravená zelená kachľová pec. Zariadenie tvorila stará posteľ a dvojdielny okrúhly stôl potiahnutý zelenou látkou. Zo spálne sa vchádzalo priamo do vedľajšej väčšej spoločenskej svetlice, ktorej súčasťou bola oddelená komora. Do druhej svetlice umiestnili dve nové postele s kozími nohami z roku 1780. Ostatné vybavenie (päť čiernych kožených kresiel, stará intarzovaná skriňa, skriňa na šaty) sem presunuli z reprezentačných priestorov biskupa, ktoré nahradil nový nábytok. Za touto svetlicou sa nachádzal úradníkov (provízorov) byt s číslom 2 so samostatným vchodom z chodby a oknami na južnom priečelí rezidencie. Izbu vykurovanú novou zelenou kachľovou pecou zaplňala posteľ, vešiak, okrúhly jedálenský stôl a 12 starých poškodených čiernych kresiel.¹⁴

Všetky tri zmienené miestnosti obiehala štvorcovými kamennými platňami dláždená priebežná chodba, ktorá viedla stredom krídla a oddeľovala ich od ostatných piatich svetlíc s oknami na západnom priečelí rezidencie. Vo všetkých nasledovných miestnostiach okrem malej kuchyne vybudovali nové zelené kachľové pece. Prvou miestnosťou bola neočíslovaná svetlica susediaca s náročnou svetlicou s číslom 3 s oknom aj do južného priečelia. Tretiu svetlicu vybavili dvomi stoličkami, stolom, novým pestrofarebným stolom a posteľou. Vedľa nej sa rozkladala väčšia svetlica husárov s číslom 4 s tromi posteľami (dve pestrofarebné, jedna stará), stolom a dvomi stoličkami. Posledné dva vzájomne prepojené priestory tvorila malá kuchyňa s číslom 5 (za čias Erdódyho označovaná ako kuchyňa) s otvoreným ohniskom, kde sa varilo

⁹ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42.

¹⁰ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 40, 41.

¹¹ Stolník patrili medzi dvoranov biskupa a jeho úlohou bolo obsluhovať pri slávnostnom stolovaní.

¹² Úradník označovaný aj ako provízor mal na starosti hospodársku správu panstva.

¹³ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164; inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

¹⁴ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 41, 42.

pre biskupských úradníkov a služobníkov. Ku kuchyni prislúchala neočíslovaná susedná svetlica s dvomi pestrofarebnými posteľami, šiestimi drevenými stoličkami, dvomi stolíkmi a obrazom svätého Jána.¹⁵

Na severnom konci priebežnej chodby sa od hlavného schodiska napájala ďalšia chodba vedúca k nárožnému bastiónu, vydláždená kameňmi. Za chodbou bola situovaná malá pivničiarova svetlica s číslom 6 s novou zelenou kachľovou pecou a dvomi trstinovými kreslami.¹⁶ Na konci bastiónovej chodby sa v severnom krídle rozprestierala veľká kuchyňa s číslom 7, v ktorej sa varilo pre samotného biskupa. K bežnému vybaveniu kuchyne patrili ražne, trojnožky, kotle, panvice, vandlíky, kastróle, pokrievky, formy, plechy, lyžice, kliešte, naberačky, misky, sitá, tanieri, mlynček na kávu a i. O význame tejto kuchyne svedčili misy, polievkové misy, okrúhle tanieri a šálky z porcelánu a striebra. Nesmeli chýbať ani ražne na opekanie rôznych druhov vtáctva, formy na pečenie tort i tortičiek, plechy na koláče a okrúhle tabule na paštéty. Samozrejmosťou boli sklenené poháre, karafy a misky na zmrzlinu, tokajské víno, citrónádu a rôsol. V roku 1784 všetky uskladnené strieborné predmety dohromady vážili 191 libier a medené 338 libier.¹⁷

Od kuchyne smerom na západ sa z chodby severného krídla vchádzalo najprv do niekdajšej väčšej pekárne premenovanej na pekáreň s číslom 8, kde stála pekárska pec, stará dvojkrídlová skriňa, dva nástenné vešiaky na kuchynské predmety, skrinka na korenie, dve dosky na sekanie mäsa, dva stoly a päť nádob na prepravu jedál. Do vedľajšieho sklepu¹⁸ s číslom 9 dali novú otvorenú skriňu bez dverí, dlhý stôl a nástenný dlhý vešiak. Posledným v rade týchto priechodných priestorov bol sklad uhlia s číslom 10.¹⁹

Vo východnom krídle bola za biskupa Erdódyho zaklenutá priestranná svetlica, menšia svetlica a v blízkosti katedrály väčšia svetlica s menšou pekárňou.²⁰ Podľa popisov z čias grófa Révaya sa vo východnom krídle rozprestierala ďalšia chodba, dláždená tehľami a spájajúca rezidenčné nádvorie s katedrálňým kostolom. K chodbe sa pripájala užšia chodba rozdeľujúca krídlo na tri svetlice obracajúce sa do nádvorja a ďalšie tri otočené k vonkajšiemu slávnostnému schodisku ku katedrále. Prvým priestorom od veľkej kuchyne bola pracovňa s číslom 11. Bielizeň sa tu nielen prala, ale aj žehlila pomocou mangľa. Na úschovu čistého a vyhladeného oblečenia slúžila veľká skriňa s tromi vrchnými a šiestimi spodnými zásuvkami. Za pracovňou nasledovala niekdajšia menšia pekáreň zmenená na úradnícku jedáleň s číslom 12, kde bola stará kachľová pec, dlhý stôl, menší stôl, vstavaný dvojdverový príborník a päť drevených stoličiek. V príborníku sa uchovávali štyri väčšie stolové obrusy, 24 obrúskov pre biskupských úradníkov a služobníkov a úradnícky stolový riad, ako napríklad cínové poháre, tanieri, nože, lyžičky, karafy. Na stene visel obraz svätého Jána Nepomuckého. Z jedálne sa vchádzalo do poslednej prázdnej svetlice s číslom 13 bez pece.²¹

PRVÉ POSCHODIE PALÁCA

Reprezentatívne podlažie v časech Ladislava Adama Erdódyho s prízemím spájalo hlavné schodisko, z ktorého bolo východné krídlo prístupné chodbou cez severné krídlo patriace Nitrianskej stolici. Na steny chodby zavesili 12 starých obrazov bez rámov s podobami apoštolov a starý obraz Spasiteľa. V strede východného krídla medzi prefektovu²² a dvormajstrovu²³ svetlicu umiestnili súkromnú biskupskú kaplnku s oltárom, dvomi kľakadlami a zeleným kreslom. Zo severnej strany s kaplnkou susedila menšia miestnosť, prefektova svetlica, zariadená posteľou s baldachýnom, šiestimi zelenými kreslami, dvomi

¹⁵ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 41.

¹⁶ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42.

¹⁷ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42.

¹⁸ Dobový slovenský výraz pre zaklenutú miestnosť na nadzemných podlažiach.

¹⁹ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie.

²⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8.

²¹ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42.

²² Prefekt spravoval všetky biskupské panstvá a zodpovedal za hospodárske riadenie panstiev a výber úradníkov a služobníkov.

²³ Dvorný majster zabezpečoval fungovanie biskupovho dvora po organizačnej stránke.

stolmi a dvomi vstavanými skriňami. Na steny vyvesili päť bližšie neurčených šľachtických erbov. Priamo z prefektovej svetlice sa vstupovalo na menšie oratórium v Dolnom kostole. Po presťahovaní prefekta na druhé poschodie rezidencie za pôsobenia Gusztinyiho nazvali túto miestnosť treťou svetlicou. Z južnej strany kaplnky bola dvormajstrova svetlica, ktorej steny potiahli polohodvábnymi červenými tapetami. Vybavenie predstavovali stoly, kreslá, dva príborníky s porcelánovými (misy, polievkové taniere, soľničky) a sklenenými predmetmi (karafy, poháre na víno) a osem nešpecifikovaných obrazov. Po Gusztinyiho úpravách dvormajstra presťahovali na druhé poschodie a túto svetlicu nazvali druhou svetlicou. Z pravej bočnej strany sa pripájala ešte jedna menšia svetlica.²⁴

V biskupskom archíve pri katedrálnom kostole ochraňovali v dvoch skriniach písomnosti dotýkajúce sa všetkých biskupských práv. Archív vykurovala biela kachľová pec. Vedľa archívu bola biliardová svetlica, ktorú zriadil biskup Ján Gusztinyi, ktorá predtým plnila funkciu skladiska opracovaných koží a látok na výrobu odevov členov biskupského dvora. Po gusztinyiovskej úprave miestnosť doplnila nová zelená kachľová pec a šesť trstinových kresiel potiahnutých žltou kožou. Na stenách visel väčší obraz, šesť menších obrazov a sedem malých sklenených svietnikov so zrkadlami. Vedľa svetlice sa nachádzala biela kachľovou pecou vykurovaná žltá svetlica, nazvaná podľa farby stien, s ktorou ladili taftové závesy starej postele s baldachýnom a kožené poťahy šiestich trstinových kresiel. Stenu krásil portrét zosnulého ostrihomskeho arcibiskupa Františka Barkóczyho. Za žltou nasledovala komorníková svetlica s bielou bratislavskou kachľovou pecou, dvomi stolmi, dvomi posteľami, sekretárom, španielskou stenou a iným zariadením.²⁵

Podľa inventárov z obdobia pôsobenia Antona Révaya všetky svetlice na prvom poschodí boli elegantne maľované, vyložené drevom a kryté stropnými štukatúrami. Tri miestnosti vo východnom krídle sa svojimi oknami obracali do východného vonkajšieho priečelia rezidencie. Na južnom okraji tohto krídla sa nachádzala spálňa Jeho excelencie s číslom 10, predtým zrejme označovaná ako žltá svetlica. Spálňa bola prístupná z paloty²⁶ Jeho Excelencie, a taktiež z chodby vo východnom krídle. Biskupovu spálňu vykurovala staršia biela kachľová pec na železných nôžkach. Na stene visel obraz Panny Márie. Zariadenie tvorili staršie kusy nábytku, ktoré sem presťahovali z iných priestorov (intarzované stolíky, kreslá potiahnuté zeleným plyšom). Biskup mohol spať v dvoch posteliach – jednej s kozími nohami alebo druhej z mäkkého dreva. Náplň každej postele tvoril matrac z konských vlasov, matrac s poduškou a dva menšie slamníky. Na vybavovanie spisovej agendy použil veľký sekretár s písacou doskou a niekoľkými zásuvkami, na odkladanie a prenášanie svietnikov tri stolíky – cheridony. V stolíku pri posteli sa ukrýval nočník a pre prípad veľkej potreby musel Révay dôjsť do záchodu oddeleného doskami vo vchodových dverách s kreslom potiahnutým červenou kožou.²⁷

Uprostred východného krídla bola vysvätená kaplnka s číslom 11 s dvomi stolíkmi s mramorovou vrchnou doskou, čiernym koženým kreslom a paramentárom na uchovávanie bohoslužobných rúch, maľovaným mramorovo-červenou farbou. Na steny poviesili obraz Spasiteľa v pozlátanom ráme a obrazy Bolestnej Panny Márie a svätého Hieronýma. Poslednú miestnosť taktiež so samostatným vchodom ako mala kaplnka predstavoval archív s číslom 12.²⁸

Južné čelné krídlo paláca za biskupa Erdődyho zaberali tri väčšie svetlice. Prvú tvoril kabinet s mramorovým talianskym krbom, ku ktorého obsluhu nevyhnutne prislúchal veľký kôš a železné nástroje na skladovanie, prikladanie a odkladanie dreva. Z nábytku tu okrem iných predmetov bola pohovka potiahnutá červeno-žltou hodvábnou látkou, stolík s intarzovanými postavami a modro maľovaná posteľ. V oválnom dubovom ráme sa vynímal sadrový portrét biskupa Gusztinyiho. Z kabinetu sa vkročilo do veľkou bielou bratislavskou pecou vyhrievanej červenej obývacej (dennej) svetlice, ktorej steny potiahli červenými hodvábnymi tapetami so žltými okrajmi. S farbou tapiet harmonizoval sedací

²⁴ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie.

²⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie.

²⁶ Dobový slovenský výraz pre najväčšie miestnosti panských rezidencií, ktoré sa používali na slávnostne bankety, hostiny, audiencie a iné spoločenské udalosti.

²⁷ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 43.

²⁸ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 43.

nábytok, tvorený pohovkou a dvanástimi kreslami z červeného plyšu. Stolíky v tejto miestnosti patrili pravdepodobne k najcennejším v celej rezidencii. Dva boli polkruhové s vrchnou čiernou mramorovou doskou a dva boli umelecky spracované. Jeden z nich skrášľovali veľké stolové zasklené hodiny zakúpené Gusztinyim. Na stene visel portrét Márie Terézie v lazúrovom ráme, ďalej obraz Panny Márie s Ježiškom, maľovaný talianskou školou, v čiernom ráme a väčšie zrkadlo v čiernom čiastočne zlátenom ráme. Na sledovanie počasia a zmien atmosférického tlaku sa využívali dva barometre. Priestor osvetľoval viacramenný krištáľový luster.²⁹

Spoločensky najdôležitejšou svetlicou južného krídla bola malá palota vykurovaná bielou bratislavskou kachľovou pecou. Steny pokrývali tapetové zelené hodvábné poľahy. Menšej palote dominoval reprezentatívny príborník, nakoľko sa v nej konávalo slávnostné stolovanie. Za jednotlivých biskupov bolo možné medzi stolovým riadom nájsť nádobu na trstinový cukor, kanvy na kávu a čaj, findžu na čokoládu, džbány na polinkové víno, sklenené poháre na tokajské víno a i. Prítomní sviatočnej hostiny si mohli zasadiť okolo veľkej tabule s ošúchaným tureckým kobercom alebo okolo menšej tabule. Sedací nábytok tvorila kanapa a kreslá potiahnuté zeleným plyšom alebo zelenou látkou. Za bielymi závesmi sa skrývali dvere na balkón situovaný nad prejazdom do nádvorja biskupskej rezidencie.³⁰

Za biskupa Révaya na steny niekdajšej malej paloty premenovanej na menšiu palotu s číslom 7 pripevnili štvordielny špalier zo starého zeleného materiálu, ktorý ladil s farbou okenných látkových závesov. Na úschovu predmetov používaných pri stolovaní slúžil orechovým drevom intarzovaný príborník s presklenými dvierkami. Jedlo sa servirovalo na štvordielny okrúhly stôl prikrytý tureckým kobercom alebo obyčajný stôl zakrytý modrou látkou. Na prenášanie sviečok slúžili tri cheridony. Palotu osvetľoval zo stropu visiaci osemramenný sklenený luster. Sedací nábytok s kozími nôžkami tvorila kanapa a dvanásť kresiel potiahnutých zeleným plyšom. Na stene visel obraz cisára Jozefa II. a nebohej Márie Terézie. Menšiu palotu prepájali dvere s niekdajšou červenou obývacou svetlicou premenovanou na palotu (dennú svetlicu) Jeho Excelencie s číslom 8, kde oproti predošlému stavu opravili iba štyri okná a pridali zelené okenice. K staršiemu zariadeniu pribudol obraz svätého Petra a maľované košové hodiny na pozlátenej sklenenej tácke s orámovaním. Priestor presvetľoval sklenený viacramenný luster. Odtiaľto sa dalo samostatnými dverami dostať do neočíslovaného šatníka, kabinetu a spálne.³¹

Za poslednú miestnosť južného krídla sa považoval kabinet s talianskym krbom s číslom 9. Kabinet zaplňalo niekoľko kusov staršieho rokokového sedacieho nábytku s kozími nohami, konkrétne šesť kanáp a štyri kreslá potiahnuté zeleným plyšom. Stolový nábytok predstavovali tri stolíky, z ktorých dva zdobila intarzia z orechového dreva. Biskupovi kabinet poslúžil ako súkromná čítareň kníh poukladaných v knižničnej skrini v spodnej časti s dvierkami a vo vrchnej s červenými závesmi. Na steny zavesili niekoľko obrazov, a to maľby zosnulej Révayovej matky grófkych Kristíny Eszterházyovej, Panny Márie v pozlátenom medenom ráme, svätého Jozefa s Ježiškom, svätého Antona v pozlátenom ráme, spiaceho a potápajúceho sa svätého Petra na Spasiteľovej lodi, Zmŕtvychvstania, Judyty prinášajúcej hlavu Holoferna, Ukrižovania so žltým pozláteným rámom, Úteku do Egypta v čiernom pozlátenom ráme a svätého Františka v žltom ráme.³²

Za grófa Erdődyho najväčšiu miestnosť západného krídla predstavovala väčšia palota, na ktorej stenách sa na dvadsiatich menších či väčších obrazoch odvíjal starozákonný príbeh o Judite a Holofernovi. Palota vykurovaná kachľovou pecou predstavovala najvýznamnejší biskupov verejný priestor, kde sa odohrávali viaceré spoločenské ceremónie. Cez stred paloty prechádzal dlhý stôl s prehodeným tureckým kobercom. Okolo stola rozmiestnili konskými vlasmi vyplnených 12 červených kresiel a 12 čiernych kožených kresiel.³³

²⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163; inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

³⁰ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

³¹ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 43.

³² MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 43.

³³ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

Zvyšnú časť západného krídla vyplňali dve väčšie a štyri menšie svetlice. K nim prináležala medzi nimi ležiaca chodba, z ktorej sa dalo prejsť k väčšiemu oratóriu v Hornom kostole. V západnom krídle stálo spomínané hlavné schodisko, z ktorého viedla iná chodba smerom k južnému krídlu. Významné návštevy na konci tejto chodby vstupovali do predizby veľkej paloty, kde museli počkať pred slávnostným prijatím a predstavením biskupovi jeho ceremoniarom.³⁴ V predizbe bola obyčajná kachľová pec, veľká maľovaná skriňa z orechového dreva a tri staré portréty bližšie neurčených bývalých biskupov. K ďalším svetliciam asi na severnej strane veľkej paloty patrila dvojpriestorová červená svetlica. Menší priestor tvorila garderóba, kde stála veľká skriňa na biskupove šaty.³⁵

Ostatnú časť krídla vyplňala väčšia svetlica maľovaná svetlou červenou farbou, ktorú vyhrievala biela bratislavská kachľová pec. V miestnosti boli okrem iných predmetov štyri zelené kreslá, posteľ s červenými závesmi a orechová skriňa s umelecky stvárnenými zásuvkami. V roku 1777 miestnosť vybavili trstinovým sedacím nábytkom pozostávajúcim zo žltej kanapy a desiatich žltých kresiel. K menším svetliciam sa priradila novou bielou bratislavskou kachľovou pecou vykurovaná predizba malej paloty s modrými stenami a príborníkom na odkladanie porcelánového riadu, podľa čoho dostala aj druhý názov kredencia. V tom istom príborníku s presklenými dvierkami sa ukladali viaceré strieborné nože, strieborné lyžice, strieborné soľničky, krištálové poháre na tokajské víno a sklenené karafy. V kredenci sa tiež prihrievali pokrmy prinesené z kuchyne, pokiaľ sa neservírovali na stoly. Na tento účel slúžila tabuľa na prenášanie pokrmov a malá biela hlinená pec na ich zohrievanie.³⁶

Za grófa Révaya sa napravo od hlavného schodiska dverami z hlavnej chodby vchádzalo do niekdajšej predizby veľkej paloty premenovanej na predizbu s číslom 1, vykurovanú starou zeleno-žltou kachľovou pecou a komunikačne prepojenou s veľkou palotou a druhou svetlicou. Dve dvojkridlové okná nechal opraviť biskup Révay. V priestore niekdajšej dvojpriestorovej červenej svetlice zriadili žltú svetlicu s číslom 2 a bielu svetlicu s číslom 3. Z predizby prístupná žltá svetlica sa rozkladala na severnej strane veľkej paloty. V priebehu roku 1778 svetlicu zariadili novým rokokovým nábytkom s kozími nohami a dali sem postaviť bielu kachľovú pec na železných nôžkach. Módne vybavenie tvorili dve posteľe maľované orechovou farbou, sekretár, komoda orechovej farby, osem červených a štyri zelené kreslá. Z tejto izby sa priamo prešlo do bielej svetlice s číslom 3 ohrievanej svetlo-zelenou kachľovou pecou, kde došlo k doplneniu staršieho nábytku rokokovým s kozími nohami (stolík, stôl, päť trstených kresiel potiahnutých žltou kožou, žltá menšia a väčšia posteľ) v roku 1780. Nanovo urobili dve dvojkridlové okná so zelenými okenicami. Táto tretia svetlica mala aj dvere do tmavej chodbičky, smerujúcej k hlavnej chodbe.³⁷

Dvere do niekdajšej väčšej paloty premenovanej na veľkú palotu s číslom 4 viedli z predizby i oboch spomínaných svetlíc. Celá palota prešla veľkými zmenami s výnimkou súboru obrazov z biblickým námetom o Judite a Holefernovi a dvoch dlhých viacdielných jedálenských tabuľových stolov. Biskup Révay nechal na tri zo šiestich okien osadiť zelené okenice a zhotoviť veľkú kachľovú pec siahajúcu až po štukatúry. Nové rokokové zariadenie predstavovalo 28 trstinových kresiel s kozími nôžkami, maľovaných zelenou a bielou farbou; 12 kresiel s lakovanými nohami; a osem nástenných jednoramenných svietnikov so zrkadlami. Z paloty sa cez dvojité dvere s verajami vstupovalo na veľký altán, z ktorého sa otváral výhľad na západnú stranu. Veľký altán skonštruovali zo sochársky opracovaného kameňa.³⁸

Z južnej strany veľkej paloty za sebou umiestnili tri svetlice, z ktorých iba prostredná nemala dvere do paloty. Na západnom konci paloty sa vchádzalo do náročnej svetlice s číslom 5, ktorú rozdelili na dva priestory – niekdajšiu väčšiu svetlicu maľovanú svetlou červenou farbou premenovanú na červenú

³⁴ Ceremoniár mal na starosti organizovanie významných spoločenských udalostí a zostavoval aj zasadací poriadok pri stolovaní.

³⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

³⁶ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva z 4. júna 1777, pag. 8. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

³⁷ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42, 43.

³⁸ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42.

svetlicu a niekdajšiu predizbu malej paloty premenovanú na modrý rekestěš.³⁹ Z paloty dostupný bol modrý rekestěš, vykurovaný bielou kachľovou pecou na železných nôžkach. Priestor sa okrem prípravy nápojov využíval i na ohrev jedál na bielej kameninovej piecke, na odkladanie sklenených pohárov a porcelánových džbánov v presklenom príborníku a skladovanie obrusov v dvojzásuvkovej komode. V prostrednej červenej svetlici zhotovili v roku 1780 bielu kachľovú pec na železných nôžkach, osadili dve okná s okenicami a zakúpili posteľ na kozích nohách. Okrem nej tu bola ďalšia posteľ maľovaná orechovou farbou, dva stolíky, trstinová kanapa na šiestich kozích nôžkach, šesť červených kresiel s kozími nôžkami, dve zelené kreslá a jedno kreslo bez operadla. Posledný priestor západného krídla tvorila husárska svetlica s číslom 6 so železnou pieckou na ohrievanie pokrmov, dvomi posteľami a siedmimi zelenými plyšovými kreslami.⁴⁰

Severné krídlo za grófa Erdődyho a jeho troch nástupcov využívala na svoje účely Nitrianska stolica, takže tejto časti sa inventarizácia v roku 1766 vôbec nedotkla.⁴¹ Po zrušení spojenia funkcie hlavného župana Nitrianskej stolice s postom nitrianskeho biskupa za grófa Révaya prešlo severné krídlo výraznými úpravami. Vo východnej časti pri katedrálnom kostole vytvorili predelením bývalej zasadacej stoličnej siene dve miestnosti. Obe mali samostatné vstupy z chodby severného krídla i keď boli vzájomne prepojené. V prvej z nich, ceremoniarovej svetlici s číslom 13, vybudovali novú zelenú kachľovú pec. Miestnosť poslúžila ceremoniarovi ako verejný priestor na prijímanie návštev, čomu zodpovedal aj nábytok tvorený tromi trstinovými kreslami na kozích nôžkach, dvomi kreslami potiahnutými zelenou látkou, stolom na kozích nohách, starým stolom a vešiakom na šaty. Na stenách viselo päť pohrebných nástenných erbových štítov – mortuárií. Zeleno-červenú svetlicu s číslom 14 ceremoniar užíval ako spálňu a zároveň pracovňu s novou zelenou kachľovou pecou. Posteľ maľovaná žltou farbou obsahovala jeden slamník a jeden matrac. Ostatné zariadenie predstavovali dve trstinové kreslá s kozími nôžkami, dve kreslá potiahnuté čiernou kožou a jedno červenou, písací stolík a stolík s vrchnou mramorovou doskou. Priamo zo svetlice viedli dvere do neočíslovanej vedľajšej svetlice, kde stála skriňa s prefektovými, ale aj provízorskými spismi.⁴²

Zo spomínanej chodby neďaleko hlavného schodiska sa otvárali dvere do komorníkovej svetlice s číslom 15 s novou bielou kachľovou pecou. V miestnosti bola žltá maľovaná posteľ, prázdna posteľ, žltý stolík a štyri trstinové kreslá. Pôvodne sa o túto svetlicu azda staral stoličný notár, ktorý ju využíval ako písáreň. Z komorníkovej izby sa priamo vchádzalo do úschovne biskupských spisov s veľkou štvorkrídlovou vstavanou skriňou zdobenou mramorovaním, ktorá bola pôvodne skriňou na uschovávanie stoličného archívu. Za úschovňou spisov umiestnili smerom k hlavnému schodisku veľký záchod.⁴³

DRUHÉ POSCHODIE PALÁCA

Za Ladislava Adama Erdődyho druhé poschodie sprístupňovalo dvojité schodisko. Na celom podlaží sa dohromady rozkladalo jedenásť číslovaných miestností (svetlice číslo 25 až 35) a štyri nečíslované. Spomedzi všetkých miestností slúžila pred rokom 1776 ako stále obydlie kľučiarova svetlica. Jednoduché a účelné zariadenie tvorili tri stoly, päť stoličiek, vešiak, posteľ a pec. Vo zvyšných číslovaných obytných priestoroch sa skladoval starý a poškodený nábytok a v jednej z neočíslovaných miestností sa nachádzali zásuvky z hradnej lekárne a časti *Castra Doloris*⁴⁴ po bližšie neurčenom biskupovi. Situácia sa čiastočne

³⁹ Dobový slovenský výraz pre miestnosť s priestorom na rozlievanie vína do pohárov a ohrievanie pokrmov prinesených z kuchyne.

⁴⁰ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 42.

⁴¹ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie.

⁴² MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 43.

⁴³ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 43.

⁴⁴ Ide o architektonické stvárnenie bohato členeného náhrobného katafalku, vyrobené z dreva a papiera. *Castrum Doloris* sa umiestňovalo v čase pohrebných obradov biskupov v blízkosti ich rakvy.

zmenila až ku koncu biskupského pôsobenia Jána Gusztinyiho. Vzhľad druhého poschodia sa vo svojej podstate blížil ruine, a preto sa biskup v roku 1776 rozhodol začať s opravou, ktorú však prerušila jeho smrť v nasledujúcom roku. Dovtedy stihli zobytníť časť južného krídla, kde boli potom k dispozícii štyri pohodlné svetlice.⁴⁵

Po úpravách do obnovených miestností, vykurovaných zelenými kachľovými pecami, presťahovali časť vyššie postavených biskupských služobníkov. Prvou miestnosťou bola sekretárova svetlica s posteľou orechovej farby, dvomi žltými kreslami a dvomi ošúchanými stolíkmi čiastočne potiahnutými žltou kožou. Za ňou zriadili dvormajstrovu svetlicu, potom ako ho presídlili z prvého poschodia rezidencie. Priestor zaplňal nábytok, ktorého časť tvorili dve staré postele, stolík maľovaný modrou farbou, stolička potiahnutá čiernou kožou a druhá žltou. Na stene visel starý obraz s krajinkou. Posledný obytný priestor predstavovala ceremoniáreva svetlica s tromi čiernymi koženými kreslami, stolíkom a posteľou orechovej farby.⁴⁶

Za Antona Révaya sa na druhom poschodí nachádzalo spolu sedemnášť rôzne veľkých očíslovaných miestností a len jedna z nich mohla pre svoje väčšie rozmery poslúžiť ako palota. Všetky izby na tomto podlaží obielili, vyložili drevom a vydláždili drevenými doskami. Svetlice mali vchody z chodby dláždenej kamennými platňami, ktorá obiehala okolo rezidenčného nádvorja. Svetlica s číslom 1 sa rozprestierala v nároží a po nástupe biskupa Révaya sem umiestnili dve nové postele, dvere a tri dvojkrídlové okná. Vo vedľajšej svetlici s číslom 2 s posteľou a staršou zelenou kachľovou pecou vymenili dve dvojkrídlové okná. Veľkou obnovou prešla svetlica s číslom 3, v ktorej medzi novo obstarané predmety patrila zelená kachľová pec, dve dvojkrídlové okná, maľovaná posteľ a dva stolíky maľované orechovou farbou. Podobnou zmenou okrem výmeny okien prešla aj svetlica s číslom 4, kam umiestnili menšiu tureckú tapetu. V svetliciach s číslom 5 až 7 došlo taktiež k výmenám okien, dverí alebo postelí, či stolíkov; pričom väčšia časť zariadenia vrátane zelených kachľových pecí zostala nezmenená.⁴⁷

Do svetlice kaplána s číslom 8 so stropnými štukatúrami nechal biskup Révay zaobstarat dve postele. Kaplánove obydlie vykurovala zelená kachľová pec. Zariadenie tvorili staršie barokové kusy nábytku – polkruhový stôl potiahnutý červenou kožou, orechovým drevom intarzovaný stolík na kozích nôžkach so zásuvkou, dve kreslá potiahnuté červenou látkou a dve potiahnuté červenou kožou. Na stene visel veľký obraz svätej Magdalény v pozlátenom ráme a nezarámovaný obraz ostrihomského arcibiskupa Františka Barkóczyho. Za svetlicou s číslom 9 so zelenou pecou a pozlátenou desaťdielnou španielskou stenou bol záchod s číslom 10. Ako spomínaná palota mohla poslúžiť svetlica s číslom 11 so štukatúrami, kam presťahovali biliardový stôl z prvého poschodia. Na stenách viselo dvanásť obrazov s apoštolmi, obraz Spasiteľa a niekoľko obrazov viacerých biskupov. Za prázdnyimi svetlicami s číslom 12 a 13 s poškodenými štukatúrami a doskami obitými oknami bol ďalší záchod s číslom 14. Bez akéhokoľvek obytného nábytku a okien pôsobili pusto svetlice s číslom 15 až 17, ktoré poslúžili jedine ako sklad na uchovávanie súčastí pohrebného Castra Doloris.⁴⁸

LITERATÚRA

Stránsky 1933

A. Stránsky: *Dejiny biskupstva nitrianskeho od najstarších dôb až do konca stredoveku*. Trnava 1933.

⁴⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 170, no. 4, súpis majetkov Nitrianskeho biskupstva zo 4. júna 1777, pag. 8, 9. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 445, zv. C 163, inventár biskupskej rezidencie z 1. januára 1766, bez paginácie.

⁴⁶ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 15. júna 1777, bez paginácie.

⁴⁷ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie. MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 235, zv. C 101, popis Nitrianskeho hradu z roku 1804, pag. 43, 44.

⁴⁸ MV SR, ŠAN, f. SMNB, i. č. 446, zv. C 164, inventár Nitrianskeho hradu z 10. januára 1781, bez paginácie; inventár Nitrianskeho hradu z 15. marca 1784, bez paginácie.

TRANSFORMATIONS OF THE BISHOP'S PALACE IN THE 18TH CENTURY

Tomáš Janura

Summary

The turbulent times of the 17th and the beginning of the 18th century directly affected the condition of the whole castle of Nitra. After the last anti-Habsburg rebellion of Francis II Rákóczi had ended, extensive restoration of the kingdom started in whole Hungary and it was associated with numerous construction activities of clerical representatives, aristocracy and burghers. As for the town and castle of Nitra, the decisive role was played by Count Ladislav Adam Erdődy, the Bishop of Nitra in 1706–1736. His official appointment to the office took place in 1706; however, he actually took his office as late as August 1708, when the empire army retrieved Nitra from the hands of rebels. Erdődy occupied the episcopal see until his death in May 1736, so he had enough time to complete the Baroque restoration of the castle and the church. Other bishops focused their attention only on interior adaptations, which was expressed only in purchases of new furnitures. The castle and the residence maintained their unchanged Erdődy's design until 1780. In that period, three aristocrats altered in the Bishop's office – Count Ernest Ján Harrach (1737–1739), Count Imrich Eszterházy (1740–1763) and Ján Gusztinyi (1764–1777).

Ladislav Adam Erdődy had an elegant four-wing residence – today's Bishop's Palace – built at his own expenses. Part of its premises were set apart for the County of Nitra, which did not own any safe house to store the archives and deposit various public documents. Thus, the county contributed with 7,000 guildens to repairs and restoration of the Bishop's residence on the basis of an agreement with the Bishop. For this, Erdődy left the first and second floors of the northern palace wing to the county. For this reason, the county was given seven vaulted rooms with one archive room. Not only county clerks, but also aristocrats arriving at congregations met in the northern wing. Other three wings were reserved for the Bishop and his court.

In 1777–1780, the episcopal see remained unoccupied, thus, the associated manor was temporarily administered by the Hungarian Chamber, which used the castle of Nitra as the centre for property administration. Count Anton Révay became a new Bishop after the above mentioned period of three years, in November 1780. He was the head of the diocese until his death in December 1783. A task appeared for Révay to complete the repair of the second – previously minimally used – floor. Simultaneously with the reconstruction of the last floor, the Bishop had some windows changed for new green ones with shutters, had some new stoves and doors made in the utility ground floor of the residence. A considerable portion of changes happened between November 1780 and January 1781. The work done was considered sufficient until as late as 1829, when the Bishop's residence was affected by Empire adaptations. Meanwhile, František Xaver Fuchs (1787–1804) and Jozef Kluch (1808–1826) occupied the post of the Bishop.

Mgr. Tomáš Janura, PhD.
Historický ústav SAV, v. v. i.
Klemensova 2522/19
SK – 811 09 Bratislava
histjanu@savba.sk
<https://orcid.org/0000-0002-1586-7112>

LIBERA CIVITAS NITRIENSIS

Niekoľko poznámok k urbánnym dejinám mesta Nitry v stredoveku a ranom novoveku

P E T E R K E R E S T E Š

Libera civitas nitriensis. Some notes on the urban history of the town of Nitra in the Middle Ages and the Early Postmedieval period. Libera Civitas Nitriensis. Some notes on the urban history of the town of Nitra in the Middle Ages and the Early Postmedieval period. The objective of this article is to point to some selected topics of urban history of Nitra, where many unanswered questions still remain. This is caused by absence of relevant archival documents from the town's activity, as the old medieval and the early postmedieval town archives were destroyed by fires in 1553 and 1679. It was said about the more recent postmedieval archives for a long time that they were destroyed in a recycling plant in the 1950s. This information, however, was proven wrong, as a torso of the town archives has been preserved until now, with documents since 1681, including town minute books. Analysis of the municipality documents and other new sources on the history of the town make the previous information on formation of the privileged town, its topography, legal status and size more precise and suggests further directions of research.

Keywords: Nitra, *libera civitas*, city topography, urbanism, fortification, sacral architecture.

ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Cieľom príspevku je poukázať na niektoré vybrané problémy urbánnych dejín mesta Nitry, v ktorých existuje stále veľa nezodpovedaných otázok. Túto skutočnosť spôsobuje absencia relevantných archívnych dokumentov pochádzajúcich z činnosti mesta, pretože mestský archív bol zničený požiarmi mesta v rokoch 1553 a 1679. Zo stredovekej kancelárskej činnosti mesta sa dodnes zachovali v origináli iba dve listiny vydané mestom (v rokoch 1461 a 1507), čo výrazne sťažuje výskum jeho stredovekých dejín. Zároveň o mladšom novovekom mestskom archíve sa dlho tvrdilo, že bol celý zničený v zberných surovinách v 50. rokoch 20. stor. Staršie dejiny Nitry sa preto rekonštruovali len z rôznych sekundárnych zdrojov, ktoré nemohli nahradiť výpovednú hodnotu a informačnú sýtosť vlastného mestského archívu. Išlo o písomnosti Nitrianskeho biskupstva a Nitrianskej kapituly, v menšej miere písomnosti Nitrianskej župy, teda všetko pôvodcov, ktorí mali svoje sídlo priamo v Nitre. Doterajšie snahy o rekonštrukciu urbánnych dejín mesta v stredoveku a v 16. až 18. stor. sú preto neúplné a súčasný pohľad najmä na jeho správny, sociálno-ekonomický, urbanistický a historicko-topografický vývoj je pomerne hmlistý. Písomnosti mestského archívu neboli využité ani pri písaní mestských monografií z rokov 1977 a 1998, zborníka k dejinám Nitry (2002) a lexikónu stredovekých miest Slovenska (2010), v ktorých boli publikované aj nepravdivé informácie o zničení mestského archívu.¹ Informácia o jeho zničení sa našťastie ukázala ako nekorektná. Torzo mestského archívu v rozsahu 11 bežných metrov sa predsa len zachovalo. V roku 2018 boli jeho písomnosti prezentované po prvýkrát verejnosti a okolnosti jeho „znovuobjavenia“ objasnené P. Kerestešom v edícii najstaršej zachovanej mestskej knihy z rokov 1681 až 1693, doplnenej o štúdie k starším dejinám mesta.²

Torzo mestského archívu, ktoré sa zachovalo od roku 1632, vrátane mestských zápisníc (od roku 1681), poskytuje novú, doteraz nevyužitú informačnú bázu pre výskum dejín mesta Nitry. Spolu s niektorými

¹ Fojtík 1977; Fusek/Zemene 1998; Lukačka/Štefánik 2010; Marsina 2002.

² Keresteš 2018.

novobjavenými prameňmi prináša nielen cenné poznatky k niektorým, dodnes málo jasným otázkam formovania výsadného mesta, jeho topografii, právneho postavenia a veľkosti, ale na druhej strane otvára aj nové otázky, na ktoré bude treba odpovedať v budúcnosti. V tejto štúdií sa dotkneme tých problémov starších dejín Nitry, ktoré považujeme za najproblematickejšie a ktoré sme analyzovali alebo naznačili v citovanej monografii z roku 2018. Informácie zistené z novobjavených prameňov k mladším dejinám mesta analogicky pomáhajú bližšie ozrejmiť a precizovať aj niektoré doteraz málo objasnené skutočnosti z jeho stredovekých dejín.

TERMINOLÓGIA URBANIZMU MESTA

Mesto Nitra ako jeden urbanistický celok bolo pomerne zložitou sídliskovou aglomeráciou, ktorá sa skladala z viacerých samosprávnych častí. Jednou z najzákladnejších problémov súvisiacich s urbanizmom mesta Nitry je vyjasnenie si kľúčových terminologických otázok, keďže medzi historikmi a archeológmi existuje v tom smere viacero nejasností. Ide hlavne o používanie termínu *suburbium* pre Nitru 11. až 16. stor. Nitrianske *suburbium* (podhradie), ktoré sa spomína už v rokoch 1111 a 1113, je totiž niekedy chybne identifikované s Horným mestom.³ Teritórium Horného mesta nikdy nemohlo byť v 11. až 13. stor. funkčne suburbium (ani časťou označenou ako *civitas* v 12. stor.), lebo v jeho prípade išlo len o (spočiatku zaiste neregulovanú) skupinu domov kanonikov, ktoré začali v širšom opevnení areáli hradu (t. j. predhradí) vyrastať najskôr od 12. stor. a až neskôr k nim začali pribúdať domy šľachty a hospodárskych úradníkov biskupstva a kapituly. Funkčne išlo spočiatku len o priestor vnútri vonkajšieho opevnenia hradu, teda predhradia, ktoré bolo vymedzené hradným kopcom a drevozemným valom pochádzajúcim ešte z veľkomoravského obdobia. Toto predhradie, od 16. stor. nazývané Horné mesto, nikdy nebolo juridikálne samostatnou časťou mesta a jeho obyvateľstvo podliehalo vždy výsadnému Dolnému mestu, keďže išlo len o rezidenčnú štvrť. Preto túto časť nemožno identifikovať ako *suburbium*. Pod termínom *suburbium*, ku ktorému bolo rovnocenné *civitas*, treba v prípade Nitry pre obdobie 9. až 13. stor. hovoriť ako o kontinuálne sa vyvíjajúcom intraviláne mesta rozprestierajúcom sa pod hradným vrchom, na ktorom sa diferencovali výsadné a opevnené Dolné mesto (od roku 1248 s mestskými výsadami, v roku 1288 darované nitrianskym biskupom), šľachtické Párovce a uličné štvrte patriace Nitrianskemu biskupstvu a Nitrianskej kapitule, t. j. Kapitulská (*Káptalan utca*), Ďurkova (*Gyürki utca*), Mostná (*Híd utca*) a Podzámska ulica (*Subarx, Váraljas utca*), ktoré však nemali vlastný chotár (extravilán). V tomto prípade možno teda hovoriť o suburbii v širšom slova zmysle. Treba upozorniť, že od polovice 13. až do 16. stor. sa týmto termínom označovalo aj výsadné Dolné mesto (*civitas, suburbium Nitriense*). V tom chronologickom úseku išlo už o *suburbium* v užšom slova zmysle vymedzené výsadami z roku 1248 a doslova vykrojené zo „širšieho“ suburbia pod hradom, ktoré sa od 13. stor. rozpadlo na viacero samosprávnych častí. Hoci uvedené ulice mali určitú samostatnosť podloženú vlastnou samosprávou, treba zdôrazniť, že sa chápali spolu s výsadným Dolným mestom ako jeden urbánny celok – súčasť mesta Nitry. Túto skutočnosť dokladajú napokon aj viaceré doklady zo 16. a 17. stor., hovoriace v prípade uvedených troch ulíc ako o „uliciach mesta Nitry“.⁴ Potvrďuje to aj zloženie členov mestskej rady Dolného mesta uvedené v jeho listine z roku 1507 (rozlišujúcich sa na *intra muros* a *extra muros*), ktorá dokladá, že reprezentanti týchto ulíc (ako *extra muros*) boli pôvodne súčasťou samosprávy Dolného mesta, resp. užšej 12-člennej mestskej rady.⁵ Tento údaj poskytuje aj možnosť uvažovať o tom, že vlastnú samosprávu získali tieto ulice od zemepána – biskupa – zrejme až niekedy po roku 1507, asi v rokoch 1526–1550, čo mohlo súvisieť s rozpútaním atakov proti Dolnému mestu zo strany zemepána a snahou o jeho oslabenie vymanením týchto ulíc spod samosprávy Dolného mesta. Kapitulská, Ďurkova a Mostná ulica, ležiace mimo opevnenia výsadného Dolného mesta, na seba nadväzovali a tvorili úzky pás územia, ktorý oddeľoval Dolné mesto od areálu biskupského hradu a jeho predhradia (Horného mesta). Sídelse boli pôvodne súčasťou širšieho suburbia, no v roku 1248 sa pri kreovaní výsadného mesta do neho nedostali (kvôli inej majetkovej príslušnosti). Terminologicky je najsprávnejšie tieto ulice mesta Nitry s osobitým právnym postavením chápať, resp. nazývať po roku 1248 termínom prímestské ulice alebo prímestské štvrte, keďže podľa nás nešlo o samostatné obce, ale skôr o samosprávne časti mesta. Podobný analogický príklad existoval v Starom Tekove, ktorý bol takisto

³ Napr. Marsina 1977, 34; Ruttkayová/Ruttkay, M. 1997, 104, 111, obr. 1.

⁴ Keresteš 2018, 82, pozn. 160.

⁵ Doklady uvádza Keresteš 2018, 49–52.

konglomerátom viacerých samosprávnych častí, no vždy ponímaný ako jedno mesto.⁶ Termín *suburbium* (chápaný v užšom slova zmysle) sa pre výsadné mesto prestal používať až v závere 16. stor., keď sa začína nazývať Dolným mestom (*Civitas Inferior*) na rozdiel od Horného mesta (*Civitas Superior*), rezidenčnej časti prelátov a šľachty bez vlastnej samosprávy (podriadenej Dolnému mestu) v areáli biskupského hradu (predhradia). Prvý doklad o ich rozlišovaní sa objavuje na písomnostiach z rokov 1567–1579.⁷ Pre Horné mesto bolo použité označenie *civitas* len ako názvoslovný pendant k výsadnému *Civitas Inferior*. Veľkosťou, administratívou ani funkčne nijako nezodpovedal významu termínu *civitas*, keďže v skutočnosti išlo len o rezidenčnú časť mesta bez akejkoľvek samosprávy.

INTERPRETÁCIA SFORMOVANIA VÝSADNÉHO DOLNÉHO MESTA V 13. STOROČÍ

Výsadné Dolné mesto (nazývané až do konca 16. stor. *suburbium*), v postavení *libera civitas*, sa sformovalo na teritóriu širšieho suburbia, kontinuálne formovaného od 9. stor. pod kniežacím hradom, a od obnovenia Nitrianskeho biskupstva okolo roku 1110 aj biskupským sídlom. Toto pôvodné *suburbium*, najstaršie predprivilegiálne mesto (starého typu) na území Slovenska⁸, tvorilo rozľahlú sídliskovú aglomeráciu tiahnucu sa od kniežacieho (neskôr biskupského) hradu až po areál dnešnej tržnice (jeho priestor z veľkej časti prevzalo neskoršie výsadné mesto), „ktorú možno bez zavádzania porovnávať s najväčšími dobovými stredoeurópskymi metropolami“.⁹ O mimoriadnej intenzite osídlenia jeho celej plochy svedčí mohutná stredoveká sídlisková vrstva dokladajúca, že jej pôvodný terén bol za posledných tisíc rokov priemerne až o 2 metre nižší ako v súčasnosti. Mešťania tohto mesta zrejme užívali isté slobody už pred udelením výsad v roku 1248, o ich rozsahu a obsahu však nič konkrétne nevieme (priamo o užívaní bližšie nešpecifikovaných slobôd hovorí aj samotné privilegium z roku 1248). Usadenie nových hostí v meste, o ktorých sa domnievame, že boli pôvodne Latinmi, až neskôr prevrstvení aj iným hosťovským elementom (Nemcami a Maďarmi) v súčinnosti s mestotvornými procesmi prebiehajúcimi v Uhorsku od začiatku 13. stor., viedli aj v Nitre k etablovaniu výsadného mesta, ktoré právne vymedzili výsady tunajším *cives* či *hospites* udelené 2. septembra 1248 uhorským kráľom Belom IV. podľa vzoru Stoličného Belehradu.¹⁰ Toto privilegium vymedzilo chotár novo konštituovaného výsadného mesta v rámci pôvodného širšieho suburbia, do ktorého boli začlenené aj kráľom darované a vymedzené donačné zeme, ktoré mali rozšíriť extravilán mesta. V prvom rade išlo o územie zaniknutej dediny Čechy (územie dnešného k. ú. Nitra II.-Párovské Háje), čo doteraz nebolo správne interpretované,¹¹ priamo susediacej s chotárom v roku 1248 vymedzeného výsadného mesta, čím sa jeho extravilán značne rozšíril, a tiež o donačné zeme mimo vlastného chotára výsadného mesta – o teritórium zaniknutej dediny Dvorčany (medzi Ivankou pri Nitre a Dolnými Krškami) a územie neskôr zvané Cirmáň (územie mesta medzi Hornými a Dolnými Krškami), ležiacimi južne od výsadného mesta. Tieto zeme si nitrianski mešťania udržali v užívaní (nie však už vo vlastníctve) aj po roku 1288, keď sa ich zemepánom stal biskup. Vymedzené výsadné mesto z roku 1248 nebolo totožné s celým suburbium, pretože tomu zabránili v tom čase už zložité vlastnícke pomery v pôvodnom suburbium. Nebolo doň poňaté osídlenie západne od výsadného mesta s Kostolom sv. Štefana z 11. stor. nazvané od druhej polovice 13. stor. Párovce (maď. *Párutca* – uličný dvojrad domov, neskôr aj *platea Parutca*). Pri Párovciach ležala aj židovská osada kupcov a finančníkov (*Castrum Iudeorum*) doložená už v 12. stor. Stalo sa tak preto, lebo v čase udelenia výsad v roku 1248 komunita hostí boli Párovce sídlom hradských vojakov, a teda šľachtickým majetkom, ktorý sa spolu so židovskou osadou logicky nemohol stať súčasťou etablovaného výsadného mesta. Párovce sa preto začali vyvíjať úplne nezávisle od výsadného mesta ako samostatný sídelný celok v rozdrobenej šľachtickej držbe a pozostávali najmä zo šľachtických kúrií. Doklady zo 14. stor. (*in platea Parulcha in suburbio civitatis Nitriensis*) však naznačujú, že pôvodne sa aj toto osídlenie počítalo do priestoru predvýsadného suburbia, ktorého súčasťou sa nestalo len kvôli tu emancipovanej šľachtickej držbe.¹²

⁶ K tomu Keresteš 2014.

⁷ Doklady Keresteš 2018, 83, pozn. 167.

⁸ Doklady zosumarizoval Uličný 2002, 140–147.

⁹ Ruttkay, A. 2006, 167, 168.

¹⁰ K privilegiu a výsadám Marsina 1977, 32, 33.

¹¹ K tomu Keresteš 2017, 165, 166, 183, obr. 2.

¹² Keresteš 2018, 85.

Výsadné Dolné mesto petrifikované výsadami z roku 1248 sa etablovalo scelením troch celkov v rámci širšieho suburbia – valom opevneného hradiska s Kostolom sv. Ondreja na Vršku (stojaceho na mieste dnešného Kostola sv. Ladislava), osídlenia okolo Kostola sv. Michala v severnej časti Vršku, obe s kontinuitou z 9. stor. a osady hostí etablovanej vo východnej časti suburbia priamo pod hradiskom na Vršku. S príchodom hostí do suburbia, ktorí v jeho severnom cípe založili na konci 12. alebo v prvej polovici 13. stor. nové a väčšie trhové miesto, je zrejme spojená výstavba ďalšieho (dnes už neexistujúceho) kostola výsadného mesta, Kostola sv. Jakuba, patróna kupcov a obchodníkov. Pri metácii mesta v rokoch 1247/1248 sa ešte nespomína, čo je dosť zvláštne, pretože ležal v blízkosti priebehu hraníc intravilánu mesta. To by mohlo naznačovať, že v čase metácie ešte neexistoval a bol postavený iba krátko po kreovaní výsadného mesta. V prospech tejto teórie svedčí aj jeho excentrická poloha pri opevnení. Na istý vzťah s hostovským substrátom okrem samotného patrocínia poukazuje aj fakt, že tento kostol sa čoskoro stal mestským kostolom výsadného Dolného mesta. Domnievame sa, že po udelení mestských výsad v roku 1248 zároveň vzniká aj mestské opevnenie Dolného mesta. V jeho prípade malo pre hostí – mešťanov – zásadný význam, najmä v rámci sebaidentifikácie ich vymedzeného sídelného priestoru. V zložitej, majetkovo-právnej sídliskovej aglomerácii pôvodného suburbia boli totiž nútení sa hradbami vydeliť od ostatných častí, ktoré neboli poňaté v roku 1248 do výsadného mesta (majetkové časti kapituly, biskupstva, šľachtické Párovce) a zároveň ich výstavbou sledovali aj potrebu zjednotiť teritórium ich výsadného mesta, doslova „pozliepaného“ z troch častí (hradisko s Kostolom sv. Ondreja na Vršku, osídlenie pri Kostole sv. Michala a osídlenie hostí pri Kostole sv. Jakuba) a spojiť ich v jeden celok. Predpokladáme, že prechod výsadného Dolného mesta do vlastníctva nitrianskeho biskupa v roku 1288 zásadne ovplyvnilo ďalší urbanistický vývoj mesta. Vzhľadom k predpokladanému silnému odporu seabavedomej meštianskej komunity tohto mesta, ktoré si ponechalo naďalej svoju autonómiu ako *libera civitas* (zaiste po konsenze s biskupom), biskup ako zemepán nezasiahol do výsad Dolného mesta a ponechal mu s istými drobnými obmedzeniami jeho autonómiu. Na druhej strane však biskup i zároveň kapitula museli vyriešiť problém výraznej straty poddanskej vrstvy priamo v meste (potrebnou na údržbu hradu a zabezpečovanie nevyhnutných služobností pre cirkevných hodnostárov biskupstva a kapituly), čo vyriešili od polovice 13. stor. kreovaním vlastných majetkových celkov – uličných štvrtí, resp. mestských ulíc (*platea, vicus, in plateis civitatis Nitriensis*), ktoré vznikli na úzkom, pôvodne zrejme vakantnom priestore pri potoku Nitrička oddeľujúcom predhradie (Horné Mesto) a vlastné *suburbium*. Tieto ulice nemali extravilán a ich obyvatelia v postavení poddaných poskytovali biskupstvu a kapitule rôzne služby. Tieto mestské ulice (Kapitulská, Ďurkova, Mostná a Podzámska) sú doložené od roku 1326, posledné dve od polovice 16. stor. Azda už v stredoveku, najskôr v 14. stor., vznikli aj ostatné menšie ulice mimo vlastného výsadného mesta, a to Vikárska ulica (*platea Vicarii*, aj dnes Vikárska ulica), na ktorej žili poddaní biskupského vikára a Mníšska ulica (*platea Monachorum, Baráti utca*, bývalá, výstavbou modernej Nitry zaniknutá ulica Na Andrášku, predtým do roku 1918 Peklová ulica existujúca medzi dnešnými ulicami J. Wuruma a Mariánskou ulicou), ktorá vznikla pri zaniknutom františkánskom Kláštore Panny Márie vybudovanom za hranicami výsadného mesta niekedy v rokoch 1230–1247, situovaného pri jednej z brán výsadného mesta. Zemepánom týchto uličných štvrtí mimo výsadného mesta bol biskup alebo kapitula, ktorí im poskytli samosprávu na čele s richtármi a obecnou radou, ktorá ich vyčleňovala od správy a jurisdikcie výsadného mesta. Urbanisticky ich však treba považovať za súčasť Nitry.

Výsadné mesto sa podľa najstaršej zachovanej mestskej knihy z rokov 1681 až 1693 členilo na niekoľko ulíc, ktorých názvy sa zaiste používali už dávno predtým, ako ich zaznamenala táto úradná kniha, teda už v stredoveku. Mesto nevykazovalo pravidelnosť mladších miest, jeho urbanizmus dýchal archaizmom. Bolo neusporiadané, s nepravidelným systémom ulíc. Hlavnou tepnou mesta bola Ulica sv. Jakuba inak nazývaná Dlhá (*Szent Jakab avagy Hosszú ucza, Hosszú ucza, Platea Longa*, dnešná Štefánikova trieda), názov Dlhá už v 17. stor. prevážil. Mala aj druhú časť, nazývanú tiež Ulicou sv. Jakuba, ktorá vybiehala z Trhového námestia na opačnú stranu (dnešná Kupecká ulica). V meste absentovalo pravidelne formované námestie, aké poznáme z miest tzv. nového typu z 13. a 14. stor. Funkciu hlavného námestia vo výsadnom meste plnilo miesto pri mestskom farskom Kostole sv. Jakuba nazývané Trhové alebo len Trh (*Piacz, Piarcz, Piaczi ucza, Platea forensi*, dnešné Svätoplukovo námestie), ktoré bolo situované v severozápadnom okraji výsadného mesta. Na tomto mieste bolo situovaných najviac krámov (*boldok*), tiež mestský výsek mäsa (jatka). Druhé, rozlohou menšie námestie, sa nachádzalo o ulicu vyššie pri Kostole sv. Michala, od ktorého vychádzala Ulica sv. Michala (*Szent Mihály ucza*, dnešná Farská ulica). V najstaršej zachovanej mestskej knihe sa stretávame v areáli Dolného mesta už aj s vtedy existujúcou Prievozkou ulicou (*Rév ucza*, neskôr Rivá ulica, dnešná Sládkovičova ulica), ktorá vychádzala z Trhového námestia až ku kory-

tu rieky Nitra. Jej názov naznačuje, že práve v týchto miestach bol prievoz cez rieku (maď. *rév* – prievoz). Na ňu nadväzovala potom doposiaľ neznáma Krátka ulica (*Soros ucza*), doložená v mestskej knihe v zápise z roku 1690. Ďalšou ulicou výsadného mesta, doloženou už v najstaršej zachovanej mestskej knihe z rokov 1681–1693, bola Ulica sv. Ondreja (*Szent András ucza*, dnes Piaristická ulica), v ktorej sa spomína aj záhrada Nitrianskej kapituly. Táto ulica viedla stredom (Ondrejského) Vršku, bývalého hradiska včleneného do výsadného mesta. Svoje pomenovanie dostala podľa dávno zaniknutého Kostola sv. Ondreja, ktorého stopy sa podarilo zachytiť zrejme aj archeologicky (v areáli dnešného Kostola sv. Ladislava). Po kostole, zničenom v závere 16. stor., zostalo neskôr iba pomenovanie ulice a cintorín, na ktorom sa pochovávalo do druhej polovice 18. stor. Identifikáciu ulice sv. Ondreja s dnešnou Piaristickou jednoznačne dokladajú aj údaje z mestských kníh. Pomenovanie ulice sa neskôr prenieslo na označenie celej vyvýšenej plochy tohto bývalého hradiska známej ako Ondrejský vršok (*Szent András domb, Andrášok*). Napokon ďalšou ulicou Dolného mesta bola *Palanková ulica* (*Palank ucza*, dnešná ulica Na palánku), ktorá sa nachádzala z vnútornej strany opevnenia mesta. Táto ulica sa spomína po prvýkrát síce v roku 1708, avšak nepochybne existovala skôr. Všetky ostatné ulice Dolného mesta vznikli až neskôr, v priebehu polovice 18. stor., najmä po zbúraní palanky, keď došlo k rozšíreniu stavebnej zástavby aj mimo pôvodného opevnenia. V zachovanej najstaršej mestskej knihe z rokov 1681–1693 sa spomínajú aj krátke spojovacie uličky, tzv. chodníky, ktoré sa všetky nazývali „Surdikovými“ uličkami. Ich názov bol zrejme odvodený od maďarského slovesa *szűrődik* (presvitať, prenikať), keďže išlo o úzke uličky, do ktorých ťažšie prenikalo svetlo. Najstaršia takáto ulička sa spomína v roku 1686 (*Szurdik út varas szabad utja*), a tu sa aj priamo uvádza, že išlo o chodník (*gyallogos út*). Zo zápisov vyplýva, že išlo o dnešnú Ulicu pri Synagóge, prepájajúcu Ulicu sv. Michala s Dlhou inak Jakubskou.¹³

PRÁVNE POSTAVENIE MESTA – LIBERA CIVITAS

V doterajšej odbornej literatúre nebolo doposiaľ jasne a zreteľne formulované ani právne postavenie mesta. Všeobecne sa Nitra a výsadné Dolné mesto považujú za „zemepanské mesto“ Nitrianskeho biskupa, do vlastníctva ktorého sa dostali v roku 1288 (samozrejme s výnimkou rokov 1248–1288, keď bolo mestom kráľovským). Ukazuje sa, že právne postavenie výsadnej časti mesta, Dolného mesta i jeho vzťah k jeho zemepánovi, Nitrianskemu biskupovi, boli o niečo špecifickejšie a ich vzájomný vzťah komplikovanejší, ako bol doteraz naznačený v literatúre, ktorá právne postavenie výsadného Dolného mesta podceňovala. Vymedzené výsadné Dolné mesto, ktoré v roku 1248 získalo mestské výsady od kráľa Bela IV. podľa vzoru Stoličného Belehradu, si totiž aj po roku 1288, keď prešlo do rúk biskupa, dokázalo udržať počas celého stredoveku a novoveku svoju autonómiu na biskupovi, a teda nadobudnuté samosprávne a súdne výsady, a vyvíjalo sa ako *libera civitas*¹⁴, slobodné mesto, akým ho nazývali a za ktoré ho považovali aj jeho samotní mešťania (v písomnostiach 13. až 16. stor. sa vždy nazývalo *civitas*; termín *oppidum* je preň veľmi zriedkavý a pochádza zväčša z externého prostredia). Označenie *libera civitas* pre mestské sídliská v zemepanskom vlastníctve sa objavilo v uhorskom prostredí od začiatku 15. stor. Ako na to poukázala maďarská medievistka Erzsébet Ladányi, išlo o tie mestá v zemepanskom vlastníctve, ktorých slobodné postavenie sa opieralo v prvom rade o slobodnú voľbu richtára a konanie slobodných trhov a jarmokov, udelených a užívaných na spôsob slobodných kráľovských miest, resp. kráľovských miest. Právne postavenie takýchto miest však spochybnilo *Tripartitum* v roku 1514, ktoré takúto právnu kategóriu nerozoznávalo a poznalo iba slobodné kráľovské mestá a mestečká.¹⁵ Príklad Nitry však ukazuje, že Dolné mesto si uchovalo nielen toto postavenie aj naďalej, ale že sa opieralo ešte o širšiu škálu autonómie a rešpektovanie (kráľovských) výsad z roku 1248. Okrem slobodnej voľby richtára a mestských funkcionárov (12-člennej užšej mestskej rady) mešťania naďalej disponovali právom voľne predávať svoj hnutelný i nehnuteľný majetok pred richtárom a mestskou radou, zachovávalo sa ich dedičné právo aj v bočnej línii, nemali žiadne robotné povinnosti ani finančné záväzky voči biskupovi, mali právo výčapu, právo utorňajších trhov a jarmokov, príjem z mýta a jarmokov i vlastnú súdnu jurisdikciu v civilných sporoch a ľahších kriminálnych deliktoch. Biskup dokonca nikdy nepraktizoval ani darovanie (*collatio*) akýchkoľvek nehnuteľností na území Dolného mesta. Mešťanom dokonca zostali (zaiste po dohode so zemepánom) v užívaní

¹³ Keresteš 2018, 85–90.

¹⁴ Podrobnejšie Keresteš 2018, 37–47.

¹⁵ Kubinyi 1965, 519, 520; Ladányi 1980, 470, 471; k mladšiemu obdobiu Pálmány 1995, 5–47.

aj výsadami z roku 1248 darované donačné zeme (Čechy, Cirmáň a Dvorčany), kde získali ornú pôdu a založili mestský majer a vinohrady.

Výpovede svedkov z rokov 1558, 1573, 1589 a 1593 potvrdili, že Dolné mesto ako slobodné mesto malo rovnaké práva ako Stoličný Belehrad, nikdy neplatilo kráľovskú diku a cenzus, jeho mešťania boli oslobodení od platenia mýta v celej krajine, vždy odvádzali do kráľovského vojska v časoch vojenskej výpravy 12 ozbrojencov (v zmysle kráľovských výsad z roku 1248; Nitrania sa zúčastnili aj Moháčskej bitky) a kľúče od mesta mali výlučne len samotní mešťania, ktorí si platili aj strážcov mestských brán a do mesta nepúšťali bez povolenia ani zástupcov biskupstva a kapituly. Mesto bolo navyše opevnené hradbami. Rozdiel nastal v tom, že odvolacou inštanciou pre výsadné Dolné mesto už nebol kráľ alebo taverník, ale v zmysle donácie z roku 1288 priamo zemepán – biskup; zároveň súdenie a trestanie najťažších kriminálnych deliktov prešlo do rúk zemepána a jeho panského súdu. V priebehu 17. stor. si zemepán presadil aj supervíziu mestom zvoleného richtára. Výsadné Dolné mesto teda disponovalo v rámci kategórie zemepanských miest vyššou formou právneho postavenia ako klasické zemepanské mestá, ba dokonca aj v rámci samotných *libera civitas* bolo jeho postavenie vďaka rozsiahlym slobodám v zmysle kráľovských výsad z roku 1248 pomerne silné.

Tradičia a postavenie „slobodného mesta“ boli v nitrianskej meštianskej komunite evidentne silne zakorenené, čo mešťanom Dolného mesta pomáhalo prežiť aj ataky zemepána (biskupov) na ich autonómiu, ktoré sa začali od konca 15. stor. a v nasledovných troch storočiach vyhrocovali vzájomnú animozitu medzi nimi, ktorá pretrvala až do roku 1848. Neustále zdôrazňovanie výsad udelených z roku 1248 a akty ich potvrdzovania priamo u uhorských panovníkov (1557, 1573, 1632 a 1637) pomáhalo mešťanom Dolného mesta ako uzavretej sociálnej komunite prežiť zmenu ich právneho postavenia po roku 1288 a udržať podstatu nadobudnutých samosprávnych a súdnych výsad aj po roku 1288. Aktivity nitrianskych mešťanov za zachovanie postavenia slobodného mesta (dokonca v 16. stor. vyhlasovali o sebe, že nikdy nepatrili biskupovi, ale iba kráľovi) považovalo biskupstvo za poškodzovanie svojich zemepanských práv udeľených donáciou z roku 1288 a doslova ich upieranie (*derogamen iuris*) a snažilo sa ich postupne odbúravať. Hoci dohoda biskupa Jána Telegdyho z roku 1632 (tzv. Telegdyho konvencia), ktorou vrátil Dolnému mestu jeho predchodcami porušované (hospodárske) výsady, sa síce rešpektovala, nestretla sa však s veľkým pochopením u jeho nasledovníkov na nitrianskom biskupskom stolci. Treba objektívne poznamenať, že aj keď si výsadné Dolné mesto zachovalo z veľkej časti samosprávnú autonómiu, prechod do rúk zemepána v roku 1288 paralyzoval v jeho prípade najmä ekonomické možnosti mešťanov.

Týmto prechodom prišli totiž o zdroj príjmov pochádzajúci z regálnych práv na území mesta, ktoré si privlastnil zemepán (biskup), takisto zemepáni z radov nitrianskych biskupov po roku 1288 už nitrianskym mešťanom nikdy nevylepšili ich postavenie inými právnymi a ekonomickými výsadami (najmä formou rôznych ekonomických zvýhodnení), čím (azda aj úmyselne) brzdili progresívnejší vývoj výsadného Dolného mesta. Zosilnenie vzájomného antagonizmu medzi slobodným Dolným mestom a jeho zemepánom, Nitrianskym biskupstvom, nastalo opäť v polovici 18. stor., keď si biskupi začali dôraznejšie uplatňovať svoje zemepanské práva voči mestu. Atak zo strany biskupa Imricha Esterházyho (1740–1763) o definitívne zrušenie mestských výsad v súdnom spore proti mestu z rokov 1755 až 1763, ktoré on sám považoval za „domnelé“, mešťania Dolného mesta napokon ustáli. Kráľovská kúria po rokoch komplikovaného dokazovania a súdnych prieťahov dňa 17. marca 1763 svojim rozsudkom potvrdila slobody Dolného mesta, resp. dovtedy zaužívaný *status quo*, na druhej strane však aj zemepanské práva biskupstva voči mestu. Pokusy Dolného mesta z rokov 1777 a 1790 o zaradenie dynamicky sa rozvíjajúcej Nitry medzi slobodné kráľovské mestá zostali neúspešné. Obdobie regresu z rokov 1550 až 1670 však mesto v priebehu 18. stor. veľmi rýchlo dohnalo svojim dynamickým rastom a rýchlou obnovou.¹⁶

VYSPELOŠŤ MESTSKEJ SPRÁVY A JEHO KANCELÁRIE

Najnovšie výskumy mestskej správy a mestskej kancelárie výsadného Dolného mesta dokladajú, že v postavení slobodného mesta (*libera civitas*), hoci pod zemepanskou zvrchovanosťou, sa v zásade svojou štruktúrou neodlišovala od samosprávy našich najvýznamnejších výsadných miest, vrátane väčších slobodných (kráľovských) miest. Vzhľadom k zničeniu staršieho mestského archívu v rokoch 1553 a 1679 ju vieme rekonštruovať z viacerých sekundárnych zdrojov približne od 15. stor., kontinuálne od roku 1681, od zachovania mestských kníh. Táto mestská samospráva, získaná mešťanmi od kráľa v roku 1248, sa

¹⁶ Podrobnejšie Keresteš 2018, 37–47.

stala základným atribútom postavenia mesta ako *libera civitas* aj po roku 1288, keď sa jeho zemepánom stal biskup. Opierala sa o slobodnú voľbu richtára, 12-člennej (užšej) mestskej rady a rozšírenej 24-člennej vonkajšej rady (senátori užšej mestskej rady sa nazývali v Nitre staršími a ostatní tzv. mladšími prísažnými). Volená obec v Dolnom meste, ktorá mala pôvodne 48 členov, nemala svojho delegovaného zástupcu (rečníka alebo tribúna), čo bolo tunajším špecifikom, keďže samostatne nikdy nezasadala. Jeho úlohu nahrádzalo zasadnutie vonkajšej rady.

Členstvo v senáte bolo doživotné, takže vo voľbách sa doplňovali miesta len za ich zomrelých alebo odstúpených členov. V mestskej správe Dolného mesta neexistovala funkcia mešťanostu, jeho právomoci vykonával mestský komorník (*camerarius, kamarás*), ktorý zabezpečoval hospodársku a finančnú agendu mesta. K elitnej časti mestskej správy patrili aj mestský kapitán (*capitaneus, hadnagy*), dvaja trhoví richtári (*iudex fori, vásari biró*) a viničný majster (*magister montium, pereg mester*). V rámci nižšej úrovne mestskej samosprávy si mesto volilo a platilo aj dvoch kostolných otcov, štyroch desiatnikov (rozdelené bolo na štyri mestské štvrte), dvoch nočných strážnikov a strážcov mestských brán (*portarii*). K postupnému presadeniu zemepanskej autority do mestskej správy Dolného mesta dochádzalo od 16. stor.; tieto zmeny však fakticky výraznejšie neovplyvnili samotný chod vnútornej správy slobodného mesta.

Biskup sa stal apelačným sudcom pre sporné rozhodnutia mestského súdu, čo si podľa vyšetrovaní z rokov 1558 a 1579 presadil až od konca prvej polovice 16. stor., prisvojil si rozhodovanie o ťažších kriminálnych deliktach vrátane hrdelných zločinov, schvaľovanie prijatých mestských štatútov a od druhej polovice 17. stor. sa snažil presadiť aj schvaľovanie mešťanmi zvoleného richtára a náhradníka do mestskej rady na uvoľnené miesto. Zachované údaje tiež poukazujú na vyspelú kancelársku činnosť výsadného Dolného mesta, ktorú vieme zachytiť od prvej tretiny 16. stor., pričom súvisí s intenzívnou komunikáciou mesta s inými mestami, obzvlášť s Trnavou, s ktorou ju spájal rovnaký právny okruh vychádzajúci zo stolično-belehradského mestského práva. Minimálne od druhej polovice 15. stor. malo výsadné Dolné mesto svojho vlastného notára (najstaršie zachované listiny vydané mestom sú z rokov 1461 a 1507), ktorý sa staral o mestskú kanceláriu. V prvej polovici 17. stor. je doložený aj mestský pisár. Na vyspelosť mestskej kancelárie poukazuje aj používanie dvoch typárií (väčšie a menšie) na overovanie ním vydaných dokumentov. Napokon diferencovanosť mestských kníh v mestskej administratíve (mestské knihy, knihy predajov a kúp, účtovné knihy), ktorých vedenie je nepriamo doložené od polovice 17. stor. (zachované sú od roku 1681), potvrdzuje domnienku, že vyspelosť výsadného slobodného Dolného mesta sa prejavovala aj jeho kancelárskou činnosťou, ktorej kontinuálne počiatky možno očakávať minimálne už od polovice 16. stor.¹⁷

VEĽKOSŤ MESTA

V doterajších prácach o meste veľkosť výsadného mesta nebola exaktnejšie určená, keďže vzhľadom k absencii akýchkoľvek prameňov štatistického a súpisového charakteru pre Nitru až do roku 1681 nemáme k tomu takmer žiadnu oporu v prameňoch, najmä v daňových súpisoch. Bolo to spôsobené aj tým, že výsadné Dolné mesto malo daňovú exempciu a bolo oslobodené od kráľovskej dane a stoličných daní, čo potvrdil aj palatín Juraj Turzo v roku 1614, a preto sa nedostávalo, až na pár výnimiek, do portálnych súpisov. Táto daňová exempcia výsadného mesta nebola nikde predtým právne zachytená, neexistuje ani staršie privilegium, ktoré by potvrdzovalo túto mýtnu výsadu. Pravdepodobne vychádza z recepcie výsad pre stolično-belehradských mešťanov, podľa vzoru ktorých sa riadilo aj mestské zriadenie v Dolnom meste. Náš výskum ukázal, že okolo polovice 16. stor. malo výsadné mesto s rezidenčným Horným mestom, podliehajúcim jeho správe, približne 162 domov, celá tzv. veľká Nitra aj s mestskými ulicami mala 261 domov. V dôsledku vojenských atakov na mesto zo strany cisárskej armády, Turkov a po požiari v roku 1553 tento počet výrazne klesol, odhadom o 50 %. Neznámy biskupský urbár mesta z roku 1582 v Dolnom meste evidoval už len 134 daňovníkov. Odhadujeme, že pred spustošením mohlo mať výsadné mesto pred prvou polovicou 16. stor. asi 1000 obyvateľov (pri použití tzv. Bücherovho koeficientu 6 obyvateľov na jeden dom), celá Nitra približne 1600. K postupnej stavebnej obnove mesta začalo dochádzať až od začiatku 70. rokov 17. stor. Objavený a doposiaľ neznámy (nedatovaný) súpis domov a ich majiteľov v Nitre podľa jednotlivých ulíc pochádzajúci asi z rokov 1685–1690 dokladá, že výsadné mesto malo na konci 17. stor. 182 domov, z toho ešte 50 spustnutých, v prímestských uliciach existovalo ďalších 92 domov, z toho deväť spustnutých. V celej Nitre existovalo spolu 274 domov, z toho 59 spustnutých. K tomuto stavu treba ešte

¹⁷ Podrobnejšie k mestskej správe Dolného mesta v 16. a 17. stor. *Keresťes 2018*, 47–81.

započítať rezidenčnú štvrť Horného mesta s domami kanonikov a šľachty, kde v čase súpisu existovalo 32 domov. „Veľká“ Nitra ako sídliskový aglomerát mala na konci 17. stor. teda 306 domov a odhadom 1836 obyvateľov (z toho v Dolnom meste 182 domov a okolo 1100 obyvateľov). Počet približne 180 domov teda treba považovať za konštantu veľkosti výsadného Dolného mesta pred obdobím jeho výrazného spustošenia v rokoch 1550 až 1670, a teda s istými rezervami ho možno prijať aj pre neskorý stredovek. Dá sa totiž predpokladať, že stavebný vývoj a obnova celého opevneného Dolného mesta, ktoré jeho systematické pustošenie v rokoch 1550 až 1670 na istý čas zakonzervovalo, sa na konci 17. stor. obmedzovali len na zaľudnenie pôvodných domov a výstavbu na existujúcich stavebných parcelách (po zničených domoch). S počtom domov približne 300 patrila „veľká“ Nitra, t. j. výsadné Dolné mesto s rezidenčným Horným mestom a uličnými štvrťami patriacimi biskupstvu a kapitule, medzi najväčšie sídla kategórie stredne veľkých miest na Slovensku (200 až 400 domov). Komparácia súpisu z rokov 1685–1690 s mladšími súpsimi zároveň ukazuje na veľmi dynamickú obnovu a rast mesta v priebehu 18. stor. (306 domov v roku 1789 oproti 182 na konci 17. stor.). Nové domy vznikali už len drobením pôvodných stavebných parciel na menšie a na dovtedy nevyužitých voľných plochách.¹⁸

SAKRÁLNA ARCHITEKTÚRA

Lokalizácia niektorých sakrálnych objektov vo výsadnom Dolnom meste a identifikácia ich patrocínií patrila k najproblematickejším otázkam v starších dejinách Nitry. Do problematiky sa vnieslo viacero nepresností, ktoré však už v súčasnosti treba považovať za vyjasnené.¹⁹ Spôsobilo to nielen nezachovanie vlastných písomností mesta pred rokom 1681, ale aj fakt, že mesto, najmä v rokoch 1550 až 1670, bolo devastované vojenskými oddielmi cisárskej a osmanskej armády a viaceré sakrálne objekty zanikli ešte v priebehu 16. a 17. stor. Jednoznačná bola doposiaľ iba lokalizácia dvoch kostolov vo výsadnom meste – pôvodného sv. Michala na Vršku, ktorý bol postavený zrejme už v 9. stor. a zanikol na prelome 16. a 17. stor. (stál na mieste dnešnej Kaplnky sv. Michala postavenej v roku 1739) a Kostola sv. Jakuba, mestského kostola, vybudovaného zrejme v polovici 13. stor. nitrianskymi mešťanmi a zbúraného na konci 18. stor. (jeho veža bola zbúraná až v roku 1880; fungovala ako mestská veža a zvonica), ktorý stál na dnešnom Svätoplukovom námestí (medzi divadlom a starým mestským domom). Najväčšie nejasnosti spôsobovala lokalizácia františkánskeho Kláštora Panny Márie, jej vzťah s Kostolom Panny Márie na Kalvárii, a tiež otázka zasvätenia archeológmi predpokladaného kostola na Vršku z 9. stor. (bližšie neznámeho patrocínia), predchodcu dnešného barokového Kostola sv. Ladislava z prvej polovice 18. stor., ktorý býval najčastejšie stotožňovaný práve s Kostolom Panny Márie. Náš historický výskum realizovaný v roku 2018 jasne preukázal, že Kostol Panny Márie a predpokladaný kostol pod dnešným Kostolom sv. Ladislava sú dve odlišné sakrálne stavby. Archeológmi predpokladaný kostol na Vršku pri Kostole sv. Ladislava treba identifikovať jednoznačne ako Kostol sv. Ondreja.

Doterajšia historiografia tento kostol a jeho postavenie v stredovekých dejinách mesta opomínala. Prvá syntéza dejín Nitry z roku 1977 Kostol sv. Ondreja vôbec nespomína (hovorí len o Jakobovi, Michalovi a Panně Márii, ktorú však nesprávne stotožňuje s Kostolom Nanebovstúpenia Panny Márie na Kalvárii). V poslednom spracovaní dejín Nitry v roku 1998 a opakovane aj v lexikografickom spracovaní stredovekých dejín Nitry z roku 2010 bol ondrejský kostol opäť úplne opomenutý a doslova vynechaný z dejín mesta (hovorí sa iba o sv. Jakobovi, Panně Márii a Michalovi, ktorý je nesprávne nazývaný aj Mikulášom; navyše františkánsky Kostol Panny Márie je lokalizovaný na miesto polohy v publikácii neznámeho Kostola sv. Ondreja). V edícii listiny z roku 1341, publikovanej v roku 1924, sa síce uvádza Kostol sv. Mikuláša, takýto kostol však v Nitre nikdy nestál. Ide zjavne o omyl pisára vyššie citovanej listiny (alebo editora), ktorý tak chybné zapísal Kostol sv. Michala, čo napokon vyplýva aj z historických súvislostí. Bádateľia doteraz do polohy Kostola sv. Ondreja umiestňovali františkánsky Kláštor Panny Márie, ktorý však stál na úplne inom mieste, dokonca mimo mestského opevnenia.²⁰ Pritom patrocínium tejto sakrálnej stavby nielenže do 18. stor. zachoval názov Ulice sv. Ondreja (dnešná Piaristická ulica) vo výsadnom Dolnom meste, na ktorej dlho, až do konca 18. stor. existoval aj cintorín sv. Ondreja, ale aj doposiaľ nepovšimnu-

¹⁸ Keresteš 2018, 115–118.

¹⁹ Najnovšie k topografii mesta Keresteš 2018, 103–113.

²⁰ K nepresným lokalizáciám napr. Baxa/Maříková-Kubková 2017, 76; Fusek/Zemene 1998, 161, 173, 175; Lukačka/Štefánik 2010, 289; Marsina 1977, 36; Mencl 1937, 355; Ruttkay, A. 1996, 490; Ruttkayová/Ruttkay, M. 2007, 166.

tá a pri výskume dejín mesta opomenutá písomná správa o tomto kostole z roku 1301²¹, ktorá ho jasne identifikuje ako Kostol sv. Ondreja (*ad ecclesiam Beati Andree apostoli*). Z dokumentu, t. j. majetkovej delby medzi šľachticmi z Pároviev, vyplýva, že kostol susedil s Párovcami a existovala za ním priekopa (*magnum fossatum*), ktorá bola súčasťou opevnenia mesta, čo vylučuje akékoľvek iné umiestnenie kostola v rámci priestoru výsadného mesta. Táto správa je zároveň jedinou písomnou správou o ondrejskom kostole zo stredoveku. Ondrejský kostol, ktorý bol postavený zrejme už v 9. stor. ako opevnený hradiskový kostol hradiska na Vršku, inkorporovaného v roku 1248 do etablovaného výsadného mesta, zachytáva potom už iba vojenská skica mesta od anonymného autora talianskeho pôvodu z roku 1562. Krátko na to bol zbúraný (zrejme cisárskou armádou), ako to dokladá práve uvedená vojenská skica mesta s krátkou, taliansky písanou inštrukciou o potrebe zbúrania kostolov v Dolnom meste zo strategických dôvodov. Keďže na nasledovnej vedute mesta z roku 1578 už Kostol sv. Ondreja nefiguruje (na rozdiel od Kostola sv. Michala, ktorý nakoniec spustol až o takmer polstoročie neskôr), je zjavné, že v zmysle vojenskej inštrukcie musel byť niekedy v rokoch 1562 až 1578 zničený.

Najviac nezodpovedaných otázok je spojených s už spomenutým františkánskym kláštorom a Kostolom Panny Márie. Jeho poloha sa kládla najčastejšie len do polohy Na vršku, prípadne býval umiestňovaný pod Kostol sv. Michala alebo do priestoru dnešného Kostola sv. Ladislava, kde však stál Kostol sv. Ondreja. Kláštor bol založený františkánmi niekedy v rokoch 1230 až 1247 na samotnom okraji výsadného mesta. Doložený je už v metácii mesta v roku 1248, a hoci sa v nej priamo uvádza, že hranica mesta viedla „*medzi Kostolom Panny Márie a Kostolom sv. Michala*“, bádatelia zaoberajúci sa dejinami Nitry, situovali kláštor do areálu opevneného Dolného mesta a do rôznych polôh v rámci neho, čo znenie metácie z roku 1248 vylučuje. Františkáni ako mendikatívna rehoľa sa usádzali na okraji miest, pri hradbách, a tak to bolo aj v Nitre: uvedená metácia naznačuje, že to bolo pri opevnení výsadného mesta v miestach, kde sa doň od Pároviev vstupovalo cez jednu z mestských brán (išlo o pracovne zvanú tzv. Dolnú bránu).

V správach z 15. a 16. stor. sa poloha kláštora jasne identifikovala ako „*mimo opevnenia*“ (*extra muros; extra civitatem Nitriensem; monasterium extra moenia et muros civitatis*). Ku františkánskemu kláštoru patrili na rieke Nitre aj mlyn zvaný Mníšsky (*Mola Monachorum, Baráti malom*), doložený od začiatku 15. stor., ktorý ležal na opačnom konci mesta (na konci dnešnej Mlynskej ulice). V tomto mlyne mali povolené mlieť aj mešťania Dolného mesta a fakticky bol v ich prenájme.²² Tým, že bol kláštor mimo opevnenia, pred hradbami, ako prvý podľahol spomedzi sakrálnych objektov mesta počas vojenských útokov na mesto skaze. V staršej aj novej literatúre sa síce tvrdí, že bol zničený v roku 1552 alebo 1558, to však nie je korektné. Objekt kláštora stál v meste ešte v roku 1562, keď ho neznámy vojak talianskeho pôvodu zachytil s Kostolmi sv. Ondreja i Michala na už spomenutej vojenskej skici mesta, na ktorej ku kláštoru pripísal text v taliančine: „*Toto tu dole je neobývaný kláštor. Z tohto kláštora sa dá dostať do hradu a v meste Nitre sa dá urobiť veľká škoda. Bude treba ho celý zbúrať a taktiež obidva tieto kostoly, čo sú na kopci [tu ide o Kostol sv. Ondreja a Kostol sv. Michala – pozn. autora]. Nepriateľ by sa tam mohol vnútri opevniť a ovládať celé okolie a nikto by už nemohol mať z Nitry úžitok*“.²³

V roku 1578 panovník Rudolf II. potvrdil koncesiu z roku 1558 na užívanie majetkov mníchmi opusteného kláštora františkánmi z Bratislavy, z čoho sa dá usúdiť, že kláštor krátko pred rokom 1578 definitívne zanikol. Prvý doklad o objekte kláštora ako o ruine je z roku 1592, keď sa uskutočnilo z podnetu provinciála rádu vyšetrovanie o jeho majetkoch. Kláštor teda nezničili Turci v rokoch 1552 alebo 1558, ako sa mylne tvrdilo, ale z vojenských strategických dôvodov cisárske vojská až niekedy medzi rokmi 1562–1592. Jeho polohu, a to dosť verne, zachytáva veduta Nitry podľa predlohy z roku 1578 (zobrazujúcej o niečo starší stav pred rokom 1562). Kláštor s kostolom (označený ako *Ecclesia B. M. V. et Conv. FF.*) bol na nej zakreslený na úplnom okraji mesta v tesnej blízkosti Kostola sv. Michala. Na základe historických a topografických súvislostí môžeme lokalizovať polohu kláštora do Mníšskej ulice (*Platea Monachorum, Baráti utca*), neskôr nazývanej Peklová ulica a po roku 1918 ulicou Na Andrášku. Táto ulica zanikla výstavbou modernej Nitry, nachádzala sa medzi dnešnou ulicou J. Wuruma a Mariánskou a ústila od Ďurkovej ulice ku Kostolu sv. Michala. Mníšsku ulicu s Mníšskym mlynom (*Baráti malom*) patriacim pôvodne kláštoru odkúpil za 2200 zlatých nitriansky biskup Ján Telegdy (1619–1644), ktorý ju následne v roku 1628 daroval Nitrianskej kapitule. Výborný, no v dejinách Nitry opomínaný znalec

²¹ RDSI I, 43, 44, č. 35.

²² K mlynu *Keresteš* 2018, 96–98.

²³ Originál v Kriegsarchiv Wien, Abt. Kartensammlung, sign. Glh. 447-5 a Abt. Feldakten, sign. 1562, 8.2; publikovaný *Fojtik* 1977, *Fusek/Zemene* 1998; nikto však nepreložil a neinterpretoval taliansky text; za preloženie textu ďakujeme ThLic. Martinovi Božanskému, PhD.

dejín mesta, cirkevný historik Gábor Czeiczal sa už v roku 1900 dokonca pokúsil vo svojich prácach určiť polohu zaniknutého kláštora, ktorú je podľa nás potrebné akceptovať.²⁴

Podľa jeho mienky sa nachádzal priamo na rohu Ďurkovej a Peklovej ulice, v areáli kapitulskej Mníšskej pivnice ľudovo zvanej K Veľkému pecku (podľa neho išlo o dom s vtedajším popisným číslom 23). Z toho by vyplývalo, že objekt kláštora sa nachádzal približne na mieste panelákového obytného domu oproti dnešnému nákupnému stredisku Lidl v Párovciach. Na konci stredoveku vznikol v Nitre napokon ešte jeden sakrálny objekt, Kostol Panny Márie, ktorý vznikol dosť excentricky od vlastného mesta, na vrchu Kalvária, vzdialenom od jeho stredu asi 5 km, nazývanom v stredoveku maďarsky *Kövesd* – Kamenec (1523, 1526) alebo aj *Mons viridi campi* – Zelený vrch (1506). Kostol vcelku nekriticky býva datovaný už do 13. alebo 14. stor., keďže sa mu prisudzuje správa o Kostole Panny Márie v Nitre zo súpisu pápežských desiatok z rokov 1332–1337 (túto správu treba jednoznačne vzťahovať na spomenutý františkánsky Kláštor Panny Márie a nie na Kostol Panny Márie na Kalvárii).

Prvá hodnoverná správa o Kostole Panny Márie na Kalvárii pochádza až z roku 1506 (*ecclesiam Beatissimae Virginis Mariae in monte Viridis campi extra civitatem Nitriensem adjacentem fundatam*). Kostol Panny Márie na Kalvárii bol postavený najneskôr v druhej polovici alebo v závere 15. stor.²⁵ Toto datovanie najnovšie potvrdzuje aj stavebno-archeologický výskum súčasného objektu kostola, ktorý po spustnutí v 17. stor. prešiel radikálnou prestavbou a rozšírením v ničom už nepripomínajúcu jeho neskorogotickú podobu. V mladších správach sa tento kostol označuje aj ako „mimo mesta ležiaci Kostol Panny Márie“. Domnievame sa, že jeho vznik súvisí s nejakým bližšie neznámym sakrálnym motívom, možno zázrakom (zjavením), ktorý sa na tamojšom mieste udial niekedy v druhej polovici 15. stor. Iba takáto výnimočná udalosť by mohla legitimovať na konci stredoveku vznik ďalšieho rovnakého patrocínia na území teritória mesta.

PROBLEMATIKA MESTSKÉHO OPEVNENIA

Problematika hradieb tiež patrí medzi málo preskúmané oblasti urbánnych dejín Nitry. Výsadné Dolné mesto patrilo medzi najstaršie slovenské mestá s vlastným opevnením. Domnievame sa, že k ich výstavbe došlo už krátko pri získaní výsad v roku 1248 s cieľom vymedziť výsadné mesto od ostatných častí širšieho suburbia (Pároviec a ulíc patriacich biskupstvu a kapitule) a sceliť ho, keďže vzniklo z troch častí (hradisko na Vršku pri Kostole sv. Ondreja, osídlenie pri Kostole sv. Michala a osídlenie hostov s Kostolom sv. Jakuba). V čase získania mestských výsad v roku 1248 patrilo výsadné mesto k našim ekonomicky najsilnejším mestám, na rozdiel od ostatných, ktoré sa ešte len právne a urbanisticky formovali a jeho mešania boli zaiste natoľko silní, že už do konca 13. stor. mestské opevnenie aj vybudovali. V rozsudku majetkovej delby pozemkov opustenej kúrie medzi šľachticmi z Pároviec z roku 1301, existujúcich v tesnom susedstve výsadného suburbia, sa už spomína v rozhraničení sporného majetku veľká priekopa (*magnum fossatum*), pod ktorou treba rozumieť už vtedy existujúcu priekopu pred opevnením mesta (v časti zvanej Palánok). Nové mestské opevnenie zrejme využilo z východnej a juhovýchodnej strany staršie (veľkomoravské) opevnenie hradiska na Vršku, ktorého priebeh zrejme sčasti prevzalo. Vo výsadnom meste došlo podľa všetkého k výstavbe palankového opevnenia doplneného o kamenné veže a vstupné brány. Mestské opevnenie sa už priamo spomína na začiatku 14. stor., keď v dvoch vlnách v rokoch 1313 a 1317 hrad a výsadné mesto dobyl, následne vypálil a značne deštruoval magister Šimon z rodu Kačič, veliteľ Matúša Čáka. Vo výpočte škôd nitrianskeho biskupa Jána z roku 1318 sa už priamo uvádza jedna z mestských brán (*porta*), ale aj informácia, že Čákovci „vypálili opevnenie a jeho veže zvalili a demolovali“.

Ako dokladajú mladšie pramene, mestské opevnenie existovalo kontinuálne počas celého stredoveku a aj neskôr. Hovoria o tom doklady z rokov 1421–1558, situujúce objekty vo výsadnom meste *extra muros* (1402), *extra murum civitatis, foris murum predictae civitatis nostre Nitriensis* (1421), *extra muros* (1441), *intra muros* (1507), *extra moenia et muros civitatis* (1558) atď. Do výsadného mesta sa vchádzalo podľa nášho výskumu tromi bránami. Najdôležitejšou bola južná (dolná) brána, nazývaná Turecká (*Török kapu*), ktorou sa do mesta vchádzalo od Nových Zámkov. Táto brána stála až do roku 1859, keď ako posledný relikt mestského opevnenia bola zbúraná (stála približne v mieste dnešnej hlavnej svetelnej križovatke v centre mesta pri Mlynoch). Druhou bola brána, ktorá existovala na vstupe do mesta od Pároviec na dnešnej Mariánskej ulici,

²⁴ Czeiczal 1900, 49; 1911, 14, 15.

²⁵ Keresteš 2018, 111, 112.

v jej tesnom susedstve vznikol v prvej polovici 13. stor. aj františkánsky Kláštor Panny Márie. Jej názov nepoznáme, no pravdepodobne ide o neznámu bránu nazývanú Dolná brána (*Alsó kapu*), doloženú v roku 1691 (paralelne sa spomína s Tureckou bránou). Poloha tretej brány sa dá zatiaľ určiť iba hypoteticky – išlo o bránu, do ktorej sa vstupovalo do výsadného mesta zo severu (od Mostnej ulice), pričom analogicky sa zrejme mohla nazývať Hornou bránou (*Felső kapu*).

Opevnenie po prvýkrát opisuje turecký cestovateľ Evlia Čelebi v rokoch 1660–1664, ktorý tiež uviedol, že toto opevnenie mesta malo sedem bástí na každú stranu a tri veľké brány, ktorými mohli do mesta prechádzať aj vozy. Do každej z brán sa dalo dostať drevenými mostami cez vodnú priekopu.²⁶ Písomné správy z druhej polovice 17. stor. naznačujú, že udržiavanie palankového opevnenia bolo pre Dolné mesto (aj Nitriansku župu, s ktorou v tomto smere spolupracovala) náročné. Na viacerých miestach bývala palanka permanentne poškodená požiarom a bolo ju potrebné často opravovať. Význam stratila po odchode Turkov a vojenskej posádky. Posledný raz sa spomína v roku 1703, krátko na to bola zbúraná. Z opevnenia zostala iba Turecká brána asanovaná v roku 1859 a priekopa, ktorej priebeh zachytávala ešte katastrálna mapa z roku 1906. Prebiehala cez Palánok, Číneš a Ulicu u Tureckej brány.

PROFÁNNA ARCHITEKTÚRA

Problematika profánnej architektúry vo výsadnom, opevnenom Dolnom meste doposiaľ nebola komplexnejšie spracovaná, aj vzhľadom k absencii relevantných archeologických a historických dokladov. Je to spôsobené skutočnosťou, že až do konca 17. stor. sa nezachoval v meste žiadny reprezentant pôvodných stredovekých a ranonovovekých kamenných architektúr. Mesto bolo od konca 17. stor., po fatálnom požiarí v roku 1679, nanovo vybudované, a neskôr podstatná časť domov prebudovaná súmerne s intenzívnym hospodárskym a spoločenským rozvojom mesta a novými estetickými nárokmi jeho obyvateľov. Podstatná časť historického jadra mesta bola necitlivo vybúraná v 60. až 70. rokoch 20. stor., takže z jeho historickej zástavby meštianskej architektúry zostalo len torzo, sotva tretina. Navyše archeologické a pamiatkové výskumy stredovekej a ranonovovekej architektúry Dolného mesta sú zatiaľ len torzovité. Zachované veduty mesta z druhej polovice 16. a 17. stor. nemôžu byť smerodajným výpovedným prameňom pre charakteristiku zástavby mesta, zachytávajú ho totiž práve v období jeho deštrukcie počas vojen a vypovedajú skôr o jeho preriedenej, deštruovanej zástavbe. Archeologické nálezy z celej plochy výsadného Dolného mesta dokladajú jeho kontinuitu osídlenia od 9. stor. s intenzívnym, neustálym prevrstvovaním osídlenia do mohutnej stredovekej kultúrnej vrstvy 13. až 15. stor.²⁷

Formujúca sa stabilná parcelácia v Dolnom meste, ktorú môžeme očakávať od 13. stor., sa rozšírila na úkor veľkých cintorínov existujúcich pri Kostole sv. Michala (s presahom do Kupeckej a Farskej ulice) a Kostole sv. Ondreja na Vříšku (zasahujúcim do dnešnej Školskej ulice); v tom období dochádza aj k výraznému planírovaniu svahu Vříšku v priestore Kupeckej ulice, ktorej cieľom bolo znížiť strminu svahu. Na základe zatiaľ len torzovitých archeologických prieskumov predpokladáme, že v Nitre došlo k začiatku procesu „skamenenia“ pôvodnej drevozemnej zástavby v priebehu 13. a 14. stor. (najstarší písomný doklad na kamenný dom v meste je z roku 1405), týkalo sa to však zaiste len úzkej elitnej vrstvy mešťanov. Doklady tejto architektúry z 13. až 15. stor. sú zatiaľ málo reprezentatívne a pre absenciu systematického výskumu Dolného mesta torzovité. Tieto najstaršie murované domy mali kamenné základy z lomového kameňa spájaného hlinou, neskôr od 14. a 15. stor. tehlovo-kamenné základy a tehlové múry nadzemných častí, viaceré aj pivnice z lomového kameňa.²⁸

Predpokladáme, že základnou stavebnou hmotou prevažnej časti meštianskych domov v Nitre bola (nepálená) tehla, najdostupnejší stavebný materiál v regióne. Časť domov na menej významných uliciach (Prievozská, Ulica sv. Ondreja) mohla byť drevená. Mimoriadne bohaté a kvalitne vyhotovené zachované nálezy neskorogotických kachlíc z 15. stor. z Mostnej ulice poukazujú na veľmi slušnú bytovú architektúru zámožnejších domácností v meste. Podľa údajov najstaršej zachovanej mestskej knihy Nitry z rokov 1681–1693 časť domov v Dolnom meste mala kamenné pivnice (spomínajú sa na ulici sv. Michala, na Trhovom námestí a Dlhej ulici).

²⁶ Karácson/Fodor 1985, 406.

²⁷ Ruttkay, A. 2006, 167, 168.

²⁸ Bednár 2000, 33, 34; Fottová 2004, 76, 77; Ruttkayová/Ruttkay, M. 2007, 165, 166; Samuel 1998, 147; 2008, 138–141.

Analýza majetkových transakcií v uvedenej knihe naznačuje, že v meste v tom čase existovalo ešte veľa spustnutých stavebných parciel, resp. stavebných pozemkov ako výsledok vojenskej deštrukcie mesta v rokoch 1550 až 1670. Rôzne ceny domov a stavebných parciel v jednotlivých uliciach Dolného mesta, ktoré boli predmetom majetkových transakcií evidovaných v mestskej knihe, zároveň poukazujú na širokú škálu kvality a veľkostnej diferenciacie jednotlivých domov a zjavné striedanie prízemnej a náročnejšej jednopodlažnej zástavby. Potvrdzujú, že najdrahšie domy a stavebné parcely sa nachádzali na hlavných tepnách mesta (na Trhovom námestí, Dlhej ulici a Uliciach sv. Jakuba a sv. Michala) obývaných elitnými rodmi. Najdrahšie domy vo výsadnom meste vlastnili najmä šľachtici a najbohatší mešťania (ich cena sa pohybovala na konci 17. stor. od 70 do 200 zlatých). Ceny týchto domov naznačujú, že v prevažnej miere išlo zrejme o prízemné murované domy zrejme z tehál alebo nepálených tehál, domy v cenách okolo 200 zlatých mohli byť už murované a jednopodlažné, bolo ich však málo.

Budovanie prízemných budov v meste súviselo zrejme s protipožiarnymi opatreniami, najmä po fatálnom požiari mesta v roku 1679. Vypelost výsadného Dolného mesta, spredmetnená v jeho právnom postavení, vypelosti jeho mestskej správy, silnom povedomí jeho mešťanstva a jeho odbojnosti proti porušovaniu mestských výsad a v konečnom dôsledku aj prítomnosť opevnenia mesta s mestskými bránami sa museli pretaviť od 13. stor. do vyspelejšej formy profánnej architektúry (murovanej) a usporiadaného urbanizmu mesta. Podľa všetkého v zástavbe mesta prevažovali prízemné meštianske domy z tehly a nepálenej tehly, na hlavných uliciach prevrstvené aj prízemnými domami z kameňa. Tieto domy síce neboli také okázalé a výstavné, ako v najbohatších kráľovských mestách, ale zaiste nemožno hovoriť o Nitre ako o „drevenom“ meste. Prvý zachovaný súpis stavebných štruktúr domov Dolného mesta z roku 1789 evidoval v meste 40 domov postavených z kameňa alebo pálených tehál a 266 zo surovej tehly, škridlu malo 57 domov. Treba však brať do úvahy, že tento stav predstavoval domy postavené v meste po jeho obnove od konca 17. stor. a nemusel odrážať stav 13. až 16. stor. Je zrejme, že tento, zatiaľ len načrtnutý obraz o staršej profánnej architektúre Dolného mesta, budú musieť priniesť v budúcnosti ďalšie archeologické a pamiatkové výskumy.

ZÁVER

Záverom možno konštatovať, že novšie výskumy doplnili a spresnili doterajšie poznatky z urbánnych dejín mesta, najmä pokiaľ ide o spresnenie formovania mesta, vývoja jej mestskej správy, topografie vrátane lokalizácie niektorých sakrálnych stavieb, veľkosti i právneho postavenia mesta, najmä v období 16. až 17. stor. Možno konštatovať, že Nitra, aj ako sídlo biskupstva a župy, napriek prežívanému pustošeniu v rokoch 1550 až 1670, patrila ako zemepanské mesto medzi naše najvýznamnejšie výsadné mestá s osobitým postavením slobodného mesta (*libera civitas*).

LITERATÚRA

- | | |
|----------------------------|---|
| Czeizel 1900 | G. Czeizel: <i>Nyitra multja és Nyitravármegyei monografia</i> . Nitra 1900. |
| Czeizel 1911 | G. Czeizel: <i>A szentferencrendiek Nyitrán</i> . Nitra 1911. |
| Fojtík 1977 | J. Fojtík (ed.): <i>Nitra</i> . Bratislava 1977. |
| Fusek/Zemene 1998 | G. Fusek/M. Zemene (zost.): <i>Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť</i> . Nitra 1998. |
| Bednár 2000 | P. Bednár: Výskum v Nitre na ulici Pri synagóge. <i>AVANS 2000</i> , 2001, 33, 34. |
| Fottová 2004 | E. Fottová: Záchraný výskum v Nitre-Starom meste. <i>AVANS 2004</i> , 2006, 76, 77. |
| Baxa/Maříková-Kubková 2017 | P. Baxa/J. Maříková-Kubková a kolektív: <i>Dedičstvo Karola Veľkého. The Legacy of Charlemagne. Sprievodca výstavou</i> . Bratislava – Praha 2017. |
| Karácsoni/Fodor 1985 | I. Karácsoni/P. Fodor: <i>Evlia Cselebi török világutazó Magyarországi utazásai 1660–1664</i> . Budapest 1985. |
| Keresteš 2014 | P. Keresteš: Starý Tekov. Príspevok k sídelnému vývoju mesta. <i>Litteris ac moribus. Studia historica Tyrnaviensia</i> 16, 2014, 267–296. |
| Keresteš 2017 | P. Keresteš: K lokalizácii zaniknutých stredovekých sídlisk na Dolnej Nitre (Búš, Čechy, Čierna, Etejovce, Lutov, Pieščany, Tepličany). In: E. Benková/M. Púčík (zost.): <i>Ingenii laus. Zborník štúdií venovaný jubiliujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkoví, CSc.</i> Bratislava 2017, 165, 166. |

- Keresteš 2018 P. Keresteš: *Najstaršia mestská kniha Nitry 1681–1693. Edícia mestskej knihy so štúdiami k starším dejinám mesta*. Nitra 2018.
- Kubinyi 1965 A. Kubinyi: A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdeseihez. *Századok* 99/3, 1965, 519, 520.
- Ladányi 1980 E. Ladányi: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 3, 1980, 450–477.
- Lukačka/Štefánik 2010 J. Lukačka/M. Štefánik a kolektív: *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava 2010, 283–293.
- Marsina 1977 R. Marsina: Nitra vo včasnem a vrcholnom stredoveku. In: *Fojtík* 1977, 27–41.
- Marsina 2002 R. Marsina (zost.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 2002.
- Mencl 1937 V. Mencl: *Stredoveká architektúra na Slovensku. Kniha prvá*. Praha – Prešov 1937.
- Pálmány 1995 B. Pálmány: Szempontok a Magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Zs. Mikó (szerk.): *Mezőváros – kisváros*. Rendi társadalom – polgári társadalom 4. Debrecen 1995, 5–47.
- RDSI V. Sedlák: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I*. Bratislava 1980.
- Ruttkay, A. 1996 A. Ruttkay: Zur topographie von Nitra (Neutra) in 12.–14. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40, 1996, 488–499.
- Ruttkay, M. 2006 M. Ruttkay: Záchranný archeologický výskum v Nitre na Mlynskej ulici. *AVANS* 2004, 2006, 167, 168.
- Ruttkayová/Ruttkay, M. 1997 J. Ruttkayová/M. Ruttkay: Výsledky výskumu v Nitre-Starom meste v r. 1994. *Archeologia historica* 22, 1997, 103–114.
- Ruttkayová/Ruttkay, M. 2007 J. Ruttkayová/M. Ruttkay: Záchranný archeologický výskum na Školskej ulici v Nitre. *AVANS* 2007, 2009, 165, 166.
- Samuel 1998 M. Samuel: Záchranný výskum v areáli Starého mesta. *AVANS* 1998, 2000, 147.
- Samuel 2008 M. Samuel: Ďalší záchranný výskum na Mostnej ulici v Nitre. *AVANS* 2006, 2008, 138–141.
- Uličný 2002 F. Uličný: Nitra – mesto v 9.–12. storočí. In: R. Marsina (ed.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin 2002, 140–147.

LIBERA CIVITAS NITRIENSIS

Some notes on the urban history of the town of Nitra in the Middle Ages
and the Early Postmedieval period

Peter Keresteš

Summary

The objective of the article was to point to selected issues of urban history of the town of Nitra, where many unanswered questions still remain. This fact is caused by absence of relevant archive documents from the town's activity, as the town archives were destroyed by fires in 1553 and 1679. Only two documents issued by the town (1461, 1507) have been preserved from the medieval administrative operation of the town, which makes research of its medieval history much more difficult. It was also said about the more recent postmedieval archive of the town for a long time that it was completely destroyed in the recycling plant in the 1950s. Thus, the older history of Nitra has only been restored from various secondary sources. The previous attempts to restore urban history of the town in the Middle Ages and in the 16th–18th c. are, thus, incomplete and the current view of its administrative, social-economical, urbanistic and historical-topographical development is rather unclear. Luckily, the information about its destruction turned out to be wrong. A torso of the town archives of 11 running metres which has been preserved since 1632, including town minute books (since 1681), provides a new, previously unused information

base for the research of Nitra's history. We can say that more recent investigations of the town's history complemented and specified our previous knowledge of urban history of the town in the Middle Ages and mainly in the 16th–17th c. – also on the basis of the archive's source base – especially as for specification of formation of the medieval town, development of the town administration, topography including localization of some sacral buildings (Church of St. Andrew, Franciscan Monastery of the Virgin Mary), size and legal status. It can be stated that Nitra as the seat of the Diocese and the County as a landlord town belonged – despite the plundering in 1550–1670 – to our most important privileged towns with a specific status of a free town (*libera civitas*). With its size, it was one of the largest towns of the middle category and its town administration showed standards comparable with other important privileged towns.

PhDr. Peter Keresteš, PhD.
Štátny archív v Nitre
Novozámocká 273
SK – 951 12 Ivanka pri Nitre

METODIKA PRI OBNOVE NITRIANSKEHO HRADU

ZUZANA KOCHÁNKOVÁ

Methodology of restoration of the Nitra Castle. The article chronologically summarizes remarkable restorations at the Nitra Castle since the 1930s. It describes the motivations leading to those restorations and having essential influence on the selected methodology of presentation as well as architectonic execution of this methodology. There are five considerable interferences in the castle's design: restoration of the St. Emmeram's Chapel, restoration of the Vazul Tower, casemates, area of the inner ditch, continued restoration of the St. Emmeram's Chapel and the interior of the cathedral. Finally, it sums up the final effect of these realizations.

Keywords: Nitra Castle, Cathedral, Dobroslava and Václav Mencl, development and methodology of restoration, analytical presentation.

Obnova pamiatok je dlhodobý a náročný proces. Pri rozsiahlych areáloch, akými sú aj hrady, to platí dvojnásobne. Príbehy obnovy hradov bývajú veľmi zaujímavé, plné rozhodnutí, ktoré nemenne ovplyvňujú vzhľad a pôsobenie pamiatky, hradu. Príbeh obnovy Nitrianskeho hradu sa začal odvíjať v 30. rokoch 20. stor. a v podstate pokračuje dodnes. Motiváciou začať obnovu a jej hnacím motorom bol fakt, že Nitra sa stala v roku 1928 dejiskom „Pribinových slávností“, kedy ubehlo 1100 rokov od posvätenia prvého kresťanského kostolíka na našom území. Na základe kanonických vizitácií biskupa Jozefa Wuruma z roku 1828 sa ujala hypotéza, že prvý kresťanský kostol (tzv. Pribinov kostolík) je archaicky pôsobiaci kaplnka, ktorá je súčasťou Katedrály sv. Emeráma na Nitrianskom hrade.

Stavebnohistorický vývoj Nitrianskeho hradu je veľmi bohatý. Na základe architektonicko-historických, reštaurátorských a archeologických výskumov realizovaných na tejto lokalite za posledných 30 rokov sa množstvo informácií o vývoji hradu spresnilo. Najstaršia stojaca konštrukcia na hrade je podzemná časť južnej obvodovej steny katedrály pochádzajúca z prvej polovice 11 stor. Kaplnka je datovaná (pred 30. rokmi 20. stor. považovanej za Pribinov kostolík) do obdobia prelomu 12. a 13. stor. do neskoro románskeho slohu. Čulý stavebný ruch zanechal na hrade významné stopy v podobe všetkých slohových etáp až po konštrukcie z 19. stor.. Archeologickým výskumom boli taktiež nájdené konštrukcie opevnenia z 9. stor. (veľkomoravský drevozemný val s kamennými murovanými lícami valu, hradby).¹

ZAČIATOK OBNOVY HRADU – KAPLNKA KATEDRÁLY SV. EMERÁMA²

1931–1933

Myšlienku Pribinovo kostola živenú ústnou tradíciou bolo potrebné potvrdiť, preto prípravný výbor Pribinových slávností objednal výskum na Nitrianskom hrade. Výskum ukončený v roku 1931 ukázal, že kaplnka je oproti predpokladom výraznejšie mladšia stavba. Priamo v kaplnke ani jej tesnom okolí neboli nájdené žiadne veľkomoravské murivá, hroby či hnutelné nálezy.

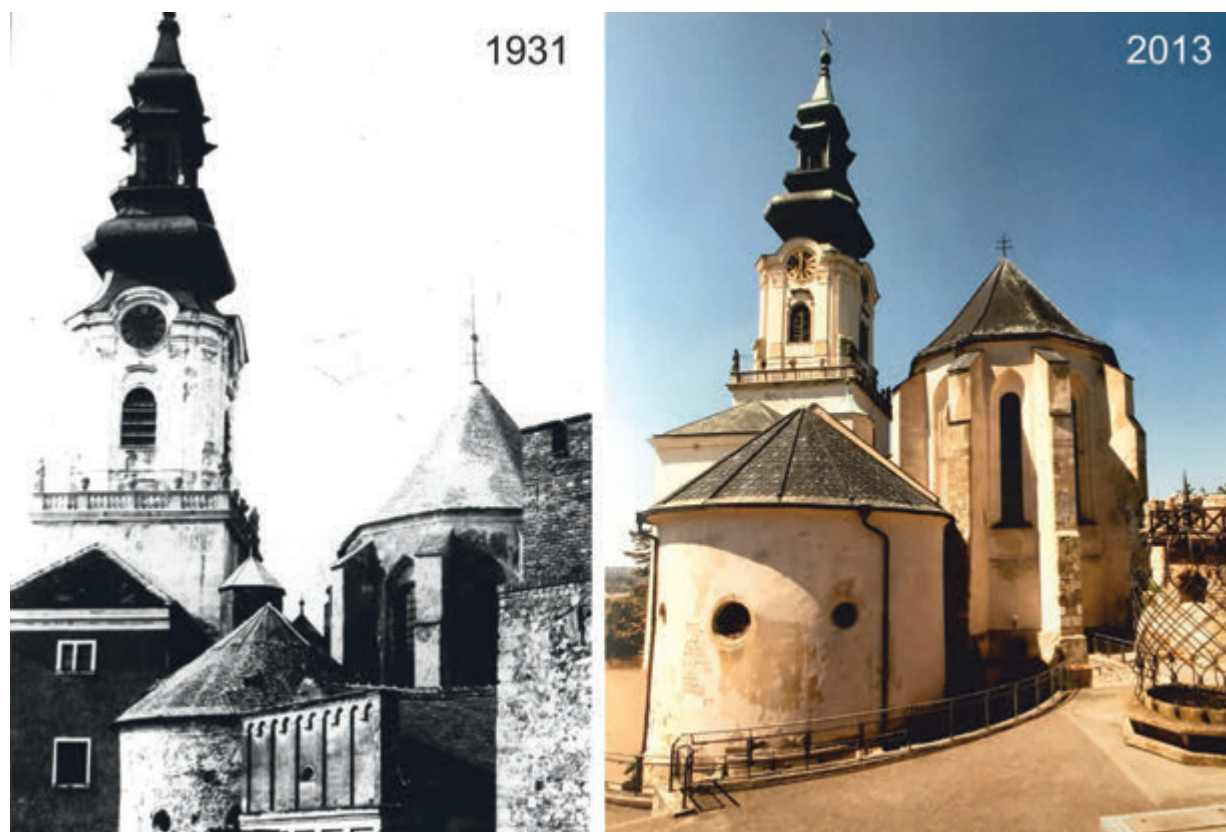
V auguste 1931 boli na záverečnej komisii k výskumu sformulované prvé metodické postuláty k obnove. Následne bol v októbri 1931 manželmi Menclovcami vypracovaný prvý projekt. Dá sa povedať, že analytický prístup v projekte prevažuje nad syntetickým. Vstup novej vrstvy sa realizoval iba vo

¹ Judák 2011.

² Buday 2013.



Obr. 1. Nitra, hrad. Kaplnka pred obnovou s režným murivom – románskym kamenným koádrovým a gotickým tehlovým. Po obnove zmena krytiny strechy, zmena štítu a sklonu strechy nad loďou kaplnky zamedzenie prístupu do otvoru malej vežičky, ako aj omietnutie tehlového muriva kaplnky (zdroj: Archív PÚ SR 1931; archív autora 2010).



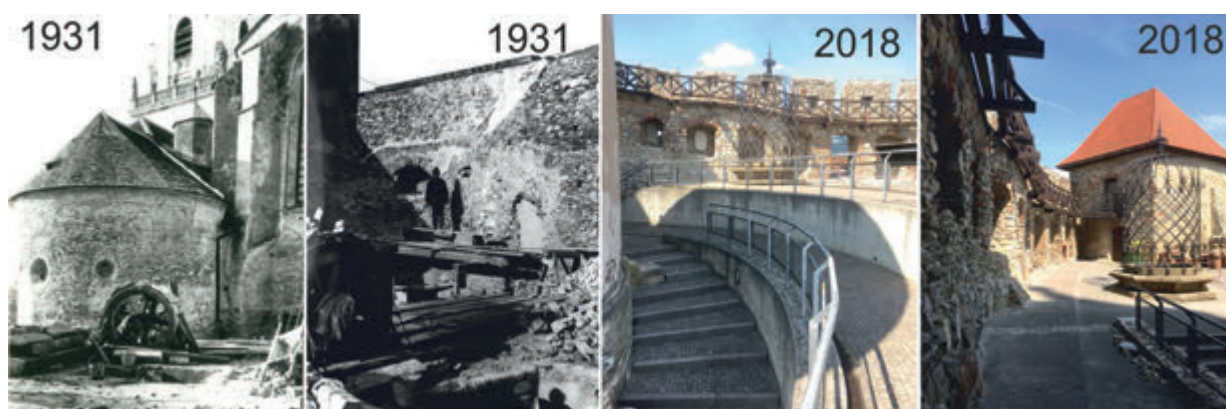
Obr. 2. Nitra, hrad. Horný hrad pred obnovou v 30. rokoch a v súčasnosti. Na fotke z roku 1931 je viditeľný tereziánsky objekt nad hradnou studňou, ktorý bol asanovaný (zdroj: Archív PÚ SR 1931; archív autora 2018).



Obr. 3. Nitra, hrad. Porovnanie interiéru kaplnky. Stav tesne po obnove 1933 vs. súčasný stav už s otvorením cezúry v západnej stene kaplnky (zdroj: Archív PÚ SR 1933; archív autora 2018).

forme detailov, a to dekoratívnych, výtvarných a umeleckoremeselných (vitráže, mreže, zábradlie, oltár). Podstatné bolo, že návrh odmietol zmeny architektúry a jej členenia. Analytické rozlišovanie starších a novších konštrukčných etáp kaplnky sa udialo na exteriérových fasádach, kde staršie kvádrové románske murivo malo ostať neomietnuté a mladšie tehlové murivá mali byť pokryté omietkou, farebne v tóne kamenných kvádrov (obr. 1). Prechody medzi neomietanými kvádrmi a omietkou mali byť mäkké. Interiér mal byť tiež omietnutý základnou krémovožltou vápennou omietkou. Na severnej aj južnej stene kaplnky boli nájdené sedílie. Menclovci neodporučili rekonštruovať sedílie na južnej stene, ale vzhľadom na mieru zachovania ich navrhli naznačiť kontúrami v omietke. Nová výplň vstupného portálu do kaplnky mala byť drevená so štvorcovým zaskleným otvorom s mriežkou. V osi kaplnky mal stáť oltár obložený travertínom. Hroby nájdené archeologickým výskumom mali byť prezentované *in situ* – prekryté železobetónovou doskou a priamo prístupné. Úroveň železobetónovej dosky mala byť umiestnená na niveletu románskeho terénu a mala siahť od východného múru sakristie až po prvý oporný pilier apsidy kaplnky.

Výrazným zlomom v obnove bolo asanovanie „objektu nad hradnou studňou“ tajne, bez súhlasu Štátneho referátu na ochranu pamiatok, koncom októbra 1931. Prvý náčrt v projekte Menclovcov s týmto objektom nepočítal. Pred asanáciou bol pristavaný k apside kaplnky (obr. 2). Dá sa dedukovať, že vzhľadom na jeho mladší vek bol vyhodnotený ako menej hodnotný a prekážajúci vyzneniu historického vzhľadu



Obr. 4. Nitra, hrad. Priestor za apsidou kaplnky po asanácii objektu nad hradnou studňou (1931). Je viditeľné zariadenie na čerpanie vody. Je možné porovnať s úpravami nivolety v okolí po roku 2000. Terénne úpravy z obnovy z 30. rokov boli korigované a neskôr ešte upravované. ŽB platňa pokrývajúca a sprístupňujúca hroby v okolí kaplnky je dnes prekrytá ďalšími terénnymi úpravami (zdroj: Archív PÚ SR 1931; archív autora 2018).



Obr. 5. Nitra, hrad. Stav okolo kaplnky pred obnovou, tesne po obnove a v súčasnosti. Na snímke z roku 1933 je viditeľná ŽB platňa zakrývajúca a sprístupňujúca hroby. Taktiež sú viditeľné zmeny objektovej skladby spôsobené postupnými obnovami hradu (zdroj: Archív PÚ SR 1931, 1933; archív autora 2010).



Obr. 6. Nitra, hrad. Vazulova veža pred obnovou a po obnove (zdroj: Archív PÚ SR 1989; archív autora 2018).

kaplnky (ktorá mala byť prioritne prezentovaná solitérne ako samostatne stojaci „Pribinov kostolík“; idea, ktorej sa Biskupský úrad aj PVPS ťažko vzdávali). Neskôr však mali Menclovci v rozpracovanom projekte tento objekt zakreslený, obnovený a upravený. Romantický objekt mal získať nový vzhľad konvenujúci „modernistickému“ duchu doby. Staticky narušené západné a južné múry objektu mali byť rozobraté a nanovo postavené vo väčšej vzdialenosti od kaplnky.

Následne v roku 1932 prevzal projekt obnovy kaplnky architekt M. M. Harminc. Tento projekt v mnohom rešpektoval projekt manželov Menclovcov, ale v niektorých svojich návrhoch bol radikálny. Išlo najmä o návrat výrazu kaplnky do jej fiktívneho pôvodného stavu (myšlienka Pribinovho kostola) prebúraním západnej steny lode kaplnky a jej spojením s južnou loďou Katedrály sv. Emeráma. Loď kaplnky mala byť sprístupnená širokým schodiskom a oltár Snímania z kríža (umiestnený na tejto stene zo strany lode kostola katedrály) mal byť rozobratý a presunutý inam. Na rozdiel od projektu Menclovcov mal v pláne nechať vymalovať interiér kaplnky freskami v štýle „byzantsko-románskej strnulosti“. Najmä zámer prebúrať západnú stenu bol odmietnutý Štátnym referátom ochrany pamiatok. Na spoločnom rokovaní v januári 1933 sa prebrali jednotlivé body návrhu obnovy a nakoniec sa takmer vo všetkých realizoval projekt podľa návrhu Menclovcov (obr. 3).

VAZULOVA VEŽA

1996–1998

Po prvej veľkej obnove na hrade sa až do konca tisícročia realizovali iba menšie údržbové práce, prípadne malé úpravy. Viditeľnou zmenou bola až obnova tzv. Vazulovej veže. Je to objekt, ktorý bol ešte do polovice 90. rokov 20. stor. z väčšej časti renesančný s neskoršími úpravami. V druhej polovici 19. stor. bola z veže odstránená strecha a nahradená tehlovou nadstavbou s cimburím. Po zbúraní objektu nad studňou (obr. 4) bol portál, ktorý slúžil ako vstup do tohto objektu, prenesený a sekundárne použitý ako vstupný portál do prízemí Vazulovej veže. Pôvodne však išlo o obrannú vežu, ktorá bola súčasťou renesančného hradbového systému hradu (16. stor.). Architekt I. Dráč navrhol obnovu s metodikou návratu veže a prislúchajúcej hradby do fortifikačnej podoby zo 16. stor. Znamenalo to odstránenie romantickej nadstavby z 19. stor., odstránenie portálu transferovaného v 30. rokoch ako aj presun vstupného otvoru v 2. N. P. veže do stredu dispozície a realizáciu drevenej ochodze na hradbe a rekonštrukciu strechy veže (obr. 5). Metodika však nebola úplná, nakoľko povrch múrov ostal rezný – zmiešané kamenno-tehlové murivo, bez omietok, ktoré pôvodne tvorili povrchovú úpravu veže (obr. 6).

KAZEMATA

2005–2006

„Archeologický výskum sa v priestore kazematy robil v rokoch 1990–1992. Okrem vrstiev z mladšej doby kamennej, staršej doby bronzovej a doby laténskej, mincí a keramiky sme odkryli aj 5 hrobov z 9.–10. storočia. ... najdôležitejším nálezom bola časť veľkomoravského valu, na tomto mieste sa nám podarilo prvýkrát datovať jeho výstavbu do 9. storočia. Val sme už poznali aj z východného nádvorja, len tam sme nemali možnosť presnejšie určiť obdobie výstavby.“³

P. Bednár

Na základe vysoko hodnotných nálezov z archeologického výskumu sa ich Biskupský úrad rozhodol prezentovať *in situ* priamo v tele barokovej kazematy (fortifikačný objekt v hrúbke opevnenia – bastiónu, určený na obranu delom). V rámci archeologického výskumu bola odstránená baroková podlaha až po nálezy z 9. stor., hroby pod podlahou a otlacky kolov konštrukcie obranného valu v stene kazematy, taktiež pod úrovňou podlahy. Projekt obnovy bol pripravený v roku 2005 kolektívom autorov pod vedením

³ Zdroj: <https://mynitra.sme.sk/c/5514986/kazemata-na-hrade-je-tento-rok-zatvorena.html#ixzz5UIfQuU5> [16. 10. 2018]



Obr. 7. Nitra, hrad. Porovnanie stavu interiéru kazematy po archeologickom výskume a po obnove (zdroj: Archív J. Gregorovej 2005; archív autora 2012).

architektky J. Gregorovej. V zmysle metodiky analytickej prezentácie starších vývojových etáp boli nálezy prezentované veľkoplošnou sondou z 9. stor. v barokovej kazemate. V úrovni barokovej nivelety podlahy kazematy bola navrhnutá sklenená lávka spájajúca vstup kazematy s delovou strieľňou. Pod sklenenou lávkou sa plnohodnotne prezentujú konzervované staršie vývojové etapy, nálezy (obr. 7). Znehodnotený interiérom kazematy bol korektívnymi úpravami obnovený. Odstránený bol celoplošný náter červenou farbou z tehlových konštrukcií klenby a záklenkov, odstránená cementové špárovka a vytvorená minimalistická podlaha v prístupovej chodbe ako aj osvetlenie interiéru a nálezov. Tie boli doplnené o informačný systém na sklenených tabuliach zohľadňujúci minimálne vizuálne narúšanie priestoru. Projekt bol realizovaný v roku 2006. Od vtedy je kazemata sprístupnená verejnosti.



Obr. 8. Nitra, hrad. Priestor vnútornej priekopy počas a po obnove – amfiteáter. (zdroj: archív autora).

PRIESTOR VNÚTORNEJ PRIEKOPY

2008–2010

Priestor Vnútornej priekopy predstavuje najväčší rozptylný priestor za vstupnou bránou do hradu. Taktiež je predpolím vstupu do kazematy. Autormi projektu jeho revitalizácie sú architekti I. Dráč a P. Majchrák. Priestor má slúžiť ako amfiteáter a súčasne ako spojovací komunikačný bod medzi horným hradom, priekopou a terasou nad bastiónovým opevnením. Amfiteáter bol navrhnutý ako minimalistický novotvar s miernym stupňovitým klesaním smerom ku obvodovej hradbe na východe. Na jednotlivé stupne boli umiestnené minimalistické lavičky. V prípade podujatia pódium pozostáva z montovanej konštrukcie. Celý priestor amfiteátra (obr. 8) zasiahol do priestoru priekopy minimálne. Za viditeľnejšie zásahy je možné považovať kovové konštrukcie schodiska spájajúce priekopu s horným hradom (novotvar), ako aj ochodzu (náznaková rekonštrukcia) spájajúcu horný hrad s terasou nad bastiónovým opevnením (obr. 9). Ochodza je z rovnakého materiálu ako schodisko, aj keď z metodického hľadiska ide o dve rôzne intervencie, a to nový prvok (schodisko) a reanimáciu zaniknutého prvku (ochodza). Nejde o prvú reanimáciu (rekonštrukciu?) ochodze na hrade. Podobná sa diala v 90. rokoch na hradbách horného hradu v súvislosti s obnovou Vazulovej veže, kde bola využitá materiálová aj tvarová rekonštrukcia originálu. Na hrade sa tak stretávame s dvoma rôznymi typmi prezentácie jedného typologického druhu, zaniknutej ochodze.

KATEDRÁLA SV. EMERÁMA A KAPLNKA – POKRAČOVANIE

2012–2014

V roku 2012 bola počas reštaurátorského výskumu v rámci obnovy Katedrály sv. Emeráma na stene deliacej kaplnku a katedrálu objavená freska z prvej polovice 14. storočia.

„Ten barokový kabát je tenký a prakticky kdekoľvek sme Ťukli, všade sme objavili pozostatky staršej architektúry, či výzdoby. Nie je však našim cieľom odstrániť barokovú výzdobu, pretože tá je dnes v katedrále dominantná a ona je vlastne nositeľkou tej umeleckej i historickej hodnoty,“ skonštatoval Plekanec. „Novoobjavenú fresku reštaurátori zdokumentujú a potom bude zrejme prekrytá.“ Podľa Plekanca však existuje možnosť, že by časť objavu mohla



Obr. 9. Nitra, hrad. Priestor vnútornej priekopy počas obnovy a po obnove – kovová ochodza na stene hradby (zdroj: archív autora).

vidieť aj verejnosť. „Pamiatkari zvažujú, že by sa spravila analytická sonda, v ktorej by bolo vidieť gotické rebro i časť fresky, ale či sa tieto plány zrealizujú, ešte nie je isté,“ dodal.⁴

Rozhodnutie nakoniec bolo prekvapivé. V rámci prezentovania staršej vývojovej etapy – stredovekej fresky za barokovým oltárom bolo prijaté rozhodnutie, ktorému sa v 30. rokoch pamiatkari snažili vyhnúť. Oltár snímania z križa, za ktorým sa nález nachádzal bol rozobratý a presunutý na západnú stenu lode katedrály (na miesto, kde bol oltár sv. Jána Nepomuckého). Ďalej boli objavené sedílie pokračujúce po severnej stene katedrály z kaplnky a taktiež gotické rebrá klenby s nábehmi v hrúbke deliacej steny. Tento nález rozhodol o pokračovaní v analytickej metóde prezentácie. Bola odstránená baroková výzdoba severnej steny, rekonštruované sedílie (rekonštrukcia s väčšou podrobnosťou detailu ako sedílie v kaplnke na druhej strane mladšej deliacej steny), prezentovaná gotická niveleta podlahy pred sedíliami prehĺbením podlahy približne 70 cm pred sedíliami. Tento výškový rozdiel je chránený zábradlím z číreho skla bez madla. Vymenená bola aj dverná výplň do kaplnky za bezrámové sklenené dvere. Deliacia stena bola rozobratá asi v hrúbke 30 cm od severnej steny dolnej lode katedrály. Takto vzniknutou cezúrou sa prepojil priestor kaplnky a lode, čím je prezentovaná gotická fasáda kaplnky a nájdené gotické klenbové rebro. Architektom projektu bol V. Šabík. Minimalistické vstupy nových zásahov mali nechať vyniesť hodnotné originály. Metodika analytickej prezentácie starších vývojových etáp na úkor mladších (nie nehodnotných) tu slávi svoj vrchol (obr. 10).

Medzi rokmi 2010 až 2018 boli na hrade realizované viaceré archeologické výskumy, ktorých nálezy boli prezentované. Ide najmä o staršie etapy opevnenia hradu, ktoré sú predložené tradične formou vyloženia na úrovni terénu. Tie však nie sú veľmi koncepčne poňaté najmä vzhľadom na materiály použité pri prezentácii. Nezodpovedajú ani pôvodnému materiálu, z ktorého bol nájdený múr postavený, prípadne nemajú ani jednotný materiál – čitateľnosť prezentácie rovnakého fenoménu (zaniknutého múru objektu, alebo hradby). Z väčších zásahov na hrade by sme ešte spomenuli realizáciu kópie barokového prístupového mostu na hrad. Originál bol zo statických dôvodov rozobratý. Kópia bola postavená z rovnakých materiálov (tehla a zmiešané kamenno-tehlové murivo). Nevhodnosť zvoleného spojiva, cementová malta, sa však ukazuje na výrazných vyvápňovaniach pod mostnými oblúkmi.

Výrazným vstupom súčasnej doby do hradnej zrastlice je realizácia kaviarne medzi rokmi 2012–2014 od architekta M. Šumichrasta. Minimalistická presklená a relatívne malá kaviareň je situovaná na terase pod bastiónom s kazematou. Je zasadená do terénu a z hradu nie je viditeľná. Strecha v úrovni terénu má

⁴ <http://www8.teraz.sk/regiony/restauratori-objavili-v-hradnej-katedr/25254-clanok.html> [16. 10. 2018]



Obr. 10. Nitra, hrad. Interiér južnej lode Katedrály sv. Emeráma pred obnovou a po obnove. Na pôvodnom mieste oltára Snímania z kríža v súčasnosti prezentovaná freska zo 14. stor. Analyticky prezentované sedílie na severnej stene lode (zdroj: archív autora).

úpravu drevenej terasy so zábradlím, svetlíky kaviarne slúžia ako lavičky. Je viditeľná len z niektorých pozícií v meste. Napriek tomu vyvolala v obci architektov a pamiatkarov rozporuplné názory.

Niektoré hrady majú koncepty obnovy celku. V 50. až 60. rokoch ich zvyčajne pripravoval architekt. A. Fiala. V súčasnosti mal koncept celku (rámcová metóda obnovy) Bratislavský hrad a pripravujú ho na Krásnej Hôrke, ako aj niektorých torzálne zachovaných hradoch obnovovaných občianskymi združeniami. Nitriansky hrad nikdy nič podobné vypracované nemal. Každá obnova bola samostatná, bez väčšej väzby na tú predchádzajúcu. V pamiatkarskej obci sa preto tradovalo, že Nitriansky hrad nie je prezentáciou vývoja hradu, ale prezentáciou vývoja názorov na metodiku prezentácie hradu. Čo sa vlastne stalo na viacerých hradoch na Slovensku. Po sumarizovaní jednotlivých čiastkových metodík realizovaných na hrade od 30. rokov môžeme prekvapivo konštatovať, že metodika je jednotná. Od prvých zásahov až po súčasnosť majú všetky zásahy na hrade za cieľ analytickým spôsobom prezentovať staršie vývojové etapy objektu.

Motivácia využitia tejto metodiky v 30. rokoch bola jasná. Za obeť jej padli nielen mladšie vývojové etapy v okolí kaplnky, pôvodný tvar strechy a štítu nad loďou kaplnky, ale aj zbúranie historického objektu – domu nad studňou, zariadenia na čerpanie vody nad studňou a množstva iných prvkov. V roku 1964 bola odborníkmi spísaná Benátska charta o ochrane a obnove pamiatok a pamiatkových sídiel. Reagovala aj na množstvo zanikajúcich hodnotných historických vrstiev v článku 11:

„Hodnotné prínosy všetkých epoch vývoja pamiatky sa majú rešpektovať, lebo cieľom obnovy nie je dosiahnutie slohovej jednotnosti. Keď pamiatka obsahuje viacej vrstiev – etáp, odkryvanie niektorej zo spodných vrstiev – etáp možno obhajovať len výnimočne, a to tiež len pod tou podmienkou, že odstraňované vrstvy sú málo významné, kým kompozícia, ktorá sa takto dostáva na denné svetlo, má veľkú historickú, archeologickú i estetickú hodnotu a pritom je stav jej zachovalosti taký dobrý, že je ním takéto konanie zdôvodnené. Posúdenie významu dotýkajúcich prvkov pamiatky a rozhodovanie o tom, čo z nich má byť zničené, nemôže závisieť iba od autora projektu.“⁵

Ďalších 30 rokov po spísaní celosvetovo uznávaných postulátov sa na Nitrianskom hrade pokračovalo v metodike odstraňovania mladších vrstiev na Vazulovej veži a v súčasnom tisícročí aj vo vnútri katedrály. Niekde ide o snahu o dosiahnutie purity, inde o prezentáciu hodnotnej staršej fázy. Otázkou však ostáva, či to, čo nenávratne zaniká, nie je väčšou stratou ako to, čo sa takouto obnovou získa. Na Nitrianskom hrade môžeme hovoriť o strate malebnosti priestorov, autenticity a najmä vrstevnatosti stavebného vývoja areálu na mnohých miestach.

LITERATÚRA

Buday 2013

P. Buday: Obnova „Pribinovo kostola“ na Nitrianskom hrade v rokoch 1931 až 1933. *Monument revue* 1, 2013, 2–7.

Charta 1964

Benátska charta, o ochrane a obnove pamiatok a pamiatkových sídiel, Benátky 1964. Čl. 11.

Judák 2011 a kol.

V. Judák a kol.: *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Bratislava 2011.

⁵ Charta 1964.

METHODOLOGY OF RESTORATION OF THE NITRA CASTLE

Zuzana Kochánková

Summary

Despite the accidentally uniform methodology of all major restorations of the Nitra Castle, expressions of its processing are extremely diverse. The most probable reason is insufficient study of the castle's context and interventions of previous authors in the restorations. Thus, it happens that the same phenomenon is presented by different materials, shapes and their executions. It is confusing for an observer and seriously disinterpretes the castle as a whole, not to mention the emotional impact. The natural stylistical stratification with high-quality representative and simple ephemeral architecture in aesthetical harmony is the authentic document of an era and development of the society. In general, it can be stated that analytical presentation causes disintegration of the general impression of the historical environment rather than its unification, which can be observed in the area of the Nitra Castle since the 1930s.

Fig. 1. Nitra, Castle. Chapel before the restoration with exposed masonry – Romanesque stone blocks and Gothic bricks. After restoration, changes in the roofing, gable and angle of the roof above the chapel's nave, limited access to the opening of the small tower as well as plaster on the brick masonry of the chapel (source: Archives of the MB SR 1931; archive of the author 2010).

Fig. 2. Nitra, Castle. Upper castle before the restoration in the 1930s and now. In the picture from 1931, a Theresian building above the castle well is visible. It is demolished (source: Archives of the MB SR 1931; archive of the author 2018).

Fig. 3. Nitra, Castle. Comparison of the chapel's interior. Condition immediately after the renovation in 1933 vs current condition with opened ceasura in the western wall of the chapel (source: Archives of the MB SR 1933; archive of the author 2018).

Fig. 4. Nitra, Castle. Area behind the chapel's apse after demolition of the building above the castle well (1931). A device for pumping water is visible. Comparison with the terrain level adaptations in the vicinity after 2000 is possible. Terrain modifications from the restoration in the 1930s were corrected and modified later. IC plate covering and opening graves near the chapel is now covered by further terrain modifications (source: Archives of the MB SR 1931; archive of the author 2018).

Fig. 5. Nitra, Castle. Situation near the chapel before restoration, immediately after the restoration and now. The photo from 1933 shows the IC plate covering and opening the graves. We can also see changes in the composition of buildings caused by gradual restorations of the castle (source: Archives of the MB SR 1931, 1933; archive of the author 2010).

Fig. 6. Nitra, Castle. The Vazul Tower before and after restoration (sources: Archives of the MB SR 1989; archive of the author 2018).

Fig. 7. Nitra, Castle. Comparison of the condition in the interior of the casemate after archaeological investigation and after restoration (source: Archive of J. Gregorová 2005; archive of the author 2012).

Fig. 8. Nitra, Castle. Area of the inner ditch during and after restoration – amphitheatre (source: archive of the author).

Fig. 9. Nitra, Castle. Area of the inner ditch during and after restoration – metal allure on the defensive wall (source: archive of the author).

Fig. 10. Nitra, Castle. Interior of the southern nave of the St. Emmeram's cathedral before and after restoration. On the original site of the alatar of the Descend from the Cross, a fresco from the 14th century is presented. Analytically presented sedilia on the north wall of the nave (source: archive of the author).

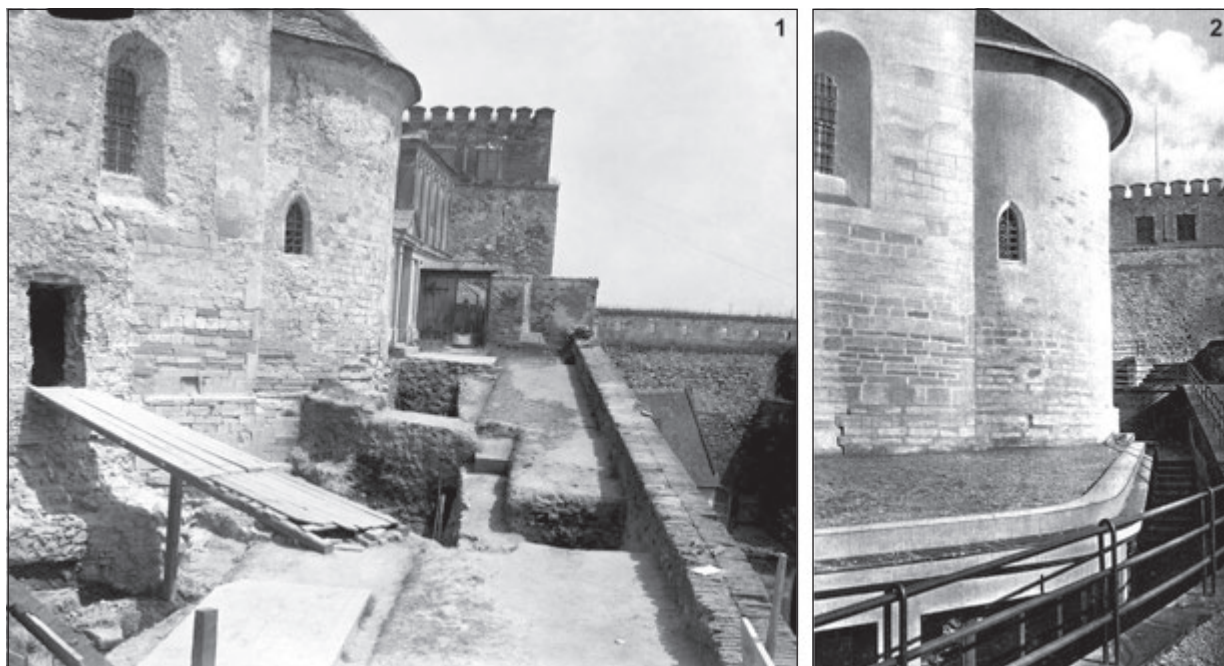
PREZENTÁCIA ARCHEOLOGICKÉHO KULTÚRNEHO DEDIČSTVA V NITRE¹

M A T E J R U T T K A Y

Presentation of archaeological cultural heritage in Nitra. The paper analyzes previous steps in presentation of the archaeological cultural heritage to the public. After 2000, a change occurs and many sites and situations of key importance are presented. The greatest emphasis is put on the Nitra Castle, Zobor Monastery, Martinský vrch site, as well as on hillforts and other structures in the Zoborské vrchy hills. Besides standard presentation “*in situ*”, means of 3D archaeology are used more and more frequently, by means of web portals and a mobile application in particular. The conclusion suggests other activities in this branch for the following years.

Keywords: Slovakia, Nitra, archaeological monuments, presentation, 3D archaeology

Posledných 30 rokov archeologického výskumu Nitry je spojených nielen s intenzifikáciou vykopávok hradného komplexu, ale aj s krokmi vedúcimi k prezentácii kultúrneho dedičstva. Tento proces prebiehal s rôznou intenzitou v samotnom meste a aj jeho bezprostrednom zázemí. Veľký počet výskumov sa tu uskutočnil už v priebehu druhej polovice 20. stor. Žiaľ, sprístupňovanie týchto výsledkov za množstvom



Obr. 1. Nitra, hrad. Archeologický výskum a prezentácia z 30. rokov 20. stor.

¹ Príspevok vznikol v rámci projektov VEGA 2/143/18 „Stredoveká dedina a jej zázemie“, 2/0124/20 „Ekonomika stredoveku (6.–13. storočie)“ a projektov APVV-19-0563 „Mocenské centrá a ich zázemie v 8.–11. storočí“ a APVV-16-0449 „Stredoveká Nitra v hmotných prameňoch“.



Obr. 2. Nitra. Pohľad do expozície „Skvosty dávnovekého Slovenska“ v Ponitrianskom múzeu.



Obr. 3. Nitra. Expozícia „Najstaršie dejiny poľnohospodárstva“ v Slovenskom poľnohospodárskom múzeu.



Obr. 4. Nitra, hrad. Expozícia „Keď písmo prehovorí“ v Diecéznom múzeu.

výskumov zaostávalo. A to aj napriek tomu, že prvé reálnejšie prezentačné pokusy sú známe už od 30. rokov 20. stor., kedy sa verejnosti sprístupnili výsledky výskumu Kaplnky sv. Emeráma (obr. 1).²

Situácia sa zásadne zmenila až na prelome tisícročia, do veľkej miery aj pod vplyvom jedinečných výsledkov výskumu nitrianskeho hradu.³ Jednotlivé kroky k sprístupneniu archeologického bádania širokej verejnosti boli spravidla spojené s aktivitami vedúcich výskumov a s ich „tvrdohlavosťou“ pri dosahovaní prezentačného výsledku. V poslednom období je pozitívom i zapojenie tretieho sektora. Predložená štúdia prináša stručný muzeologicko-archeologický exkurz do predmetnej problematiky, pohľad na posledné tri desaťročia.

V 70–80. rokoch 20. stor. nebola situácia v tejto sfére v Nitre veľmi optimistická. Mesto sa mohlo pochváliť novou na vtedajšie pomery exkluzívnou archeologickou expozíciou vo veľkom seminári na Samovej ulici (vtedajšie Vlastivedné múzeum v Nitre) s názvom „Osídlenie juhozápadného Slovenska od najstarších čias po veľkomoravskú dobu“, otvorenou v roku 1977. Návštevníka tradične láka návšteva Košola sv. Michala archanjela v miestnej časti Nitra Dražovce doslova ikonického symbolu Nitry, Kostola sv. Štefana kráľa v miestnej časti Párovce či nitrianskej Kalvárie. Archeologické prezentácie „in situ“ však chýbali. Hradný areál bol pre verejnosť málo atraktívny. Podobne to bolo aj s preskúmanými architektúrami na ďalších miestach. Z literatúry známe stavby boli ukryté pod hustým lesným, resp. krovinovým porastom (Zoborský kláštor, sakrálny súbor Podhorany-Sokolníky) alebo vojenským cvičiskom (Kostol sv. Martina v kasárňach pod Zoborom). Niektoré z výrazných objektov boli nenávratne zničené (Nitra-Chrenová, stredoveký hrádok), iné značne poškodené (základy Kostola sv. Martina). Nevyužitý ostal potenciál hradísk. Dobře ukryté, doslova utajené archeologické pamiatky čakali a čakajú na svoju šancu.⁴

Lákadlom pre turistov sa na počiatku 90. rokov stali dve unikátne expozície, ktoré vznikli v úzkej kooperácii s AÚ SAV. V roku 1992 vznikla expozícia „Skvosty dávnovekého Slovenska“ (autorka J. Ruttkayová; obr. 2), v ktorej AÚ SAV sprístupnil najvýznamnejšie archeologické nálezy a uchovával ich vo svojich trezoroch. V roku 1996 tím archeológov (K. Pieta, C. Ambros, J. Bujna, E. Hajnalová, J. Jakab, R. Kujovský,

² Hodál 1933.

³ Bednár/Staník 1993; Chropovský/Bednár/Fusek 1989.

⁴ Ruttkay 2005; 2011.



Obr. 5. Nitra, hrad. Pohľad na rozdielnou dlažbou vyznačené architektúry na východnom nádvorí.



Obr. 6. Nitra, hrad. Sprístupnená románska hradba, preskúmaná pri výstavbe reštaurácie v roku 2013.

K. Kuzmová, M. Rejholcová, M. Ruttkay) v kooperácii s vtedajším riaditeľom Poľnohospodárskeho múzea J. Vontorčíkom pripravil doteraz najväčšiu archeologickú expozíciu na území Slovenska „Najstaršie dejiny poľnohospodárstva“ (obr. 3). V roku 1998 sa spracoval scenár a dokonca sa i zhromaždili potrebné exponáty na novú expozíciu v Ponitrianskom múzeu, ktorá mala byť venovaná výlučne dávnej minulosti mesta a prilahlých obcí. V dôsledku hroziaceho sťahovania múzea sa nakoniec tento projekt nezrealizoval a pripravila sa menšia výstava Dejín Nitry, ktorá má už viac ako 20 rokov. Novým a úspešným krokom bol v roku 2007 projekt expozície „Keď písmo prehovorí“ vybudovanej Nitrianskym biskupstvom v rámci novo zriadeného Diecézneho múzea v Nitre. Autori P. Bednár, M. Ruttkay, I. Dráč. Okrem početných faksimile literárnych pamiatok spojených s počiatkami kresťanstva na našom území ponúka tiež pohľad na veľkomoravskú sakrálnu architektúru, resp. najvýznamnejšie archeologické nálezy k tejto téme (obr. 4).

Žiaľ, odvtedy nepribudla žiadna archeologická expozícia. Napriek svojmu historickému významu Nitra stále nemá kvalitnú expozíciu dokumentujúcu jej najstaršie dejiny, expozíciu, ktorú očakávajú tak obyvatelia, ako i návštevníci. Aktuálne dokonca nemá ani kvalitný priestor, kde by mohol byť takýto projekt zrealizovaný.

Okrem archeologických expozícií však dávnu históriu územia mesta približujú aj ďalšie aktivity. Stredobodom pozornosti je hrad, ktorý má aj najväčší vedecko-popularizačný potenciál, ale nezaostávajú ani ďalšie areály, napr. Martinský vrch, Zoborský kláštor, hradisko Zobor.⁵

Pri príležitosti svetového archeologického kongresu v roku 1991 archeológovia predstavili výsledky výskumu na východnom nádvorí hradu. Okrem iného sa tu zistila veľkomoravská dvojplášťová hradba, ale aj ďalšie vývojové etapy opevnenia hradu. Podaril sa osvetliť aj stavebno-historický vývoj Vazulovej veže. Pri následnej úprave nádvorja sa zohľadnili výsledky výskumu a v pôdoryse nádvorja sa hlavné výsledky výskumu odprezentovali rozdielnou dlažbou (obr. 5). V samotnej hradbe je vynikajúco zachovaný a viditeľný priebeh románskej hradby (obr. 6). Táto aktivita mohla byť skvelým impulzom na ďalšie prezentácie, ale nebola.

Na začiatku 90. rokov P. Bednár preskúmal na západnom svahu hradného vrchu viaceré relikty včasnostredovekej hradby. Čelný hradobný múr bol zachovaný aj do výšky väčšej ako 2 m. Vznikla tak ideálna situácia na jeho sprístupnenie verejnosti. Tento objav vyvolal veľký ohlas v médiách a aj záujem politických štruktúr. Nakoniec však z finančných dôvodov k žiadnej prezentácii nedošlo a sondy sa jednoducho zasykali. Nesprístupnená ostala aj o niečo neskôr preskúmaná jedna z najväčších románskych brán v strednej Európe, pôvodný vstup do hradného areálu, odkrytá pod dnešným župným domom, vtedajšou Nitrianskou galériou.⁶ Neskôr boli citlivo sprístupnené aj viaceré objavy v interiéri Katedrály sv. Emeráma (sedílie, najstaršie kvádkové murivo, atď.) alebo na barokových hradbách. Na prezentáciu sú pripravené časti románskeho paláca v pivničných priestoroch pod dnešným biskupským palácom.

Vedomie výnimočného postavenia Nitry v našich dejinách medzi prvými zobrali do úvahy pri svojej tvorbe aj architekti. Zhmotnilo sa v jednej z prvých ponovembrových obnov v meste, rekonštrukcii Štefánikovej a Kupeckej ulice. Tu sa na mnohých stavebných prvkoch aplikovali archeologické motívy pochádzajúce z územia Slovenska. Okrem „zapichnutého“ blatníckeho meča pred múzeom, ako jedného z najvýznamnejších náleзов z územia Slovenska, sú ďalším príkladom motívy z náleзов zo 7.–9. stor. na kanálových poklopoch (obr. 7).

Zásadný zlom v sprístupnení archeologických pamiatok prišiel až na počiatku 3. tisícročia. Zrodila sa výborná synergia medzi



Obr. 7. Nitra. Archeologický motív meča na pešej zóne.

⁵ Ruttkay 2011.

⁶ Bednár/Bóna 1997; Bednár/Samuel 2001; Ruttkay/Arpáš 2020 (aplikácia AUSAV).



Obr. 8. Nitra, hrad. Výstava k vývoju hradu vo Vazulovej veži v rokoch 2017–2018.



Obr. 9. Nitra, hrad. Pohľad na prezentáciu Kazematy, otvorenú v roku 2006.



Obr. 10. Nitra, hrad. Prezentácia nálezu z výskumu vo východnom bastióne, vsadeného do modernej repliky.

samosprávou (Mesto Nitra), cirkvou (Biskupstvo Nitra) a výskumnou inštitúciou (AÚ SAV). Pri mnohých aktivitách ich vhodne dopĺňalo aj Ponitrianske múzeum (NSK), prípadne Slovenské poľnohospodárske múzeum.

Konkrétny obrat nastal po roku 2002. Biskupstvo, Mesto a AÚ SAV s cieľom priviesť výsledky archeologického bádania bližšie k občanovi a návštevníkovi mesta naštartovali projekt „Kazematy Nitrianskeho hradu. Od veľkomoravského valu po barokový bastión“. Ako prvý sa vytypoval projekt revitalizácie interiéru východného bastiónu, sprístupnenia Vazulovej veže a obnovy tzv. východnej priekopy. Po vypracovaní viacerých variantných riešení mesto v roku 2006 rozhodlo o vyčlenení finančných prostriedkov na prezentáciu reliktov stredovekých a novovekých opevnení preskúmaných vo východnom bastióne. Vypracoval sa scenár výstavy (P. Bednár, M. Ruttkay) a na jej architektonickej štúdii sa podieľala J. Gregorová. Konečné architektonické riešenie spracoval v komunikácii s archeológmi ateliér V. Šabíka. Praktické činnosti koordinoval a zabezpečoval AÚ SAV. Reštaurovanie zastrešoval V. Úradníček. V hektickom termíne a s veľkým vypätím síl sa mohla na Cyrilometodské slávnosti otvoriť expozícia v kazemate, ako aj výstava vo Vazulovej veži (obr. 8; 9).

V kazemate východného bastiónu môže návštevník názorne vidieť niekoľkometrové súvrstvia vývoja hradu, sídliskovú úroveň doby bronzovej, včasnostredoveké hroby, veľkomoravskú hradbu – zachovaný originál i náznakovú rekonštrukciu pôvodného vzhľadu, podmínovacu šachtu zachytenú aj na vedute z roku 1664, pozostatky renesančnej palisády i samotný barokový bastión. Výstavu dopĺňajú aj dobové zbrane nájdené priamo v tomto priestore (obr. 10, mažiar). Pochopenie situácie uľahčuje aj dômyselný osvetľovací systém, ktorý pri výklade zvyrazňuje konkrétne prezentované segmenty. Zaujímavosťou je skutočnosť, že táto aktivita zároveň znamenala statické zabezpečenie extrémne labilných častí bastiónu a doslova v poslednej chvíli zabránila jeho deštrukcii.

Scenár zároveň zakomponoval do projektu aj realizáciu výstavy vývoja hradu od najstarších čias po stredovek v areáli Vazulovej veže. Súbor posterov približujúcich najvýznamnejšie vývojové etapy a formy opevnení od doby bronzovej po novovek dopĺňali vitríny s nálezmi a výstavka najstarších včasnostredovekých a románskych architektonických článkov (obr. 11). Na prvom podlaží veže bola na tú dobu moderným spôsobom zabezpečená aj priebežná videoprodukcia cez dataprojektor

predstavujúca najvýznamnejšie výskumy z areálu hradného kopca. Pôvodná predstava bola, že táto výstava bude skôr trvalou expozíciou. Vydržala však dva roky a následne bola zrušená, najmä z dôvodu technických problémov vo vnútri veže.

Po roku 2000 inicioval V. Libant v súvislosti s organizáciou letných táborov mládeže výskumy v areáli zoborského kláštora. Prvá etapa sa uskutočnila od roku 2001 do roku 2003 pod vedením M. Samuela. V rámci tohto projektu AÚ SAV zamerlal stojace relikty architektúr (E. Blažová, M. Bartík) a na voľnejších plochách uskutočnil geofyzikálny prieskum (J. Tirpák). Na miestach, kde sa po konfrontácii ikonografických materiálov a geofyzikálnych plánov mohli vyskytovať architektúry, sa uskutočnil archeologický výskum. Zachytili sa fragmenty stredovekého Kláštora sv. Hypolita (múry, negatívy murív a iné objekty), ale aj ucelené časti kamaldulského kláštora.⁷ V tom čase však k reálnej prezentácii zachytených reliktov stavieb neprišlo. Nakoniec aj AÚ SAV podmienil realizáciu ďalšieho výskumu tým, že bude spracovaný jasný koncept budúceho rozvoja areálu. Ďalší výskum spojený s výstavbou premostenia medzi budovami sa uskutočnil v roku 2006⁸ a v roku 2008 v spojitosti s výstavbou nového liečebného pavilónu a s doskúmaním eremitiky číslo 3.⁹

Lady vo vzťahu k sprístupneniu archeologických pamiatok sa však pohli až v r 2013, kedy v tom istom roku obnovený Zoborský skrášľovací spolok na čele s J. Kratochvílom a vedeckou podporou I. Točku rozbehol aktivity, ktoré významne podporil správca areálu Špecializovaná nemocnica sv. Svorada Zobor, n. o. a aktívne sa do nich zapojil AÚ SAV. Najskôr sa obnovil informačný systém. Onedlho sa spracoval Zámer komplexnej obnovy ruiny Kostola sv. Jozefa, ktorý schválil Krajský pamiatkový úrad v Nitre. To umožnilo žiadať o dotácie či už od mesta, Nitrianskeho samosprávneho kraja, či ďalších subjektov. Od roku 2014 sa začali pripravovať projekty a realizácie statického posúdenia, stavebno-historický a stavebno-historický výskum. V rokoch 2016–2018 sa uskutočnili sprievodné archeologické výskumy,¹⁰ ktoré išli ruka v ruku s prezen-

⁷ Samuel 2003; 2004; 2005.

⁸ Samuel 2008.

⁹ Samuel 2011.

¹⁰ Ruttkay 2018a.



Obr. 11. Nitra, hrad. Úvodný poster k výstave vo Vazulovej veži v roku 2006.



Obr. 12. Nitra, Zoborský kláštor. Miesto rozmanitých kreatívnych podujatí.

táciou jednotlivých objektov kamaldulského kláštora – relikty Kostola sv. Jozefa, mníšska cela. V areáli sa pravidelne konajú rôzne kultúrno-spoločenské podujatia (obr. 12).

Už v roku 2015 sa areál sprístupnil verejnosti.¹¹ Okrem informačného systému je v areáli inštalovaná aj zážitková expozícia. Pred vstupom je tiež vybudované kryté pieskovisko – „výskumná stanica“, kde si deti môžu vykopáť svoj nález a pomocou návodu určiť jeho časové i kultúrne zaradenie. Zreštaurovaný a sprístupnený s náznakovou nadstavbou bol príbytok mnícha 3. Neskôr bola spustená aj aplikácia, kde si návštevník môže prezrieť objekty formou virtuálnej reality (obr. 13).¹² Veľkým pozitívom je, že areál pamiatky je otvorený nepretržite, nezávisle od vstupu do nemocnice a je napojený na turistické chodníky v zoborskom masíve. Aktuálne sa pracuje na sprístupnení ďalších častí kláštora.

Jednou z najväčších minulých, súčasných i budúcich výziev archeológie je areál bývalých kasární pod Zoborom, v časti Zobor, v polohe Martinský vrch.¹³ V podstate uprostred Nitre sa na miernej vyvýšenine nachádza jedno z najvýznamnejších nitrianskych archeologických nálezísk. Uskutočnilo sa tu množstvo výskumov, ktoré vyvrcholili v 60. rokoch 20. stor., keď prof. Chropovský so svojim tímom odkryl na južnej strane vyvýšeniny časť polykultúrnej lokality s výrazným veľkomoravským osídlením.¹⁴ Na vrchole, v mieste, kde v minulosti stál Kostol sv. Martina, preskúmal aj základy starších sakrálnych architektur. Najstarší kostol spojil s prvou písomnou zmienkou o Nitre. Táto teória zásadne ovplyvnila názory verejnosti, ktorá si podnes toto miesto spája s Pribinom, resp. najstarším známym kostolom na Slovensku vysväteným približne v roku 828 salzburgským arcibiskupom Adalrámom.¹⁵ Neskoršie výskumy a analýzy materiálnej kultúry však toto spojenie nepotvrdili. Menšie aktivity pri výstavbe čističky odpadových vôd¹⁶ a elektrifikácii.¹⁷

¹¹ Kratochvíl 2018, 169–171.

¹² <https://yahart.com/zoborskyklastor/>

¹³ Bednár/Ruttikay 2018; Pieta/Ruttikay 2018.

¹⁴ Chropovský 1975.

¹⁵ Chropovský 1972.

¹⁶ Březinová 1993.

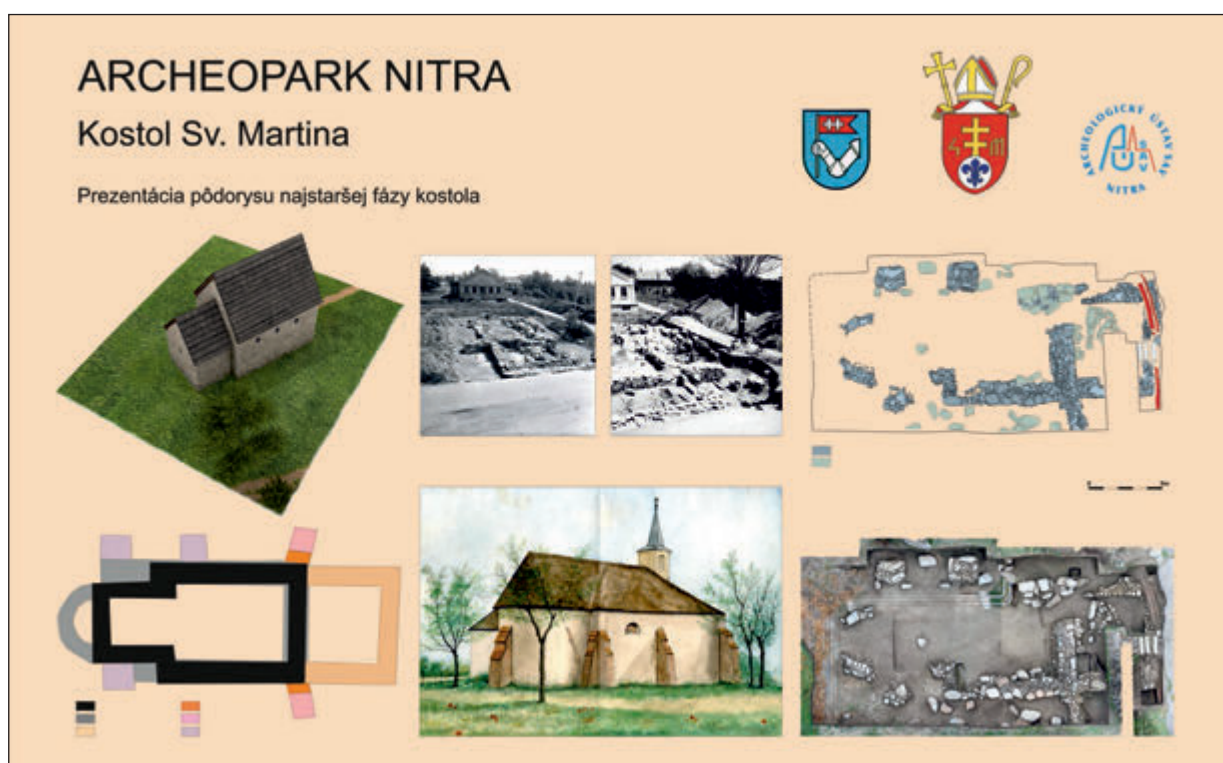
¹⁷ Samuel 1999.



Obr. 13. Nitra, Kláštor sv. Jozefa. Prezentácia eremitky číslo 3 (podľa: Zoborský skrášľovací spolok).



Obr. 14. Nitra. Letecký pohľad na areál Kasární pod Zoborom v lokalite Martinský vrch.



Obr. 15. Nitra, Martinský vrch. Sprievodný panel sprístupneného pôdorysu Kostola sv. Martina.

Táto aj pre dnešné moderné mesto atraktívna poloha ležala desaťročia za kasárenským múrom, neprístupná nielen verejnosti, ale i špecialistom, bez záujmu zodpovedných inštitúcií. V dôsledku rozporuplných informácií o výskume Kostola sv. Martina sme sa rozhodli vykonať overovací výskum.¹⁸ Po dlhých vybavovaniach s rôznymi úrovňami Ministerstva obrany sa podarilo zabezpečiť potrebné povolenia a vstúpiť do dovtedy neprístupného areálu. Dokonca sa podarilo pre Nitranov zorganizovať deň otvorených dverí spojený aj s návštevou funkcionárov štátnej správy a samosprávy (vstup bol iba na občiansky preukaz). Obrovský záujem nás povzbudil v aktivitách na sprístupnenie areálu, ktoré nakoniec viedli až k ústretovému kroku Ministerstva obrany SR, uvoľneniu staršej časti vojenského priestoru na realizáciu kultúrno-prospešných aktivít s dôrazom na sprístupňovanie a poznanie našich najstarších národných dejín.

Tak sa doslova odklial zázračný priestor, ktorý môže ašpirovať na kvalitné kultúrno-spoločenské centrum (obr. 14). Časť objektov získal do správy AÚ SAV, časť Mesto Nitra a väčšina pozemkov bola vo vlastníctve Rímskokatolíckej cirkvi, Sídelskej kapituly Nitra. Začali sa tvoriť rôzne projekty na kultúrno-spoločenské využitie areálu. Ekonomická kríza v roku 2008 však znamenala ich zabrzdenie. V tom istom čase prebiehalo aj hodnotenie projektov pre Európske hlavné mesto kultúry v roku 2013. Prípadný úspech by bol aj zárukou pre uskutočnenie atraktívnych projektov v bývalých kasárňach. Žiaľ, Nitra skončila tesne na druhom mieste za Košicami. Z týchto dôvodov sa mohlo pokračovať v oživení areálu iba drobnými krokmi. Archeologický ústav SAV tu zrekonštruoval niektoré objekty pre svoje pracoviská. V roku 2015 sa podarilo sprístupniť rekonštruovaný pôdorys najstaršieho zachyteného kostola a zároveň prvé objekty Archeoparku, veľkomoravskú osadu. Jeho základný kameň bol slávnostne poklepaný pri príležitosti Dňa Nitranov 2015 (obr. 15). Zároveň to bolo spustenie projektu Archeopark. Pôvodný zámer výstavby Archeoparku s rozlohou približne 6 ha sa podarilo presadiť aj do územného plánu mesta. Podmienkou jeho realizácie by však bolo majetkoprávne vysporiadanie tohto pozemku, čo je z finančných dôvodov zatiaľ nerealizovateľné. Archeologický ústav SAV však po dohode s majiteľmi pozemkov začal budovať prvú časť Archeoparku, veľkomoravskú osadu. V tejto etape sa vybuďovali kópie dvoch zemníc (tretia je rozostavaná) z pôdorysu osady skúmanej B. Chropovským. Ide o dva zruby a jeden dom so stenou vypletanou prútím

¹⁸ Ruttkay 2007; Ruttkay/Tirpák 2007.



Obr. 16. Nitra, Martinský vrch. Archeopark.



Obr. 17. Nitra, Martinský vrch. Experimentálny výpal v replike hrnčiarskej pece z 9.–10. stor.



Obr. 18. Nitra, Martinský vrch. Nakoniec neuskutočený projekt celoslovenského centra popularizácie vedy (SAN-HUMA 90, s. r. o., projektová kancelária).

a obmazanou hlinenou masou. V rohu objektov sa nachádzajú kamenné pece (obr. 16). V západnej časti sa vybuďovala hrnčiarška pec na základe nálezu z Nitry-Lupky (obr. 17). V areáli archeoparku sa priebežne uskutočňujú rôzne popularizačné aktivity predstavujúce život našich predkov v 9.–10. stor. (výroba a výpal keramiky, strava a pod.). Organizujú sa tu aj firemné teambuildingy, či sprievodné podujatia pre školské návštevy. Aktuálne je na dobrej ceste majetkoprávne vysporiadanie časti parcely archeoparku, ktorá by následne mala prejsť do majetku štátu, resp. neskoršej v. v. i. (AÚ SAV).

Od roku 2016 sa začali vyjednávacie aktivity k ďalšiemu projektu, ktorého významnou súčasťou mala byť i archeológia. Išlo o novátorsky formulovaný projekt zastrešený Centrom vedecko-technických informácií SR, ktorý mal prioritne mladej generácii predstaviť aktuálne problémy spoločnosti (potraviny, environmentálne súvislosti, ochranu prírody a krajiny, zdravie) vždy v troch dimenziách: minulosť (identifikovaná najmä archeologickým výskumom), súčasnosť a budúcnosť. Návštevník by sa dozvedel aj o metódach archeologických výskumov, o tom, čo a akým spôsobom môže moderná veda zistiť o človeku a krajine z archeologických výskumov (pohyby národov, zdravotný stav populácií, stravu, spôsob získavania potravín, surovinové zdroje, vzhľad krajiny, vplyv na životné prostredie a pod.). Na projekte aktívne spolupracovali tri inštitúcie, AÚ SAV (M. Ruttkay, P. Bednár, J. Ruttkayová), Slovenská poľnohospodárska univerzita (T. Bojňanská, D. Moravčíková), Univerzita Konštantína filozofa (F. Petrovič, L. Zelenický, L. Valovičová, I. Baláž, I. Jakab). Postupne sa spracoval podrobný obsah jednotlivých tém, ktoré mali byť lokalizované v dvoch veľkých budovách a medzi nimi vybudovanom podzemnom pavilóne (obr. 18). Projekt mal byť ukončený v priebehu rokov 2022–2023 a znamenal by definitívne celoročné sprístupnenie areálu s pravidelným programom. Príslušné zmluvy boli podpísané. Už po napísaní tohto príspevku, v čase korektúr, sme dostali informáciu, že z pre nás nie dostatočne pochopiteľných dôvodov, bola ústredná časť projektu, jeho Nitrianska vetva v areáli Kasární pod Zoborom, zrušená (možno presunutá na iné miesto na Slovensku?). Bola to rana nielen pre pomerne rozsiahly tím z troch inštitúcií, ktorý strávil stovky hodín práce na projekte, ale aj pre Nitru, ktorá tak stratila možnosť mať jeden moderný komplex, ktorý by bol lákadlom nielen pre mládež, ale i dospelú populáciu.

Archeológovia mali snahu sprístupniť aj výsledky svojich výskumov uskutočnených na rôznych stavbách v meste formou výstav. Niektoré mali nakoniec krátkodobý charakter (Nitra – výstavba čerpacej stanice Shell, na Chrenovej)¹⁹, iné sa stali trvalou súčasťou rôznych inštitúcií. Jeden z výskumov, Nitra-

¹⁹ Březinová 2003.



Obr. 19. Nitra, Šindolka. Archeologická výstava v priestoroch predajne a servisu automobilov ARAVER.

-Šindolka 2003²⁰, ktorý sa komplikovane rodil, kde sa medzi investorom a archeológmi na úvod doslova iskrilo, sa veľmi rýchlo zmenil na akciu, o ktorú mal investor veľký záujem a nálezy ho pomerne rýchlo presvedčili, že ide o výnimočný priestor, ktorý nakoniec dáva aj samotnej stavbe akýsi genius loci. Práve stavebník nakoniec vyvinul množstvo aktivity a investoval veľa financií do toho, aby v priestore predajne automobilov ARAVER dal vyrobiť špeciálne vitríny na archeologické nálezy, kde sa záujemca o kúpu vozidla môže oboznámiť aj s dobou bronzovou, či Veľkou Moravou (obr. 19). Táto činnosť následne inšpirovala aj investorov nového závodu SONY (dnes Foxcon) v priemyselnom parku Nitra – Sever, aby priamo v závode vznikla výstava o výsledkoch výskumov v roku 2006–2007.²¹

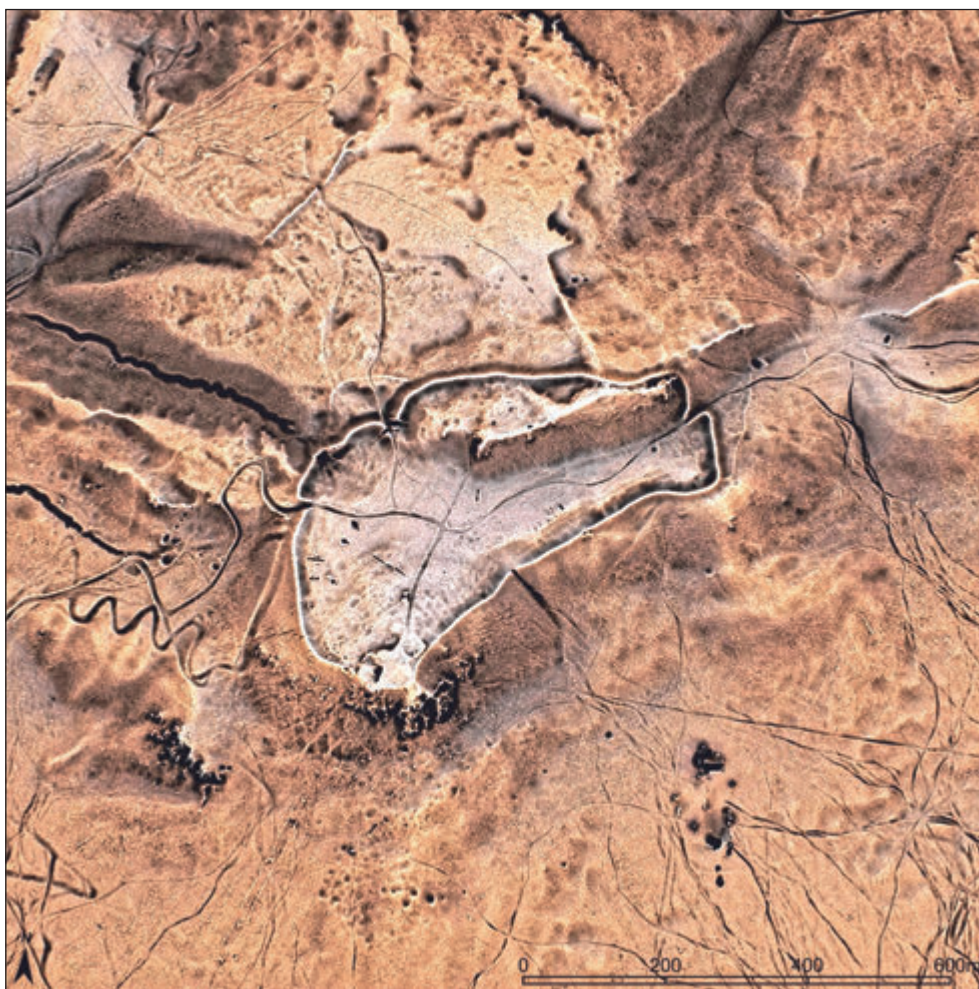
Od roku 2009 začal AÚ SAV aktívne rozvíjať 3D archeológiu, a to tak priamo v terénnom výskume, ako aj pri rekonštrukcii, modelovaní a vizualizácii preskúmaných objektov i nálezov.²² Tejto aktivite významne pomohol projekt štrukturálnych fondov EÚ – CEVNAD, vďaka ktorému sa mohlo získať aj kvalitné technologické vybavenie pre 3D laboratórium. Tak vznikol celý rad trojpriestorových výstupov, ktoré sú verejnosti k dispozícii aj na webovej stránke (*Ruttkay a i. 2012*). Návštevník stránky si tak môže prezrieť rôzne druhy modelov archeologicky skúmaných architektúr, výsledky fotografovania rôznych druhov skenovania, ale i kresbové modely, či produkty 3D tlače.

Súčasťou projektu bolo i cieleňé letecké skenovanie vybraných území, ktoré ústav uskutočnil v rokoch 2012–2015 v spolupráci s Národným lesníckym centrom (Ľ. Halvoň). Vytvorená a v rámci projektu vo viacerých štúdiách zverejnená 3D vizualizácia je lákadlom pre záujemcov o históriu, ale aj pomocou pre archeológov a priniesla tiež doklady nových donedávna neznámych fortifikácií. LiDARové skenovanie sa využilo aj na lokalitách v Nitre. Potvrdilo sa, že ide o jeden z najefektívnejších spôsobov získania 3D dát rozsiahlejších útvarov a ich zázemia. Vhodným príkladom je detailné poznanie nielen valových útvarov, ale aj ťažobných areálov či zaniknutých komunikácií na hradiskách Drážovce, Zobor (obr. 20), Žibrica, Lupka a v blízkosti Zoborského kláštora. Osobitne prínosná sa ukázala dokumentácia opevnení v Nitrianskych Hrnčiarovciach, kde sa zachytil aj súbor mohýl.

²⁰ Ruttkay/Ruttkayová 2005.

²¹ Kuzma/Gabulová 2009.

²² Ruttkay 2018b; 2020.



Obr. 20. Nitra, hradisko Zobor. 3D model vyhotovený na základe lidarového skenovania.

V čase internetových médií je určite veľmi dôležitá aj virtualizácia a vizualizácia objektov a ich sprístupnenie cez rôzne platformy.²³ V rámci medzinárodného projektu VirtualArch (Interreg CE) sa slovenský tím koncentroval práve na možnosti virtuálnej prezentácie pamiatok na území mesta.²⁴ Okrem iného vytvoril voľne prístupnú aplikáciu AUSAV (obr. 21), do ktorej spracoval veľký počet modelov a virtuálnych archeologických objektov. Návštevník si môže pozrieť rôzne typy archeologických objektov a nálezov (hrady, hradiská a valy, sakrálna architektúra, sídliská a domy, pohrebiská, odievanie, nálezy, bane, jaskyne, cesty, hrádze). Aplikácia ponúka možnosti čítania objektov, ich prezerania nielen cez YouTube, 3D obraz, ale aj aktívnu prácu s 3D objektmi, ktorými môže návštevník rôzne pohybovať, posúvať, približovať si detail zo všetkých strán (rozšírená realita). Výhodou je, že raz otvorené objekty môžu byť v telefóne uchované, a tak priamo na konkrétnej lokalite nie je potrebné pripojenie na internet. Objekty sa budú do aplikácie priebežne dopĺňať.

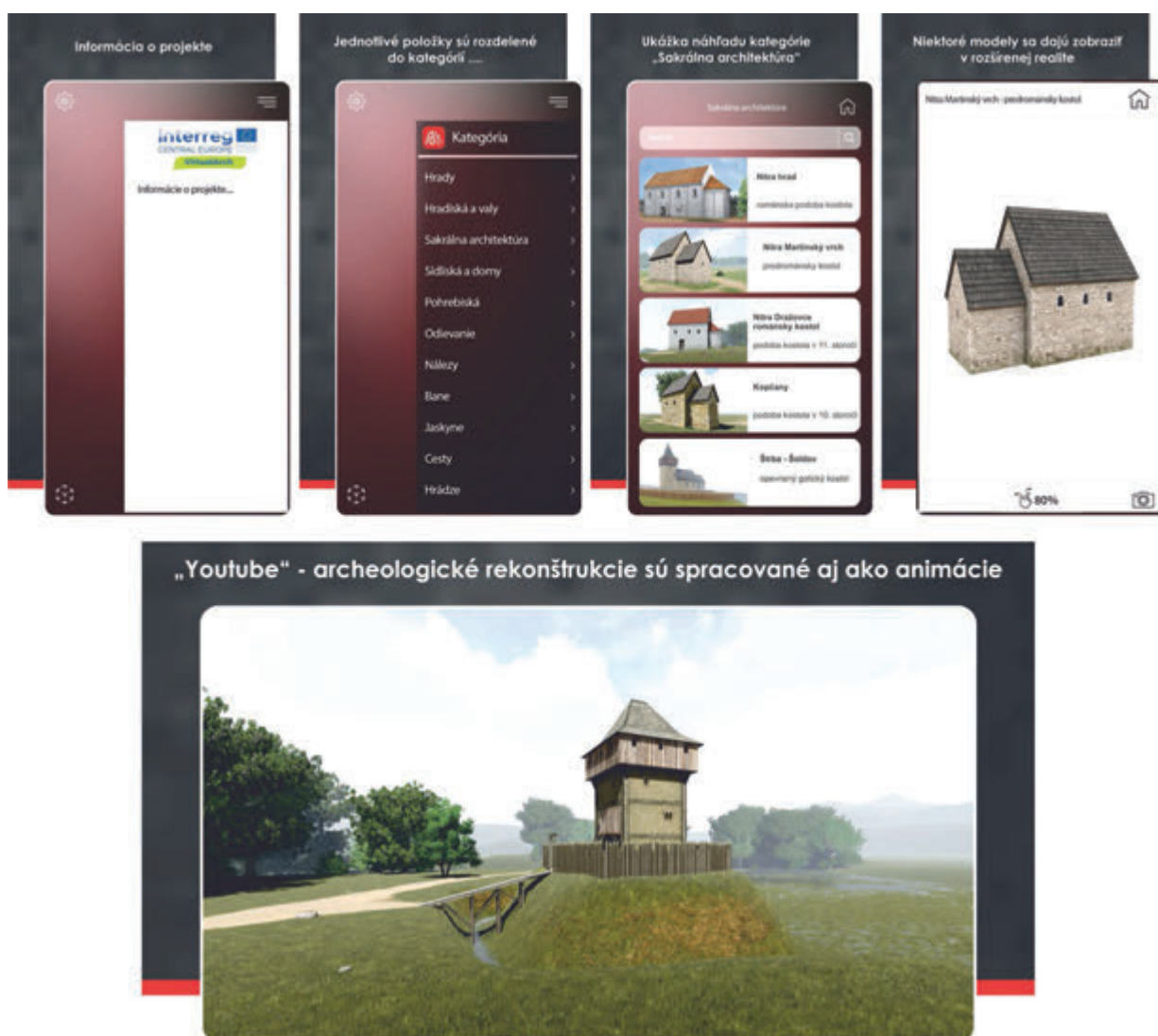
Niektoré príklady z aplikácie AUSAV (*Ruttkay/Arpáš 2020*; odporúčame konkrétne objekty študovať priamo v aplikácii):

Nitriansky hrad – opevnenie z 9. stor. Hradný kopec v Nitre patrí k najlepšie preskúmaným lokalitám na Slovensku.²⁵ Využívaný bol v praveku, včasnej dobe dejinnej i stredoveku. Intenzívne stredoveké osídlenie je evidované od sklonku 8. stor. V 9. stor. tu stálo hradisko s rozlohou 8,5 ha, chránené mohutným valom. Hradba pozostávala z drevozemného jadra, ktoré bolo z oboch vonkajších strán spevnené

²³ Ruttkay 2018b.

²⁴ Ruttkay 2020.

²⁵ Bednár/Samuel 2001; 2002a; 2002b.



Obr. 21. Aplikácia VirtualArch (AÚ SAV, A. Arpáš, M. Ruttkay, Yahart).

kamennými múrmi. Vznikol tak dojem mohutnej kamennej hradby, kamenného hradu. V telese hradby sa našli unikátne architektonické články zo starších murovaných stavieb v tejto lokalite. Časť originálu opevnenia je možné vidieť aj v stálej expozícii v kazematách Nitrianskeho hradu. Virtuálny model ukazuje tak vonkajší pohľad na stavbu, ako aj spôsob celkovej konštrukcie.

Nitriansky hrad, model včasnouhorskeho komorového valu z 11. stor., ktorého relikty sa odkryli na viacerých miestach hradného kopca. Jeho šírka miestami dosahovala až 21 m.²⁶ Nosným konštrukčným prvkom bola armatúra z vodorovných brvien, ktoré v mnohých prípadoch vytvárali komory. Podobné hradby sa budovali na území Uhorského kráľovstva v jeho mocensko-správnych centrách. Vytvorený model je vo veľkej miere odvodený od reálnych výsledkov archeologického výskumu a názorne ukazuje tak konštrukciu, ako aj mohutnosť celého objektu.

Nitriansky rad – rekonštrukcia vstupnej brány do hradu z polovice 16. stor. vyhotovená na základe výsledkov archeologického výskumu a v komparácii s najstarším vojenským plánom mesta z roku 1562. Jeho jedinečnosť je v tom, že s veľkou objektivitou zachytáva reliéf mesta, ako aj vodné toky a najmä zástavbu i opevnenie. Mnohé časti zobrazených stavieb sú zachované podnes. Častokrát ide o detaily stavebných konštrukcií, čo následne umožňuje archeológom pomerne verne rekonštruovať a modelovať objavené archeologické situácie. Jednou z nich je aj pôvodná vstupná brána do hradu, ktorá sa nachádzala

²⁶ Bednár/Samuel 2001.

v mieste Župného domu. Archeologický výskum odkryl jej časti z románskeho, ale aj vrcholno a neskorostredovekého obdobia. Predložená rekonštrukcia umožňuje urobiť si predstavu o mohutnom vstupe do hradu v 15.–16. stor., kedy tu bola kombinovaná kamenná architektúra s hlinenými násypmi spevnenými drevenými konštrukciami a výpletom.

Nitriansky hrad – model románskeho kostola môže návštevník cez aplikáciu rozšírenej pozorovať na pôvodnom mieste. Ide o kostol, z ktorého nadzemná časť už dnes viac-menej neexistuje. Pri postavení sa na správne miesto môže užívateľ vidieť objekt v pôvodnej pozícii. Rekonštrukcia je však značne hypotetická.

Nitra-Martinský vrch – predrománsky kostol. Aplikácia umožňuje virtuálnu prehliadku priamo na mieste, a to tak zvnútra, ako aj zvonka. V areáli Kasární pod Zoborom sa pod základmi románskeho kostola našli základy staršej stavby, ktorú v minulosti stotožnili s Pribinovým kostolom vysväteným v roku 828 salzburským arcibiskupom Adalrámom. Novšie výskumy preukázali, že toto spojenie je zatiaľ nedostatočne doložené. Isté je, že tu stál v predrománskom období kostol s pravouhlým uzáverom. Na jeho mieste bol v 11.–12. stor. postavený románsky kostol vybudovaný z mohutných kamenných blokov. Novo spracovaný 3D model ukazuje možný vzhľad najstaršej stavby pravdepodobne z 9.–10. stor. Nadzemná časť je pozorovateľná zvonka aj zvnútra. Autentický je pôdorys kostola, značne hypotetická je skladba nadzemných murív a konštrukcia strechy.

Nitra, časť Zobor – hradisko. Na juhozápadnom výbežku pohoria Tribeč sa nachádza hradisko Zobor s plochou približne 15 ha. Výrazné valy dosahujúce na niektorých miestach výšku až 7 m. Hradba s drevenou komorovou konštrukciou mala na vonkajšej strane kamennú plentu a pri troch kliešťových bránach pravdepodobne obranná veže. Viaceré výskumy vo vnútornom priestore hradiska doložili medzi iným aj cisternu s filtračným zariadením. Novšie povrchové prieskumy a lidarové skenovanie terénu potvrdili, že k donedávna známemu opevneniu patrili aj ďalšie opevňovacie útvary. Ide najmä o viaceré priečne valy nachádzajúce sa na k západu spadajúcemu hrebeňu. Na novovytvorenom pláne je jednoznačne vidieť, že prístup od západu bol dôsledne kontrolovaný a je veľmi pravdepodobné, že v priestoroch medzi opevnením sa nachádzalo aj osídlenie. To, z akej doby tieto predsunuté valy sú, ukáže až ďalší výskum. Najstaršie opevnenie tu vzniklo už v neskorej dobe bronzovej v čase existencie lužickej kultúry. Osídlenie plynulo pretrvávalo do staršej doby železnej. V dobe veľkomoravskej využívalo opevnenie slovanské obyvateľstvo. Najskôr išlo o príležitostné využitie ako útočiska. Novšie nálezy ukazujú, že Zobor mohol byť osídlený aj vo včasnorslovanskom období v 6.–7. stor. 3D model vychádzajúcich z lidarového skenovania môže užívateľ podrobne skúmať, pozrieť si detaily jednotlivých brán, mnohých archeologických sond, fažobných útvarov. Ideálne je použitie priamo v teréne, kde sa získava úplne nový pohľad na túto jedinečnú pamiatku.

Vo výnimočných prípadoch sme pri tvorbe modelov akceptovali aj prekročenie hranice vierohodnosti a vytvorili sme aj modely vyznačujúce sa pomerne malým percentom zhody, 20–30 %. Išlo spravidla o staršie archeologické výskumy, kde rozsah výskumu, alebo stav dokumentácie prinášal nedostatočné podklady na rekonštrukciu. Tu sa významne využili paralely z podobných objektov či už stojacich, alebo s dobrou dobovou grafickou dokumentáciou. Vhodnými príkladmi sú dve náleziská, Nitra-Chrenová-Mačací zámok a Nitrianske Hrnčiarovce. V oboch prípadoch ide o tzv. hrádky, ktoré sa intenzívne budovali medzi 13.–15. stor.

Záujemcovia o históriu si radi prezerajú aj časť venovanú archeologickým nálezom. Okrem iného sa tu môžu zoznámiť aj s novými objavmi (napr. stredoveký palcát z Mostnej ulice)²⁷ alebo nálezmi, ktoré sa nenachádzajú na území Slovenska (bronzová zoomorfna spona z 5. stor. nájdená na neznámom mieste v Nitre, originál je uložený v Rímsko-germánskom múzeu v Mainzi).²⁸

Uvedené aktivity dopĺňajú aj početné odborné či vedecké publikácie, z ktorých viaceré našli odozvu aj v popularizačnej sfére.²⁹ Dôležité sú tiež aktivity Mesta Nitra, ktoré okrem pravidelnej podpory mnohých podujatí zabezpečilo vydanie viacjazyčných populárno-vedeckých brožúr – Archeologické lokality Nitra,³⁰ Archeologické pamiatky Nitry,³¹ Nitra a Veľká Morava³². V poslednom období sa oživuje záujem o dávnu minulosť popularizačný projekt Cyrilometodská cesta, v ktorom Nitru reprezentujú viaceré inštitúcie

²⁷ Ruttkay/Debnár, v tlači.

²⁸ Benninger 1937.

²⁹ Napr. Březinová/Samuel 2007; Fusek/Zemene 1998; Pieta 1993; Ruttkay 2005 (zost.).

³⁰ Ruttkayová 2005.

³¹ Ruttkayová/Ruttkay 2013a.

³² Ruttkayová/Ruttkay 2013b.

(najmä NSK, Mesto Nitra, AÚ SAV, UKF, TCR). Tieto a ďalšie aktivity (krátkodobé výstavy, prezentačné akcie, Dni Nitranov, Noc kostolov, Dni kultúrneho dedičstva, Putovanie za pamiatkami, konferencie, semináre a pod.) sú už nad rámec tohto príspevku.

Po predloženej sumarizácii je namieste otázka, ako ďalej. Urobilo sa dosť? Prehľad najvýznamnejších aktivít je pomerne objemný a potešiteľný, stále však nie dostačujúci. Zjavne je stále pred nami celý rad výziev, ktoré musí uvádzať do života celý rad samosprávnych, kultúrnych, vedeckých a vzdelávacích inštitúcií, špecializovanej štátnej správy a organizácií tretieho sektora. Za najdôležitejšie aktivity do najbližších rokov považujeme:

- ďalšie prezentačné aktivity na Nitrianskom hrade – južný bastión, renesančná južná veža;
- sprístupnenie reliktov románskej brány pod Nitrianskou galériou;
- nájdenie vhodných priestorov pre vybudovanie modernej expozície dávnovekého vývoja Nitry;
- pokračovanie v budovaní náučných chodníkov Zoborské vrchy so zakomponovaním archeologických nálezísk, náučný chodník napojiť aj na hradisko Lupka a opevnené útvary a mohyly v Nitrianskych Hrnčiarovciach;
- aktivizovať ďalšie projekty v oblasti virtuálnej archeológie so zameraním na možnosti intenzívnejšieho využitia rozšírenej reality (napr. pohľady na rekonštruované brány hradísk, zaniknuté kostoly a pod.);
- dobudovanie minimálne 1. etapy (Veľká Morava) archeoparku na Martinskom vrchu a jeho trvalé sprístupnenie;
- stále je otvorená možnosť vybudovania Múzea SAV v objektoch na Martinskom vrchu, na ktoré je vydané právoplatné stavebné povolenie. Realizácia je viazaná na potenciálne získanie zdrojov z Fondu obnovy;
- dlhodobou výzvou je aj nájdenie formy sprístupnenia reliktov Kostola sv. Jakuba, ktorý sa pôvodne nachádzal v juhovýchodnej časti Svätoplukovho námestia (sčasti asi aj pod Mestským domom?). Tu však bude najskôr potrebný archeologický výskum, ktorý ukáže, čo sa z pôvodnej stavby zachovalo). Projekt bol zakomponovaný do prihlášky na EHMK 2013 a aktuálne aj do podkladov na EHMK 2026;
- pokračovať v realizácii väčších výstavných projektov zameraných na archeológiu. Príkladom je projekt Počiatky kresťanstva na Slovensku v roku 2013, kde sa prvé dva týždne na vstup čakalo v dlhých radoch;
- jednoznačne pokračovať v úspešných popularizačných aktivitách vo vzťahu k dávnej histórii, mesto, NSK, NOCR a ďalšie inštitúcie.

LITERATÚRA

- Bednár/Bóna 1997* P. Bednár/M. Bóna: Výskum v suteréne Nitrianskej štátnej galérie. *AVANS* 1995, 1997, 31, 32.
- Bednár/Samuel 2001* P. Bednár/M. Samuel: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im Jahrhundert. *Slovenská archeológia* 49, 2001, 301–345.
- Bednár/Samuel 2002a* P. Bednár/M. Samuel: Nitriansky hrad na prelome storočí. In: A. T. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (zost.): *Slovensko vo včasnóm stredoveku*. Nitra 2002, 149–155.
- Bednár/Samuel 2002b* P. Bednár/M. Samuel: Najstaršia stredoveká sakrálna architektúra v Nitre vo svetle archeologických výskumov. In: *Cirkevné pamiatky – pramene kultúry a vzdelanosti. Prednášky z odborného kolokvia, 7. septembra 2002*. Nitra 2002, 60–77.
- Bednár/Ruttkay 2018* P. Bednár/M. Ruttkay: Nitra and the Principality of Nitra after the Fall of Great Moravia. In: R. Procházka/P. Kouřil (zost.): *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*. Brno 2018, 229–244.
- Bednár/Staník 1993* P. Bednár/I. Staník: Archeologický a stavebno-historický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1988–1991. In: K. Pieta (zost.): *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*. Nitra 1993, 127–141.
- Benninger 1937* E. Benninger: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. Reichenberg – Leipzig 1937.
- Březinová 1993* G. Březinová: Záchranný výskum v Nitre-Martinskom vrchu. *AVANS* 1992, 1993, 28, 29.
- Březinová 2003* G. Březinová: *Archeologické výskumy na plochách stavenísk SHELL a BAUMAX*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi. Tomus IX. Nitra 2003.
- Březinová/Samuel 2007* G. Březinová/M. Samuel: *Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti*

- Mostnej ulice v Nitre*. Nitra 2007.
- Fusek/Zemene 1998 G. Fusek/M. R. Zemene: *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra 1998.
- Hodál 1933 J. Hodál: *Kostol Pribinov v Nitre v pravom svetle*. Nitra 1933.
- Chropovský 1972 B. Chropovský: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: *Monumentorum Tutella* 8. Bratislava 1933, 173–208.
- Chropovský 1975 B. Chropovský: *Nitra. Archeologický výskum slovanských lokalít*. In: III. medzinárodný kongres slovanskej archeológie. Bratislava 7.–14. september 1975. Nitra 1975.
- Chropovský/Bednár/Fusek 1989 B. Chropovský/P. Bednár/G. Fusek: Výskumy v Nitre na hradnom kopci. *AVANS* 1989, 1991, 43, 44.
- Kratochvíl 2018 J. Kratochvíl: Obnova Zoborského kláštora a jeho sprístupnenie verejnosti. In: D. Magula (zost.): *70 rokov Špecializovanej nemocnice sv. Svorada Zobor, n. o.* Nitra 2018, 158–168.
- Kuzma/Gabulová 2009 I. Kuzma/M. Gabulová: Pokračovanie výskumu v Nitre-Mlynárčiach. *AVANS* 2007, 2009, 130–133.
- Pieta 1993 K. Pieta: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta*. Nitra 1993.
- Pieta/RuttKay 2018 K. Pieta/M. RuttKay: Centrá Veľkej Moravy a ich prezentácia. Nitra a Bojná. In: *Monumentorum tutela, ochrana pamiatok* 29. Bratislava 2018, 15–34.
- RuttKay 2005 (zost.) M. RuttKay: *Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov. Zborník z konferencie konanej pri príležitosti Dňa Nitranov, 2. júla 2005*. Nitra 2005.
- RuttKay 2005 M. RuttKay: Možnosti prezentácie archeologických pamiatok v Nitre a okolí. In: *RuttKay 2005 (zost.)*, 135–139.
- RuttKay 2007 M. RuttKay: Overovací výskum kostola na Martinskom vrchu v Nitre. *AVANS* 2005, 2007, 169.
- RuttKay 2011 M. RuttKay: Možnosti prezentácie zaniknutých kostolov v Nitre na Martinskom vrchu. In: *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg ku výstave*. Nitra 2011, 59–68.
- RuttKay 2018a M. RuttKay: Zoborský kláštor v premenách času. In: D. Magula (zost.): *70 rokov Špecializovanej nemocnice sv. Svorada Zobor, n. o.* Nitra 2018, 158–168.
- RuttKay 2018b M. RuttKay: Reálna a virtuálna prezentácia archeologických pamiatok na Nitrianskom hrade a jeho zázemí. In: P. Bednár (zost.): *30 rokov výskumu Nitrianskeho hradu. Program a zborník abstraktov*. Nitra 2018, 4.
- RuttKay 2020 M. RuttKay: Trojpriestorová archeológia. In: K. Pieta (zost.): *Archeológia je moderná veda. Objavujeme naše (stredo)európske korene*. Nitra 2020, 63–73.
- RuttKay/Debnár, v tlači M. RuttKay/P. Debnár: Výskum v Nitre na Mostnej ulici. *AVANS* 2016, v tlači.
- RuttKay/RuttKayová 2005 M. RuttKay/J. RuttKayová: Záchranný archeologický výskum v Nitre-Šindolke. *AVANS* 2004, 2005, 174.
- RuttKay/Tirpák 2007 M. RuttKay/J. Tirpák: Archeologický a geofyzikálny výskum kostola Sv. Martina v Nitre. In: V. Hašek/R. Nekuda/M. RuttKay (zost.): *Ve službách archeologie 1. Časopis venovaný narodeninám Prof. PhDr. Alexandra Ruttkaya, DrSc.* Brno – Nitra 2007, 106–109.
- RuttKayová 2005 J. RuttKayová: *Archeologické lokality Nitra*. Nitra 2005.
- RuttKayová/RuttKay 2013a J. RuttKayová/M. RuttKay: *Archeologické pamiatky Nitry. Objav mesto, zaži príbeh*. Nitra 2013.
- RuttKayová/RuttKay 2013b J. RuttKayová/M. RuttKay: *Nitra a Veľká Morava. Objav mesto, zaži príbeh*. Nitra 2013.
- Samuel 1999 M. Samuel: Záchranný výskum sakrálny architektúry na Martinskom vrchu. *AVANS* 1997, 1999, 146, 147.
- Samuel 2003 M. Samuel: Zisťovací výskum a prieskum v areáli Zoborského kláštora v Nitre. *AVANS* 2001, 2003, 178, 179.
- Samuel 2004 M. Samuel: Pokračovanie výskumu Zoborského kláštora. *AVANS* 2002, 2004, 118, 119.
- Samuel 2005 M. Samuel: Archeologický výskum Zoborského kláštora v rokoch 2001–2003. In: *RuttKay 2005 (zost.)*, 109–114.
- Samuel 2008 M. Samuel: Krátky záchranný výskum v areáli Zoborského kláštora. *AVANS* 2006, 2008, 137, 138.
- Samuel 2011 M. Samuel: Výskumy v areáli Zoborského kláštora. *AVANS* 2008, 2011, 239–242.

INTERNETOVÉ ZDROJE

*Ruttkay a i. 2012*M. Ruttkay/A. Arpáš/P. Bednár/J. Beljak/J. Ďuriš/I. Cheben/A. Ruttkay/M. Ruttkay. Dostupné na: <http://www.cevnad.sav.sk/archeologick%c3%a9-rekon%c5%a1trukcie.html> [29. 3. 2019]*Ruttkay/Arpáš 2020*M. Ruttkay/A. Arpáš: *mobilná aplikácia AUSAV* [29. 3. 2019]PRESENTATION OF ARCHAEOLOGICAL CULTURAL HERITAGE
IN NITRA

Matej Ruttkay

Summary

The last 30 years of archaeological research in Nitra are associated not only with intensification of excavations at the castle complex, but also with steps leading to presentation of the archaeological cultural heritage. This process took place with various intensity in the town itself as well as in its immediate hinterland. A high number of uncoverings occurred as early as the second half of the 20th century. Unfortunately, presentation of their results falls behind the number of researches, despite the fact that first realistic presentation attempts are known from as early as the 1930s, when results of the research of the “St. Emmeram’s Chapel” were presented to the public (Fig. 1).

The situation changes dramatically as late as the turn of millenia, greatly due to unique results of archaeological and constructional-historical investigations of the Nitra Castle. The presented paper brings a brief museological-archaeological excursion in the topic, view of the last three decades, which have influenced the research activities at the Nitra Castle to a great degree.

In the 1970s–1980s, the situation in this field was not very optimistic in Nitra. The town was proud of a new and exclusive – for the contemporary situation – archaeological exhibition in the great seminar in Samova ulica street (the then Regional Museum in Nitra) called “Settlement of southwestern Slovakia from the earliest times to the Great Moravian period” opened in 1977. Visitors are traditionally attracted by the Church of St. Michael the Archangel in the municipality called Nitra-Dražovce, literally an iconic symbol of Nitra, the Church of St. Stephen the King in the municipality of Párovce or Calvary in Nitra. Nevertheless, archaeological presentations “in situ” were absent. The castle grounds were very little attractive for the public. The situation was similar regarding studied architectures at other places. Buildings little known from literature were covered under dense forest or shrub growth (Zobor Monastery, sacral complex of Podhorany-Sokolníky) or a military training ground (Church of St. Martin in the barracks below Zobor). Some of the distinct features have been destroyed (Nitra-Chrenová, a medieval castellum), some others were considerably damaged (foundations of the Church of St. Martin). The potential of hillforts remained unused. Well hidden, even concealed archaeological monuments were and still are waiting for their chance.

The 1990s were characterized by creating archaeological exhibitions. In 1992, the exhibition called “Jewels of Ancient Slovakia” was created (Fig. 2), in which the Institute of Archaeology of SAS presented the most important archaeological finds previously deposited in its safes. In 1996, a team of archaeologists in cooperation with the then director of the Agricultural Museum J. Vontorčík prepared the largest archaeological exhibition in the territory of Slovakia, “The Oldest History of Agriculture” (Fig. 3). The attempt to prepare a new archaeological exhibition in 1998 was unsuccessful. Despite its historical importance, Nitra still does not have a quality exhibition documenting its earliest history, an exhibition expected by its inhabitants as well as visitors. The town actually does not have any premises where such project could be realized.

Apart from archaeological exhibitions, the early history of the town’s territory is introduced by other activities as well. The castle with the greatest popular-scientific potential is the centre of people’s attention. Other areas, such as Martinský vrch, Zobor Monastery, Zobor hillfort do not fall behind.

One of the first projects presenting results of archaeology was incorporation of situations detected by the research of the eastern courtyard in the groundplan of pavement carried out in the beginning of the 1990s (early medieval

defensive wall – Fig. 5, etc.). Later, several discoveries were sensitively presented in the interior of the St. Emmeram's Cathedral (sedilia, oldest block masonry, etc.) or on Baroque defensive walls. Parts of the Romanesque palace in the cellars under today's Bishop's Palace are prepared for presentation.

Next part of the paper shows examples of intended or projected but still not executed presentation activities – the Great Moravian defensive wall on the western slope of the castle hill, the Romanesque gated below today's County Hall.

The essential break in presentation of archaeological monuments comes in the beginning of the 3rd millennium. Excellent synergy occurred between the municipality (town of Nitra), church (Diocese of Nitra) and the research institution (Institute of Archaeology of SAS). In many activities, they were complemented by the Museum of Nitra (NSK – Nitra Self-Governing Region) or the Slovak Agricultural Museum. A particular break occurred after 2002. The Diocese – town – IA SAS started the project of “Casemates of the Nitra Castle. From the Great Moravian rampart to the Baroque bastion”, whose opening ceremony took place in 2005 (Fig. 8; 9).

In 2001, investigations on the grounds of the Zobor Monastery started. A new impulse was brought by restoration of the Zoborský skrášľovací spolok association managed by J. Kratochvíl and with scientific support from I. Točka. First, the information system was restored. In 2015, the area was opened to the public (*Kratochvíl 2018*, 169–171). An experiential exhibition has been installed in the area as well. There is also a roofed sandpit – an “excavation station” is built in front of the entrance, where children can excavate their own finds and using a manual, they can classify it chronologically and culturally. Hermitage no. 3 was also restored and opened with a suggested superstructure. Later, an application was launched to allow visitors to see the objects in form of virtual reality (Fig. 13; <https://yahart.com/zoborskyklastor/>). The positive thing is that the area of the monument is permanently open, independently from the entrance to the hospital, and it is connected to the trekking routes in the Zobor massif. At the moment, opening of other parts of the monastery is being prepared.

The area of former barracks below Zobor, Martinský vrch site in Nitra, Zobor municipality, is one of the greatest past, present as well as future challenges. The Institute of Archaeology of SAS has converted some buildings into its premises. In 2015, the restored groundplan of the oldest detected church and first buildings of the Archaeopark – the Great Moravian village – were opened. In this stage, copies of two pithouses were built (the third one is being built) from the groundplan of the village studied by prof. Chropovský (Fig. 16). A pottery kiln was built in the western part, based on the find from Nitra-Lupka (Fig. 17). Various popularization activities presenting life of our ancestors in the 9th–10th centuries (production and firing of pottery, diet, etc.) are carried out in the Archaeopark grounds. Teambuilding activities for companies or events for schools are also organized.

Archaeologists put effort in presentation of results of their researches carried out at various buildings in the town in form of exhibitions. Some had short-term character (Nitra – construction of the Shell petrol station at Chrenová), others became permanent parts of various institutions (Šindolka – Araver, Mlynárce – SONY).

In the era of internet media, virtualization and visualization of structures as well as their presentation via various platforms are undoubtedly very important. Since 2009, the Institute of Archaeology of SAS has been actively developing 3D archaeology in field research as well as in restoration, modelling and visualization of studied finds and features. Results are presented on the website of IA SAS – the CEVNAD project. Within the international project of VirtualArch (Interreg CE), the Slovak team focused on possible virtual presentation of monuments in the town (*Ruttkay 2020*). Among others, the AUSAV application has been created, in which a high number of models and virtual archaeological features have been processed. A visitor can see various types of archaeological features and finds. The application allows reading features, their viewing not only on YouTube, 3D images as well as active work with 3D objects in categories (castle, hillforts and ramparts, sacral architecture, settlements and houses, burial grounds, clothing, finds, mines, caves, routes, dams). Results obtained by aerial scanning are particularly attractive (Fig. 20).

The above described activities are complemented by numerous expert or scientific publications, some of which have got feedback from the field of popularization. Recently, the interest in the distant past has been revived by the popularization project called The Cyril and Methodius Route, in which Nitra is presented by several institutions (mainly NSK, Town of Nitra, IA SAS, University of Constantine the Philosopher, TCR). These and other activities (short-term exhibitions, presentation events, Days of Nitra's People, Night of Churches, Days of Cultural Heritage, Pilgrimages to Monuments, conferences, seminars, etc.) exceed the framework of this article.

What comes next? This question arises after the above presented summary. Has enough been done? The review of the most significant activities is considerably rich and pleasing, however, it is still not satisfactory. There is obviously a whole range of challenges which must be managed by numerous self-governing, cultural, scientific and educatory institutions, specialized state management and third sector organizations. We consider the following the most important activities for the following years:

- more presentation activities at the Nitra Castle – southern bastion, Renaissance southern tower;
- open the relics of the Romanesque gate below the Nitra Gallery;
- find suitable premises for a modern exhibition of the earliest development of Nitra;
- continue creating educational trails in the Zoborské vrchy hills with incorporated archaeological sites, connecting the trail to the hillfort of Lupka and fortified shapes and tumuli in Nitrianske Hrnčiarovce;
- activate new projects in the field of virtual archaeology focusing on possible more intense use of augmented reality (e. g. views of restored gates of hillforts, demised churches, etc.);
- complete the construction of at least first stage (Great Moravia) of the archaeopark at Martinský vrch and its permanent opening;

- still possible establishment of the SAS Museum in the buildings at Martinský vrch for which a valid planning permission has been issued; execution depends on potential funds from the Renovation Fund;
- decide on the form of presentation of the St. Jacob's Church's relics; the church was originally located in the southeastern part of Svätoplukovo námestie square (partly also below the townhouse?). Nevertheless, a prior archaeological investigation will be necessary to show what has been preserved from the original building). The project was incorporated in the application for ECC 2013 and currently also in the documents for ECC 2026;
- continue executing major exhibition projects focused on archaeology, such as the project called Beginnings of Christianity in Slovakia in 2013, where there were long queues before the entrance during the first two weeks;
- definitely continue successful popularization activities associated with ancient history – town, NSK, NOCR and other institutions.

Fig. 1. Nitra, Castle. Archaeological excavation and presentation from the 1930s.

Fig. 2. Nitra. View of the exhibition of "Jewels of Ancient Slovakia" in the Museum.

Fig. 3. Nitra. Exhibition of "The Earliest History of Agriculture" in the Slovak Agricultural Museum.

Fig. 4. Nitra, Castle. Exhibition "When the Scripture Speaks" in the Diocese Museum.

Fig. 5. Nitra, Castle. View of the architectures at the eastern courtyard of indicated by various pavements.

Fig. 6. Nitra, Castle. Presentation of the Romanesque fortification explored during the construction of the restaurant in 2013.

Fig. 7. Nitra. Archaeological sword motive of the pedestrian zone.

Fig. 8. Nitra, Castle. Exhibition about the development in the Vazul Tower in 2006–2007.

Fig. 9. Nitra, Castle. View of the presentation of The Casemates, opened in 2006.

Fig. 10. Nitra, Castle. Presentation of a find from the investigation in the eastern bastion inserted into a modern replica.

Fig. 11. Nitra, Castle. Introductory poster for the exhibition in the Vazul Tower.

Fig. 12. Nitra, Zobor Monastery. A place of diverse creative events.

Fig. 13. Nitra, Monastery of St. Joseph. Presentation of Hermitage 3 (according Zoborský skrášľovací spolok).

Fig. 14. Nitra. Aerial view of the area of the Barracks below Zobor, Martinský vrch site.

Fig. 15. Nitra, Martinský vrch. Accompanying panel of the accessible presentation of St. Martin's Church.

Fig. 16. Nitra, Martinský vrch. Archaeopark.

Fig. 17. Nitra, Martinský vrch. Experimental firing in the replica of a pottery kiln from the 9th–10th c.

Fig. 18. Nitra, Martinský vrch. Finally unexecuted project of the national centre for popularization of science.

Fig. 19. Nitra, Šindolka. Archaeological exhibition in the premises of the showroom and garage of ARAVER company.

Fig. 20. Nitra, Zobor hillfort. 3D model created on the basis of LiDAR scanning.

Fig. 21. Application of VirtualArch (AÚ SAV, A. Arpáš, M. Ruttkay, Yahart).

doc. PhDr. Matej Ruttkay, CSc.

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

SK – 949 21 Nitra

matej.ruttkay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6441-9914>

VELKOMORAVSKÝ VELIGRAD – MOCENSKÁ AGLOMERACE STARÉ MĚSTO-UHERSKÉ HRADIŠTĚ¹

LUDĚK GALUŠKA

Great Moravian Veligrad – Early Medieval Agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště. After the period of the Early Middle Ages, we come across numerous centres of power in the territory of Central Europe. Their forms are various. Some of them were built at elevated sites, some on river flats. Almost all of them were located along important trade routes, preferably on their crossroads and in places with distinctly accumulated population and good bonity of soil in the nearby or wider surroundings. These centres of power were the home of multi-class society with elites at its head and – after Christianity had been adopted – with prominent clergymen. As for the most important centres, the elites might have been princes or at least members of their families, in the spiritual sphere, they might have been bishops. The settlement agglomeration of Staré Město-Uherské Hradiště was one of such centres founded on the banks of the Morava River, the region of Uherské Hradiště in the eastern part of the Czech Republic, in the 9th century. As documented by written sources associated with 1141, it was called Veligrad and was one of the most prominent centres of power, production, economy as well as spiritual centres of the state called Great Moravia.

Keywords: Great Moravia, settlement power agglomeration, social elites, Christianity, fortification.

Prvním útvarem s prvky raně středověkého státu, který v 9. stol. vznikl na území západních Slovanů, byla Velká Morava. Postupně z ní vykristalizoval významný mocenský činitel, jehož panovníci z rodu Mojžírovců zejména v 2. polovině 9. stol. zasahovali do dění v širším středoevropském prostoru. Centrální území Velké Moravy se rozkládalo ve východní polovině dnešní České republiky, na Moravě, kde se také nacházela nejdůležitější velkomoravská mocenská centra a hradiska (obr. 1). Na západním Slovensku představovala mocenské centrum Nitra, sídlo Svatopluka v době vlády knížete Rostislava a od roku 880 místo Wichingova biskupství.

Jedním z nejvýznamnějších center Velké Moravy byla centrální sídelní aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště, dříve známá jen jako „Staré Město“.² Vznikla na strategicky velmi výhodném místě, na obou březích řeky Moravy, v těsné blízkosti jejího soutoku s řekou Olšavou. Rozkládala se napříč nivy řeky Moravy, která v těch místech byla široká 2,4–2,6 km. Podél břehů obou zmíněných řek vedly od pravěku známé obchodní komunikace. Představovaly je úseky Jantarové stezky, která od pravěku propojovala oblast Baltického moře na severu se středomořím u Benátek a Akvileje na jihu. Společně s dalšími stezkami místního významu, směřujícími na západ, na střední Moravu a pak dále do Čech a na východ, na dnešní Slovensko, vytvářely tyto komunikace v místě staroměstsko-uherskohradištské aglomerace významnou křižovatku obchodních cest.

Z dnešního pohledu se aglomerace rozprostírala na katastrech měst Staré Město a Uherské Hradiště. Na pravém staroměstském břehu řeky Moravy se osídlení koncentrovalo na dvou výrazných říčních terasách-ostrožnách, a na vyvýšených dunách v nivě řeky Moravy (obr. 2). Na levém, uherskohradištském břehu byla využívány nejvýše položená místa na tzv. říčním ostrově sv. Jiří a také na svazích Vizovické pahorkatiny, hlavně v městské části zvané Sady. Rozsah osídlené a z větší části i opevněné plochy aglomerace ve druhé polovině 9. stol. nabyl rozlohy kolem 250 ha. Staroměstsko-uherskohradištská sídelní aglomerace – Veligrad tak představovala územně nejrozsáhlejší centrum z doby Velké Moravy, skutečný „veliký“ v přeneseném slova smyslu, „významný hrad“.³

¹ Studie vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci institucionálního financování na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Moravské zemské muzeum (DKRVO, MK000094862).

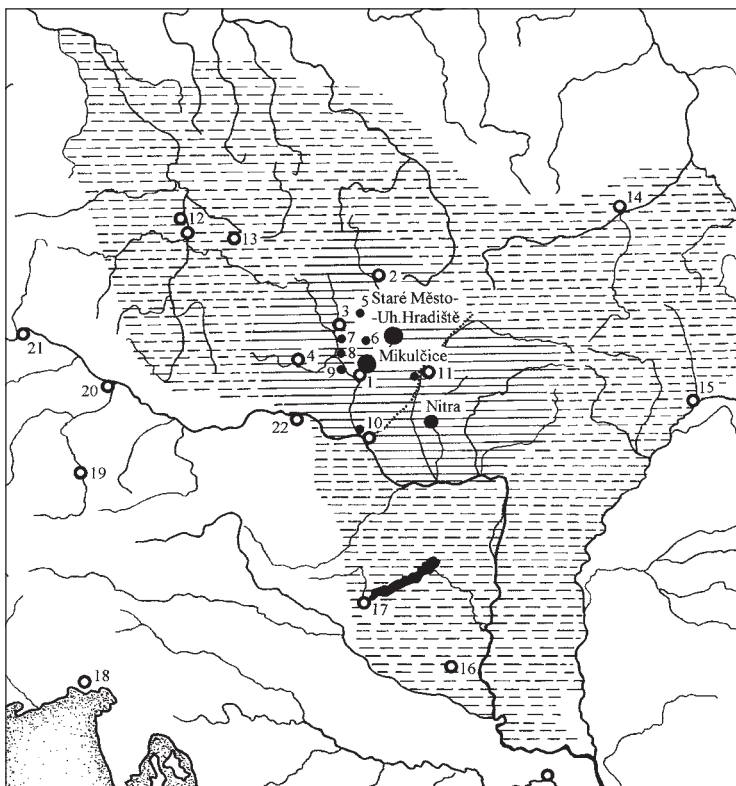
² Hrubý 1965; 1972, 57–109.

³ Galuška 2001, 123–137; 2005, 525–530; 2008a, 45–61; 2010, 77–94.

Počátky archeologického bádání na půdě Starého Města a Uherského Hradiště sahají do 80. let 19. stol., přičemž svého vrcholu tato fáze poznávání dosahuje ve 20. a 30. letech 20. stol. Tehdy zde působil A. Zelnitius, jenž ve Starém Městě objevil prvních více než 300 hrobů raně středověké nekropole „Na Valách“. Unikátní, do té doby neznámé skvosty velkomoravského šperkařství uvedl ve všeobecnou známost, a to i v zahraničí (Řecko). Další výraznou osobností byl V. Hrubý. Tento archeolog Moravského muzea v Brně objevil v letech 1949 až 1985 doposud nejvýznamnější lokality z doby Velké Moravy na Uherskohradištsku. Ve Starém Městě to byly např. základy kostela „Na Valách“, vůbec první odkryté stopy velkomoravské sakrální architektury na území někdejšího moravského státu, nebo rozsáhlý křesťanský areál v Uherském Hradišti-Sadech na Výšině sv. Metoděje. Po skonu V. Hrubého v roce 1985 provádí a koordinuje výzkumy ve Starém Městě a okolí jeho nástupce, autor této stati. Na půdě Uherského Hradiště jsou to pak pracovníci Slovákého muzea.

Aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště prošla v průběhu své existence vývojem, jehož počátky sahají do období druhé poloviny 6.–první poloviny 7. stol. Tehdy se na vyvýšené severní ostrožně Starého Města v lokalitě „Na Valách“ usadili první Slované. Nálezy dokládající jejich existenci jsou skrovné, protože jak sídlištní objekty, tak i žárové hroby – až na jeden – byly zde zničeny mladším pohřbíváním nespálených těl v 9. stol., v době Velké Moravy.⁴ Existenci dalších hrobů a sídlištních objektů z 6.–7. stol. naznačují úlomky nádob pražského typu, které se někdy nacházejí v druhotném uložení, např. v zásypech jam mladších kostrových hrobů z 9. stol. Z lokalit v okolí budoucí aglomerace jsou další časně slovanská sídliště známa z Uherského Hradiště-Sadů v poloze „Dolní Kotvice“, z Ostrožské Nové Vsi z polohy „Oráčiny“ a z žárového hrobu v poloze „Padělky“, z Polešovic „Dorštotu“ a také ze Zlechova.⁵

Vývoj osídlení Starého Města na konci 7. a ve starším období 8. stol. není prozatím úplně jasný. Pro toto období nedisponujeme žádnými dobře datovatelnými archeologickými nálezy. K dispozici máme jen keramické nálezy, které patří ke skupině keramiky tzv. podunajské tradice a keramiky pomoravského typu. Tato „pomoravská“ keramika byla pro oblast Starého Města typická hlavně v době Velké Moravy, avšak na lokalitách aglomerace se její zástupci objevili už v průběhu druhé poloviny 8. stol. a možná i dříve. Má velmi vyspělý vzhled a je pro ni typická jednoduchá výzdoba v podobě vlnovek a rýh, vzácně vpichů, provedená rydlem s jedním hrotem.⁶ I když kontinuitu osídlení od druhé poloviny 7. do poloviny 8. stol. nemůžeme ve Starém Městě „Na Valách“ bezpečně prokázat, považujeme ji za velmi pravděpodobnou. Naznačuje to také další vývoj osídlení polohy „Na Valách“, na okraji severní staroměstské ostrožny, protože právě na ní vzniklo první opevněné sídliště v rámci celé budoucí aglomerace (obr. 3).



Obr. 1. Velká Morava v rámci středoevropského prostoru a její územní rozsah těsně po polovině 9. stol. za knížete Rostislava (plné linie) a v době největšího rozmachu v 80. letech 9. stol. za Svatopluka I. (přerušované linie) s vyznačením hlavních mocenských center (podle Galuška 2017, 134).

⁴ Hrubý 1955a, 53, 54, tab. 51: 1.

⁵ Galuška 1990, 564–586.

⁶ Galuška 1994, 233–242; 1995, 97–106.



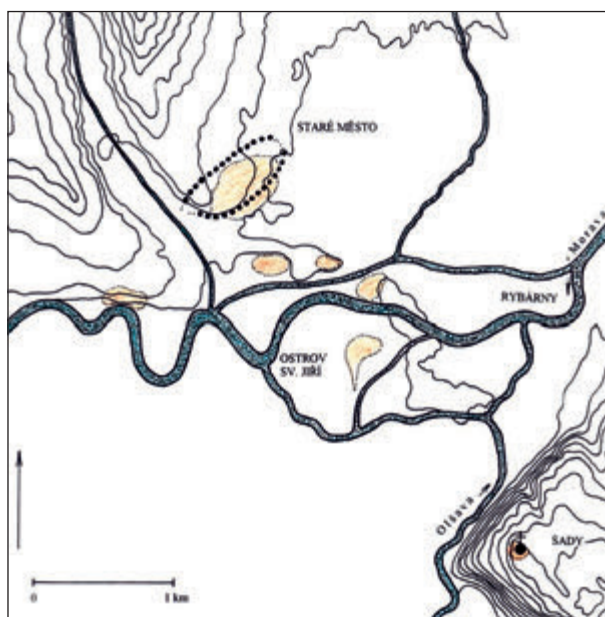
Obr. 2. Současné Staré Město a Uherské Hradiště s vyznačením rozsahu archeologicky zjištěného osídlení v době vrcholné fáze Velké Moravy (plochy ohraničené červenými body), opevnění (černé body) a nalezišť raně středověké architektury. 1 – poloha „Na Valách“ s kostelem a pohřebištěm; 2 – poloha „Špitálky“ s kostelem byzantského typu; 3 – poloha „Na Dědině“ s mocenským areálem-kostelem sv. Michaela a palácem; 4 – poloha „Za Kostelíkem“ s nálezem sakrální stavby; 5 – Uherské Hradiště-Sady „Výšina sv. Metoděje“ s církevním centrem; 6 – poloha „Rybárny“ s mohutným opevněním; 7 – ostrov sv. Jiří, sídliště v místech dnešního jádra města Uherské Hradiště (podle Galuška 2011, 100).

Vznik hradiska ve Starém Městě „Na Valách“ klademe do poslední třetiny 8. stol., případně na přelom 8. a 9. stol. Mělo oválný tvar, bylo orientováno ve směru JZ – SV a rozkládalo se na ploše asi 7 ha.⁷ Jeho opevnění bylo lehké, dřevo-hliněné. V jižní části jej tvořila střídavě palisáda, dřevěná stěna a hliněný val, před nimiž se táhl vodní příkop, v severní části sypaný val s vrcholovou palisádou a předsunutým příkopem se zátarasem z kůlů. O charakteru zástavby hradiska mnoho nevíme, protože jeho plocha byla a je doposud zastavěna novodobými domy. Mnoho archeologických situací bylo také při stavbě těchto domů zničeno. Již v průběhu první poloviny 9. stol. však na hradisku žili a byli pochováni příslušníci

⁷ Galuška 1997, 73–83, 2008a, 46, 47; Hrubý 1965, 225–229.

nejvyšší vrstvy Moravanů, jak dokládají hroby s velmi bohatou výbavou, ale i hroby prvních významných křesťanů pochovaných s náprsními křížky a uložených v deskových kovaných rakvích. V jeho předhradí existovaly řemeslnické dílny, mezi nimiž byl nejnověji archeologicky doložen klenotnický areál.⁸ V bezmála deseti dílnách tohoto areálu byly vyráběny honosné zlaté a stříbrné šperky veligradského typu. Jasně to dokládají polotovary jako kousky stříhaných i tepaných měděných a mosazných plíšků, dále úlomky slévačských nádobek-tyglíků, části keramických nádobek s nataveninami drahých a barevných kovů. Zajímavý je nález náustku-dyzny koženého měchu, jímž se vháněl do pece vzduch a především objev kovotepecké parohové podkladky. V důlcích této podkladky se našly stopy zlata a stříbra, což znamená, že za využití zmíněných důlků byly z plíšků drahých kovů vytepávány duté polokoule. Z těch se pak vyráběly typické velkomoravské gombíky, kovové perly, butony prstenů a drobné bubínky a filigránové košičky honosných náušnic veligradského typu.⁹

Do doby existence hradiska ve Starém Městě v poloze „Na Valách“, tedy do 1. poloviny 9. stol., můžeme zařadit několik významných mužských hrobů zdejšího pohřebiště. K nejstarším z nich patří kostrové hroby 119/AZ, 116/51 a 223/51, v nichž hlavními nalezenými předměty byly starobylé meče typu „H“ s damaškovými čepelemi a s příčkami a hlavicemi zdobenými jemnou mosaznou tausíí. Přibližně do téže doby náleží i hrob 224/51, v němž se našly masivní ostruhy bohatě zdobené měděnou, mosaznou a stříbrnou tausíí, hrob 23/48 s opaskem zdobeným zlatými kovaními a emailovými vložkami a hrob 266/49, který obsahoval nejen ostruhy zdobené metodami tausie a plátování, ale také honosný velmožský opasek (obr. 4). Kování tohoto opasku byla zdobena stejnými motivy jako ostruhy, takže dohromady tvoří jeden celek. Ostruhy z hrobů 224/51 a 266/49 mají podobný charakter a svým tvarem se podobají jihoslovanským ostruhám typu Biskupija-Crkvina.¹⁰ Za velmi staré považujeme také hroby 209/AZ a 291/AZ. V obou se našly stopy po opascích, jejichž části tvořila funkční litá, bronzová kování pozdně avarského charakteru. Domníváme se, že muži pohřbení ve výše uvedených hrobech patřili k nejstarší elitě Moravanů, která žila na hradisku v poloze „Na Valách“ někdy na přelomu 8. a 9. stol. a v průběhu 1. třetiny 9. stol. Za velmi staré můžeme považovat také velmi hluboké hroby, jejichž hrobové jámy byly obloženy dřevěnými deskami. Zemřelí v nich měli podobnou výbavu, v níž dominovala bojová sekera s dlouhými ostny-tzv. bradatice a starobylé typy železných ploténkových ostruh.¹¹ Protějšky, či spíše partnerkami a manželkami elitních moravských mužů uložených v právě popsaných hrobech, byly významné ženy, které s nimi žily a posléze byly taktéž v 1. polovině 9. stol. pohřbeny v rámci hradiska „Na Valách“. I jejich hroby jsou často velmi hluboké, překryté hroby mladšími, i ony obsahují skvostné hrobové přídatky, zejména šperky veligradského typu. Jako příklad uvádíme alespoň hrob 193/51. Jde o pohřeb bohaté mladé ženy, dívky uložené v dřevěném, železnými pásy kovaném sarkofágu, který ležel na dně hrobové jámy obložené dřevěnými deskami. Hrobovou výbavu dívky tvořily tři páry honosných zlatých náušnic, jeden pár zlatých gombíků, dva velké stříbrné prsteny a tři nože (obr. 5). Lze se jen dohadovat, jaký byl skutečný majetek rodiny pohřbené dívky, jestliže si pozůstali mohli dovolit vybavit ji na poslední cestu takovým bohatstvím.¹²



Obr. 3. Přibližný rozsah osídlení v oblasti Starého Města a Uher-ského Hradiště v 1. třetině 9. stol. s vyznačením hradiska v poloze „Na Valách“ (černé body; podle Galuška 2017, 138).

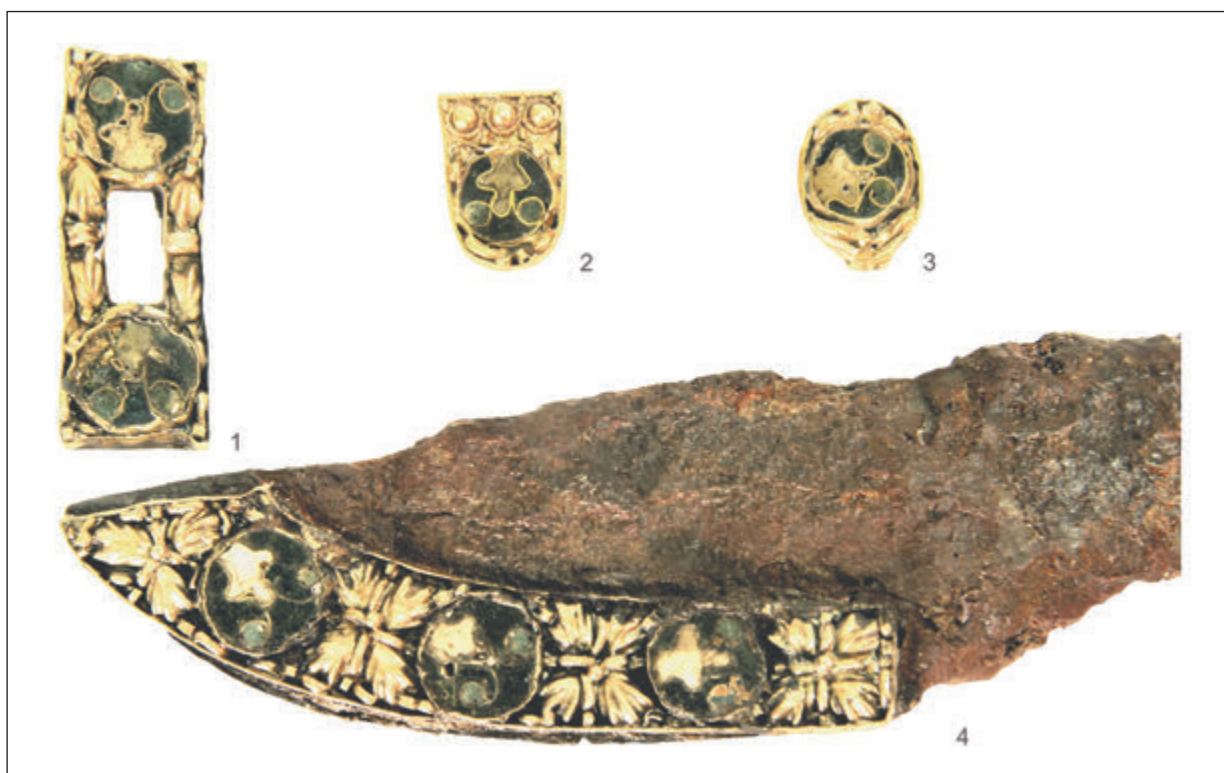
⁸ Galuška 2013, 108–195; 2015, 195–203.

⁹ Galuška 2017, 185–191.

¹⁰ Galuška 1998a, 95–107; 1999, 84–108; Klanica 1990, 57–64.

¹¹ Popisy hrobů viz Hrubý 1955a.

¹² K chronologii honosných šperků nověji např. Dostál 1991, 81–87; Galuška 1996a, 267–279; 2013, 195–241, Chorvátová 2004, 228, 229; Ungerman 2005, 707–749.



Obr. 4. Souprava tří zlatých emailem zdobených kování velmožského opasku a ochranné pochvy dýky z hrobu 23/48 ze Starého Města, 1. polovina 9. stol. (podle Galuška 2017, 202).

V době existence hradiska ve Starém Městě „Na Valách“ byla osídlena i další místa po obou březích Moravy. Na pravém, staroměstském, to byly především vyvýšené polohy v nivě Moravy, a první říční terasy, kde se na nich existující osady už nacházely mimo dosah vody při občasných povodních. Využívána byla i nejvýše položená místa na říčním ostrově sv. Jiří, v místech dnešního Uherského Hradiště, odkud pocházejí tři nefunkční torza bronzových ostruh s háčky a dvě opasková kování avarského charakteru z poslední třetiny 8. stol.¹³ Našly se ve výplních objektů na samém okraji osídlení, které lze datovat nejspíše na přelom 8. a 9. stol. Opevnění ostrova prozatím nebylo doloženo, takže o hradisko či dokonce hrad, jak se někdy i v odborné literatuře uvádí, se v případě sídliště na ostrově sv. Jiří téměř jistě nejednalo.¹⁴

Na přelomu 8. a 9. stol. začala být využívána také výrazně vyvýšená ostrožna v městské části Sady, která je dnes součástí města Uherské Hradiště a nese název Výšina sv. Metoděje.¹⁵ Nacházela se nad ohybem řeky Olšavy, přímo při vyústění jantarové stezky do Pomoraví. Na této dominantní výšině byl nejprve vystavěn zděný kostel s půdorysem ve tvaru kříže, nad jehož středem se v nadzemní hmotě tyčila kvadratická věž. Kostel pravděpodobně na samém začátku 9. stol. společně vybudovali misionáři příšlí z bavorské církevní provincie, snad ze Salcburgu a ze severní Itálie, z oblasti akvilejského patriarchátu. Poukazuje na to charakter architektury a nejstarší hroby na pohřebišti, které v okolí kostela a jeho následných dostaveb postupně vzniklo. Asi nejstarší byl hrob 119/60, snad pohřeb zakladatele kostela, se zbraněmi západního původu, které představovaly sax a scramasax, tedy jednobřítý sekáč a masivní válečný nůž. Druhý z velmi starých hrobů byl hrob 129/62, v němž se našel starobylý typ gombíku a bronzové kování řemínek ve tvaru lilie. Oba ležely mimo interiér stavby, tedy vně kostela. Samotný kostel představoval na svoji dobu velmi honosnou stavbu zbudovanou na maltu a kámen za využití pálených cihel a střešní krytiny antického charakteru, která byla omítnuta kvalitní maltou a v interiéru kolorovaná. Zřejmě ze stejného období pochází také kostel sv. Jana v Modré u Velehradu, vzdálený 4 km západoseverozápadně od Starého Města, tedy v bezprostředním zázemí mocenské

¹³ Snášil 1984, 152–160.

¹⁴ Frolíková-Kaliszová 2001, 115–121; Galuška 2008b, 169–178; 2013, 16–41; 2017, 89, 90.

¹⁵ Galuška 1996b, naposled souhrnně Galuška/Mitáček/Nýltová Fišáková 2018, 99–114.



Obr. 5. Zlaté šperky z hrobu 193/51 ze Starého Města „Na Valách, 1. polovina 9. stol. (podle Galuška 2017, 162).

aglomerace. Dokládá to hrob 22 nalezený u jeho základů, v němž muž, snad opět zakladatel kostela, byl vybaven železnými ostruhami a dvěma opasky, z nichž jeden byl opatřen bronzovým nákončím pozdně avarského charakteru, druhý pozlaceným nákončím karolinského typu a železnými záponkami ve tvaru ptáčků. Oba kostely, jednoduchý sálový s kvadratickým uzávěrem v Modré u Velehradu, i kostel s křížovou dispozicí v Uherském Hradišti-Sadech, patří k nejstarším sakrálním stavbám nejen v oblasti



Obr. 6. Zlaté gombíky s povrchem zcela pokrytým granulemi v drátěných objímkách z hrobu 282/49 ze Starého Města „Na Valách“, 9. stol. – mistrovské dílo moravských zlatníků (podle Galuška 2017, 163).

staroměstsko-uherskohradištské aglomerace, Veligradu, ale i v rámci oblastí obývaných Slovy, rozkládajících se severně nad středním tokem Dunaje.¹⁶

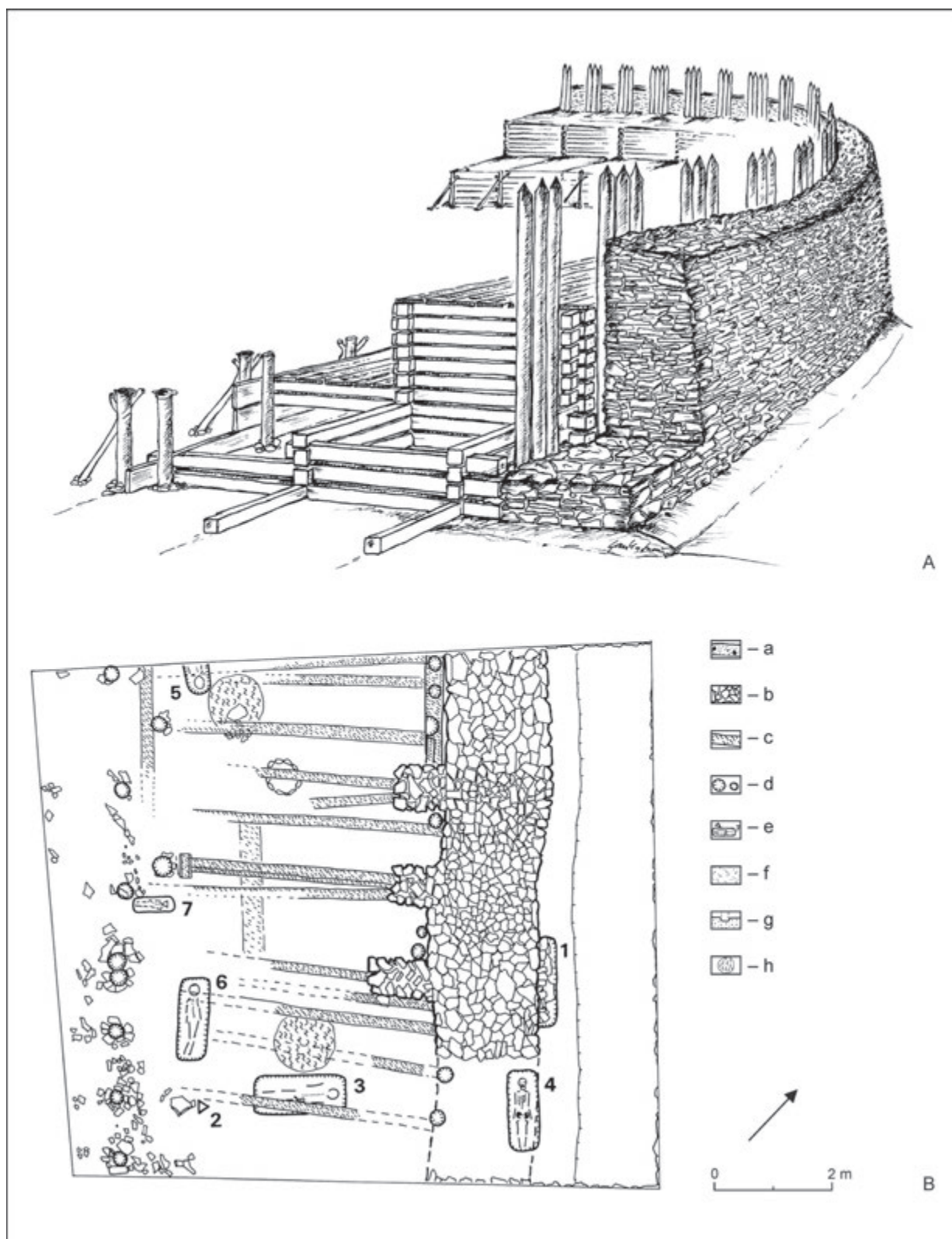
Dynamický vývoj pokračoval na území staroměstsko-uherskohradištské aglomerace – Veligradu i ve 2 polovině 9. stol. Byla osídlena podstatná část území na pravém břehu řeky Moravy v místech Starého Města, takže se propojily dříve oddělené osady, mírně se rozšířilo osídlení na říčním ostrově sv. Jiří, byl dobudován církevní areál na výšině sv. Metoděje v Uherském Hradišti-Sadech v jihovýchodní části aglomerace. V důsledku tohoto vývoje přestalo plnit funkci opevnění staroměstského hradiska z 1. poloviny 9. stol. v poloze „Na valách“, které se ocitlo uprostřed osídlení a bylo nutno realizovat nové vnější opevnění (obr. 7). K tomu došlo kolem poloviny 9. stol. když byl vybudován nový pás hradeb po obvodu téměř celé aglomerace.¹⁷ Na západní a severní straně Starého Města tvořily tento obranný pás čtyři různé typy dřevo-hliněných hradebních



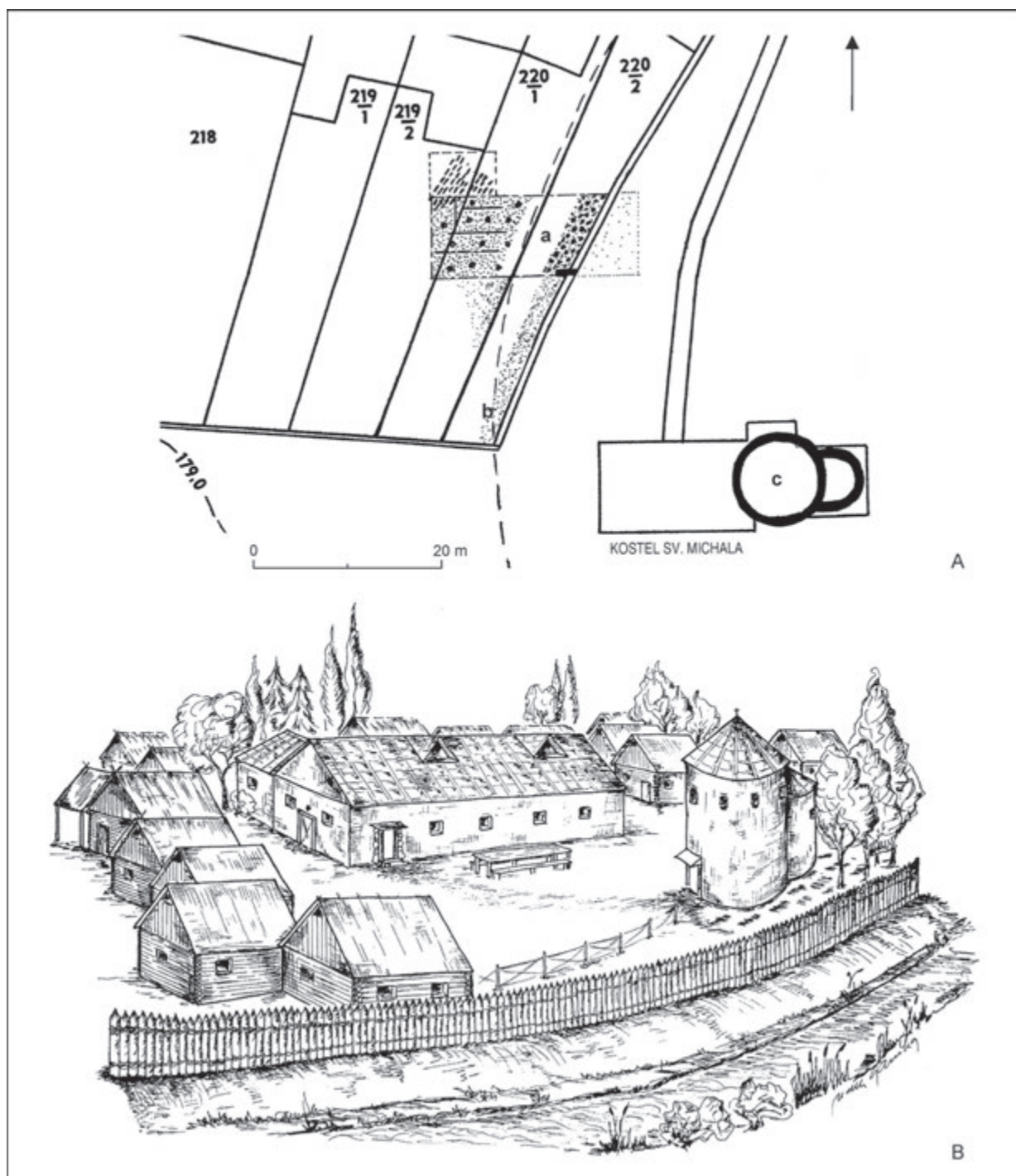
Obr. 7. Přibližný rozsah osídlení v oblasti Starého Města a Uherského Hradiště v poslední třetině 9. stol. s vyznačením fortifikací (černé body) a míst nálezů sakrálních a profánních staveb (body s křížky a praporky; podle Galuška 2017, 138).

¹⁶ Galuška 1998b, 161–180; 2011, 97–127; Galuška/Poláček 2006, 92–153.

¹⁷ Galuška 1998c, 341–348, 2017, 135–139.



Obr. 8. Uherské Hradiště-Rybárny. A – plánová dokumentace výzkumu hradby s čelní kamennou zdí; B – rekonstrukční pohled na pravděpodobný vzhled fortifikace z konce 9. stol. (podle Galuška 2017, 141). Legenda: a – ornice; b – kameny; c – dřevěné konstrukce; d – kulové jámy; e – hroby; f – hliněná výplň hradby; g – podloží s náznakem průběhu dřevěných konstrukcí; h – ohniště.



Obr. 9. A – nálezová situace (a – maltovo kamenná stavba palácového typu z 9.–11. stol.; b – lité maltové podlahy z 11.–12. stol.; c – kostel sv. Michaela se základy velkomoravské rotundy); B – kresebná rekonstrukce představující podobu mocenského areálu staroměstsko-uherskohradištské aglomerace ve Starém Městě „Na Dědině“. Námět a kresba autor (podle Galuška 2017, 148).

těles, na jižní straně měla fortifikace podobu valu, před kterou se táhl vodní tok-boční rameno řeky Moravy. Na východním okraji aglomerace v „Rybárnách“ se nacházela mohutná dřevo-hliněná hradba s čelní kamennou zdí (obr. 8).¹⁸ Celková délka vnějšího opevnění tak přesahuje 2,5 km. V důsledku výstavby těchto nových opevnění zanikla opevnění starého předvelkomoravského hradiska ve Starém

¹⁸ Galuška 2006, 486–510.



Obr. 10. Rekonstrukční pohled na kostel, část pohřebiště a blízkou zástavbu ve Starém Městě „Na Valách“ v 2. polovině 9. stol. Námět a kresba autor (podle Galuška 2017, 250).

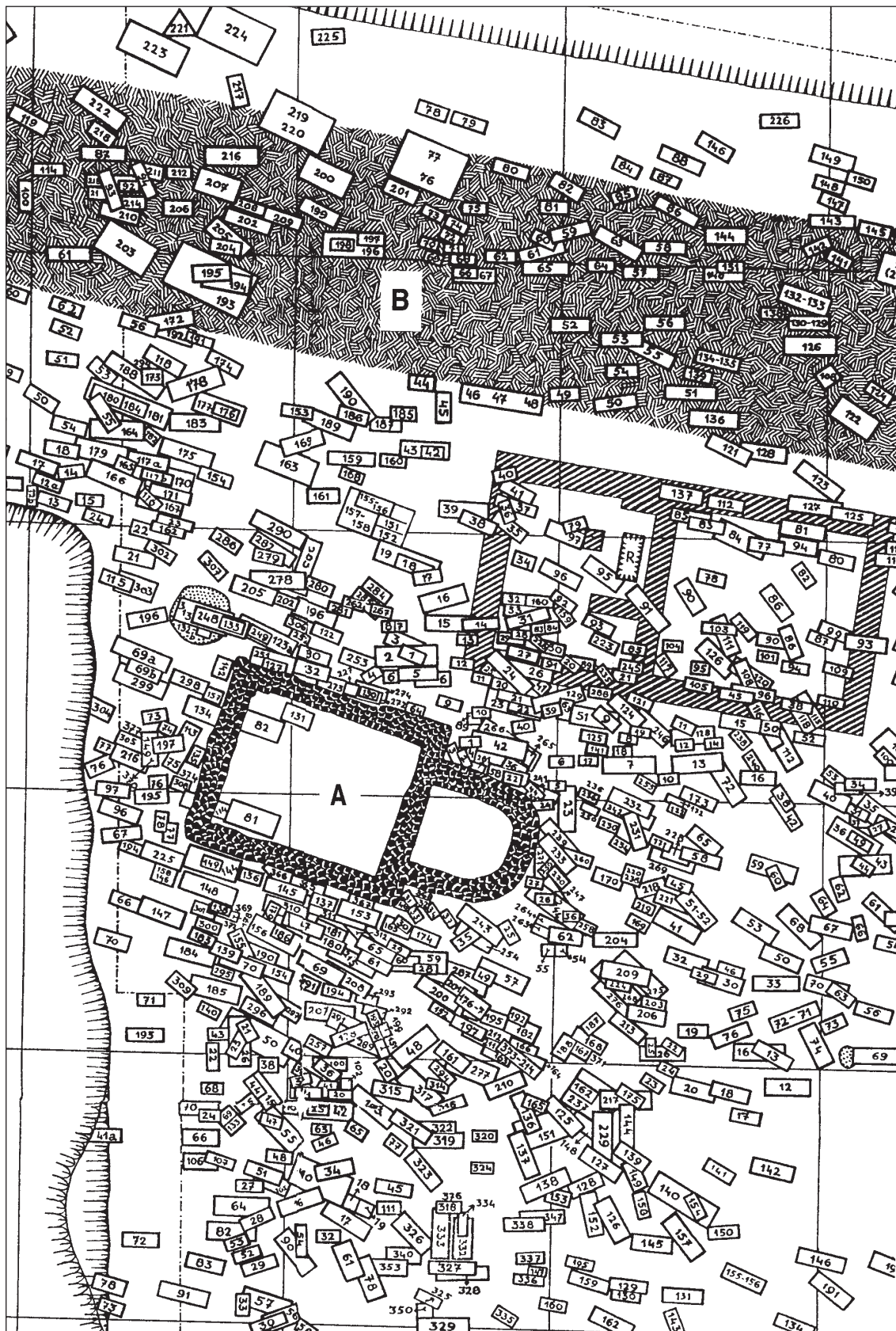
Městě „Na Valách“, kde je zároveň viditelná zásadní urbanistická změna: pozůstatky staveb a fortifikací někdejšího hradiska překryla brzy po polovině 9. stol. vrstva hlíny a do této hlíny byly krátce nato ukládány hroby neustále se rozšiřující kostelní velkomoravské nekropole. Plocha sídliště se změnila na pohřebiště, „mrtví z ní vyhnali živé“. Podobný proces změny sledujeme i na další lokalitě Starého Města, v poloze „Na Dědině“, nedaleko od řeky Moravy. Tam byla prostá obydlí rybářů okolo poloviny 9. stol. vystřídána reprezentativními stavbami, a sice zděným palácem s litou maltovou podlahou a střechou z pálených komponentů římského charakteru, a kostelem-rotundou sv. archanděla Michaela. Za současného stavu našich vědomostí lze tyto zděné stavby v lokalitě „Na Dědině“ považovat za hlavní objekty velmožského, mocenského areálu, za centrum velkomoravského Veligradu a možná i Velké Moravy 2. poloviny 9. stol. (obr. 9).¹⁹

Centrální nekropoli celého Veligradu představovalo ve 2. polovině 9. stol. již několikrát zmíněné pohřebiště ve Starém Městě „Na valách“. Zčásti plošně i chronologicky navazovalo na původní pohřebiště starého předvelkomoravského a raně velkomoravského hradiska, ovšem s tím, že kolem poloviny 9. stol. byl v jeho centrální části vybudován zděný kostel (obr. 10). Realizace kostela předznamenala nejen zvýšení intenzity pohřbívání ve 2. polovině 9. stol., ale i to, že zde mohli být nadále pohřbíváni jen ti obyvatelé Veligradu, kteří přijali nové náboženství, křesťanství. Byli mezi nimi lidé všech vrstev tehdejší společnosti, počínaje bohatými velmoži a jejich manželkami, přes bojovníky a řemeslníky, až po nemajetné a tzv. revenanty či „upíry“, jimž ovšem byla vyhrazena oddělená okrajová část nekropole.²⁰ Doposud bylo z pohřebiště „Na Valách“ odkryto 2000 hrobů (obr. 11). Jejich celkový počet však mohl být až dvojnásobný, neboť stovky hrobů byly prokazatelně poničeny středověkou a novověkou stavební činností, a další, jak doložily letošní výzkumy (r. 2018) ještě stále zůstávají neobjeveny pod současnou zástavbou a v okolních soukromých zahradách. Další zděný kostel, v nadzemní hmotě podobný svatyním byzantského charakteru, stával na jihozápadním okraji Starého Města v poloze „Špitálky“. Hroby nalezené v jeho interiéru a v okolí byly nezdědky vybaveny zlatým a stříbrným šperkem veligradského typu, včetně známé stříbrné plaketky s vyobrazením jezdce se sokolem, tzv. Sokolníkem.²¹ Je jasné,

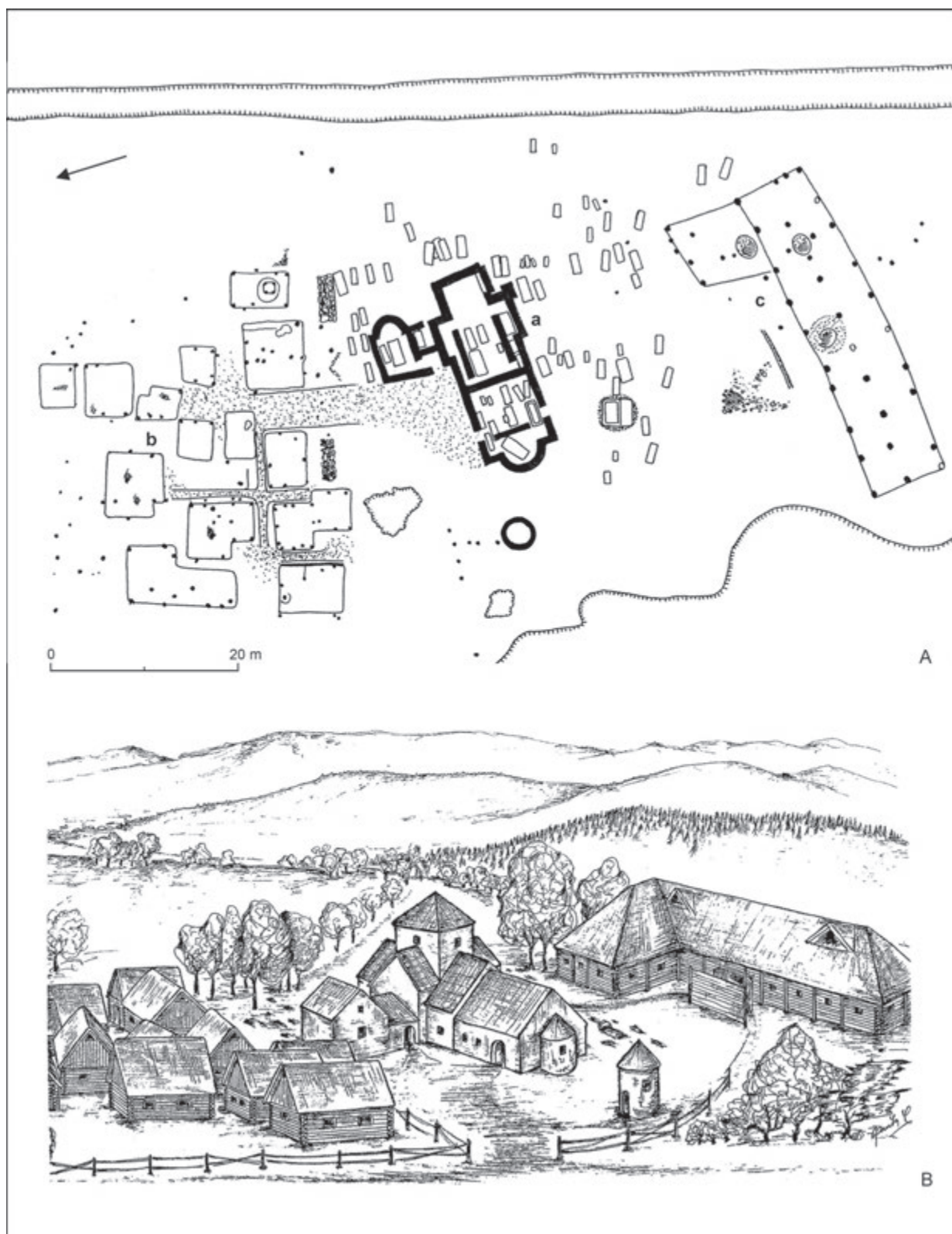
¹⁹ Galuška 2011, 97–127; 2017, 157–162; Galuška/Poláček 2006, 104–108.

²⁰ Galuška 2004, 81–90; Hrubý 1955a; 1955b, 265–306.

²¹ Poulik 1955, 307–351.



Obr. 11. Plán centrální části raně středověkého pohřebiště ve Starém Městě „Na Valách“ s vyznačením základů kostela a poloh hrobů (A) a průběh mladší fortifikace (B), která část pohřbů překryla (podle Galuška 2017, 246; Hrubý 1955a).



Obr. 12. A – křesťanské centrum v Uherském Hradišti-Sadech v době svého největšího rozmachu v 2. polovině 9. stol. (a – soubor kostelních staveb s pohřebištěm; b – srubové sídliště; c – dřevěná halová stavba rezidenčního typu); B – kresebná rekonstrukce nálezové situace. Námět a kresba autor (podle Galuška 2017, 228).

že staroměstský kostel v poloze „Špitálky“ byl využíván velmi majetnými Moravany, kteří patřili ke společenské elitě, a to nejen v rámci obyvatel staroměstsko-uherskohradištské aglomerace, Veligradu, nýbrž celé Velké Moravy.

Z hlediska řemeslné produkce existovaly na půdě Starého Města nejméně čtyři rozsáhlé výrobní areály, které se dále vnitřně členily na specializované okrsky jednotlivých odvětví, každý o 5 až 10 dílnách.²² Tak v centrální části aglomerace v poloze „U Víta“ šlo o okrsky klenotníků, hrnčírů a kovářů, „Za Zahradou“ klenotníků a sklářů, „Za Radnicí“ pak o téměř 20 dlouhý objekt tzv. sdružených řemesel, mezi nimiž figurovalo hutnictví železa, kovářství, hrnčírství, sklářství a zlatnictví. Na okraji Starého Města, „Nad Haltýři“, vyvíjel činnost areál slévačů barevných kovů, kovářů a hutníků. Je pozoruhodnou skutečností, že v rámci areálů (kromě toho v poloze „Nad Haltýři“) nebyla odkryta obydlí výrobců, takže tito bydleli jinde v rámci aglomerace, a do svých okrsků chodili jen „za prací“. To vše je svědectvím velmi dobré organizace řemesla na půdě Veligradu. Hypoteticky uvažujeme i o místu konání trhů. Vhodné podmínky mohla k tomuto účelu poskytovat místa při západním okraji Starého Města: šlo o nezastavěný prostor s dobrým přístupem k tekoucí vodě, poblíž brány ve vnějším opevnění. To jsou faktory, které byly významné zejména při déletrvajícím obchodování se zvířaty, mimo obydlený prostor. Hypoteticky by existenci tržiště v daných místech mohla potvrdovat také bronzová mince byzantského císaře Lva VI. z let 886–911, která tam byla nalezena.

O struktuře osídlení na říčním ostrově sv. Jiří v místě dnešního historického jádra Uherského Hradiště ve 2. polovině 9. stol. toho mnoho nevíme. Sídliště nebylo opevněno, avšak téměř jistě na něm žili nejen řemeslníci, ale i příslušníci společenské nobility. Existují náznaky, že zde stály kamenné na maltu budované stavby, jejich půdorysy však neznáme. Naše neúplné znalosti o osídlení ostrova sv. Jiří ve vrcholném období Velké Moravy souvisejí s tím, že od 13. stol. až dodnes existuje v jeho místě progresivně se vyvíjející město. Možnosti výzkumu jsou zde tedy omezené, přičemž stejně jako na ploše Starého Města bylo i zde mnoho archeologických nálezů v minulosti zničeno při stavební činnosti.

Zcela jinou situaci pro 2. polovinu 9. stol. odhalily archeologické výzkumy z let 1959 až 1965 na Výšině sv. Metoděje v Uherském Hradišti-Sadech. Po realizaci několika kostelních přístaveb a výstavbě objektů sídlištního charakteru zde vznikl křesťanský areál, jenž svojí strukturou nemá obdobu na žádné jiné velkomoravské lokalitě (obr. 12).²³ Jeho centrum tvořil komplex zděných sakrálních staveb s již popsaným kostelem křížové dispozice, dále chrámová předsíň-nartex, hrobová komora, a vlastnická, později hrobová kaple, k nimž lze přičlenit samostatně stojící centrálu-rotundu, snad spojitelnou s baptisteriem, tedy křtitelnicí. Západně od kostelního komplexu, odděleno zdmi, nacházelo se srubové sídliště, jižně pak 36 m dlouhá dřevěná stavba palácového typu s půdorysem ve tvaru „L“ opatřená třemi krby a ohništi. Z více než 970 hrobů bylo identifikováno 87 pohřbů z doby Velké Moravy, z nichž mnohé náležely elitním jedincům, velmožům a jejich ženám, uloženým v interiérech sakrálních staveb, nezděná dokonce v deskových kovaných rakvích. Mezi nálezy z hrobů dominují zlaté šperky, na sídlišti byl nalezen olověný křížek s řeckým nápisem ZOE-IESUS-CHRISTOS-FOS-NIKA, jediný svého druhu u nás, a železná a kostěná písátka-stily. Nově analyzovaná skla dokládají, že v objektech sadského areálu byly používány vzácné skleněné nádoby pocházející jak z prostředí franské říše, tak zejména z byzantské kulturní sféry východního Středomoří, např. pohárovitě osvětlovací lampičky. To vše nás vede k závěru, že sakrální areál v Uherském Hradišti-Sadech byl ústředím „svaté církve moravské“, a tedy v letech 873 až 885 sídlem arcibiskupa Velké Moravy Metoděje.

Veligrad, aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště, se svými asi 2 000 až 3 000 obyvateli, představoval ve vrcholné fázi Velké Moravy její významné mocenské a náboženské centrum. Spolu s mikulčickou aglomerací byl sídlem vládnoucích příslušníků mojmírovského rodu i jejích dalších představitelů, stejně jako velmi pravděpodobným sídlem Metoděje v době, kdy zastával pozici papežského legáta pro slovanské země a poté arcibiskupa „svaté moravské církve“. Veligrad byl také součástí kulturní krajiny. Jeho bezprostřední ekonomické a strategické zázemí vytvářelo pomyslný trojúhelník daný konfigurací terénu s rozlohou přibližně 330 km², na jehož ploše bylo doposud zjištěno 67 sídlišť a téměř 40 pohřebišť, byť s různou mírou prozkoumanosti.²⁴

Zánik Velké Moravy v prvním desetiletí 10. stol. se na lokalitách staroměstsko-uherskohradištské aglomerace významněji neprojevil. V archeologickém materiálu nespatřujeme násilné zásahy na kostrách, nenevidujeme hromadné hroby ani spálené destrukční vrstvy. Nemáme k dispozici nic, co bychom mohli

²² Galuška 1989, 405–454; 1992, 123–161; 2013, 119–174.

²³ Galuška 1996b.

²⁴ Galuška 2008c, 249–256.

vztáhnout k bojům o dědictví mezi Svatoplukovými syny Mojzírem II. a Svatoplukem II. v 90. letech 9. stol., ani k bojům mezi Moravany a starými Maďary v prvním desetiletí 10. stol., při nichž Velká Morava jako mocenský činitel přestala existovat. Lze z toho závěr, že boj o velkomoravský Veligrad na začátku 10. stol. nebyl sveden, protože po porážkách Moravanů na jihu země dlouhé hradby Veligradu už zřejmě neměl kdo bránit. Starým Maďarům je obyvatelé Veligradu prostě vydali sami, bez boje.

Období 10. až 12. stol. je na lokalitách Starého Města archeologicky zastoupeno o poznání méně, než pro dobu Velké Moravy.²⁵ Část obyvatelstva Veligradu opustila v průběhu 10. stol. své domovy a přesídlila do okolních vesnic. Zřejmě do přemyslovských Čech odešli řemeslníci, protože alespoň na nějakou dobu neměli pro koho tvořit. Zanikly některé kostely, skončilo pohřbívání na centrálním pohřebišti ve Starém Městě „Na Valách“. Přesto někteří lidé a to i ti z vyšších společenských vrstev, ve Veligradu zůstali. Přesunuli svá sídla blíže k břehům řeky Moravy, kde v poloze „Na Dědině“ kostel-rotunda sv. Michaela a bývalý velkomoravský zděný palác zůstávaly stále funkční. Další lidé sídlili na vyvýšené duně, na místě starého sídliště v poloze „Na Zahrádkách“, na severním okraji dnešního Starého Města. Biskup z Olomouce Jindřich Zdík označil toto osídlení v roce 1141 názvem „Veligrad“. Téměř jistě použil pojmenování, jež původně patřilo významnému centru doby Velké Moravy, tedy Veligradu, které, jak jsme právě popsali, zde v 9. stol. skutečně existovalo. Změn v 10. až 12. stol. doznala také Výšina sv. Metoděje v Uherském Hradišti-Sadech, resp. tamní křesťanské centrum. Nejprve, asi už v 10. stol., zaniklo srubové sídliště a dlouhá dřevěná stavba. Kostel však zůstal funkční a byl užíván vzdělaným knězem, jenž zde přinejmenším zabezpečoval pohřbívání. V následujících dvou staletích zde našlo místo svého posledního odpočinku více než 870 obyvatel nejen velkomoravského Veligradu, tedy těch z osad na půdě Starého Města, ale i lidí z okolních vesnic. To činí ze sadského pohřebiště jasně nejrozsáhlejší kostelní nekropoli doby knížecí v českých zemích. Proč pak asi? Proč chtěli být všichni pohřbeni právě u starého kostela na výšině v Uherském Hradišti-Sadech? Jsme toho názoru, že příčinou této skutečnosti bylo povědomí, možná tradice, že zmíněný kostel byl dříve místem působení moravského arcibiskupa Metoděje, a vyloučit nelze ani možnost, že se zde nacházela nějaká velmi významná náboženská relikvie.²⁶

Na začátku 13. stol. se Veligrad-Staré Město stal součástí majetku nově založeného, nedalekého kláštera, jemuž se dostalo pojmenování Velehrad. Mniši cisterciáci z tohoto kláštera (dnešního Velehradu) chtěli z Veligradu, tehdy blízké vsi s právem trhu, učinit centrum svého hospodářství, jakési klášterní městečko. Jejich úsilí bylo ovšem výrazně narušeno v roce 1257, protože v těsném sousedství jejich Veligradu, současného Starého Města, založil český král Přemysl Otakar II. město Nový Velehrad (Nova Welhrad), dnešní Uherské Hradiště. Na velmi malém prostoru tak tehdy existovaly tři Velehrady/Veligrady, a sice klášter, vesnice s tržním právem a královské město. Tato snaha navazovat na někdejší slavnou minulost tohoto pojmenování byla ovšem příčinou některých nejasností, zejména pak administrativního charakteru. Proto byl nejprve Nový Velehrad už v 80. letech 13. stol. přejmenován na Hradiště (později Uherské), a starý, původní Veligrad, se na počátku 14. stol. změnil na Urbs antiqua, dnešní Staré Město. Název Velehrad tak zůstal klášteru, v současnosti významnému centru křesťanství ve střední Evropě.

LITERATURA

- Dostál 1991 B. Dostál: Zur Datierungsfrage des grossmährischen Schmuck. In: *Chronologische Fragen des 7.–10. Jahrhunderts*. Traismauer – Keszthely 1991, 81–87.
- Frolíková-Kalischová 2001 D. Frolíková-Kalischová: Výzkum na Otakarově ulici v Uherském Hradišti – některé otázky vývoje velkomoravského hradiska. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřínský (ed.): *Velká Morava mezi Východem a Západem*. Brno 2001, 115–121.
- Galuška 1989 L. Galuška: Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města – Uherského Hradiště. *Památky archeologické* 80, 1989, 405–454.
- Galuška 1990 L. Galuška: Časně slovanské sídliště u Ostrožské Nové Vsi (okr. Uherské Hradiště) a otázka osídlení středního Pomoraví prvními Slovany. *Archeologické rozhledy* 42, 1990, 564–586.
- Galuška 1992 L. Galuška: Dvě velkomoravské kovárny s depoty ze Starého Města. *Acta Musei Moraviae* 77, 1992, 123–161.

²⁵ Galuška 2008d, 95–116.

²⁶ Více Galuška 2007, 50–62; Galuška/Mitáček/Nývtová Fišáková 2018, 99–114.

- Galuška 1994* L. Galuška: The Development of Slavonic Pottery in the Staré Město Region from the End of the 8th up to the Middle of the 10th Centuries. In: Č. Staňa (Hrsg.): *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*. Internationale Tagungen von Mikulčice I. Brno 1994, 233–242.
- Galuška 1995* L. Galuška: Keramik des Marchtyps. In: L. Poláček (Hrsg.): *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*. Terminologie und Beschreibung, Internationale Tagungen von Mikulčice II. Brno 1995, 97–106.
- Galuška 1996a* L. Galuška: To the possibility of moving the dating of the material culture on the basis of the study of the graves from Staré Město and Uherské Hradiště-Sady. In: D. Bialeková/J. Zábojník (ed.): *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava 1996, 267–279.
- Galuška 1996b* L. Galuška: *Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše Velkomoravské*. Brno 1996.
- Galuška 1997* L. Galuška: K problematice předvelkomoravského opevnění Starého Města, In: P. Michna/R. Nekuda/J. Unger (ed): *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Vladimíra Nekudy, DrSc.* Brno 1997, 73–83.
- Galuška 1998a* L. Galuška: Souprava velmože z hrobu 266/49 ze Starého Města (K poznání neobvyklé technologie výzdoby raně středověkých předmětů). In: P. Kouřil/R. Nekuda/J. Unger (ed.): *Ve službách archeologie*. Brno 1998, 95–107.
- Galuška 1998b* L. Galuška: Christianity in Great Moravia and Its Centre in Uherské Hradiště-Sady. *Byzantinoslavica* 59, 1998, 161–180.
- Galuška 1998c* L. Galuška: Die grossmährische Siedlungsagglomeration Staré Město-Uherské Hradiště und ihre Befestigungen. In: J. Henning/A. T. Ruttkay (Hrsg.): *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Bonn 1998, 341–348.
- Galuška 1999* L. Galuška: Jezdecká souprava z hrobu 224/51 ze Starého Města (K otázce raně středověkých ostruh s ploténkami se svislými paralelními řadami nýtů). In: A. Avenarius/Z. Ševčíková (ed.): *Slovensko a evropský juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty*. Bratislava 1999, 84 – 108.
- Galuška 2001* L. Galuška: Staroměstsko-uherskohradištská aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6.–10. století. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřinský (ed.): *Velká Morava mezi Východem a Západem*. Brno 2001, 123–137.
- Galuška 2004* L. Galuška: Velkomoravské hroby revenantů ze Starého Města. In: G. Fusek (ed.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Nitra 2004, 81–90.
- Galuška 2005* L. Galuška: Staré Město. In: H. Beck/D. Geuenich/H. Steuer (Hrsg.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Berlin – New York 2005, 525–530.
- Galuška 2006* L. Galuška: Velkomoravská hradba v Uherském Hradišti – Rybárnách. *Archeologické rozhledy* 58, 2006, 486–510.
- Galuška 2007* L. Galuška: Bylo povědomí o Svatoplukově Moravě, Veligradu a Metodějově arcibiskupství na Moravě 10.–12. století skutečně věcí neznámou? In: E. Doležalová/R. Šimůnek (Uspořádali) ve spolupráci s D. Dvořáčkovou a A. Pořízkou: *Od knížat ke králům*. Praha 2007, 50–62.
- Galuška 2008a* L. Galuška: Early Medieval Agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště – Great Moravian Veligrad. *Quaestiones Mediae Aevi Novae* 13, 2008, 45–61.
- Galuška 2008b* L. Galuška: Die großmährische Siedlungsagglomeration Staré Město-Uherské Hradiště und das Problem ihrer Gliederung anhand der Befestigungen. In: I. Boháčová/L. Poláček (Hrsg.): *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice VII. Brno 2008, 169–178.
- Galuška 2008c* L. Galuška: A contribution to the structure and character of the landscape of the Great Moravian Staré Město – Uherské Hradiště. In: L. Poláček (Hrsg.): *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice VI. Brno 2008, 249–256.
- Galuška 2008d* L. Galuška: Staré Město – Veligrad v období mezi zánikem Velké Moravy a založením Nového Velehradu – Uherského Hradiště (začátek 10. století – polovina 13. století). In: L. Galuška/P. Kouřil/J. Mitáček (ed.): *Východní Morava v 10. až 14. století*. Brno 2008, 95–116.
- Galuška 2010* L. Galuška: Veligrad. In: L. Galuška/J. Mitáček/ L. Novotná (ed.): *Poklady Moravy. Příběh jedné historické země*. Brno 2010, 77–94.
- Galuška 2011* L. Galuška: Architektura doby velkomoravské v severní části středního Pomoraví. In: J. Mitáček/L. Galuška (ed.): *Stopy minulosti*. Brno 2011, 97–127.

- Galuška 2013* L. Galuška: *Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy*. Brno 2013.
- Galuška 2015* L. Galuška: K problematice zlata na Velké Moravě. In: K. Pieta/Z. Robak (ed.): *Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk*. Nitra 2015, 195–203.
- Galuška 2017* L. Galuška: *Slované – stopy předků. O Moravě v 6.–10. století*. Brno 2017.
- Galuška/Poláček 2006* L. Galuška/L. Poláček: Církevní architektura v oblasti velkomoravského státu. In: P. Sommer (ed.): *České země v raném středověk*. Praha 2006, 92–153.
- Galuška/Mitáček/Nývltová Fišáková 2018* L. Galuška/J. Mitáček/M. Nývltová Fišáková: Uherské Hradiště – Sady: from a Great Moravian Sacral Centre to the Largest Church Necropolis of the Ducal Period in Moravia. In: P. Kouřil/R. Procházka a j. (ed): *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*. Brno 2018, 99–114.
- Hrubý 1955a* V. Hrubý: *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách“*. Praha 1955.
- Hrubý 1955b* V. Hrubý: Základy kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě „Na valách“. *Památky archeologické* 46, 1955, 265–306.
- Hrubý 1965* V. Hrubý: *Staré Město. Velkomoravský Velehrad*. Praha 1965.
- Hrubý 1972* V. Hrubý: Antiqua civitas – Veligrad. *Monumentorum Tutela* 8, 57–108.
- Chorvátová 2004* H. Chorvátová: K relativnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe Na valách. *Acta Historica Neosoliensia* 7, 2004, 199–235.
- Klanica 1990* Z. Klanica: K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání. In: L. Galuška (ed.): *Staroměstská výročí*. Brno 1990, 57–64.
- Poulik 1955* J. Poulik: Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Starém Městě. *Památky archeologické* 46, 1955, 307–351.
- Snášil 1984* R. Snášil: Specializovaná řemesla z ostrovního hradiska v Uherském Hradišti a jejich přínos pro další poznání společenské diferenciacie 8.–9. století. XIII. *Mikulovské sympozium 1983*, 1984, 152–160.
- Ungerma 2005* Š. Ungerma: Ženský šperk staršího velkomoravského horizontu. *Archeologické rozhledy* 57, 2005, 707–749.

GREAT MORAVIAN VELIGRAD – EARLY MEDIEVAL AGGLOMERATION STARÉ MĚSTO-UHERSKÉ HRADIŠTĚ

Luděk Galuška

Summary

One of the most important centres of life of the early medieval central Europe in the 9th c. was in Moravia, in the eastern half of the Czech Republic. It was situated in the north part of the Lower-Moravian Valey, in the places of present Staré Město and Uherské Hradiště. It was created by an extensive fortified great-settlement on the right bank of the Morava river (Staré Město), having been supported, just sporadically till today, by a settlement in the town district called Rybárny, and by a settlement on the St. George's River Island. The Christian area on the height in Uherské Hradiště-Sady obviously belonged to it, too. At present we call this centre The Great Moravian settlement agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště.

The St. George's Island, situated between the Morava river branches, originated in the course of the first half of the 1st millennium A.D. and its elevation is between 176.5 m and 178.0 m. In the 9th c. the island had a comparatively fiat character and it may have been divided by a lateral branch of the Morava river which was called Rechla into two parts. The Staré Město area on the right bank of the Morava river can be divided into four parts. The first part is created by the so-called southern piece of projecting headland where well known find spots: "Špitálky", "Na Špitálkách"

and "Čertůj kůt" are situated. In the other – northern piece of projecting headland sites like for example "Na Valách", "Nad Haltýři", "Nový svět" and "Padělky" were discovered. Pieces of projecting headlands divided by the Salaška brook shelve down in the direction from NNW to SSE in the range from 207 m to 178 m above sea level to the Morava river flood plain. The third part is created by a settlement situated on elevated places in the middle of the flood plain, where the following sites were discovered: "Na Dědině", "U Víta", "Na Zerzavici", and "Na Zahrádkách". The fourth part in the Rybárny position is situated between the main stream of the Morava river and its lateral branch called Vlása. The Uherské Hradiště-Sady site is situated on a piece of a projecting headland of the height of 215 m above sea level in the find spot which is sharply wedged into the Morava river flood plain. Generally the agglomeration has a rather broken character.

The oldest slavonic settlement on an area of the later agglomeration was discovered in the "Na Valach" position in Staré Město. There are features and especially cremated burials with pottery of the Prague type, which originated probably in the 7th c. Objects of the settlement in the northern projecting headland in Staré Město were spread around the central position "Na Valach" in the period from the second half of the 8th to the first third of the 9th c. On the contrary cremated burials and the oldest skeleton burials with finds from the end of the 8th and mainly from the beginning of the 9th c. were found in the central "Na Valach" position. Swords, ostentatious belt and riding mount as well as cast bronze belt mounts of a late Avarian character, and also obviously first, till now sporadically found, women jewellery of the Veligrad type, and buttons were among the finds. Our latest excavations from the end of the 90-ties of the 20th c. and from the beginning of the 21st c. have supported that a lot of settlements holes with matured pottery were destroyed by similar settlement holes, into which even holes of Great Moravian graves were later hollowed. Recently a bronze decoration of a bridle of an Avarian-Slavonic character from the end of the 8th c. have been found in a settlement, in a site where there were clear traces of metal engraving and metal founding and matured pottery.

The dating of the fortification to the second half of the 8th c. or beginning of the 9th c. in the "Na Valách" position has been clearly demonstrated, too. The Pre-Great Moravian ringwall in Staré Město "Na Valách" was protected by three types walls. A water ditch and probably a rampart of earth and a later discovered wooden wall and palisade both with ditch fortification created the southern part of the fortification. It is probable that gaps were filled with wattle, i.e. hurdle fence of wickers or with planks put into grooves of stakes. The calibre of the stake-holes of the palisade was 20–30 cm, they were discovered narrowly to one another, and their pointed lower parts were sunk as many as 40 cm into the basis. We cannot exclude the hypothesis that both wooden constructions, the palisade, and the wall, were parts of a clay rampart. The fortifications are dated on the basis of a find of a three-armed iron mount decorated by silver incrustation from the 1st half of the 9th c. found in the layers of the ditch. In the extinct ditch there were dwellings with clay floors built. When those dwellings died out, into their remnants, and into the layers of the earlier extinct ditch, there were Great Moravian graves put. It was investigated by me in the "Na Valách" position and "Na Dvorku" position in the years 1989, 1992, 1993, 1998, 2000 and 2001. The southern part of the "Na Valách" fortification had according to R. Procházka a simple character, it was about 700 m long. The ditch with barriers 400 cm wide and 150 cm deep created the northern part of the fortification. It is very probable that a rampart of earth and maybe the palisade, too, were also made there and so the fortification could have been similar to the northeast part of the younger outer wall of Staré Město. It was 560 m long. It may be said that the ringwall on the northern piece of projecting headland of Staré Město, having its centre in the "Na Valách" position, is the only archaeologically uncovered fortified place in the area of Staré Město-Uherské Hradiště from the period before Great Moravia originated. The other finds from the Pre-Great Moravian Period in Staré Město are probably connected with the some features and finds from the positions: Čertůj kůt, Za Radnicí, and Na Dědině, and mainly from the "Na Špitálkách" position, which is situated on the southern part of projecting headland of Staré Město.

In the second half of the 8th c. the St. George's Island was inhabited by the Slavs, too, especially the higher situated positions in the central and northern parts of the island. A group of sunk features, from which three bronze spoors with hooks as well as two pieces of bronze belt mounts come, was found there. The real extent of the Pre-Great Moravian settlement of the island has still been unclear. It can generally be said that similarly to Staré Město the Pre-Great Moravian settlement was spread on a considerably smaller area in comparison to the settlement of the Great Moravian period. Early Medieval fortification of the St. George's Island has not been documented till present, even though attempts to present some finds as Pre-Great Moravian fortifications were done in past.

At the beginning of the 9th c. the Uherské Hradiště-Sady height was inhabited, too. The inventory of the grave 119/60, especially, demonstrates that at the end of the 8th or at the beginning of the 9th c. a church in the shape of a cross was built there. According to my opinion the oldest church in Sady was a common work of missionaries who came from the Aquileia and Salzburg areas. Around the beginning of the 9th c. there was a church in Modrá at Velehrad, which is approximately 4 km far from the agglomeration of Staré Město-Uherské Hradiště, built. Both the churches – from Sady and from Modrá – have been the oldest Christian constructions in the Uherské Hradiště region so far.

The 9th c. was the period of the greatest boom of the Staré Město-Uherské Hradiště settlement agglomeration. On the right bank of the Morava river, in the area of Staré Město, an extent large-settlement originated. The settlement was fortified – this reality is, at least in some main parts demonstrated. In the first half of the 9th c. the evidently still broken settlement was concentrated into the so-called "communities". In the course of time, however, a compact settlement formation was created from those "communities", because free areas were settled too. The settlement

covered a territory of nearly 300 ha. In the „U Víta” position a production area with more than 70 features, divided to several workshop areas, originated obviously on purpose. In other places of Staré Město a lot of workshops of various branches were uncovered, too. They demonstrate a great concentration of production from the period of Great Moravia which has not been found in any other site. The ringwall – fortified settlement „Na Valách” changed its character, too. The originally local burial ground became to be a burial ground for the whole agglomeration and closely after the middle of the 9th c. a church was built on it. The intensity – number of burials – grew. The result of it was that to the places where formerly buildings had stood graves were put in during the second half of the 9th and at the beginning of the 10th c. Till present we have registered more than 2000 uncovered graves, hundreds of graves were destroyed by building activities in the past, many graves have not been discovered so far. The original Pre-Great Moravian fortification of the “Na Valách” ringwall became extinct, too. The settlement function of the “Na Valách” position was changed to a burial one in the second half of the 9th c. The “Na Dědině” position was changed, too. Older features with supports of fishing were overimposed by a big stone building with mortar floors and roof of fired clay components of the Roman character. It was at least 20 m long and 10 m wide, and it can be dated to the period around the middle of the 9th c. It was a house of a member of the highest *stratum* of the Moravians. In its neighbourhood a rotunda sacred to St. Michael was built. Except for the mentioned churches “Na Valách” and “Na Dědině” there was another church built in the position “Špitálky” in the 9th c., and perhaps some others, having been destroyed before in the past, which are written about like very old churches (“Na Kostelíku”) in the written sources.

In the course of the 9th c. the fortification of Staré Město was realised, too. Its western half, which consisted of four, from the point of view of construction, different parts has been archaeologically demonstrated. The so-called Christin’s wall is obviously the oldest one. It was 920 m long, situated between the river Morava and the border of the southern piece of projecting headland. The so-called shell-construction of two lines of stakes and earth filling put into the rampart of earth created the wall. In front of the wall there was a ditch 480 cm wide and 320 cm deep. According to our excavations in the year 1994, it could have been up to 600 cm wide and 270 cm deep. We cannot exclude the hypotheses that the so-called Christin’s wall was constructed not later than in the 8th c. According to me, however, the wall, as well as other outside parts of the fortification line of Staré Město, was constructed not earlier than in the 9th c. In the “Rybníky” position in Staré Město, a wall with a crossed logs construction was built. In fact it was a shell-construction of five lines of stakes, partly wattled, and it was 600 cm wide. It created the 330 m long second part the outer fortification of Staré Město. In its frames in the year 1978 remains of a construction with two towers, the so-called sluiceway, through which the brook Salaška flew into the agglomeration were found. The third part of the fortification in the shape of a trebled dense palisade, crossing the northern piece of projecting headland, was 320 m long. Between that fortification and the wall with the crossed logs construction there, obviously, was a gate. For the meanwhile, according to the last archaeological finds a pointed ditch with barriers, 520 cm wide and 210 cm deep, and a presupposed wall with a palisade created the fortification of Staré Město. The existence of the wall was supported mainly by our excavations in the year 1993 when even stake-holes of the palisade, the calibre of which was 15–20 cm and they were 10 cm deep, were discovered. The fortification had probably a similar character as the northern part of the inner fortification of the ringwall in the “Na Valách” position. It created the northeast part of the semi-arch of the wall and in the length of 520 m it gradually turned from the northern piece of projecting headland back to the lowlands. In the low and originally obviously quite wet NE part of Staré Město there a fortification has not been found yet. However, if it existed there, it could have had a light construction which could have been destroyed by agricultural activities. In spite of it, the outer fortification of Staré Město reached the length of 2150 m. Recently, traces after the mound with the ditch have been uncovered on a bank of the Vláká brook on the south border of Staré Město, too.

The eastern part of the Staré Město-Uherské Hradiště agglomeration in the Rybárny position was protected by a fortification which was situated between the right bank of the Morava river and the Vláká brook. It was a sizeable wall consisting of a front stone wall and an inner wood construction of beams and wooden boxes. The total width of the wall was 880–890 cm, the stone wall took 210 cm or 310 cm from it, in the remaining part there was the wood-earth construction there. From the wall in the direction to the inside of the wall, stone annexes, which might have strengthened the stability of the wall or could have been buttresses of the gallery, came out. Transverse beams were about 650 cm. The back supporting timber revetment was held by stakes faced with stones. The rampart in the Rybárny position was around 360 m long. A geophysical method was used during the investigation of the wall and it found out that there was about 10 ms long interruption in the wall, and in the place a gate could have been. The defensive ditch has not been discovered. In spite of it, the fortification was one the firmest and the most difficult in the frames of the Staré Město-Uherské Hradiště agglomeration. In Rybárny remains of a stone building were excavated, too, in the year 1986. In its surroundings graves from the late period of Great Moravia were uncovered. It is possible that it was the St. Clement’s church, which was written about in later written sources.

In the 9th c. there was a boom of inhabiting the St. George’s island too. It is supported by cultural layers with sunk features and by the finds having been found on the territory of nearly 16 ha. Objects from the graves which could belong to members of the Great Moravian nobility have not been found, yet, but existence of the members of nobility should be supposed on the island. This hypothesis is supported by small remains of stone buildings uncovered on four places (Hradební street, Masaryk’s square, Mariánské square and Otakar’s street), the most interesting of the remains are from the Hradební street. Remains of masonry which could belong maybe to the sacral building of a cross

ground plan from the period of the break of the 9th and 10th c. were uncovered by R. Procházka. It is interesting that the other discovered remains of the stone architecture could be dated not before the end of Great Moravia, too. Also traces after production activities do not miss on the island, but there is a small number of them in comparison with Staré Město. Till the present there has not been discovered a burial ground there, even if individual graves were found, and a demonstrably Great Moravian fortification has been missing, too.

The settlement of the Uherské Hradiště - Sady height was significantly changed in the course of the 9th c., too. A western annex was built to the church with the cross disposition closely after the middle of the 9th c., on the north a chapel with a grave and 7 m on the West a baptismal font were built there. The area was completed by a settlement of houses with wattle walls, a long house with an annex, and a Great Moravian church burial ground. The Christian area on the Sady height gained an appearance of an ecclesiastic centre in the course of the 3rd quarter of the 9th c. and probably it became to be a seat of archbishop Methodius.

The settlement agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště, which was probably called Veligrad in the 9th c., could have been the centre of the whole Great Moravia in a certain period of time (probably during the 2nd half of the 9th c.). However, we do not undoubtedly know where the headquarters of the agglomeration were. The configuration of the area: a stronghold on the river island, a settlement round the stronghold in the Staré Město territory, which is a bit similar situation to that one in Mikulčice, allows us to draw a hypothesis that the centre of the agglomeration could have been situated on the St. George's Island. I do not agree with this hypothesis due to many reasons. One of them is that on the St. George Island there is not a fortification demonstrably documented, i.e. the phenomenon that makes a ringwall from a simple village, whereas in Staré Město there were Great Moravian as well as Pre-Great Moravian fortifications discovered. Therefore according to me the ringwall on the northern piece of projecting headland in Staré Město in the "Na Valách" position was in the break of the 8th and 9th c. the centre of power of the Staré Město-Uherské Hradiště area. Later, approximately around the mid of the 9th c., a new centre of power in the "Na Dědině at St. Michael's church" position originated in the newly rising agglomeration, which was situated nearer the Morava river. It was presented by a stone building of a palatial type which had cast mortar floors, also by an owner's church – St. Michael's rotunda, and by agricultural constructions in its surroundings. In the consequence of these changes the fortification of the previous ringwall extincted, on the contrary to that the central part of the "Na Valách" position with a new church – a burial chapel, became to be the central necropole of the whole agglomeration, or at least of the Staré Město part. At the same time new parts of the outer fortification along the periphery of Staré Město and Rybárny were built. Places which had not been inhabited till that time started to be settled, too. This situation existed there as far as the beginning of the 10th c., i.e. till the extinction of Great Moravia.

After the extinction of Great Moravia, on the right bank of the Morava river in the Staré Město territory a market fortified village Veligrad, which is written about in written sources, came into existence. The settlement of the St. George's island became completely extinct and it was renewed not before the 13th c. We do not know for sure if the ecclesiastic area in Uherské Hradiště-Sady extinct completely, too. Nevertheless, between the middle of the 10th c. and beginning of the 13th c. the church with the cross disposition and probably also the grave chapel, which were parts of the ecclesiastic area, continued existing. In its surroundings a great burial-ground with more than 870 graves, the greatest in Moravia, arose in that time.

It is indisputable that the Great Moravian agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště belongs to significant centres of power in Europe in the 9th c.

Fig. 1. Great Moravia in the Central European environment and size of its territory immediately after the mid-9th c. during the reign of Prince Rastislav (full lines) and in the time of its bloom in the 880s during the reign of Svatopluk I (dashed lines) with indicated main centres of power (after Galuška 2017, 134).

Fig. 2. Current Staré Město and Uherské Hradiště with indicated extent of archaeologically detected settlement in the high phase of Great Moravia (areas outlined by red dots), fortification (black dots) and sites of early medieval architecture. 1 – Na Valách site with a church and burial ground; 2 – Špitálky site with a church of the Byzantine type; 3 – Na Dědině site with the power area – St. Michael's Church and a palace; 4 – Za Kostelíkem site with a find of a sacral building; 5 – Uherské Hradiště-Sady, Výšina sv. Metoděje site with a church centre; 6 – Rybárny site with massive fortification; 7 – ostrov Sv. Jiří island, settlement in the area of today's centre of Uherské Hradiště (after Galuška 2011, 100).

Fig. 3. Approximate size of settlement in the area of Staré Město and Uherské Hradiště in the 1st third of the 9th c. with indication of the hillfort at the site of Na Valách (black dots; after Galuška 2017, 138).

Fig. 4. Set of three golden enameled fittings from a magnate's belt and sheath of a dagger from burial 23/48 from Staré Město, 1st half of the 9th c. (after Galuška 2017, 202).

Fig. 5. Golden jewels from burial 193/51 from Staré Město, Na Valách site, 1st half of the 9th c. (after Galuška 2017, 162).

Fig. 6. Golden buttons with fully granulated surface in wire sockets from burial 282/49 from Staré Město, Na Valách site, 9th c. – masterpiece of Moravian goldsmiths (after Galuška 2017, 163).

Fig. 7. Approximate extent of the settlement in Staré Město and Uherské Hradiště in the last third of the 9th c. with indicated fortifications (black dots) and sites of discoveries of sacral and secular buildings (dots with crosses and flags; after Galuška 2017, 138).

Fig. 8. Plan documentation from the investigation of the defensive wall with a stone face and reconstruction view of probable design of the fortification from the end of the 9th c. in Uherské Hradiště-Rybárny (after Galuška 2017,

141). Legend: a – ornice; b – kameny; c – dřevěné konstrukce; d – kůlové jámy; e – hroby; f – hliněná výplň hradby; g – podloží s náznakem průběhu dřevěných konstrukcí; h – ohniště.

Fig. 9. A – find context (a – maltovo kamenná stavba palácového typu z 9.–11. stol.; b – lité maltové podlahy z 11.–12. stol.; c – kostel sv. Michaela se základy velkomoravské rotundy); B – drawn reconstruction represent the design of the area of the Staré Město-Uherské Hradiště agglomeration in Staré Město, Na Dědině site. Idea and sketch by the author (after *Galuska 2017*, 148).

Fig. 10. Restoration view of the church, part of the burial ground and nearby architecture in Staré Město, Na Valách site, in the 2nd half of the 9th c. Idea and sketch by the author (after *Galuska 2017*, 250).

Fig. 11. Plan of the central part of the raně středověkého burial ground in Staré Město, Na Valách site, with indicated foundations of the church and locations of burials (A) and course of the more recent fortification (B), which covered some burials (after *Hrubý 1955a*; *Galuska 2017*, 246).

Fig. 12. A – Christian centre in Uherské Hradiště-Sady in the period of its boom in the second half of the 9th c. (a – complex of church buildings with the burial ground; b – settlement with log houses; c – wooden hall-like structure of residential type); B – drawn reconstruction of the find context. Idea and sketch by the author (after *Galuska 2017*, 228).

doc. PhDr. Luděk Galuška, CSc.
Moravské zemské muzeum
Raně středověká archeologie
Zelný trh 6
CZ – 659 37 Brno
lgaluska@mzm.cz
<https://orcid.org/0000-0002-1374-651X>

POZNAŃ WE Wczesnym Średniowieczu

HANNA KÓČKA-KRENZ

Poznań in Early Middle Age. Early medieval stronghold in Poznań was located on the sandy island formed by the river Warta arms. Intensive excavations were resumed by an expedition from the Institute of Archaeology, Adam Mickiewicz University in Poznań, with the purpose of searching for the first Piasts' residence. As a result a stone palace-and-chapel complex was discovered, dated to the second half of the 10th century. Taking into consideration the size of fortifications, and multipartiality of the stronghold, as well as its internal space organization, it might be assumed that it was inspired by the Carolingian and Ottonian residences – in German literature called Pfalz. There is no doubt that in the foundation of the Piast's state, Poznań played an important role being one in every main centers of power.

Keywords: Poznań, early Middle Ages, palace and church complex, residence of the first Piast dynasty rulers.

Wzmianki o poznańskim grodzie, którego dzieje sięgają IX w., pojawiają się w źródłach pisanych dopiero od początku wieku XI. Znajdujemy je najpierw w *Kronice* biskupa merseburskiego Thietmara. Kronikarz pod rokiem 968 wskazał na Poznań jako siedzibę pierwszego biskupa w państwie Piastów: ... *Iordan episcopus Posnaniensis* I.¹ Pod rokiem 1000 zapisał informację o utworzeniu arcybiskupstwa w Gnieźnie, wymieniając biskupów podległych Radzimowi-Gaudentemu ... *Vungero Posnaniensi excepto*.² Kolejna wzmianka o Poznaniu u tego kronikarza ma związek z wyprawą wojenną Henryka II w 1005 r., który ścigając Bolesława Chrobrego zatrzymał się na prośbę swoich książąt *duo miliaria ab urbe Posnani*.³ Ostatnia zaś informuje o śmierci poznańskiego biskupa Ungera w 1012 roku, który „pasł swą trzodę” przez trzydzieści lat: *Eodem die Vungerus Posnaniensis cenobii pastor, consacerdos suus et suffraganeus, XXX. ordinationis suae anno obiit*.⁴ Piszący swą kronikę sto lat później Anonim zwany Gallem zamieścił w niej dwie informacje odnoszące się do poznańskiego grodu. Pierwsza dotyczy zastępów zbrojnych Bolesława Chrobrego: „z Poznania bowiem [miał] 1300 pancernych i 4000 tarczowników...”⁵ Druga opisuje skutki najazdu księcia Brzetysława czeskiego na ziemię polskie: „Wtedy to Czesi zniszczyli Gniezno i Poznań i zabrali ciało św. Wojciecha.[...]. A wspomniane miasta tak długo pozostały w opuszczeniu, że w kościele św. Wojciecha męczennika i św. Piotra apostoła dzięki zwierzęta założyły swe legowiska”.⁶

Najstarsze źródła pisane informują nas o Poznaniu jako miejscu pobytu biskupa dysponującego tu kościołem katedralnym pod wezwaniem św. Piotra, oraz podkreślają siłę militarną grodu w czasach panowania Bolesława Chrobrego. Nie dowiadujemy się z nich natomiast o rozmiarach, ufortyfikowaniu i sposobie zagospodarowania objętej umocnieniami przestrzeni, a także o zmianach zachodzących w jej zabudowie. Dla rekonstrukcji obrazu funkcjonowania grodu – wobec lakoniczności źródeł pisanych – musimy posłużyć się efektami badań archeologicznych prowadzonych od 1938 roku na Ostrowie Tumskim.⁷

Gród poznański został założony na największej z kilku wysp lekko wyniesionych nad poziom wody, zbudowanych z piasków, żwirów i namulów, położonych w obrębie terasy zalewowej Warty.⁸ Miejsce

¹ *Thietmar* II, 22: 73, 74.

² *Thietmar* IV, 45: 208, 209.

³ *Thietmar* VI, 27: 352, 353.

⁴ *Thietmar* VI, 65: 406, 407.

⁵ MPH, T. I, 404; *Gall* I, 6: 27.

⁶ MPH, T. I, 414; *Gall* I, 19: 45.

⁷ Kóčka-Krenz 2012.

⁸ Kaniecki 2004.



Ryc. 1. Poznań, Ostrów Tumski. Zasięg wałów grodu w końcu X w. Rys. Olga Antowska-Gorączniak.

to zostało wybrane nieprzypadkowo, bowiem dzięki swym naturalnym walorom ułatwiało osadnikom obronę przed napastnikami, a także umożliwiało kontakty z terenami ościennymi. Rzeka, stanowiąc w miarę bezpieczny trakt komunikacyjny, zapewniała też najtańszy transport różnego rodzaju dóbr, zaś bród na Warcie wytyczał kierunek dróg lądowych, użytkowanych w czasach pierwszych Piastów.⁹ Zarys

⁹ Górecki 1998; Kurnatowska/Kurnatowski 1996.

wydłużonego owalu wyspy tumskiej i ukształtowanie jej powierzchni, zwłaszcza wypiętrzenia, które zaznaczały się w miejscach, gdzie dziś wznosi się kościół Najświętszej Panny Marii, kościół katedralny oraz wyniesienie na terenie Zagórza, determinowały zaczątki i sposób jej zasiedlenia.

Odnosząc się do datowania i lokalizacji pierwszych umocnień obronnych podkreślić trzeba, że wśród archeologów zajmujących się tą kwestią zdania są podzielone. Badania archeologiczne ostatniej dekady prowadzone wokół kościoła NMP, wsparte analizami dendrochronologicznymi pozwalają sądzić, że teren Ostrowa Tumskiego został zamieszkały w drugiej połowie IX w. Odpowiedź na pytanie, czy od początku było to osadnictwo obronne, czy też poprzedzała je osada otwarta, jest przedmiotem dyskusji. Zapewne jednak jako pierwszy został tu wzniesiony niewielki gród, ulokowany na wyniesieniu w zachodniej partii północnej części wyspy. Trzeba bowiem wziąć pod uwagę to, iż Ostrów Tumski – ze względu na swe niskie wyniesienie ponad lustro wody – był stale zagrożony powodzią, co powodowało wręcz konieczność budowy wałów dla obrony przed nimi ludzkich siedlisk. Wnętrze o średnicy około 40 m otaczały drewniano-ziemne wały z kamiennym jądrem, zaś zabudowę stanowiły drewniane domostwa (analiza dendrochronologiczna pozostałości drewnianej zabudowy określiła najmłodszą datę ścięcia drewna na czas po 892 r.). Zarejestrowane w ich obrębie fragmenty ceramiki naczyniowej, zapasy zbóż – prosa, pszenicy, żyta i jęczmienia, przęsłiki i kości zwierzęce wskazują na typowo osadniczy charakter tych obiektów.

Gród egzystował w tej postaci do połowy X w., gdyż wkrótce potem był aż do końca tego stulecia systematycznie rozbudowywany. W północnej części wyspy została założona dwuczłonowa warownia. Poprzedni gródek został powiększony ku północy do obszaru o wymiarach około 80 × 100 m i przeznaczony dla książęcego dworu. Od wschodu dobudowano doń drugi człon grodu, otoczony wałem podkowiastym¹⁰, którego wymiary szacuje się na 130 × 100 m.¹¹ Nowe wały wzniesiono także w konstrukcji drewniano-kamienno-ziemnej, z licem wzmocnionym hakami i zewnętrzną szeroką odsadzką. W tym też czasie założono osadę obronną na Zagórzu, która stanowiła trzeci człon grodu ograniczony wałami przebiegającymi wzdłuż dzisiejszych ulic – Wieżowej i Zagórze. Sposób ich zamknięcia od strony północnej, wzdłuż zabagnionego rowu, nie jest wyjaśniony. W oparciu o odwierty geologiczne wysunięto koncepcję¹², że wał miał podkowiasty zarys i od strony rowu był zamknięty palisadą. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, by osada na Zagórzu była tak słabo w tym miejscu broniona, skoro otoczono ją w pozostałych częściach solidnymi wałami w konstrukcji tzw. hakowej o szerokości ponad 30 m u podstawy. Zamknięcie palisadą nie zapewniałoby skutecznej obrony, co więcej – byłaby szybko zniszczona w czasie wysokich stanów wody, podczas powodzi lub naporu kry. Kwestię tę mogą rozstrzygnąć jedynie badania terenowe. Tym niemniej osada na Zagórzu stanowiła niewątpliwie człon zespołu grodowego, w którym zamieszkiwała grupa ludzi pełniących funkcje usługowe wobec księcia i jego możnych.¹³ Pod koniec X w. po raz kolejny powiększono zasięg grodu poprzez dodanie od strony północnej nowego członu (ryc. 1). Jego potężne wały o szerokości sięgającej 25 m przebiegały wzdłuż dzisiejszej ulicy ks. Posadzego oraz posesji przylegających do niej od północy.¹⁴ Analizy dendrochronologiczne drewna użytego do budowy konstrukcji obronnych wskazują, że akcja ta przypadła na lata 70.–80. X w. Na obecnym etapie badań nie można jeszcze określić funkcji, którą spełniała ta część grodu. Poznań musiał stanowić istotny punkt oparcia dla Mieszka I, bowiem za jego panowania był on intensywnie poszerzany i wzmocniany, w efekcie czego składał się z czterech osobno bronionych członów. Ten potężny gród był połączony z najbliższą – zapewne targową osadą na Śródce drewnianym mostem poprzez wąską dolinę Cybiny, którego budowa przypadła na lata 70./80. X w.¹⁵, a poprzez nią z całym zapleczem osadniczym kształtującym się wzdłuż prawobrzeżnych dopływów Warty.

Cechą, która w szczególny sposób wyróżnia X-wieczny Poznań spośród piastowskich ośrodków centralnych tego czasu jest jego zabudowa, zwłaszcza w postaci monumentalnej architektury, wzniesionej w północnej partii zespołu grodowego. W części książęcej zbudowano kamienną siedzibę władcy. Stanowił ją prostokątny budynek, założony na osi północ – południe (ryc. 2). Fundamenty jego dłuższych ścian

¹⁰ Hensel/Żak 1964.

¹¹ Kara 1998.

¹² Kara 1998, 27; por. też Kóčka-Krenz/Kara/Makowiecki 2004, 133.

¹³ Kara 1998.

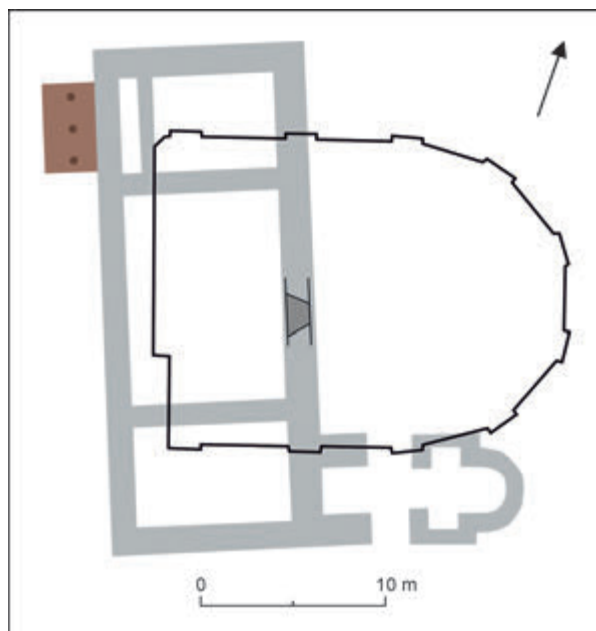
¹⁴ Wawrzyniak 2005.

¹⁵ Pawlak 2008.

wraz z grubością murów mierzyły około 27 m, zaś ścian krótszych – niecałe 12 m. Wypełniający je surowiec skalny w dolnych partiach fundamentu był przesypany ziemią z niewielkim dodatkiem surowej gliny, natomiast górne rzędy materiałów użytych do fundamentowania łączono już zaprawą gipsową. Ściany obwodowe budynku osiągały szerokość 1,30 m i zostały wzniesione z kamieni łamanych w płytki, spajanych grubą warstwą zapraw z czystego gipsu. Nieregularny wątek ich murów został pokryty gipsowym tynkiem, zarówno od wewnętrznej, jak i zewnętrznej strony. Posadzki w pomieszczeniach palatium były także wykonane z wylewki gipsowej położonej na warstwie okruchów skalnych. Do wnętrza dostawano się przez aneks przy południowo-wschodnim narożniku palatium, wysunięty o 2,20 m przed jego bryłę, z takiej samej szerokości wejściem. W grubości jego południowego ramienia mieścił się ciąg schodów prowadzących na piętro, o czym świadczy płytka pierwszego stopnia spoczywająca *in situ*. Palatium książęce mogło osiągać wysokość około 11 m, gdyż w tej odległości – licząc od fundamentów ściany północnej – spoczywał jej przewrócony relikt.

Na parterze budynku wyodrębniono co najmniej cztery pomieszczenia. Ich układ – kierując się od południa ku północy – był następujący: sień sąsiadowała z pokojem (51 m²), który poprzedzał środkową, dużą salę (102 m²) o funkcjach reprezentacyjnych. Poprzez przejścia w następnej ścianie działowej były z niej dostępne dwa pozostałe pomieszczenia. Jedno to wąski korytarz o szerokości zaledwie 90 cm, lecz długości 5 m (4,5 m²), być może skarbczyk. Przylegająca do niego od wschodu ostatnia sala zajmowała przestrzeń 34 m². Odkryte w jej obrębie dwa tłoki pieczętne: mocno zużyty ołowiany – o niemożliwym już do odczytania wyobrażeniu – i brązowy, należący do brata Jakuba z zakonu dominikanów, ponadto ołowiana bulla z inskrypcją DVX BOLEZLAVS¹⁶ wskazują, iż sala ta mieściła kancelarię, w której przechowywano i wystawiano dokumenty, choć nie wiemy – od kiedy. W oparciu o dane metryczne można oszacować powierzchnię użytkową każdej kondygnacji świeckiej części rezydencji na około 190 m². Pomieszczenia na parterze pełniły funkcje administracyjno-reprezentacyjne, zaś na piętrze mieściły się zapewne prywatne pokoje władcy. Datowanie drewnianej belki zalegającej w progu jej partii wejściowej na lata po 941 roku¹⁷ pozwala stwierdzić, iż wzniesienie kamiennej rezydencji na poznańskim grodzie przypadło na czas wkrótce po połowie X w., jest zatem wielce prawdopodobne, że była pierwszą monumentalną budowlą w państwie Piastów. Jej bezpośrednie otoczenie zostało wyłożone warstwą drobnych okrzesków pokrytych zaprawą gipsową. Dużą połą tak utwardzonej powierzchni zadokumentowano w niewielkim oddaleniu od północno-wschodniego naroża palatium – być może wyznaczała ona rodzaj pawimentum – miejsca, w którym książę sprawował „pod gołym niebem” swe władcze funkcje. Nieodłączną częścią książęcej rezydencji była kaplica pałacowa, której relikty zachowały się w dobrze rozpoznawalnym stanie przy południowej ścianie prezbiterium gotyckiego dziś kościoła NMP.¹⁸

Kaplica została założona na wprost aneksu wejściowego do palatium, którego oś stanowi przedłużenie osi kaplicy (ryc. 3). Obydwie budowle nie zostały połączone w partii fundamentowej – dzieli je dwumetrowa odległość. Zwraca jednak uwagę identyczna technika skonstruowania fundamentów, założonych w wąskoprzeźrenym wkopie tej samej szerokości i głębokości, wypełnionym naturalnym surowcem skalnym przesypanym ziemią. W obu budynkach na tym samym poziomie fundament przechodzi w ściany z kamiennych płytek łączonych obficie nakładanymi zaprawami gipsowymi. Zarówno ściany palatium,



Ryc. 2. Poznań, Ostrów Tumski. Przebieg fundamentów przedromańskiego zespołu pałacowo-sakralnego i pracowni złotniczej na tle zarysu murów gotyckiego kościoła NMP (rys. Olga Antowska-Gorączniak).

¹⁶ Dębska/Dębski/Sikora 2008.

¹⁷ Krąpiec 2002.

¹⁸ Kóćka-Krenz 2017.



Ryc. 3. Poznań, Ostrów Tumski. Relikty kaplicy pałacowej. Foto Andrzej Sikorski.

jak i kaplicy zostały obustronnie obłożone gipsowymi tynkami, a ich wnętrza – utwardzone gipsowymi wylewkami na warstwie okrzesków. Nie ulega więc wątpliwości, iż mamy do czynienia z jednoczasową akcją budowlaną, zaś palatium połączone z kaplicą w jeden zespół dopiero w partii nadziemnej. Do takiego wniosku skłania zupełny brak fundamentu w zachodniej partii kaplicy, który łączyłby końce jej północnej i południowej ściany. Połączenie takie musiało więc mieć postać łuków rozpiętych między górnymi partiami ścian kaplicy i aneksu wejściowego. Taka konstrukcja stwarzała zarazem obramowanie drzwi prowadzących na zewnątrz całego zespołu, jak i oparcie dla piętra emporowego, dostępnego od piętra palatium.

Poznańska kaplica pałacowa jest kościołem salowym, zamkniętym od wschodu głęboką absydą o wymiarach 2,5 × 2,5 m w świetle. Na osi absydy dostawiony był do ściany stół ofiarny, którego *stipes* wymurowano z drobniejszych kamieni płytowych łączonych zaprawą gipsową. Szczegółowa – okiem konserwatora – obserwacja powierzchni gipsowej zaprawy na licu zachodnim pierwotnego fundamentu ołtarza wskazuje, iż był on wykończony okładziną. Partia nawowa kaplicy została obustronnie poszerzona o 1 metr dwoma ramionami, uformowanymi w grubości murów fundamentowych, co utworzyło przestrzeń o szerokości 4,5 i długości 1,70 m. W części zachodniej wnętrza kaplicy na długości 1 metra zwęża się do 2,5 m. Wnętrze oświetlały okna umieszczone w ścianach zamykających ramiona świątyni na wysokości około 0,5 m od posadzki. Sądząc po zarysie okna w przewróconej południowej ścianie kaplicy, były to otwory o szerokości około 70 cm i wysokości 1,30 m, zaopatrzone w parapety. Tak nisko posadowione okna każą przypuszczać, iż kaplicę doświetlał jeszcze górny rząd okienek, zapewne też okno w absydzie. Dysponujemy także znaleziskami pozwalającymi wnioskować o wykończeniu jej wnętrza. Posadzkę tworzyła wylewka gipsowa położona na warstwie drobnych, naturalnych kamieni, zachowana w dużych połaciach w absydzie. Ściany kaplicy zostały wyprawione grubą warstwą gipsowych tynków, na który położono cienką warstwę wyprawki pod dekorację malarską. Jej tematyka jest już dziś nieczytelna, bowiem tynk z malaturą zachował się w drobnych fragmentach. Być może miała ona związek z wezwaniem kaplicy, gdyż zastosowano tu m.in. bardzo drogi barwnik – lazuryt, którym w malarstwie ściennym pokrywano szaty Matki Boskiej. Ponadto pozyskano ponad 230 szklanych kostek mozaikowych i fragmenty tynków z ich odciskami, a nawet jeden fragment z kostką wciąż w nim tkwiącą. Nie ulega więc wątpliwości, iż tworzyły one obraz mozaikowy, zdobiący zapewne absydę.¹⁹

¹⁹ Kóčka-Krenz 2005a.

Kostki te znalazły się w ziemi po zniszczeniu dekoracji, w warstwie datowanej na XI w., a więc mozaika musiała zostać wykonana przed tym czasem, zapewne z inicjatywy Bolesława Chrobrego, który miał możliwości sprowadzenia mistrzów z Kijowa. Na wyposażenie kaplicy składać się ponadto musiały przedmioty liturgiczne, z których przetrwały jedynie kościane okładziny relikwiarza skrzynkowego. Znaleźiska gemm – jednej szklanej (dziś niestety zaginionej) i drugiej karneolowej z wyobrażeniem lwa (późnorzymskiej, antycznej), których we wczesnym średniowieczu używano do wykładania relikwiarzy, krzyży, kielichów, czy okładzin ksiąg liturgicznych, wskazuje, że w dyspozycji tutejszych duchownych znajdowały się wytwory wyspecjalizowanych warsztatów złotniczych. Zdaniem *P. Skubiszewskiego* (2001, 162, 164, 165) przedmioty kultu napływały do państwa Piastów przede wszystkim z Niemiec, jako dary dla katedry biskupiej lub fundacje książęce. I choć do dziś dzieła te nie przetrwały, to informacje zawarte w kronice Thietmara z Merseburga, Kosmasa z Pragi i Anonima tzw. *Galla* pozwalają na wysunięcie tezy, że tutejsze świątynie nie różniły się zasadniczo swym wyposażeniem od kościołów zachodniej Europy.²⁰

Poznańska kaplica pałacowa posiada zarys krzyża łacińskiego, co uwypukla jej symboliczny wymiar. Swym kształtem nawiązuje do kościołów kręgu karolińsko-ottońskiego. Stosunkowo niewielkimi wymiarami została dostosowana do możliwości i potrzeb książęcego dworu, zapewniając wypełnianie chrześcijańskich powinności początkowo kilku zaledwie osobom. Negatyw głębokiego wkopu we wnętrzu nawy tego kościółka rodzi przypuszczenie, iż u stóp ołtarza pochowano osobę godną takiego miejsca spoczynku, który stał się albo obiektem rabunku, albo – co wydaje się bardziej prawdopodobne – szczątki zmarłego zostały wydobyte i przeniesione do nowego grobu wówczas, gdy kaplica pałacowa uległa zniszczeniu i już jej na starych fundamentach nie odbudowano. Niewykluczone, iż w kaplicy spoczęła jej fundatorka – księżna Dobrawa (zm. w 977 r.), co utrwalono w XIII-wiecznej „Kronice polskiej”²¹, lub też biskup Jordan, zmarły około 984 roku.

Kaplica pałacowa była zapewne pierwszą, ale nie jedyną świątynią poznańskiego grodu. Kolejny obiekt sakralny, poprzedzający budowę kościoła katedralnego stanowił budynek stacji misyjnej Jordana, powołanego na biskupa dla ziem polskich w 968 r. Pozostały zeń relikty pod nawą główną obecnej katedry w postaci dna misy z zaprawy wapiennej wylanej na warstwę okrzesków o średnicy około 4 m, z otworem na słupek w centrum oraz fragmenty otaczających ją murów. Pozostałości te rekonstruuje się jako kwadratowy budynek zawierający basen chrzcielny, do którego być może przylegała od wschodu niewielka świątynia.²² Przypisanie misie funkcji baptyzmalnych wywołało wciąż trwającą dyskusję. Przeciwnicy takiej atrybucji upatrują w niej pozostałości urządzenia do mieszania dużej ilości zaprawy przy budowie katedry. Jednak przeczą temu dane ikonograficzne, wskazujące na użytkowanie w tym celu niewielkich pojemników, w których przygotowywano porcje zaprawy przeznaczone do bezpośredniego wykorzystania.²³

Podjęcie budowy kościoła katedralnego zawdzięcza Poznań biskupowi Ungerowi, gdyż jego wzniesienie datuje się na ostatnią ćwierć X w.²⁴ Zbudowano go na fundamentach z dużych naturalnych głazów granitowych związanych zaprawą wapienną, na których wyciągnięto ściany z płytek kamiennych pokryte tynkiem wapiennym, zaś posadzkę uformowano z twardej, gładkiej płyty wapiennej. Według *K. Józefowiczówny* (1963) była to trójnawowa bazylika długości 49 m, szerokości nawy głównej 8,5 m, naw bocznych 4,25 m, z kwadratowym prezbiterium zakończonym apsydą i flankowanym dwoma aneksami, oddzielnym lektorium od części nawowej. Zamykał ją wieżowy masyw zachodni objęty dwiema wieżyczkami z klatkami schodowymi, w którym mieściła się nieco wysunięta ku wschodowi empora, wsparta na okrągłym filarze. Ściany kościoła były gładkie, tynkowane, pozbawione podziałów pionowych. Nawę główną oddzielały od naw bocznych rzędy filarów łączonych arkadami, a wszystkie trzy nawy nakrywał płaski strop. Otwory okienne i portale znajdujące się w północnej i południowej ścianie budowli miały zapewne starannie opracowane ościeża.²⁵ W jej centrum znajdowały się dwa prostokątne grobowce, wyniesione pierwotnie ponad posadzkę. Starszy z nich został zbudowany z martwicy wapiennej i okrzesków kamiennych obłożonych płyt-

²⁰ *Skubiszewski* 2001, 150, 151.

²¹ *MPH*, T. III, 622; *Nowacki* 1959, 8, przypis 22.

²² *Józefowiczówna* 1963; *Kurnatowska* 2002.

²³ *Ornamenta Ecclesiae* 1985, 172, 173.

²⁴ *Kurnatowska* 2002, 109.

²⁵ *Józefowiczówna* 1963, 37–98; *Świechowski* 2000, 199.

kami z ciemnozielonego kamienia gabra i był zamknięty pozornym sklepieniem. Młodszy grobowiec został wzniesiony z okrzesków pokrytych wapiennymi tynkami, posiadał we wnętrzu drewnianą podłogę i był zaopatrzony w otwór drzwiowy. Grobowce te były zapewne ogrodzone, a między nimi wznosił się ołtarz, jak się przypuszcza – św. Krzyża, umieszczany zazwyczaj w centrum świątyni jako jej mistyczny środek.²⁶ Tym sposobem w katedrze poznańskiej urządzono mauzoleum, miejsce spoczynku – jak się przyjmuje – Mieszka I i Bolesława Chrobrego.²⁷ Wymowa źródeł archeologicznych wspiera późnośredniowieczną tradycję o katedrze poznańskiej jako miejscu pochówków władców z dynastii piastowskiej.²⁸

Oprócz świeckiej i sakralnej architektury monumentalnej o pozycji poznańskiego grodu świadczą też inne, nie tak spektakularne, elementy jego zabudowy, niezbędne dla właściwego funkcjonowania dworu. Jednym z takich urządzeń była pracownia złotnicza mieszcząca się w drewnianym budynku o powierzchni 12 m², przylegającym bezpośrednio do zachodniej ściany palatium. W jej wnętrzu zachowały się ślady spalonego stołu do pracy, a w jego obrębie – fragmenty tygli odlewniczych z kroplami złota, złote nity, liczne drobiny i pasemka tego metalu, paciorki z masy szklanej i karneolu, trzy niewielkie oczka z granatu oraz drobne cząstki złoconego drewna.²⁹ Znaleziska te wskazują, że pracujący w poznańskiej pracowni złotnik znał techniki zdobnicze wymagające wysokich umiejętności – filigran, granulację i kameryzację, zaś samo pomieszczenie zbudowane zostało zgodnie z zaleceniami Teofila, kapłana i zakonnika, zawartymi w traktacie „O sztukach rozmaitych ksiąg troje”.³⁰ W pracowni działającej od 2. połowy X do 1. połowy XI w.³¹ wytwarzano więc ozdoby ze złota dla książęcej rodziny, być może też sprzęty liturgiczne. Oznacza to zarazem, że władcy piastowscy zatrudniali na swym poznańskim dworze wysoko wyspecjalizowanych wytwórców.

Biorąc pod uwagę potęgę umocnień, rozmiary i wielocłonowość grodu Poznaniu oraz sposób jego zabudowy można uznać, iż został on zorganizowany na wzór rezydencji karolińsko-ottońskich, określanych w niemieckojęzycznej literaturze terminem „Pfalz”.³² „Pfalz” stanowił organizm polityczno-gospodarczy o zróżnicowanej strukturze, która zależała od rangi miejsca oraz wynikającej z niej częstotliwości i długości pobytu władcy z całym jego świeckim i sakralnym otoczeniem. Najbardziej rozbudowane musiały być te, w których odbywano zjazdy z okazji świąt kościelnych, zwłaszcza Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy, zgromadzenia o charakterze państwowym, oraz te przystosowane do dłuższego spędzania czasu – np. przez okres zimowy. Miejsca takie wymagały odpowiedniej obudowy dla zapewnienia władcy wszelkich potrzebnych do życia środków, tym więcej, że zazwyczaj towarzyszyła mu bardzo liczna, częstokroć najmniej kilkusetosobowa świta.³³ Z tego względu w obrębie objętego umocnieniami obronnymi zespołu palatinalnego znajdowały się różne mniej lub bardziej powiązane ze sobą jednostki. Źródła pisane³⁴ informują, że znajdował się w nich kamienny dom królewski z przedsionkami i komnatami wyposażonymi w kominki oraz z piwnicą na wina, loggie, kamienna kaplica, zaś na terenie dziedzińca – inne drewniane domy mieszkalne (także dla gości), warsztaty, pomieszczenie do pracy dla kobiet z komnatą, kuchnia, piekarnia, stajnie, stodoły i spichlerze zbożowe, oraz sad, staw rybny i ogród. Choć sposób zabudowy poszczególnych siedzib był odmienny i ulegał zmianom w czasie ich użytkowania, to wszystkie zawierały stałe, zbliżone swym przeznaczeniem części. Należała do nich budowla salowa zawierająca aulę dla zgromadzeń podczas uroczystości dworskich, część mieszkalna, kaplica pałacowa i część gospodarcza. Na przyległym terenie osadniczym mieściły się budynki służby dworskiej, rzemieślników i kupców.³⁵ Musiały być wyposażone we wszystkie niezbędne w codziennym życiu przedmioty, „*żeby nie trzeba było o nie prosić, gdy będą potrzebne*”.³⁶

²⁶ Por. Oswald 1969.

²⁷ Jasiński 1992, 61, 83; Kurnatowska 1989–1990; 2001; 2002, 109, 110.

²⁸ Kara/Kurnatowska 2000; Kóčka-Krenz 2005b.

²⁹ Korpus skrzyńeczki?; Kóčka-Krenz 2006.

³⁰ Kobielius 1998, 57, 58.

³¹ Datowanie oparte na analizie stratygrafii i materiałów ceramicznych; por. Kóčka-Krenz 2006.

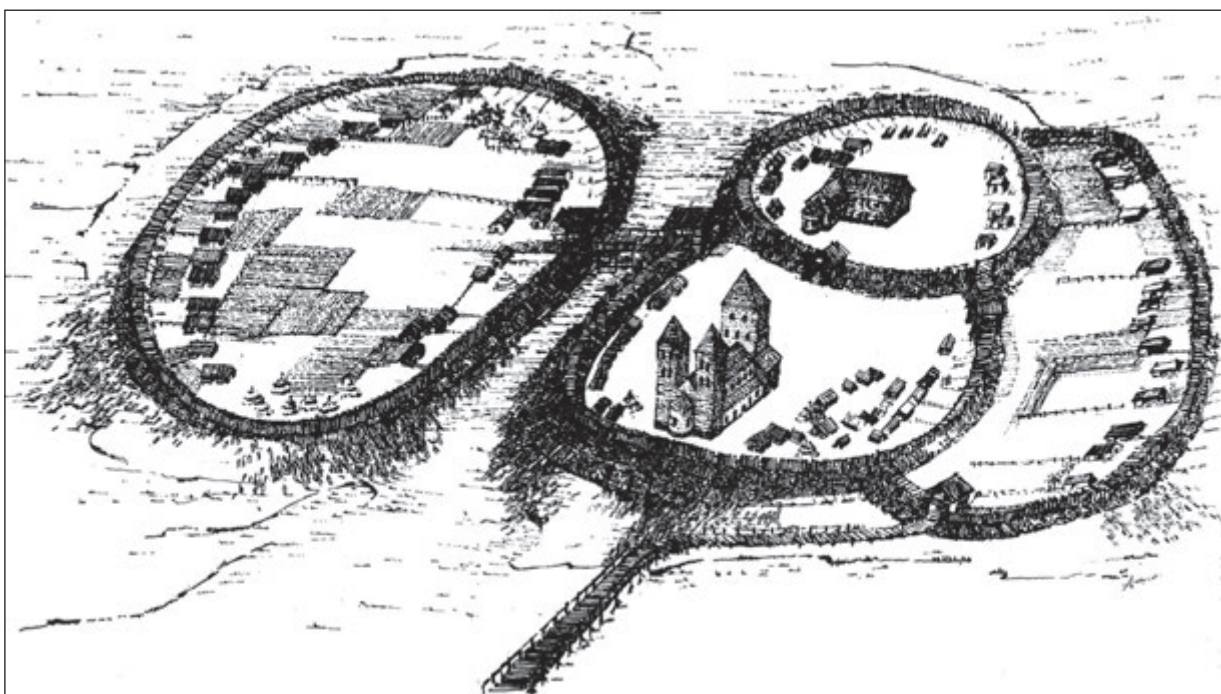
³² Gauert 1965, 3 i n.

³³ Binding 1996, 35–58.

³⁴ *Brevium Exempla* – Metz 1966; Binding 1996, 60 i n.

³⁵ Binding 1996, 60 i n.

³⁶ Metz 1966.



Ryc. 4. Poznań. Gród na Ostrowie Tumskim w końcu X w., widok od wschodu. Rys. Jacek Antowski.

W 2. połowie X w. książę dysponował w grodzie poznańskim kamiennym palatium z wyodrębnioną salą recepcyjną, kancelarią i skarbcem oraz kamienną kaplicą pałacową dla prywatnej dewocji. Do palatium przylegał drewniany budynek pracowni złotniczej, a więc jeden z wyspecjalizowanych warsztatów pracujących na potrzeby dworu. Pobliski utwardzony plac otaczały zapewne inne budynki służące jako książęce pracownie. Przylegający od wschodu drugi człon grodu zawierał w centrum kościół katedralny wraz z budynkami ludzi możliwych związanych z władcą, pełniących z jego ramienia funkcje militarne i administracyjne. Trzeci w tym zespole – północny człon był przypuszczalnie przeznaczony na cele gospodarcze. Natomiast osadę obronną na Zagórzcu zamieszkiwała grupa ludzi pełniąca funkcje usługowe wobec pozostałych jego mieszkańców.³⁷ Nie ulega więc wątpliwości, iż Poznań był potężną fortalicją broniącą dostępu do wnętrza państwa, rezydencją księcia i jego dworu, grodem o funkcjach administracyjnych, gospodarczych i sakralnych, stanowiącym dla władcy główny punkt oparcia (ryc. 4). Katedra poznańska jako grobowy kościół monarszy pełniła ważną rolę w systemie obejmowania i sprawowania władzy.³⁸ Obrzędy religijne przy nekropoli królewskiej podkreślały ciągłość dynastii i jej sakralny charakter, zapewniając zarazem pomyślność państwa. Zdaniem Z. Dalewskiego (1996, 33–35) „W ten sposób przez fizyczny niemal kontakt między nowym władcą a jego poprzednikiem zapewniona była ciągłość władzy. Poprzez tradycję miejsca i odwołanie się do zamkniętych w przestrzeni grobu wartości sakralnych gwarantowana była z jednej strony słuszność dokonanego przez wspólnotę wyboru, wspartego niejako autorytetem pochowanego w tym miejscu przodka, a z drugiej – wyposażano nowo wybranego monarchę, przez udział w sakralnej przestrzeni grobu, w możliwość skutecznego wypełniania praw władczych”. I dalej (Dalewski 1996, 38, 39): „... nie ulega wątpliwości, iż Poznań pełnił w strukturze państwa piastowskiego istotną rolę, porównywalną z tą, jaka związana była z Gniezmem. Wydaje się, że będąc w dużym stopniu ośrodkiem wykreowanym przez dynastię, Poznań wyznaczał punkt, wokół którego mogła się skupić tradycja piastowska i który w zamierzeniu piastowskich władców miał zająć ważne miejsce w ramach decydującej o trwałości ich władztwa konstrukcji ideowo-politycznej, określanej przez zestaw podstawowych działań administracyjnych i propagandowych”.

³⁷ Kara 1998.

³⁸ Meier 1950.

ŹRÓDŁA

- Thietmar* Kronika Thietmara. Tłum. i wyd. M. Z. Jedlicki. Poznań 1953.
- Gall* Anonim tzw. Gall: *Kronika Polska*. przeł. R. Grodecki, opr. M. Plezia. Wrocław – Warszawa – Kraków 1965.
- MPH* *Monumenta Poloniae Historica* (wyd. A. Bielowski) 1. Warszawa 1960.

BIBLIOGRAFIA

- Binding* 1996 G. Binding: *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765–1240)*. Darmstadt 1996.
- Dalewski* 1996 Z. Dalewski: *Władza, przestrzeń, ceremonia. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.* Warszawa 1996.
- Dębska/Dębski/Sikora* 2008 I. Dębska/A. Dębski/M. Sikora: Wczesnośredniowieczna pieczęć ołowiana odkryta na poznańskim Ostrowie Tumskim. In: H. Kóčka-Krenz (red.): *Poznań we wczesnym średniowieczu VI*. Poznań 2008, 99–110.
- Gauert* 1965 A. Gauert: Zur Struktur und Topographie der Königspfalzen. In: *Deutsche Königspfalzen 2*. Göttingen 1965, 1–60.
- Górecki* 1998 J. Górecki: Ostrów Lednicki – rezydencja na wczesnopiastowskim szlaku od Poznania ku Gnieznu. In: H. Kóčka-Krenz/W. Łosiński (red.): *Kraje słowiańskie we wczesnym średniowieczu. Profanum i sacrum*. Poznań 1998, 236–245.
- Hensel/Żak* 1964 W. Hensel/J. Żak: Poznań im frühen Mittelalter. *Archaeologia Polona* 7, 258–276.
- Jasiński* 1992 K. Jasiński: *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa – Wrocław 1992.
- Józefowiczówna* 1963 K. Józefowiczówna: *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.
- Kaniecki* 2004 A. Kaniecki: *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*. Poznań 2004.
- Kara* 1998 M. Kara: Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. In: T. Janiak/D. Stryniak (red.): *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*. Gniezno 1998, 26–29.
- Kara/Kurnatowska* 2000 M. Kara/Z. Kurnatowska: Christliche Bestatungen. In: A. Wiczorek/H. M. Hinz (Hrsg.): *Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung I*. Stuttgart 2000, 527–530.
- Kobielus* 1998 S. Kobielus (wyd.): *Teofil Prezbiter, Diversarum Artium Schedules. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych*. Tyniec – Kraków 1998.
- Kóčka-Krenz* 2005a H. Kóčka-Krenz: Kostki mozaikowe z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. *Archaeologia Historica Polona* 15/2, 187–200.
- Kóčka-Krenz* 2005b H. Kóčka-Krenz: Königsgräber in Dom zu Posen. In: F.-R. Erkens (Hrsg.): *Das frühmittelalterliche Königtum*. Berlin – New York 2005, 359–375.
- Kóčka-Krenz* 2006 H. Kóčka-Krenz: Pracownia złotnicza na poznańskim grodzie. In: M. Dworaczyk/A.B. Kowalska/S. Moździoch/M. Rębkowski (red.): *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*. Szczecin – Wrocław 2006, 257–272.
- Kóčka-Krenz* 2012 H. Kóčka-Krenz: *Na wyspie Ostrów, przy której dzisiaj jest Poznań...* Poznań 2012.
- Kóčka-Krenz* 2017 H. Kóčka-Krenz: Posen, vorromanische Kapelle der Fürstenresidenz. In: Ch. Lübke/M. Hardt (Hrsg.): *Handbuch zur Geschichte der Kunst in Ostmitteleuropa. I: 400–1000. Vom spätantiken Erbe zu den Anfängen der Romanik*. Berlin – München 2017, 520–521.
- Kóčka-Krenz/Kara/Makowiecki* 2004 H. Kóčka-Krenz/M. Kara/D. Makowiecki: The beginnings, development and the character of the early Piast stronghold in Poznań. In: P. Urbańczyk (ed.): *Polish Lands at the turn of the first and the second millennia*. Warsaw 2004, 125–166.
- Krąpiec* 2002 M. Krąpiec: *Wynik analizy dendrochronologicznej i dendrologicznej prób drewna z badań archeologicznych prowadzonych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*. Maszynopis w Instytucie Archeologii UAM. Kraków 2002.
- Kurnatowska* 1989–1990 Z. Kurnatowska: Archeologiczne świadectwa o najstarszych grobowcach w katedrze poznańskiej. *Roczniki Historyczne* 55–56, 1989–1990, 71–84.
- Kurnatowska* 2001 Z. Kurnatowska: Jeszcze raz o grobowcach poznańskich. In: D. Zydorek (red.): *Scriptura custos memoriae*. Poznań 2001, 503–510.

- Kurnatowska 2002* Z. Kurnatowska: *Początki Polski*. Poznań 2002.
- Kurnatowska/Kurnatowski 1996* Z. Kurnatowska/S. Kurnatowski: Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. In: Z. Kurnatowska (red.): *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. Wrocław 1996, 117–123.
- Meier 1950* J. Meier: *Ahnengrab und Rechtstein. Untersuchungen zur deutschen Volkskunde und Rechtsgeschichte*. Berlin 1950.
- Metz 1966* W. Metz: Die Königshöfe der Brevium Exempla. Die Königshöfe der Brevium Exempla. *Deutsches Archiv* 22/32, 1966, 598–617.
- Nowacki 1959* J. Nowacki: *Dzieje archidiecezji poznańskiej. I: Kościół katedralny w Poznaniu*. Poznań 1959.
- Ornamenta Ecclesiae 1985* *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schmütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle 1*. Köln 1985.
- Oswald 1969* F. Oswald: In medio Ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde. *Frühmittelalterliche Studien* 3, 313–326.
- Pawlak 2008* P. Pawlak: Relikty wczesnośredniowiecznej przeprawy mostowej na Cybinie w Poznaniu. In: H. Kóčka-Krenz (red.): *Poznań we wczesnym średniowieczu VI*. Poznań 2008, 29–54.
- Skubiszewski 2001* P. Skubiszewski: Katedra w Polsce około roku 1000. In: S. Skibiński (red.): *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*. Poznań 2001, 139–196.
- Świechowski 2000* Z. Świechowski: *Architektura romańska w Polsce*. Warszawa 2000.
- Wawrzyniak 2005* P. Wawrzyniak: Badania wykopaliskowe wczesnośredniowiecznych umocnień wałowych przy ul. ks. Ignacego Posadzego nr 5 na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 2001–2004. In: H. Kóčka-Krenz (red.): *Poznań we wczesnym średniowieczu V*. Poznań 2005, 91–110.

POZNAŃ IN EARLY MIDDLE AGE

Hanna Kóčka-Krenz

Summary

Ostrów Tumski is the largest of several islands in the Warta river valley, in the vicinity of its floodplain terraces. Originally, the island was divided into two parts, northern and southern, by a marshy ditch. On both sides, there were modestly elevated points, upon which early settlements could have been established. The importance of the island was boosted by the water routes that led through the area, and were an important means of transport and communication during the early medieval period. This allowed the residents of Ostrów Tumski to participate in the exchange of goods, and to establish cultural contacts with neighbouring lands.

Archaeological data and the results of dendrochronological analyses suggest that colonisation of the area took place no later than around the turn of the 10th c. The first settlement established on the island had been a small stronghold located on the elevation of the western side of the northern part of the island. The major changes to the form and layout of the stronghold took place approximately during the mid-10th c., when in the northern part of the island a fortress consisting of two parts was erected and a defensive settlement was established on an elevated place in the southern part of the island. On the northern side of the island a stone ruler's palace was built in the area occupied by the duke. The residence comprised two structures – the ducal palatium and the palatial chapel. Palatium comprised of a rectangular building, established on a north-south axis. Palatial chapel was a small aisle-less church, enclosed from the east by an apse. After the mid-10th c., the building of the second, northern, part of the stronghold was rearranged for the use of the Church. The first sacral building was described as a baptistery, which towards the end of the 10th c. was replaced by a cathedral church. The other buildings in the area, as well as within the southern part of the stronghold, were wooden. Towards the end of the 10th c. another part was added to the north. Unfortunately, that part of the stronghold has not been archaeologically investigated yet and it

would be difficult to determine its use. Nevertheless, it was Mieszko I who added the final alterations to the shape of the Poznań stronghold, since it was during his reign that it was extended and reinforced.

Taking under consideration the power of fortifications, the size and multi-segmental character of the stronghold in Poznań as well as the type of the buildings, we may acknowledge that it was modelled on Carolingian-Ottonian residences. The position Poznań gained in the early Middle Ages had proved to be relatively constant, although after 1253 the function of Ostrów Tumski as a stronghold changed and became a bishopric property. The residence formerly occupied by the duke was then abandoned by the new owners, who would rather have had their own palaces in the vicinity of the cathedral, and soon was nearly entirely demolished. Documents issued after this time *in Poznan in ecclesia beate Marie* may suggest that of the whole early Piast's palace and sacral complex, only a stronghold chapel survived. In the abandoned area, the new owners erected other buildings, to meet their needs. The written sources concerning these changes are scant, and it is only during excavations that relics of medieval structures with their numerous modifications may be revealed.

Fig. 1. Poznań, Ostrów Tumski. Range of the ramparts at the end of the 10th century (drawing by Olga Antowska-Gorączniak).

Fig. 2. Poznań, Ostrów Tumski. Course of the foundations of the pre-Romanesque palace-sacral complex and goldsmith's workshop against the background of the outline of the walls of the Gothic NPM church (drawing by Olga Antowska-Gorączniak).

Fig. 3. Poznań, Ostrów Tumski. Relics of the palace chapel (photo by Andrzej Sikorski).

Fig. 4. Poznań. Castle on Ostrów Tumski at the end of the 10th century, view from the east (photo by Jacek Antowski).

prof. zw. dr hab. Hanna Kóčka-Krenz
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Prahistorii
ul. Umultowska 89D
PL – 61-614 Poznań
kockrenz@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2082-8177>

THE GORD IN GRZYBOWO IN THE LIGHT OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH¹

MARCIN DANIELEWSKI – JACEK WRZESIŃSKI

The gord in Grzybowo (Września commune, Września county) is among the most mysterious and also the biggest facilities of the type from the early Middle Ages located in the heart of the Piast dominion. It was 'discovered' by Olgierd Brzeski who initiated in 1989 excavations continued intermittently by 2009. The research carried out to date allows to define the chronological framework of the gord's existence, namely the time between the 1020s and the mid-1050s. On the other hand, a number of issues like the gord's reconstruction and development, its nature and importance in the Piast domain, its relations with the gord network, the course of traffic routes as well as the colony backup facilities and the fortification's location in the natural environment can and should be investigated in the course of further research.

Keywords: Grzybowo, Wielkopolska, gord, settlement, gord organisation.

The early Middle Ages in Poland witnessed the rise of the Piast dynasty in Wielkopolska, regardless of the interpretation and various doubts raised by academics. Gords were venues which stabilized the settlement process and indicated that a new entity was formed. One of the gords was located at a small river now referred to as the Struga or Rudak. Research into the gord was initiated (twice) by Olgierd Brzeski. In 1938, he took some samples of the cultural material and published it in an edition of the 'Z Otchłani Wieków' magazine.² However, it was a bad time for initiating systematic archaeological excavations; O. Brzeski himself was not ready for heading an expedition. It took him more than 50 years to make another attempt at conducting surveys in the Grzybowo gord, this time a successful one. The excavations commenced in 1989 with Mariusz Tuszyński in the lead and on behalf of the Brzeski Foundation at the Archaeological Committee of the Poznan Society for the Advancement of Arts and Sciences. An important role in initiating and co-financing the research was played by O. Brzeski and his Brzeski Foundation. Excavations in the remaining mound were continued with interruptions by 2009.³

The surveys carried out to date allow to identify the chronological framework of the gord's operations. Following analyses of artefacts and dendrochronology, it has been established that the gord was established in the 920s and operated in the mid-9th c. or, perhaps, the second quarter of that century.⁴ Archaeological works carried out to date have focused almost exclusively on the gord itself where a number of excavations have been conducted, predominantly inside the structure and, to a small extent, in its immediate vicinity. The research has not shed much light on the centre's spatial layout. Possibly, originally the gord consisted of two parts and over time, it was transformed into a single, powerful castrum with a levelled rampart of the smaller, inner gord.⁵ It is possible to resolve this issue in the course of further research and analyses.

¹ The work is financed as part of project no. UMO-2017/25/B/HS3/00016 of the National Science Centre, Poland.

² *Brzeski 1938*, 151–153.

³ More on the history of the research into the Grzybowo gord is provided in the following text: *Kurnatowska/Tuszyński 2009*, 141–143. The issue was presented in a popular science form in *Wrzesiński/Lukaszyk/Frydrychowicz 2014*, 6.

⁴ *Brzeski/Kurnatowska/Tuszyński 2000*, 65; *Kurnatowska 2011*, 57; see also *Petri 2007*, 10, 11; 2009, 84; 2010, 68.

⁵ *Kurnatowska/Tuszyński 2009*, 145–147; *Tuszyński 1995*, 202.

GRZYBOWO AS A PART OF THE EARLY PIAST GORD ORGANIZATION

The Grzybowo castrum located at the heart of Civitas Schinesghe, was one of a number of gords of significance to the operations of the Piast dominion. While research into the gord continues and its role is still not quite clear, the size of the stronghold would suggest the gord's leading role.⁶ Of special importance here seems the location of Grzybowo and its position in the then gord structure.

Notably, it is approximately 46 km (28.5 miles) between the gord on Lech's Hill in Gniezno and the gord in Ostrów Tumski in Poznań.⁷ En route, one had to pass the gord in Ostrów Lednicki, located approximately 15 km (9 miles) away from Lech Hill. The distance between Gniezno and Giecz amounts to 29 km (18 miles) and between Gniezno and Grzybowo – to approximately 20 km (12 miles). The gords in Giecz and Grzybowo were a similar distance of 20 km (12 miles) apart. The early medieval settlement revolved around these and other fortified centres which were determinants of local structures. One can assume that the population flow was fairly uninterrupted although there was probably no need for translocation of large groups of people. Smooth population transfers facilitated exchange of goods, stimulated trade and development of craftsmanship. As the above mentioned distances between gords suggest, the distance between Gniezno and Poznań (considered central gords) was larger with other fortresses in between. Regardless of the size, the status and importance of each of the gords, settlements grew up in their immediate vicinity. The inhabitants worked directly for the benefit of the fortified structures. At the same time, the gords offered natural shelter in time of danger and witnessed important administrative, religious, cultural as well as trade developments. However, we do not know if each of the gords performed all the mentioned functions. This is just one of many questions we attempt to answer in the course of discussions resulting from field research, material analyses and verification of the existing hypotheses.

With respect to size, the Grzybowo structure⁸ seems to be among the most powerful gords in the 10th c. Wielkopolska⁹. The remaining embankments allow to establish the shape of the gord as close to a quadrilateral with rounded corners. The Grzybowo castrum together with the embankments and the ramparts /the moat occupied an area of approximately 4.4 ha (the area of the gord without the ramparts and the moat, with the area demarked by the line of the embankments' ground level, amounts to approx. 3.5 ha; the embankments' length is 681 while the main square occupies 2.2 ha¹⁰). This size of the gord makes it the biggest 'single-element' structure which emerged in the 10th c. in Wielkopolska. To put it into a context, the entire gord complex in Gniezno (the gord and three boroughs) assumed the ultimate form with complete embankments as late as in the first quarter of the 11th c.¹¹ Back then, it was larger than the gord in Grzybowo as it occupied approx. 4.6 ha.¹² The gord in Giecz was significantly smaller, occupying approx. 3.5 ha while the main square itself was 1.6 ha big.¹³ Similarly, the gord in Ostrów Lednicki

⁶ In general, a majority of archaeologists studying the gord structure in the Piast dominion in Wielkopolska agree with this opinion. The Grzybowo gord has been considered in key literature on the subject on this part of Wielkopolska, recently published: *Danielewski 2016a*, 29, 30; *Kara 2009*; *Kara/Makohonienko 2011*, 21, 22; *Kurnatowska 2014*, 22, 23; *Kurnatowska/Kara 2010*, 45–47. Of course, the above presentation of literature is of selective nature.

⁷ All the presented distances are calculated in a straight line between two gords. We realise that the distance between one centre to another was never covered in a straight line. Rivers, wetlands and dense forests impeded marching and affected the route.

⁸ Assumed to have been extended around 940 – *Kurnatowska/Tuszyński 2009*, 146.

⁹ We need to add that the areas occupied by gords are frequently presented in literature on the subject in an unsatisfactory way. Hardly ever do authors provide details whether a mound's area pertains to a structure enclosed within the embankments, the ramparts or perhaps the moat. This issue happens to be of great importance because only precise numeric data of the size of the gord remains allow to compare them with other structures. Finally, there is also a shortage of information about the basis on which specific gord area calculations were made.

¹⁰ This is the gord's total area, slightly modified with respect to the area presented in literature on the subject since 1995: *Tuszyński 1995*, 201. It is not entirely clear if the area suggested by the Toruń-based archaeologist included an area limited by the embankments or perhaps the contemporary ditch (some regard the latter a medieval moat). In our opinion, the new and more precise measurements made by us on the basis of data provided by the Main Office for Geodesy and Cartography (as part of GEOPORTAL.GOV.PL) and the detailed field measurements made by Wiesław Małkowski unambiguously explain the issue of the area occupied by the mound in Grzybowo.

¹¹ *Sawicki 2001*, 116.

¹² *Sawicki 1999*, 9.

¹³ *Krysztofiak 2016*, 117.

of 2.5 ha could not compare with the Grzybowo development.¹⁴ Of note is also the fact that many gords from other historical locations, important centres of Piasts' power, were much smaller than the structure in Grzybowo.¹⁵ It is quite clear that the latter stood out among similar gords because of its size. It is only natural to draw an analogy with the powerful gords of Małopolska which emerged in the tribal times. It is also worth noting that the local gords were even bigger than the Grzybowo one. A case in point is Chodlik at a whopping 8.32 ha.¹⁶

The considerable size of the gord is well matched by the monumental embankments. The rampart, raised as a slatted structure, with foundations reinforced with hooks, has the maximum width of 27 m at the base. It could stand up to 9 m high.¹⁷ Also in this case, a comparison with the other structures in Wielkopolska is meaningful. Following an extension in the late 10th and the early 11th c., the Gniezno gord was surrounded with an embankment standing 9–12 m high and with a base of 40 to 75 m.¹⁸ From our point of view, however, it would be better to compare data on the ramparts from stage two of the gord structure (the 940s–980s). At that time, the embankments' width could amount to 20–25 m or perhaps even 30 m; borough I, the embankment of borough II was slightly smaller – 25 m wide, 10–11 m high.¹⁹ The Giecz fortress had an even smaller embankment: in the second half of the 10th c., the base of the rampart's bank was approximately 21 m wide. The existing embankment is also 7 m high (above the level of the surrounding meadows and arable land).²⁰ The gord in Ostrów Lednicki, established in the late 10th c., measured 30 × 50 m inside the embankment of 4–5 m. On the other hand, following an extension in the second half of the 10th c., the Lednica gord measured about 100 × 120 m inside while the new banks stood 6–8 m high.²¹ The above data on the area occupied by the Grzybowo gord and its embankment as compared with several other gords, clearly indicate that it is a unique structure. This is of importance when we compare the key centres of power in Wielkopolska around 940 when, most probably, construction of the second gord in Grzybowo was completed.²² At this stage of reconnaissance it is of course difficult to find out when this monumental structure was finished. Undoubtedly, with respect to size, Grzybowo exceeded all other gord complexes in Wielkopolska. At this early stage of the emergence of the Piast domain, its role must have been quite important. The area occupied by its embankment and its size only corroborate this statement. However, researchers have had a big problem with explaining the function of the Grzybowo gord.

Zofia Kurnatowska has been most certain in her understanding of the role of the gord in question; she interprets Grzybowo as a military camp in which the Piasts would gather their military and social resources before a final occupation of Gniezno. According to Z. Kurnatowska, once Gniezno was conquered, the centre lost its significance because it was no longer needed and was thus abandoned.²³ When constructing this hypothesis, the scholar put forward three fundamental arguments in favour of her line of reasoning:

- the location of Grzybowo en route from Giecz to Gniezno;
- the inventory of stratifications rich in militaria;
- numerous historic artefacts indicating elitist origin;
- abandonment of the gord following conquest of Gniezno.²⁴

¹⁴ Górecki 2016, 45.

¹⁵ A case in point is the mound from Gdansk (in total 2.25 ha) or Płock (in total 2 ha, the main square 1.5 ha): Paner 2015, 140; Trzeciecki 2011, 111, 140. We would like to thank Maciej Trzeciecki, PhD., from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Science (further referred to as the IAiE PAN), for additional consultation on the gord in Płock).

¹⁶ The sizes of the other Małopolska mounds were compiled by J. Poleski (2004, 94–108). We would like to thank Łukasz Miechowicz from the IAiE PAN for consultation on the area occupied by the Chodlik structure.

¹⁷ We disregard the calculations presented by I. Petri (2009, 83–101). In our opinion, the author of this attempted reconstruction definitely overestimated the banks' size which resulted from erroneous assumptions in the calculation method; Tuszyński 1995, 201.

¹⁸ Sawicki 2001, 115, 116.

¹⁹ Sawicki 2001, 92, 111.

²⁰ Krysztofiak 2016, 117–133.

²¹ Wrzeński 1993, 34; see also Górecki/Łastowiecki 2016, 59–72.

²² Kurnatowska/Tuszyński 2009, 146.

²³ Kurnatowska 2011, 58; 2014, 22; cf. Kurnatowska/Kara 2010, 47.

²⁴ These arguments were best presented in: Kurnatowska 2014, 22.

This opinion is academically attractive as it explains the murky origins of the Piast dominion and connects with a hypothesis lately strongly supported by Michał Kara on the so-called original Piast patrimonium²⁵ and the role of Giecz in the structure.²⁶ On the other hand, from the point of view of source criticism, Z. Kurnatowska's concept is not well-grounded and this needs to be clearly indicated.

First and foremost, Kurnatowska did not refer to a single source that would directly explain the sequence of events with the ultimate goal of seizing Gniezno by the Piasts with an intermediate step of building the gord in Grzybowo. The opinion ventured by Z. Kurnatowska would require an assumption that the dynasty had made a huge effort of building a powerful structure in Grzybowo with the sole goal of occupying Gniezno. Notably, this kind of investment would take lots of time and manpower. We know from later written sources from the 13th c. that when a gord was renovated, people from the entire duchy were summoned except for areas which were not required to work on fortifications.²⁷ Therefore, construction of a monumental structure like the Grzybowo gord would have necessitated a huge effort. A question automatically arises: where the human resources would come from if the hostile Gniezno was less than a day's ride away from Grzybowo? Kurnatowska has failed to explain that while in the vicinity of the Grzybowo gord, open settlement is sparse as emphasized by her in.²⁸ Therefore it is very dubious that people who constructed the gord were only locals.

The hypothesis that the gord at the Struga River was a military camp used „before the ultimate attack on Gniezno”²⁹ is a contradiction in terms. After all, the Grzybowo castrum was established before the gord in Gniezno which dates back to 940.³⁰ In the light of this fact, what sense would it make to engage huge human resources in construction works on a stronghold in Grzybowo if the major goal of the expansion, Gniezno, remained unfortified. Would it not have been easier to occupy the unfortified Lech Hill instead of commencing a time-consuming investment at the Struga where a large part of the community in the Piast domain had to be involved?

Finally, Z. Kurnatowska assumes that Grzybowo was located en route from Giecz to Gniezno³¹ which seems debatable at best. In this case, the scholar has failed to consider the topographic conditions. A trip from Giecz to Gniezno via Grzybowo (the shortest route) would have to be made through the vast valleys of the Wrześnica and the Struga. The latter, smaller river, formed a vast, marshy valley in the vicinity of Grzybowo. It is therefore very difficult to imagine a situation where Grzybowo, physically cut off from Giecz, would serve as a foreland for occupying Gniezno. This location of the Grzybowo gord would have impeded traffic to Giecz; in the face of the rather sparse open settlement, population flow was severely impeded. Travellers would have had to travel to the Struga most certainly from the area of Giecz. It seems that it would have been much easier to manage the expansion from Giecz towards Gniezno along the western bank of the Wrześnica or, possibly, the left bank but without crossing the Struga.

It is also impossible to accept Z. Kurnatowska's comments on the very numerous historical artefacts of military and elitists nature.³² Of course, such artefacts have been discovered in Grzybowo; they included arrowheads (made of horn and iron), single rings from a maille and perhaps a piece of a bow.³³ However, they are not as numerous as the author suggested. When compared with militaria discovered in the other Wielkopolska mounds in Giecz, Ostrów Lednicki³⁴ or even Ostrów Radzimski, slightly younger³⁵, it turns out that the armour excavated in the Grzybowo mound does not stand out with respect of the number of remains. Of note is also the fact that the discussed gord has so far been recognised only to

²⁵ The phrase 'the original Piast patrimonium' is a typical historiographical term and should not be associated with the Piast patrimony which we do not know.

²⁶ Kara 2009, 282–290, 304–307.

²⁷ Danielewski 2016b, 194–199; Dąbrowski 2007, 61–86; Pauk 2003, 3–16.

²⁸ Kurnatowska 2011, 58.

²⁹ Kurnatowska 2014, 22.

³⁰ Sawicki 2001, 92.

³¹ Kurnatowska 2014, 22.

³² Kurnatowska 2014, 22.

³³ Kurnatowska/Tuszyński 2003, 258; Wrześniński 2013.

³⁴ Dębski/Sankiewicz 2017, 291–312.

³⁵ Dębski/Sankiewicz 2017, 291–312.

a limited extent.³⁶ In the light of these facts, Z. Kurnatowska's hypothesis that the mound is saturated with militaria, especially at the present stage of the structure's reconnaissance, is unlikely.

At the end of this part of considerations, we will also relate to another opinion of Z. Kurnatowska that following 'the raid' on Gniezno, the gord in Grzybowo was abandoned and fell into ruin.³⁷ The historian must have taken an intellectual shortcut: back in the early 11th c., the Grzybowo castrum was definitely still operational.³⁸ Therefore, an attempt of relating the fall of the Grzybowo gord to the Piast occupation of Gniezno is an act of over-interpretation and there is no source evidence whatsoever in favour of such a presumption. In our opinion, the origin, operations and fall of the gord in question remain unexplained. A complete analysis based on realistic sources requires not only extension of the number of sources but first and foremost, an in-depth analysis of the already explored materials. We also feel very strongly that to date, attempts at exploring the Grzybowo gord did not include reconnaissance of the local (not only the immediate) settlement structures and focusing on the structure's economic role. It is micro-regional settlement studies that are of key importance to locating the gord in the structure of the Piast dominion.

THE GORD IN GRZYBOWO IN THE LIGHT OF THE LATEST RESEARCH

In pursuit of new data on the gord and the related (most probably) two borough settlements to be further discussed, in 2018 a number of non-invasive explorations have been carried out in the settlement complex in question (aerial archaeology and photogrammetry, laser scanning, geophysical methods – geomagnetic, electrical resistivity imaging, ground-penetrating radar). In this text, we intend to highlight the results of laser scanning as well as aerial archaeology because they have provided for much better reconnaissance of the mound than the previous archaeological excavations. The results of the remaining non-invasive methods will be discussed in a separate work.

AERIAL ARCHAEOLOGY

In 2018, works on the Grzybowo gord included aerial archaeology using drones. Its research capabilities have been long praised in literature on the subject.³⁹ Polish archaeology has successfully used this method before WWII, for example in research into the primeval settlement in Biskupin⁴⁰ or in works on the early-historical gords in Wielkopolska.⁴¹ However, the gord in Grzybowo was not a frequent object of aerial photographs, taken for example by W. Rączkowski.⁴² The goal of the new aerial reconnaissance based on usage of vertical photos and photogrammetry was to survey and document not only mounds but also open settlement located in the immediate vicinity of the structure. The data from the aerial photographs were also expected to indicate the fragments of the settlement complex which may prove of interest for the future excavations and explain certain inaccuracies related to the previous archaeological works conducted in 1988–2007.

Two cases of aerial reconnaissance carried out by Miron Bogacki: the first conducted in March, the second in June 2018, allowed to recognise the settlement structures located to the east and the south of the gord as well as to document the mound both in the form of vertical as well as diagonal photos. The March flight provided confirmation that the forest located to the south of the gord has vegetation changes in the form of dark brown and black distinguishing marks which should be associated with human settlement (Fig. 1). This observation was very important because it indicated the location of the gord's direct and

³⁶ Wrzesiński 2013, 3.

³⁷ Kurnatowska 2014, 22.

³⁸ A case in point are results of 2018 research where the stratigraphic layers from the first half of the 11th c. revealed artefacts from that time (excavations 1/2018, 2/2018, 3/2018) and even burials (2/2018). These issues will be discussed in a separate publication.

³⁹ Bogacki 2016; Kobylński 2005; Rączkowski 2002; Wilson 2000.

⁴⁰ Piotrowski 2005, 27–49.

⁴¹ Kowalenko 1938, fig. 2; 5; 7; 8; 10; 14–16; 18; 19; 21; 22; 30.

⁴² Wrzesiński 2013, 3.



Fig. 1. An aerial photograph of the mound in Grzybowo with a borough visible in the foreground, located in the forest to the south of the gord. Photo by M. Bogacki.



Fig. 2. An aerial photograph of the vegetative changes to the east of the mound in Grzybowo. Photo by M. Bogacki.

major support infrastructure. It is worth emphasizing that in the area adjacent to the gord only a large settlement in Grzybowo, site no. 6, has been registered. However, this settlement has been mentioned very rarely in literature on the subject and it has never been a subject of archaeologists' more intense interest.⁴³ Also the remaining drawing documentation related to excavations carried out in the borough in 1989–1990 is not complete thus making it difficult to locate all the six archaeological excavations conducted there. However, let us go back to the subject of this article and state that the borough registered to the south of the gord poses a problem. It was localised by a research team late in the winter of 2018 in a forested area located to the south of the gord, in its immediate neighbourhood. Despite the impeded terrain observation, the environmental conditions were good. As a result of animals digging pits and looking for food in the soil, coupled with strong winds which toppled many trees, historic materials (ceramics and bones) surfaced together with archaeological structures. It was therefore possible to identify the potential range of the settlement as well as the degree to which the terrain has absorbed historic material. Notably, the site comes out quite clearly in laser scanning (this issue will be further explored in this article) which was one of the reasons for surface surveys in this area. In our opinion, the borough is identical to the site registered by Mariusz Tuszyński in 1989.⁴⁴ Quite possibly, the area of the newly registered settlement is a part of site no. 6. However, at this stage of research it is impossible to decide whether we are dealing with one borough or a complex of boroughs. Of note is the fact that this area will be subjected to further reconnaissance in the course of planned field studies. Perhaps then we will be able to explain whether we are dealing with a single yet very large borough or two smaller ones.

Finally, the aerial reconnaissance in June when photogrammetry was used for the settlement complex in question, provided subsequent data on open settlement to the south of the gord. Namely, in the area located to the south of the gord, in the strip bordering with the forest along the north-south line, a drone clearly indicated numerous changes to the vegetation in the form of (mainly) round, oval and rectangular objects, intensely green, which stand out of the ripe, bright yellow cereal. One could guess that these archaeological traces are related to the settlement registered in the forest.⁴⁵

There are also very important establishments related to the area located to the east of the mound, now arable land. Aerial archaeology conducted in June 2018 revealed a linear vegetative change, intensely green, visible from approximately 50 to even 100 m to the east of the embankment. At the level of the south-eastern corner of the embankment, the change turns to the west and disappears in the southern part of the structure. Perhaps this is a vegetative change resulting from the (underground) remains of a road leading through the area of the so-called eastern settlement towards the southern settlement. It is possible, however, that the registered mark is a trace of a ditch surrounding the gord (Fig. 2). We need to note, however, that other interpretations are also possible, relating this vegetative change to, say, a modern, even 20th c., road. The issue should be explained during the future excavations when, most probably, it will be possible to determine the nature of the trace observed on photos taken by a drone as well as its function and chronology. Notably, in the 19th c., there was historic material in the area located to the east of the gord.⁴⁶ Perhaps this is yet another indication of dense open settlement in this area.

The June drone flight also indicated three spots with visible quadrangular and polygonal vegetative changes whose intense yellow and brown colouring stands out against the green cereal covering this part of the field, located to the east of the gord. In this case, we may be facing traces of archaeological excavations when a layer of sterile earth was mixed with humus during filling up the excavations. As a result, cereal ripens more quickly on infertile land, hence the differences in the cereal's colour. Unfortunately, we do not know if the area to the east of the mound was excavated. Therefore we cannot exclude a possibility that these are traces of sand excavations or regular, large archaeological structures with a large number of stones. This would explain the vegetation indicator in the form of fast ripening cereal. This issue necessitates further exploration; an opportunity should avail itself for the imminent excavations to be conducted in the area located to the east of the gord.

Aerial reconnaissance also made it easier to register old archaeological excavations located on site no. 6. As we have already mentioned, the excavations are located in the borough examined in 1989–1990, have not been acknowledged in any collective plan while the description of their location is very disputable. Therefore, it has been impossible to determine their location. Archaeological publications only indicate that the

⁴³ *Tuszyński 2004*, 31.

⁴⁴ *Tuszyński 2004*, 39, 40.

⁴⁵ We are quite aware that the chronology of these structures (defined with respect to vegetative changes) remains unknown.

⁴⁶ *Tuszyński 2003*, 5.

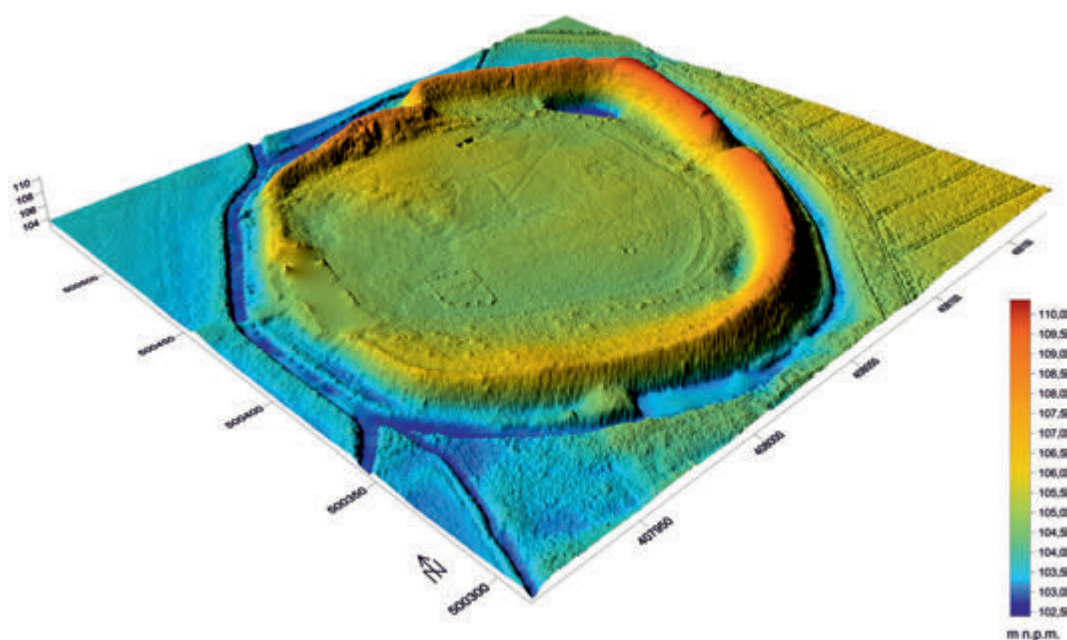


Fig. 3. Laser scanning of the mound in Grzybowo. Developed by W. Małkowski.

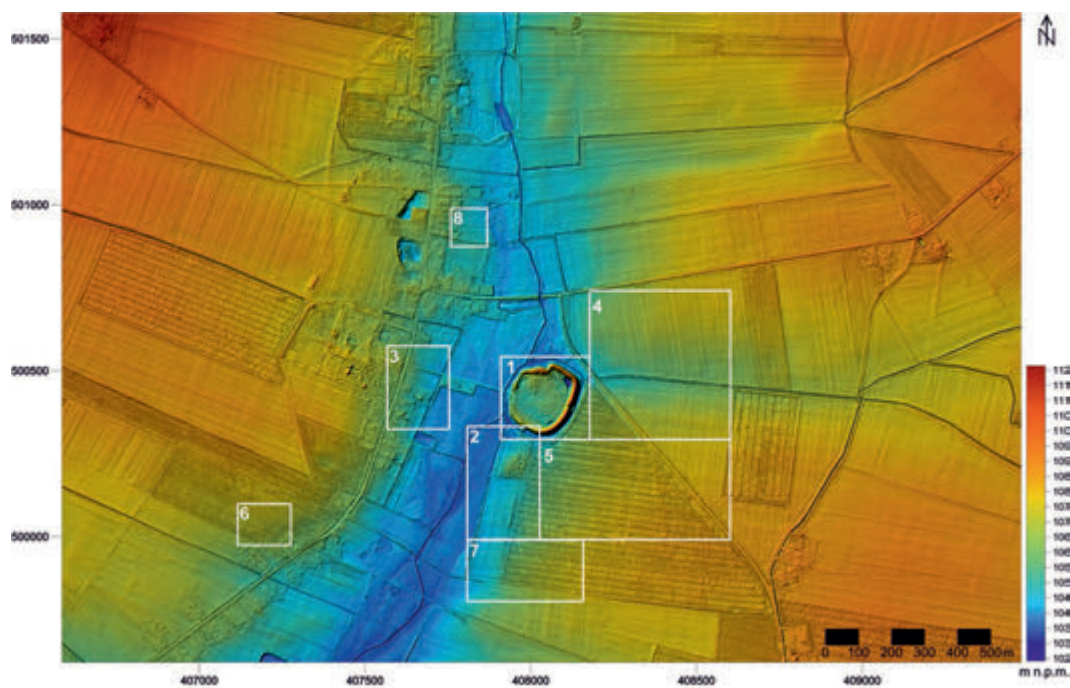


Fig. 4. Laser scanning of the mound in Grzybowo with the immediate settlement area. 1 – site no. 1 in Grzybowo (mound); 2 – site no. 6 in Grzybowo (borough), the southern part located in the forest; 3 – the newly discovered settlement (no site number yet) located on the western edge of the Struga river valley; 4 – site no. 6 in Grzybowo (borough), the south-eastern edge; 5 – site no. 6 in Grzybowo (borough), the north-western edge; 6 – site no. 4 in Grzybowo (settlement trace); 7 – site no. 3 in Sędziwojewo (settlement trace); 8 – site no. 8 in Grzybowo (settlement trace). Developed by W. Małkowski.

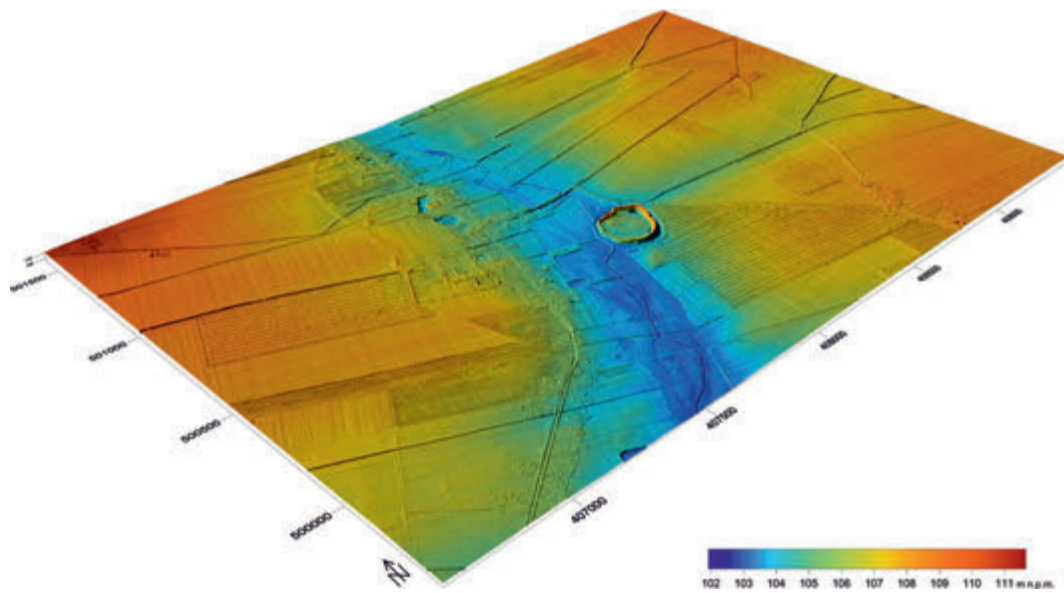


Fig. 5. Laser scanning of the Struga river valley with the mound in Grzybowo. Developed by W. Małkowski.

excavations were to the south of the mound, along a ditch.⁴⁷ These data have been successfully correlated with observations made in the course of the flight in March as well as observations from elevation models and topographical reliefs based on terrain reconnaissance made by a drone. Finally, information obtained by the LIDAR method proved very valuable. All these data clearly indicate that six excavations were carried out along a ditch (some of them in the ditch) located along the north-south line, situated to the south of the gord. The run of this man-made watercourse delineates the western limit of the forest where we have registered numerous traces of settlement. Therefore, we may assume that the southern borough ranges between the western bank of the ditch (an already excavated area) and the eastern junction of the forest and arable land (the area has been subjected to aerial reconnaissance with numerous vegetation indications). In the north, this settlement most probably stretches to the moat dun not earlier than in the 1930s. In the south, it disappears about a dozen metres behind the forest (results of surface surveys, drone flights and data from LIDAR). For the time being, these boundaries need to be treated as arbitrary until, hopefully, excavations indicate the site's range. However, it seems undisputable that in the south-eastern part of the forest, LIDAR indicated the biggest differences in the terrain elevation where historic material is most abundant. We could therefore presume that this area enjoyed accumulated borough settlement although the area where it developed was much bigger. Perhaps in the west, the borough reached even the Struga river valley with an insular elevation and the area's level goes down significantly to the west of the river valley as clearly indicated in data delivered by LIDAR. All this shows that the ditch along which excavations were conducted in 1989–1990 and where the early medieval archaeological findings were discovered most probably cut through a site (a borough).

LIDAR (LIGHT DETECTION AND RANGING)

A numeric model of the terrain allows to carry our numerous analyses of archaeological findings which have maintained their anthropogenic terrain form and which are often invisible on regular aerial photographs due to the land cover (e.g. a forest). This method is increasingly often employed in Poland.⁴⁸ It was also used in the settlement complex in Grzybowo⁴⁹ where the early medieval settlement sites were examined by means of the LIDAR method (known primarily from the Archaeological Picture of Poland). On the other hand, special attention was paid to the Struga river valley (Fig. 3–5). All these data perfectly supplemented the information obtained from aerial pictures taken by a drone.

⁴⁷ *Tuszyński* 1990, 11.

⁴⁸ *Banaszek* 2015; *Budziszewski/Szubski/Jakubczak* 2018, 183–193.

⁴⁹ Data from LIDAR prepared by Miron Bogacki and W. Małkowski.

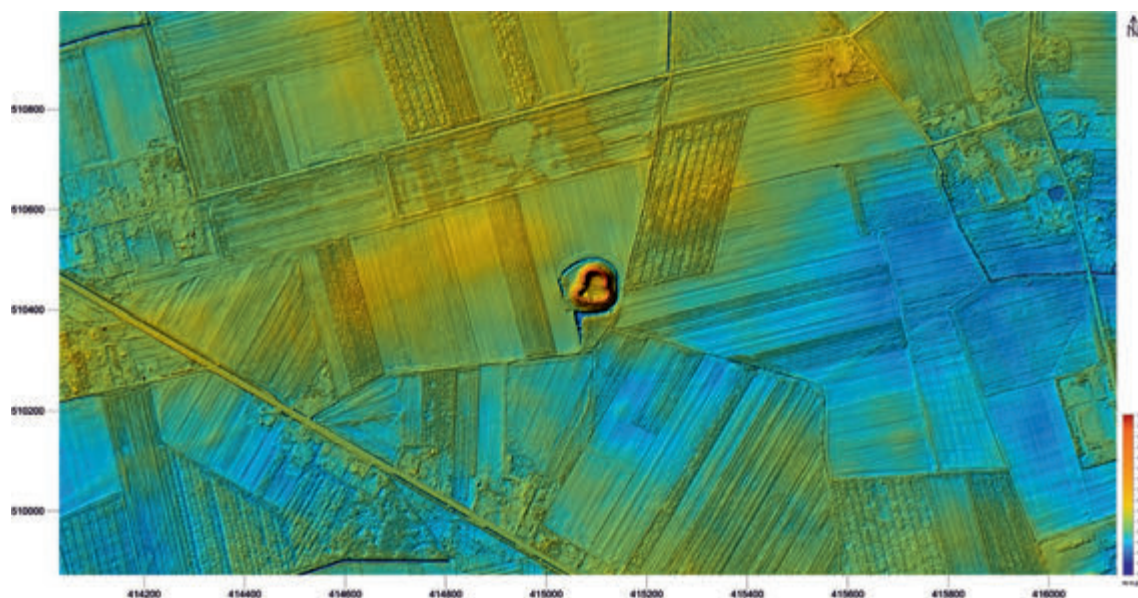


Fig. 6. Laser scanning of the mound in Małachowo Złych Miejsc. Developed by W. Małkowski.

Laser scanning included eight locations in the Grzybowo settlement complex (see Fig. 4):

- Site no. 1 (the mound);
- Site no. 6 (the borough) divided into four research zones marked by us with numbers from 4 to 7;
- Site no. 4;
- Site no. 8;
- The newly discovered site (not numbered yet) discovered 300–350 m to the south west of the gord and located on the western edge of the Struga river valley.

The available data clearly indicate that the open settlement closest to the gord was clustered on either side (eastern and western) of the Struga. On the other hand, the key borough comes out clearly in laser scanning in an area located to the south of the gord. Equally interesting is the fact that a levee (?) leads to the settlement from the southern embankment. The levee is visible both on a picture delivered by LIDAR but it can also be observed in the field. This structure is cut by a ditch surrounding the mound; its terrain form is visible on the southern bank junction (the northern part of the alleged levee) as well as on the northern edge of the borough. A question arises therefore whether the levee is of early medieval origin or related to covering terrain lowering (perhaps also a moat), separating the gord and the borough. Alternatively, we may be dealing with a 20th c. terrain form resulting from digging the ditch and a reservoir located to the east of the levee. This issue should be explained in the course of the subsequent archaeological excavations.

Data obtained from the LIDAR method indicated also that the mound must have been located adjacent to a vast and most probably water-soaked valley of the Struga river which served as the gord's protection barrier from the west, the north and partly from the south. Therefore, the gord's immediate borough could not have been located to the north or the west of the mound. The data obtained by means of LIDAR and their correlation with the aerial photographs and results of surface surveys as well as excavations from 1989–1990 suggest that the settlement adjacent to the gord is located to the south and, most probably, the east of the gord. Unfortunately, it is impossible to determine whether this is one, two or several boroughs while the chronology of the site(s) needs to be further examined.

Finally, laser scanning has also been used in two fortified structures: Małachowo Złych Miejsc and Chładowo, probably earlier than the gord in Grzybowo (Fig. 6; 7). Both structures are located to the north-east of Grzybowo. The mound in Małachowo Złych Miejsc is located 12.27 km (7.5 miles) away from Grzybowo and 14.59 km (9 miles) from Chładowo. The former structure has been identified exclusively as a result of surface surveys and it is dated between the second half of the 9th and the first half of the 10th c.⁵⁰ The situation of Chładowo is slightly different; it is located at a junction of four villages (Kamionka,

⁵⁰ *Encyklopedia* 2011, 213.

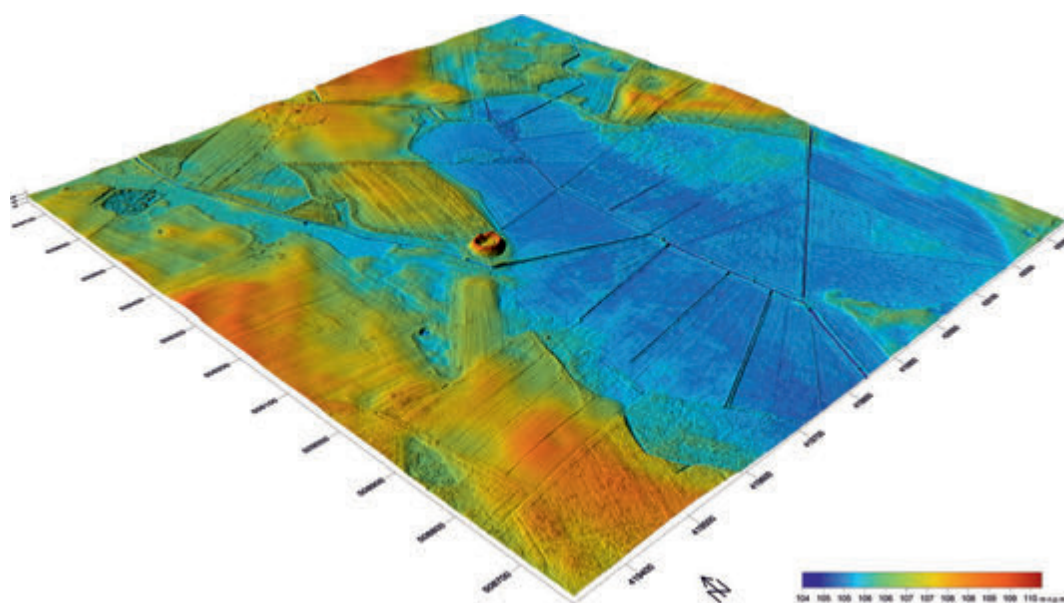


Fig. 7. Laser scanning of the mound in Chładowo. Developed by W. Małkowski.

Strzyżewo Witkowskie, Wiekowo, Chładowo). The gord was subjected to excavations in 1966 when a single site of 2×4 m was established there. The gord operated in the late 8th and the 9th c.⁵¹ although in the latest literature on the subject, attempts have been made at shifting the end of the structure's operation even to the mid-10th c.⁵² Notably, before new excavations are carried out and dendro-dates established, the dating suggested by Izabela Sikorska remains effective. Therefore, these structures are interesting because they are located at a small distance from the gord in Grzybowo and are older. In the light of these facts, a question arises why they stopped operating? We could also wonder if Grzybowo possibly replaced them in the gord structure in the early Piast dominion. Therefore, in order to better identify both mounds, primarily their form and surrounds (topography, open settlement), laser scanning has been completed for them. As a result, for the first time ever we could document this way both structures from Chładowo and Małachowo Złych Miejs. Both structures will also be subjected to aerial prospection by means of a drone. The obtained data may also contribute to more interest in these mounds which in the future will result in archaeological excavations in both locations.

BIBLIOGRAPHY

- | | |
|--|--|
| <i>Banaszek 2015</i> | Ł. Banaszek: <i>Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów</i> . Poznań 2015. |
| <i>Bogacki 2016</i> | M. Bogacki: <i>Z lotu ptaka. Zdjęcia z balonu i latawca jako metoda dokumentacji archeologicznej</i> . Warsaw 2016. |
| <i>Borowczak 2008</i> | B. R. Borowczak: <i>Topory wojów piastowskich. Bitwa o Ostrów Lednicki</i> . Szczecin 2008. |
| <i>Brzeski 1938</i> | O. Brzeski: Grodzisko wczesnośredniowieczne w Grzybowie w powiecie wrzesińskim. <i>Z Otchłani Wieków</i> 13, 1938, 151–153. |
| <i>Brzeski/Kurnatowska/Tuszyński 2000</i> | O. Brzeski/Z. Kurnatowska/M. Tuszyński: Dziesięciolecie badań wykopaliskowych grodziska w Grzybowie, gm. Września, byłe woj. poznańskie. <i>Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne</i> 5, 2000, 57–71. |
| <i>Budziszewski/Szubski/Jakubczak 2018</i> | J. Budziszewski/M. Szubski/M. Jakubczak: Kurhany w pejzażu polskich pradziejów – obraz z lotniczego skaningu laserowego. In: W. Dzieduszycki/J. Wrzeński (red.): <i>Stary materiał – nowe spojrzenie</i> . Poznań 2018, 183–196. |

⁵¹ Sikorska 1969, 215, 216, 219.

⁵² Encyklopedia 2011, 212.

- Danielewski 2016a M. Danielewski: Dzieje polityczne we wczesnym średniowieczu. In: J. Dobosz (red.): *Dzieje Gniezna. Pierwszej stolicy Polski*. Gniezno 2016, 22–51.
- Danielewski 2016b M. Danielewski: *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*. Poznań 2016.
- Dąbrowski 2007 F. Dąbrowski: *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*. Warsaw 2007.
- Dębski/Sankiewicz 2017 A. Dębski/P. Sankiewicz: Uzbrojenie z Ostrowa Radzimskiego. In: A. Kowalczyk/M. Skoczyński/A. M. Wyrwa (red.): *Radzim. Gród i wieś nad Wartą*. Dziekanowice 2017, 291–312.
- Encyklopedia 2011 *Encyklopedia Gniezna i ziemi gnieźnieńskiej*. Gniezno 2011.
- Górecki 2016 J. Górecki: Położenie Ostrowa Lednickiego. In: Z. Kurnatowska/A.M. Wyrwa (red.): *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*. Warszawa 2016, 45–54.
- Górecki/Łastowiecki 2016 J. Górecki/M. Łastowiecki: Konstrukcje obronne Ostrowa Lednickiego. In: Z. Kurnatowska/A.M. Wyrwa (red.): *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*. Warszawa 2016, 59–71.
- Kara 2009 M. Kara: *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*. Poznań 2009.
- Kara/Makohonienko 2011 M. Kara/M. Makohonienko: Wielkopolska krainą grodów – krajobraz kulturowy kolebki państwa polskiego w świetle nowych ustaleń chronologicznych. *Landform Analysis* 16, 2011, 20–25.
- Kobyliński 2005 Z. Kobyliński: *Archeologia lotnicza w Polsce. Osiem dekad wzlotów i upadków*. Warszawa 2005.
- Kowalenko 1938 W. Kowalenko: *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań 1938.
- Krysztofiak 2016 T. Krysztofiak: Ośrodek grodowy w Gieczu w okresie przed-i wczesnopanstwowym. In: M. Kara/T. Krysztofiak/A. M. Wyrwa (red.): *Gród państwowym w Gieczu. Geneza – funkcja – kontekst*. Poznań 2016, 115–154.
- Kurnatowska 2011 Z. Kurnatowska: Grzybowo pod Wrześnią – potężny gród wczesnopiastowski. *Landform Analysis* 16, 2011, 50–58.
- Kurnatowska 2014 Z. Kurnatowska: Skarby wielkopolskie z początków państwa polskiego. *Studia Lednickie* 13, 2014, 19–26.
- Kurnatowska/Kara 2010 Z. Kurnatowska/M. Kara: Wczesnopiastowskie Regnum – jak powstało i jaki miało charakter? Próba spojrzenia od strony źródeł archeologicznych. *Slavia Antiqua* 51, 2010, 23–96.
- Kurnatowska/Tuszyński 2003 Z. Kurnatowska/M. Tuszyński: Wyroby rogownicze z wczesnopiastowskiego grodziska w Grzybowie pod Wrześnią. In: T. Galiński/E. Wilgocki (red.): *Res et Fontes. Księga Jubileuszowa dr Eugeniusza Cnotliwego*. Szczecin 2003, 257–263.
- Kurnatowska/Tuszyński 2009 Z. Kurnatowska/M. Tuszyński, Grzybowo pod Wrześnią. Wczesnopiastowski gród na szlaku z Gieczu do Gniezna. In: A. M. Wyrwa (red.): *Custodia Memoriae Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. XL lat istnienia (1969–2009)*. Lednica 2009, 141–155.
- Kurnatowska/Wyrwa 2016 Z. Kurnatowska/A. M. Wyrwa (red.): *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*. Warszawa 2016.
- Miecze 2011 P. Pudło/P. Sankiewicz/A. M. Wyrwa (red.): *Miecze z Ostrowa Lednickiego i Gieczu*. Dziekanowice 2011.
- Paner 2015 H. Paner: Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych. *Archaeologia historica Polona* 23, 2015, 139–161.
- Pauk 2003 M. Pauk: Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu. *Kwartalnik historii kultury materialnej* 51/1, 2003, 3–16.
- Petri 2007 I. Petri: Die Burganlage Grzybowo-Rabieżyce vor dem Hintergrund der piastischen Staatsbildung, Starigard. *Jahresbericht des Fördervereins des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Christian-Albrechts-Universität Kiel* 8, 2007, 6–14.
- Petri 2009 I. Petri: Überlegungen zur Rekonstruktion des äußeren Walles von Grzybowo-Rabieżyce (Großpolen). In: F. Biermann/T. Kersting/A. Klammt (Hrsg): *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum*. Langenweißbach 2009, 83–103.
- Petri 2010 I. Petri: Überlegungen zur Rekonstruktion der Befestigungsanlagen der frühmittelalterlichen Burg Grzybowo-Rabieżyce in Großpolen. *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 22, 2010, 67–76.

- Piotrowski 2005* W. Piotrowski: Wykopiska biskupińskie z lotu ptaka – próba podsumowania. In: J. Nowakowski/A. Prinke/W. Rączkowski (red.): *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*. Poznań 2005, 26–49.
- Poleski 2004* J. Poleski: *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*. Kraków 2004.
- Rączkowski 2002* W. Rączkowski: *Archeologia lotnicza. Metoda wobec teorii*. Poznań 2002.
- Sawicki 1999* T. Sawicki: Z badań nad przemianami topografii i funkcji grodu książęcego na Górze Lecha w Gnieźnie. *Slavia Antiqua* 40, 1999, 9–29.
- Sawicki 2001* T. Sawicki: Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie. In: Z. Kuratowska (red.): *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*. Poznań 2001, 87–126.
- Sikorska 1969* I. Sikorska: Wyniki badań na grodzisku w Chładowie, pow. Gniezno. *Sprawozdania Archeologiczne* 20, 1969, 215–220.
- Topory 2013* P. Sankiewicz/A. M. Wyrwa (red.): *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*. Lednica 2013.
- Trzeciecki 2011* M. Trzeciecki: Gród na Wzgórzu Tumskim, In: A. Gołębniak (red.): *Płock wczesnośredniowieczny*. Warszawa 2011, 101–148.
- Tuszyński 1990* M. Tuszyński: *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 1 i 2 w Grzybowie gm. Września woj. poznańskie*. Maszynopis opracowania, Archiwum MPP na Lednicy. Toruń 1990.
- Tuszyński 1995* M. Tuszyński: Grodzisko w Grzybowie, stan. 1, gm. Września, woj. poznańskie. Doniesienie wstępne. *Wielkopolskie sprawozdania archeologiczne* 3, 1995, 201–204.
- Tuszyński 2003* M. Tuszyński: *Sprawozdanie zbiorcze z badań wykopaliskowych w Grzybowie gmina Września na stan. 1 – grodzisko przeprowadzonych w latach 1989–003*. Maszynopis opracowania, Archiwum MPP na Lednicy. Toruń 2003.
- Tuszyński 2004* M. Tuszyński: *Spotkania z archeologią. Spotkanie I. Grzybowo 1988–2003*. Toruń 2004.
- Wilson 2000* D. R. Wilson: *Air photo interpretation for archaeologists*. Stroud 2000.
- Wrześniński 1993* J. Wrześniński: Topografia Ostrowa Lednickiego. In: K. Żurowska (red.): *U progu chrześcijaństwa*. Ostrów Lednicki 1. Kraków 1993, 33–40.
- Wrześniński 2013* J. Wrześniński: *Gród w Grzybowie. Rezerwat Archeologiczny. Informator*. Lednica 2013.
- Wrześniński/Lukaszyk/Frydrychowicz 2014* J. Wrześniński/A. Łukaszyk/D. Frydrychowicz: *Gród w Grzybowie. Historia i przyroda*. Grzybowo – Lednica 2014.

HRAD V GRZYBOWE VO SVETLE INTERDISCIPLINÁRNEHO VÝSKUMU

Marcin Danielewski – Jacek Wrześniński

Súhrn

Výskum hradu v Grzybowe pomerne pokročil. Práce vykonané v rámci archeologických vykopávkov alebo archeologického obrazu Poľska poskytli základ pre súčasné poznatky o hrade a s ním súvisiacom otvorenom osídlení. Sídliškové výskumy mikroregiónu Grzybowo však možno pravidelne dopĺňať. Je to možné prevažne vďaka neinvazívnym prieskumom, konkrétne leteckej archeológii a laserovému skenovaniu, o ktorých sa hovorí v tomto článku. Budúcnosť výskumu osídlenia by sa preto mala opierať o interdisciplinárny charakter prác. Neinvazívne prieskumy: letecké snímkovanie, laserové skenovanie, geofyzikálne metódy, geologické profily sprevádzané odberom vzoriek na prírodovedné, palynologické alebo C¹⁴ analýzy sú základom súčasných archeologických prác vykonávaných výskumnými tímami. Podľa nášho názoru je to jediný spôsob, ako definovať vznik, vývoj a zánik hradu v Grzybowe s prihliadnutím na široké sídelné pozadie sprevádzané určením potrebných prameňov a ich šikovním rozšírením.

- Obr. 1. Letecká fotografia hradu v obci Grzybowo s viditeľnou obcou v popredí, ktorá sa nachádza v lese južne od hradu. Foto M. Bogacki.
- Obr. 2. Letecká fotografia vegetačných zmien východne od hradu v Grzybowe. Foto M. Bogacki.
- Obr. 3. Laserové skenovanie hradu v Grzybowe. Vypracoval W. Małkowski.
- Obr. 4. Laserové skenovanie hradu v Grzybowe s bezprostredným sídliskovým areálom. 1 – lokalita 1 v obci Grzybowo (hrad); 2 – lokalita 6 v Grzybowe (obec), južná časť nachádzajúca sa v lese; 3 – novoobjavené sídlisko (zatiaľ bez čísla lokality) nachádzajúce sa na západnom okraji údolia rieky Struga; 4 – lokalita 6 v Grzybowe, juhovýchodná časť; 5 – lokalita 6 v Grzybowe, severozápadná časť; 6 – lokalita 4 v obci Grzybowo (stopy osídlenia); 7 – lokalita 3 v obci Sędziwojowo (stopa osídlenia); 8 – lokalita 8 v obci Grzybowo (stopy osídlenia). Vypracoval W. Małkowski.
- Obr. 5. Laserové skenovanie údolia rieky Struga s hradom v Grzybowe. Vypracoval W. Małkowski.
- Obr. 6. Laserové skenovanie hradu v Małachowe Złych Miejs. Vypracoval W. Małkowski.
- Obr. 7. Laserové skenovanie hradu v Chładowe. Vypracoval W. Małkowski.

Marcin Danielewski, Associate professor
Faculty of Archaeology
Adam Mickiewicz University
Uniwersytetu Poznańskiego 7
PL – 61-614 Poznań
md24947@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3897-2617>

Jacek Wrzesiński, M. A.
Archaeological Reserve Grzybowo Gord
Branch of the Museum of the First Piasts at Lednica
Grzybowo 10a
PL – 62-300 Września
jaled@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0003-1255-6295>

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM NA HRADE DEVÍN

105 rokov systematického aj nesystematického výskumu

K A T A R Í N A H A R M A D Y O V Á

Archaeological research at the castle of Devín. 105 years of systematic and non-systematic research. The archaeological research at the castle of Devín has been carried out since 1913 until now. Not all its stages can be called systematic only on the basis of chronology. The research has been executed by many researchers in various periods; the extent and intensity of research seasons as well as published outputs and level of processing of finds are very diverse.

Keywords: Devín Castle, archaeological research, conservation.

HISTORICKÝ EXKURZ

Hrad Devín sa nachádza približne 12 km od centra Bratislavy. Patrí k významným polykultúrnym archeologickým lokalitám v strednej Európe. Hrad bol takmer nepretržite osídlený od mladšej kamennej doby až do novoveku. Sídľisková funkcia tohto miesta prirodzene ovplyvnila aj charakter archeologických nálezov. Vzhľadom na polohu hradu nad sútokom dvoch riek, ktoré boli v minulosti využívané ako obchodné cesty či hranice, je tu veľmi častý výskyt predmetov cudzej proveniencie. Stretávajú sa tu viaceré kultúrne vplyvy, čo sa odráža nielen na hnutelných, ale aj nehnuteľných pamiatkach z tejto lokality.

Najstaršie osídlenie v areáli hradu predstavuje skupinka ôsmich kostrových hrobov ľudu s mladšou lineárnou keramikou na severozápadnom úpätí hradného kopca.¹ Na hrade Devín sa našli aj stopy osídlenia lengyelskej kultúry, ktorej viacero osád poznáme z Devínskej Kobyly. V neskorej dobe kamennej bolo hradisko pravdepodobne intenzívnejšie osídlené nositeľmi boľerázskej skupiny, čo potvrdili zvyšky sídľiskových objektov s množstvom keramických nádob aj neobyčajných tvarov.² Osídlenie Devína pokračovalo aj v klasickej fáze badenskej kultúry, ale vývoj v závere neskorej doby kamennej a na začiatku staršej doby bronzovej nie je v devínskej oblasti zatiaľ bližšie objasnený.

Už v staršej dobe bronzovej bolo hradisko pravdepodobne opevnené jednoduchým valom s priekopou. Najstaršie nálezy z doby bronzovej na Devíne patria únětickej kultúre a prechodnému úněticko-maďarovskému horizontu, početnejšie nálezy maďarovskej kultúre.

Nálezy inkrustovanej keramiky a známy fragment plastiky hlavičky koňa svedčia o kultúrnych kontaktoch so zadunajskou severopanónskou kultúrou. V strednej dobe bronzovej slúžil priestor dolného hradiska aj ako pohrebisko. Zo záveru doby bronzovej sa okrem sídľiskových objektov podarilo v areáli hradu odkryť menšie úseky opevnenia. Najmladšiu fázu predstavuje drevozemné opevnenie s roštovou konštrukciou, v blízkosti ktorého bol odkrytý požiarom zničený sídľiskový objekt. Na území obce Devín sa počas záchranných archeologických výskumov podarilo potvrdiť existenciu žiarového pohrebiska z prelomu mladšej a neskorej doby bronzovej (HA2–HB1).³

Objekty zo staršej doby železnej sa nachádzajú takmer na celej ploche hradiska, ale okrem stredoveku tvoria pravdepodobne najpočetnejšiu kolekciu nálezy z doby laténskej. Na hradisku je dosiaľ najstaršie laténske osídlenie doložené od záveru stupňa LTD1 (polovica 1. stor. pred n. l.). Opevnenie osady sa

¹ Farkaš/Jelínek/Plachá 2012, 1.

² Plachá/Farkaš 2002, 3.

³ Harmadyová 2006.

zatiaľ nepodarilo preukázať, ale jeho priebeh sa predpokladá minimálne na severnej strane hradiska. V areáli hradu sa nachádzajú predovšetkým sídliskové a hospodárske objekty. V závere stupňa LTD2 sa popri neskorolatémskom sídliskovom materiáli vyskytuje v Devíne dácka keramika a norické a rímske importy. Po opustení stredného Podunajska Dákmi obsadili Norikovia územie v severnom predpolí Dunaja v krátkom časovom úseku ešte pred pričlenením norického kráľovstva k Rímskej ríši v rokoch 16–15 pred n. l.⁴

Strategická poloha hradiska na Devíne umožňovala a podporovala rozvoj kultúrnych kontaktov a obchodu aj v dobe rímskej, o čom svedčia nielen hnutelné, ale aj nehnuteľné nálezy. Doposiaľ sa podarilo v areáli hradu odkryť štyri murované stavby z doby rímskej. V tomto období sa predpokladá aj navýšenie zemného valu na severnej a severovýchodnej strane hradiska.

Z nasledujúceho obdobia máme iba málo nálezov. Výraznejšie doklady osídlenia sa objavujú až v 9.–10. stor. Z tohto obdobia pochádza aj prvá písomná zmienka o Devíne (864), ktorý sa vo Fuldských análoch spomína ako Dowina. Okrem bežných sídliskových objektov sa na juhovýchodnej vyvýšenine hradného kopca podarilo identifikovať stavbu s pozdĺžnou loďou ukončenou tromi apsidami a interpretovať ju ako kostol z druhej polovice 9. stor. s príľahlým pohrebiskom.⁵ Objavujú sa však tiež názory na možné skoršie datovanie tejto architektúry a hrobov.⁶

Kostol bol v 10. stor. už v ruinách, o čom svedčí rozsiahly cintorín, ktorý sa tu v 11.–12. stor. nachádzal. Inventár viac ako 613 hrobov tvorili súčasti odevu, šperky a mince. Úlohu sakrálnej architektúry pravdepodobne prevzala kruhová stavba v blízkosti niekdajšieho veľkomoravského kostola.⁷

V prvej tretine 13. stor. už pravdepodobne stál na devínskej vyvýšenine kamenný hrad. K roku 1233 sa viaže písomná zmienka o dobytí hradu a vypálení podhradskej osady rakúskym vojvodom Fridrichom II. Babenberským. Rozkvet hradu i obce nastal až začiatkom 15. stor., kedy Mikuláš z Gary dostal hrad Devín do zálohu od Žigmunda Luxemburského. Garayovci uskutočnili na hrade rozsiahlu výstavbu, v rámci ktorej bol opevnený celý areál hradu, postavený obytný palác, prebudovaný horný hrad a vykopaná hradná studňa.

Majiteľmi hradu Devín boli v rokoch 1460–1521 grófi zo Svätého Jura a Pezinka. V roku 1527 ho dostal do držby od cisára Ferdinanda I. Habsburského uhorský palatín Štefan Báthory. Báthoryovci, ktorí vlastnili Devín do roku 1605, postavili na nádvorí stredného hradu renesančný palác a zdokonalili opevnenie hradu. Vtedy bola postavená aj malá polygonálna bašta, známa pod názvom panenská vežička alebo Mníška. Posledným šľachtickým rodom, ktorý hrad vlastnil, boli od roku 1635 Pálffyovci. Realizovali však už len menšie prestavby. V roku 1809 počas napoleonských vojen podmiňovali francúzski vojaci hrad a vyhodili ho do povetria.

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM A PAMIATKOVÁ OBNOVA HRADU DEVÍN (1913–2018)

Samotnému výskumu v Devíne predchádzali dlhoročné diskusie, ktoré sa zaoberali otázkou lokalizácie Velehradu a Dowiny a možnosťou stotožniť Dowinu z Fuldských análov s Devínom pri Bratislave.⁸ Práve z hľadania riešenia „velehradskej otázky“ vyrástla „devínska otázka“⁹ a až neskôr sa začal výskum problematiky Devína osamostatňovať a klásť dôraz aj na iné historické obdobia ako len veľkomoravské.

Prieskum v septembri 1913, ktorý viedol I. L. Červinka¹⁰ (podľa Červinku „*pokusné zákopy*“), sa sústreďoval okrem hradu Devín na hradiská pri Devínskej Novej Vsi, a to na hradisko Nad lomom, Na pieskoch a ďalšie polohy na Devínskej Kobyle.¹¹ O výsledkoch archeologického výskumu informoval začiatkom roka 1914 v práci „*Děvín, velehrad říše velkomoravské*“.¹² Presná lokalizácia týchto výkopov nie je, bohu-

⁴ Pieta 1997, 56.

⁵ Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 91.

⁶ Chorvátová 2017, 121.

⁷ Plachá/Dívileková 2012, 81.

⁸ Červinka 1902; 1914; 1915a; 1915b; 1920; 1921a; Chaloupecký 1922; Sasinek 1902; 1904; 1908; Šimek 1915; 1921; Zavadil 1912.

⁹ Šimek 1915, 9; 1921, 1.

¹⁰ I. L. Červinka bol predsedom Moravského archeologického klubu a konateľom Komisie „Děvín“.

¹¹ Na hradiskách Nad lomom a Na pieskoch správne datoval vznik opevnenia, ktoré potvrdil archeologický výskum v 60. rokoch 20. stor. pod vedením E. Kráskovskej (1962; 1966).

¹² Červinka 1914.



Obr. 1. I. L. Červinka v roku 1921 počas výkopov na hrade Devín.

žial, známa. V roku 1914 sa chystal I. L. Červinka na systematický výskum hradu Devín, ale mobilizácia zastavila všetky ďalšie práce (Červinka 1915a, 110).

V roku 1921 publikoval E. Šimek svoju rozsiahlu štúdiu o Devíne v časopise Památky archeologické. V nej na viacerých miestach veľmi tvrdo kritizoval spôsob výskumu I. L. Červinku.¹³ Zopakoval svoj názor, že ak má byť devínska otázka správne metodicky vyriešená, musí byť výskum na Devíne vedený úplne samostatne od velehradskej otázky a pozornosť musí byť venovaná aj starším obdobiam, nielen veľkomoravskému (Šimek 1921, 3).

Po skončení prvej svetovej vojny sa v roku 1921 pristúpilo k ďalším vykopávkam na Devíne, ktoré organizoval Československý štátny archeologický ústav v Prahe.¹⁴ Výkopy v rokoch 1921–1922 sa realizovali pri východnej bráne, na juhovýchodnom návrší (Nad prístaviskom alebo na „východnom chlume“) a spolu trvali niekoľko mesiacov (obr. 1).¹⁵ Dnes nepoznáme žiadnu dokumentáciu z výskumu I. L. Červinku z rokov 1913, 1921–1922. Informácie o výskumoch môžeme čerpať predovšetkým z Červinkových a Eisnerových článkov v dennej tlači.¹⁶

V medzivojnovom období zároveň vrcholili aj snahy o získanie hradu Devín do vlastníctva novovzniknutej republiky (obr. 2). Dňa 25. mája 1932 sa podarilo podpísať kúpno-predajnú zmluvu a hrad Devín sa stal za symbolických 1000 Kčs majetkom Československej republiky bez záväzku rekonštrukcie ruiny,

¹³ Uvádza napr., že: „prerušenie výskumu vojnou bolo nemilé, ale samotnej veci skôr pomohlo ako uškodilo...“; spôsob, akým bol podnik devínskej komisie uskutočňovaný, nezodpovedá požiadavkám, ktorý na podnik takého veľkého významu môžeme klásť...; začalo sa narychlo pracovať i písať...; výskumu, tak veľkého a dôležitého územia treba venovať dôkladnejšiu prípravu, ako tomu bolo tu [v Devíne, pozn. autorky]...; veľké pochybnosti vo mne vzbudila metodická stránka výskumu“ (Šimek 1921, 2n.); „... nemôžu nás zaujímať len črepy s vlnovkou“ (Šimek 1921, 15n.) atď.

¹⁴ V archíve MMB sa nachádza kópia listu dr. J. Zavadila Pamiatkovému úradu pre Slovensko, zo dňa 1. 6. 1921, v ktorom rozhorčene protestuje proti plánovaným vykopávkam na hrade Devín, o ktorých sa dozvedel z bratislavských novín a ako uvádza, vlastní dovedy ako jediný právo na vykopávky ešte z roku 1913 a o plánovaných výkopoch v roku 1921 sa rozhodlo bez jeho vedomia a súhlasu. Komisár na ochranu pamiatok a konzervátor dr. Jan Eisner promptne (4. 6. 1921) reagoval na jeho list a úctivo ho vyzval na spoluprácu na výskume v Devíne, ktorý sa mal začať 7. 6. 1921 (Archív MMB).

¹⁵ Časť nálezov, ktorá nebola zničená v roku 1944 počas bombardovania Bratislavy sa dnes nachádza v Archeologickom múzeu SNM (Kraskovská 1968; Pichlerová/Tomčíková 2000).

¹⁶ Červinka 1921b, 2; 1921c, 2; Eisner 1921a, 4; 1921b, 147–150; 1921c, 198–203; 1921d, 4; 1922a, 111–113; 1922b, 57–59; 1924, 139–141.



Obr. 2. Devín, hrad. Nádvorie stredného hradu v 30. rokoch 20. stor.

ale s povinnosťou konzervácie hradu, vybudovaním komunikácie a sprístupnenia ruiny verejnosti.¹⁷ Výskum pod vedením Jana Eisnera (Československý archeologický ústav) trval na Devíne od roku 1933 do roku 1938.¹⁸ Jan Eisner podal súhrn informácií získaných archeologickým výskumom v rokoch 1933–1938 v časopise *Historica Slovaca*.¹⁹ Dovtedajšie výskumy doložili osídlenie Devína v neskoršej dobe kamennej až do novoveku.

Aj po druhej svetovej vojne pokračovali snahy o archeologický výskum na hrade Devín. Na jar 1950 sa uskutočnila na Devíne odborná komisia, ktorú zvolal Štátny archeologický ústav v Martine za účelom preskúmať možnosti ďalšieho archeologického výskumu na hrade.²⁰ Vedením archeologického výskumu, ktorý trval od 12. júna 1950 do konca októbra 1955 s pravidelnými zimnými prestávkami, bol poverený Ján Dekan. Technická dokumentácia výskumu bola však od roku 1953 v dôsledku opatrení platných pre pohraničné pásmo „značne obmedzená“.²¹ Cieľom výskumu bolo nájsť najmenej porušenú plochu, nadviazať na výskum J. Eisnera a získať súvislý profil od valu po juhovýchodnú vyvýšeninu.²² V rokoch 1950–1955 sa podarilo J. Dekanovi preskúmať viacero objektov z doby laténskej, rímskej, včasného stredoveku i novoveku. V tomto období sa začalo aj s výskumom v širšej devínskej oblasti, kde L. Kraskovská preskúmala pohrebisko Staré vinohrady a neskôr hradiská Na pieskoch a Nad lomom.²³ Nálezy z tohto obdobia z výskumov na hrade a v jeho okolí sa nachádzajú v Archeologickom múzeu SNM v Bratislave.

V roku 1961 vyhlásilo Predsedníctvo SNR hrad Devín za Národnú kultúrnu pamiatku. Záchrana a prezentácia tejto pamiatky si vyžiadala systematický archeologický výskum, ktorého vedením bola od

¹⁷ *Pravda* 1932, 4.

¹⁸ Na výskume spolupracovali aj ďalší bádatelia, napr. J. Hoffman, A. Loubal, V. Ondrouch, E. Šimek, V. Wagner a D. Menclová (Eisner 1933, 3).

¹⁹ Eisner 1940–1941, 108–137.

²⁰ Dekan 1955, 53.

²¹ Dekan 1955, 54.

²² Plachá 2015, 20.

²³ Kraskovská 1953; 1963; 1962; 1966.



Obr. 3. Devín, hrad. Nádvorie stredného hradu v roku 1973.

roku 1966 poverená Veronika Plachá z Mestského múzea v Bratislave.²⁴ V roku 1966 sa výskum sústredil na dolnú časť hradiska a stredné nádvorie nad amfiteátrom, v roku 1967 na plochu za severnou bránou.²⁵

V roku 1968 sa začalo aj s konzervačnými prácami hradnej ruiny.²⁶ Model predstihového archeologického výskumu pri obnovovaných architektúrach hradu determinoval charakter výskumných prác v areáli hradu na ďalšie dlhé desaťročia. Areál hradu bol rozdelený na sektory, podľa ktorých sa archeologický výskum realizuje dodnes. Rozsah a intenzita výskumných sezón bola a je nerovnomerná, priamo závislá od rozsahu pamiatkovej obnovy konkrétnych objektov a objemu finančných prostriedkov.

Architektonicko-historický výskum na hrade Devín vykonávali v prvých rokoch architekti Alfréd Píffl a Andrej Fiala, neskôr Jana Hlavicová. Andrej Fiala určil aj základné kritériá spôsobu prezentácie ruinálnej architektúry formou konzervácie bez nadmerných a nepodložených rekonštrukcií s použitím prvkov náznačkovej rekonštrukcie v úrovni pôdorysu. Konceptia prezentácie devínskeho hradu spočívala vo vytvorení návštevníckej trasy, vychádzajúcej od Moravskej brány a smerujúcej k východnej bráne, vytvárajúc slučku k muničnému skladu a veľkomoravskému kostolu. Nadväzovala na hlavnú komunikáciu smerujúcu na stredný a horný hrad, kde sa počítalo s prezentáciou konzervovaných architektúr.²⁷ V 70. a 80. rokoch 20. stor. sa realizovalo statické zabezpečenie stavebných konštrukcií a ich prezentácia nad úrovňou terénu, rovnako aj architektúr odkrytých archeologickým výskumom (obr. 3). Kvôli rozsiahlym prácam bol v roku 1973 uzavretý celý hradný areál pre verejnosť a postupne bol sprístupňovaný až od roku 1985. V tomto období sa bohužiaľ konzervačné práce a statické zabezpečenie hradných murív realizovali výlučne cementovou maltou, čoho negatívne dôsledky nesieme už niekoľko rokov a ešte dlhé desaťročia budeme.

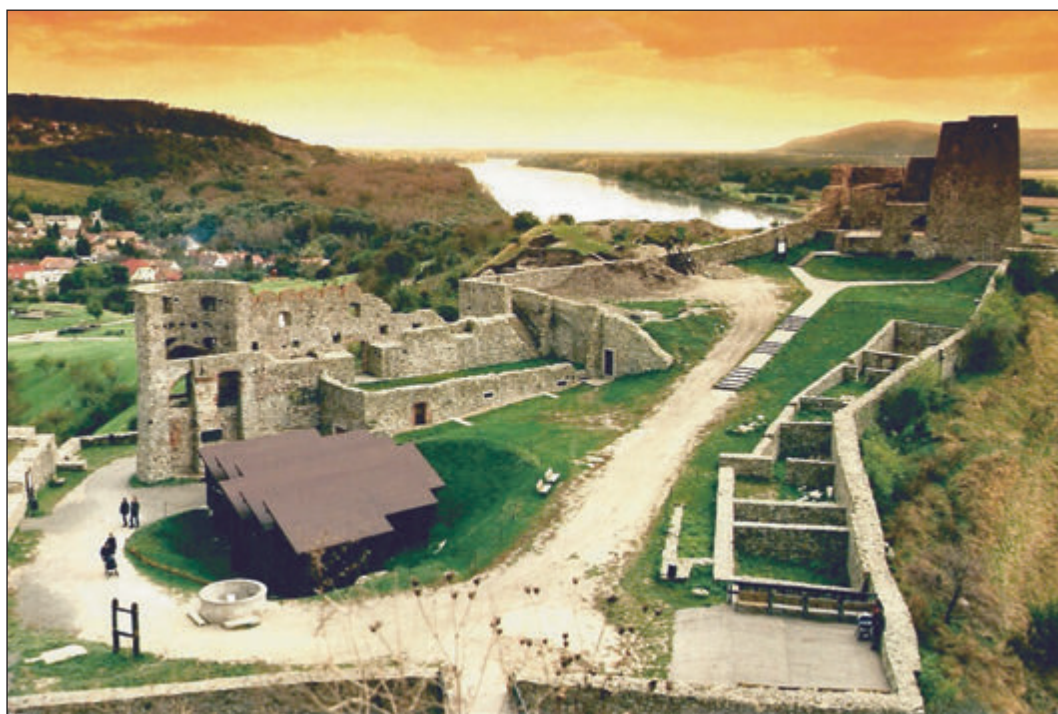
Po 80. rokoch sa viac ako dve desaťročia podieľal na úpravách a spôsobe prezentácie architektúr hradného areálu architekt Ivan Staník. Po roku 1992, na základe doplňujúcich archeologických a architektonicko-historických výskumov, sa realizovala dodatočná úprava niektorých stavieb stredného a dolného hradu. Na nádvorí stredného hradu došlo k ich celkovej zmene vrátane úpravy korún, ktoré dostali nepravidelný

²⁴ Plachá 1968, 229.

²⁵ Plachá 1968, 229, 230.

²⁶ Plachá 1968, 231.

²⁷ Staník 2015, 119, 120.



Obr. 4. Devín, hrad. Krycia stavba nad architektúrou z doby rímskej (1999).

tvár ruiny (napr. Garayovský a renesančný palác, opevnenie). Mnohé časti pôvodnej úpravy murív boli rozobrané a znova premurované.²⁸

V roku 1996 bola sprístupnená aj posledná časť areálu – horný hrad s jaskynnými priestormi. V nasledujúcom roku (1997) sa realizovalo prestrešenie nad základmi stavieb z mladšej doby rímskej na dolnom hrade v blízkosti západnej brány. Stavba bola od svojho vzniku problémová. Strecha musela byť pre sadanie dodatočne doplnená o ďalší podporný stĺp. Strešné neotvárateľné okná, ktoré sú jej súčasťou, sú situované priamo nad maltovými podlahami, takže nie je možné zvnútra postaviť žiadnu konštrukciu na ich očistenie bez toho, aby sa objekty pod nimi nepoškodili. Navyše práve v týchto miestach zatekala zrážková voda cez strechu priamo na pavimentá. V roku 2005 musela byť preto strecha kompletne opravená. V súčasnosti sú opäť všetky izolačné vrstvy zo strešných okien zosunuté aj so zeminou a suchomilnou výsadbou. Práve v tomto období by sa mala začať ďalšia oprava strešnej konštrukcie, nakoľko zatekanie vody na objekty z doby rímskej stále pokračuje.

V posledných dvoch desaťročiach sa na Devínskom hrade realizovali dve väčšie investičné akcie (tretia sa realizuje aktuálne), ktoré sprevádzal aj archeologický výskum. Išlo o rekonštrukciu nádvorja stredného hradu (1997–2006) a horného hradu (2008–2017).²⁹

Na nádvorí bola opätovne odkrytá stavba z doby rímskej (prvý výskum realizoval J. Eisner v roku 1936), preskúmala sa mohutná stratigrafia nádvorja so starším stredovekým opevnením, Garayovský palác a k nemu prilahlý kopec (sektor 21) s významnými nálezmi od neskorej doby kamennej po stredovek.³⁰ Bola tu objavená aj ďalšia murovaná stavba z mladšej doby rímskej.³¹ Táto architektúra kvôli nedostupnosti plochy pre návštevníkov v teréne prezentovaná nebola a v súčasnosti je zasypaná. Najväčšia stavba z doby rímskej, ktorá bola dosiaľ na Devíne odkrytá, bola prezentovaná dvomi spôsobmi. Krátko po jej odkrytí bola dočasne zastrešená drevenou stavbou a sprístupnená v origináli (obr. 4). Po rozsiahlych diskusiách bolo zastrešenie odstránené a architektúra z doby rímskej je v súčasnosti prezentovaná iba vo forme pôdorysu v úrovni povrchu nádvorja, nakoľko základná koncepcia prezentácie devínskeho hradu ako stredovekého, resp. renesančného hradu, by bola výstavbou rozmernej krycej stavby uprostred nádvorja

²⁸ Staník 2015, 125.

²⁹ Harmadyová 2005; Harmadyová/Divileková 2011.

³⁰ Plachá/Harmadyová 2002; 2004.

³¹ Harmadyová 2012, 274.



Obr. 5. Devín, hrad. Súčasná pamiatková úprava nádvorja stredného hradu.

stredného hradu značne narušená (obr. 5).³² Koncom 90. rokov minulého stor. a na začiatku 21. stor. boli v priestore dolného hradu prezentované formou náznakovkej rekonštrukcie na úrovni terénu, prípadne aj v časti originálu viaceré architektúry z obdobia stredoveku.

Druhá veľká rekonštrukcia na hrade Devín trvala od septembra 2008 do mája 2017. Vyvolaná bola statickým narušením hradby nad kamenným schodiskom. Horný hrad bol uzavretý kvôli opravám a archeologickému výskumu v rokoch 2008–2010. Výskum v rokoch 2008–2009 sa realizoval za narušenou hradbou na strednej terase, kde odkryl dvojinteriérovú prístavbu zo 14.–17. stor. Rekonštrukcia horného hradu v roku 2010 si vyžiadala aj odstránenie dlažby na hornej terase, pod ktorou sa našli ďalšie historické objekty z 13.–17. stor. Za najvýznamnejší nález považujeme základy veže s britom z 13.–14. stor., v ktorej strede bol vstup do jaskynných priestorov skalného brala.³³ Archeologický výskum horného hradu bol ukončený v apríli 2010. Na jar 2010 boli z dôvodu nedostatku financií pozastavené všetky rekonštrukčné práce. Hlavné mesto Bratislava našťastie získalo v roku 2014 na obnovu NKP hradu Devín finančné prostriedky z programu „Zachovanie a revitalizácia kultúrneho a prírodného dedičstva a Podpora rozmanitosti v kultúre a umení v rámci európskeho kultúrneho dedičstva“, financovaného z Finančného mechanizmu EHP a Nórskeho finančného mechanizmu.

Stavebným prácam predchádzalo očistenie hradnej skaly a architektúr na hornom hrade od náletovej zelene. Na severnej a južnej stene skalného brala boli inštalované trhlinomery, ktoré automaticky zaznamenávajú zmenu stability skalných blokov. Počas týchto prác boli zistené viaceré staticky narušené murivá horného hradu, o niektorých sa dovtedy nevedelo, keďže ich desaťročia pokrývala náletová zeleň. Niektoré boli zastabilizované, ďalšie sa riešia ešte v súčasnosti spolu s inžiniersko-geologickým prieskumom celého hradného brala.

Rozsiahlou premenou prešli aj jaskynné priestory pod horným hradom. Od mája 2017 je tu inštalovaná expozícia „Hrad Devín v 13.–20. storočí“ s archeologickými nálezmi, doplnená o prezentáciu bohatej geologickej minulosti devínskeho brala. Vzhľad horného hradu sa takisto zmenil, nakoľko všetky drevené prvky (schodiská, zábradlia atď.) boli nahradené pozinkovanými konštrukciami.

Posledná veľká investičná akcia na Devínskom hrade trvá od konca 90. rokov po súčasnosť. Vtedy sa začalo s prípravou projektovej dokumentácie na výstavbu prevádzkovej budovy pre správu hradu so zázemím aj pre návštevnícku verejnosť. Archeologické pracovisko a prevádzka hradu, ktoré bolo „dočasne“

³² Staník 2015, 126.

³³ Harmadyová/Divileková 2011, 260.

(1968–2008) situované v nevyhovujúcej budove sa presunulo do iného „dočasného“ (2007–?) objektu. Po odstránení starej prevádzkovej budovy na jar 2008 sa začal v sektore 1 predstihový archeologický výskum. V roku 2008 trval necelé tri mesiace a musel byť prerušený kvôli rekonštrukcii horného hradu, ktorá si vyžiadala aj archeologický výskum na strednej, neskôr aj hornej terase. Vzhľadom na nedostatok finančných prostriedkov na pokračovanie výskumu v sektore 1, museli byť nedoskúmané sondy v roku 2013 opätovne zasypané. V máji 2017, po úspešnom znovuotvorení horného hradu (5. mája 2017), sa podarilo mestu vyčleniť finančné prostriedky aj na archeologický výskum na spomínanej ploche.

Táto časť hradu bola čiastočne preskúmaná v rokoch 1969–1973 a našli sa tu objekty v rozmedzí od doby kamennej až do druhej polovice 19. stor., vrátane architektúr z doby rímskej a stredoveku. Výskum bol v roku 2017 kvôli počasiu v zimných mesiacoch prerušený, ale od apríla 2018 pokračuje. Na ploche sa podarilo doteraz odkryť sídliskové objekty z doby halštatskej, laténskej, včasného až neskorého stredoveku, novoveku a množstvo recentných zásahov.

ZÁVER

Práve rané archeologické výskumy, ktoré sa snažili priniesť dôkazy o totožnosti Devína a Dowiny získali množstvo dokladov staršieho i mladšieho, materiálovo často výraznejšie zastúpeného osídlenia ako z doby veľkomoravskej. Systematický archeologický výskum od konca 60. rokov minulého storočia preukázal takmer kontinuálny vývoj osídlenia devínskej oblasti od neolitu až do moderných čias. Revízný výskum „rímskej stavby“ na juhovýchodnej vyvýšenine priniesol nakoniec aj dôkaz významného postavenia devínskeho hradiska i vo veľkomoravskom období.

Viac menej systematická pamiatková obnova hradu Devín trvá od polovice 60. rokov 20. stor. Aj vďaka tomu sa v posledných rokoch dostáva do fázy nevyhnutnej obnovy už uskutočnených rekonštrukcií. Začalo sa to na hornom hrade – sanácia zlej rekonštrukcie hradby z 30. rokov 20. stor. Odhliadnuc od nádvorí stredného hradu a chodníkov, ktoré si v dôsledku preťaženia (montáž a demontáž konštrukcií na podujatia a pod.) vyžadujú v najbližších rokoch ďalšie opravy, rovnako v zlom stave sú mnohé architektúry horného, stredného i dolného hradu. V súčasnosti, bohužiaľ, v rozpočte hlavného mesta ani Múzea mesta Bratislavy neexistuje „systémovo“ vyčlenená finančná kapitola na obnovu hradu Devín (ani na archeologický výskum a spracovávanie jeho výsledkov), takže sa zatiaľ vždy riešia iba havarijné situácie.

LITERATÚRA A PRAMENE

- Červinka 1902 I. L. Červinka: *Děvín a Velehrad. Dva hrady velkomoravské*. Kroměříž 1902.
- Červinka 1914 I. L. Červinka: *Děvín, Velehrad říše velkomoravské*. Brno 1914.
- Červinka 1915a I. L. Červinka: „Děvín“, Kommissé pro historicko-archaeologický výzkum velkomoravského hradu Děvína při Moravském Archaeologickém Klubu v Brně. *Časopis Moravského musea zemského* 15/1, 1915, 106–110.
- Červinka 1915b I. L. Červinka: O poloze velkomoravského hradu Velehradu. *Osvěta* 45, 1915, 264–273, 334–348, 417–423.
- Červinka 1920 I. L. Červinka: Velehrad velkomoravský bajkou. *Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci* 32/125, 1920, 2–5.
- Červinka 1921a I. L. Červinka: Děvín a Velehrad. *Lidové Noviny* 29/362, ranné vydanie, 22. 7. 1921, 2, 3.
- Červinka 1921b I. L. Červinka: Vykopávky na Děvine. *Slovenský denník* 4/166, 24. 7. 1921, 2.
- Červinka 1921c I. L. Červinka: Vykopávky děvinské. *Lidové Noviny* 29/416, ranné vydanie, 21. 8. 1921, 2.
- Dekan 1955 J. Dekan: *Výskumná dokumentácia z hradu Devín*. Nálezová správa 486/55. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1955. Nepublikované.
- Eisner 1921a J. Eisner: Die Ausgrabungen auf Burg Theben. *Prager Presse* 225, Morgen Ausgabe, 10. 11. 1921, 4.
- Eisner 1921b J. Eisner: O Devíne. *Nedel'né čítanie* 1/4, 1921, 147–150.
- Eisner 1921c J. Eisner: O Devíne. *Nedel'né čítanie* 1/5, 1921, 198–203.
- Eisner 1921d J. Eisner: O devínskych vykopávkách. *Slovenský denník* 4/288a, 28. 12. 1921, 4.
- Eisner 1922a J. Eisner: Vykopávky na Devíne. *Slovenské pohľady* 38/2, 1922, 111–113.
- Eisner 1922b J. Eisner: Výzkum na Děvině. *Obzor praehistorický* 1, 1922, 57–59.
- Eisner 1924 J. Eisner: O Devíne. *Slovenská liga* 1/9–10, 1924, 139–141.

- Eisner 1933 J. Eisner: *Výskum na hradě Děvíně u Bratislavy r. 1933*. Výskumná správa č. j. 460/50, 18. 1. 1950. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1933. Nepublikované.
- Eisner 1940–1941 J. Eisner: Výzkum na Děvíně v letech 1933–1937. Památce Dr. Josefa Zavadila. In: *Historica Slovaca I–II*. Bratislava 1940–1941, 108–137.
- Farkaš/Jelínek/Plachá 2012 Z. Farkaš/P. Jelínek/V. Plachá: Skupina kostrových hrobů z Bratislavy, hradu Devín. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*. Řada archeologická M 17, 2012, 27–38.
- Harmadyová 2005 K. Harmadyová: Príspevok k neskorolaténskému osídlení na hrade Devín. *Bratislava* 17, 2005, 7–18.
- Harmadyová 2006 K. Harmadyová: Žiarové hroby z mladšej doby bronzovej v Bratislave – Devíne. *Bratislava* 18, 2006, 9–28.
- Harmadyová 2012 K. Harmadyová: Devín v dobe rímskej. In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (zost.): *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, 271–275.
- Harmadyová 2015 K. Harmadyová (zost.): *Hrad Devín 1913–2013*. Bratislava 2015, 116–130.
- Harmadyová/Divileková 2011 K. Harmadyová/D. Divileková: Hrad Devín – najnovšie výsledky výskumu na hornom hrade. *Archaeologia historica* 36, 2011, 253–264.
- Chaloupecký 1922 V. Chaloupecký: O vykopávkách na Děvíně. *Český časopis historický* 28, 499, 500.
- Chorvátová 2017 H. Chorvátová: Niekoľko poznámok k datovaniu devínskych pohrebísk z 9. storočia v polohe Za kostolom a na hradnom kopci. In: K. Harmadyová (zost.): *Devín Veroniky Plachej*. Bratislava 2017, 115–123.
- Kraskovská 1953 L. Kraskovská: Slovanské pohrebište v Devíne v polohe Staré Vinohrady. *Archeologické rozhledy* 5, 1953, 171–173.
- Kraskovská 1962 L. Kraskovská: Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi. *Slovenská archeológia* 10, 1962, 241–252.
- Kraskovská 1963 L. Kraskovská: Slovanské pohrebisko v Devíne (Staré vinohrady). *Slovenská archeológia* 11, 1963, 391–406.
- Kraskovská 1966 L. Kraskovská: Slovanské hradisko v Devínskej Novej Vsi Nad lomom. *Slovenská archeológia* 14, 1966, 147–165.
- Kraskovská 1968 L. Kraskovská: Slovanské radové pohrebisko na Devíne. *Zborník SNM 62. História* 8, 1968, 45–60.
- Pieta 1997 K. Pieta: Die frühen norisch-pannonischen Handelsbeziehungen mit dem nördlichen Mitteldonauegebiet. In: J. Čižmářová/Z. Měchurová (ed.): *Peregrinatio Gothica. Jantarová stezka*. Brno 1997, 39–56.
- Pichlerová/Tomčíková 2000 M. Pichlerová/K. Tomčíková: Prvé archeologické výkopy v Bratislave-Devíne a v jeho okolí. Výskumy I. L. Červinku. *Zborník SNM 64. Archeológia* 10, 2000, 103–222.
- Plachá 1968 V. Plachá: Archeologický výskum po druhej svetovej vojne. In: F. Kalesný (zost.): *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868–1968*. Bratislava 1968, 223–235.
- Plachá 2015 V. Plachá: 100 rokov archeologických výskumov na Devíne. In: *Harmadyová 2015*, 9–22.
- Plachá/Divileková 2012 V. Plachá/D. Divileková: Cintorín z 11.–12. storočia na hrade Devín. *Slovenská archeológia* 60, 2012, 45–118.
- Plachá/Farkaš 2002 V. Plachá/Z. Farkaš: Devínsky hrad v mladšej a neskoršej dobe kamennej. *Múzeum* 48/1, 2002, 1–3.
- Plachá/Harmadyová 2002 V. Plachá/K. Harmadyová: Stredoveká dielňa na parohovú a kostenú surovinu na hrade Devín. *Bratislava* 14, 2002, 23, 34.
- Plachá/Harmadyová 2004 V. Plachá/K. Harmadyová: Ďalšia výskumná sezóna na hrade Devín. *AVANS* 2003, 2004, 144, 145.
- Plachá/Hlavicová/Keller 1990 V. Plachá/J. Hlavicová/I. Keller: *Slovanský Devín*. Bratislava 1990.
- Pravda 1932 Slovenská krajina zakúpila hrad Devín. *Slovenská Pravda* 13/26, 26. 6. 1932, 4.
- Sasínek 1902 F. V. Sasínek: Červinka, I. L. Děvín a Velehrad, dva hrady velkomoravské. (rec.). *Slovenské pohľady* 22, 1902, 450–456.
- Sasínek 1904 F. V. Sasínek: Devín. Moravsko a Nitriansko. *Sborník Museálnej slovenskej spoločnosti* 9, 1904, 64–67.
- Sasínek 1908 F. V. Sasínek: Devín. *Sborník Museálnej slovenskej spoločnosti* 13, 1908, 3–6.
- Staník 2015 I. Staník: Niekoľko poznámok o priebehu a vývoji názorov na pamiatkovú úpravu hradu Devín. In: *Harmadyová 2015*, 116–130.
- Šimek 1915 E. Šimek: Otázka děvinská. *Národní Listy* 55/267, 26. 9. 1915, 9.
- Šimek 1921 E. Šimek: Děvín. *Památky archeologické* 68, 1921, 1–53.
- Zavadil 1912 J. Zavadil: *Velehrady Děvín a Nitra*. Kroměříž 1912.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE CASTLE OF DEVÍN

105 years of systematic and non-systematic research

Katarína Harmadyová

Summary

The castle of Devín belongs to important polycultural archaeological sites and it was almost continuously settled from the Neolithic to the Postmedieval period. The archaeological research in Devín, which started 105 years ago, was preceded by years of discussions dealing mainly with the question of localization of Velehrad and Dowina and possible identification of Dowina from *Annales Fuldenses* with Devín in Bratislava. First excavations were led by I. L. Červinka (1913, 1921–1922) and later by J. Eisner (1933–1938). They succeeded in proving settlement in Devín from the Stone Age to as late as the Postmedieval period. Results of the excavations were published mostly in daily press, more extensive papers were published by *E. Šimek* (1921) and *J. Eisner* (1940–1941). After the WWII, J. Dekan led the archaeological research at the castle of Devín in 1950–1955. Sanation and presentation of the castle in the 1960s, however, required systematic research. Veronika Plachá was entrusted with its management in 1966. In 1968, conservationist works on the castle ruin started. The archaeological research was carried out primarily on the castle architectures being restored. Extent and intensity of research seasons was and is uneven and it directly depends on the extent of conservation of specific features and the volume of finances.

Architectonic-historical research at the castle of Devín was carried out by architects Alfréd Piffel, Andrej Fiala, Jana Hlavicová and Ivan Staník. Andrej Fiala also set the basic criteria for presentation of ruined architecture by means of conservation without excessive and unsupported restoration using elements of suggested restoration on the groundplan level. Static security of building constructions was closely associated with their conservation. Due to extensive construction works in 1973–1985, the whole castle area was closed for the public. Since 1985, the castle of Devín was gradually opened and the Upper Castle with caves was the last opened part (1966). As a result of use of cement mortar at restoration, the castle is in the stage of necessary restoration of restorations, as many architectures at the Upper, Middle and Lower castles need further repairs in the following years.

Thanks to this, two great restorations – at the Middle Castle courtyard (1997–2006) and the Upper Castle (2008–2017) – were carried out at the castle of Devín in the last two decades. They were accompanied by archaeological research as well. Salvage archaeological excavation is currently going on at the Lower Castle, where construction of a building for the castle management with visitor facilities is planned.

Fig. 1. I. L. Červinka in 1921 during excavations at the Devín Castle.

Fig. 2. Devín, Castle. Courtyard of the central castle in the 1930s.

Fig. 3. Devín, Castle. Courtyard of the central castle in 1973.

Fig. 4. Devín, Castle. Roofing structure above the architecture from the Roman period (1999).

Fig. 5. Devín, Castle. Current conservationist design of the courtyard of the central castle.

Mgr. Katarína Harmadyová, PhD.
Múzeum mesta Bratislavy
NKP hrad Devín
Muránska ul.
SK – 841 10 Bratislava
devin@centrum.sk

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM HRADISKA V DIVINKE¹

GABRIEL FUSEK – ANDREA SLANÁ

Archaeological investigation at the hillfort in Divinka. Summarizing presentation of results from older and recent archaeological investigations at the Slavic hillfort of Veľký vrch in Divinka, Žilina district. Individual components of the hillfort consisting of acropolis, the top part and suburbium are characterized. Fortification was built on destroyed ramparts from the Late Bronze Age. Apart from ramparts, the forwarded gate with a defensive structure was studied. Artifacts from early medieval residential features and layers date the settlement to the Great Moravian period. According to radiocarbon analysis, the fortification was built around the end of the 9th century/first third of the 10th century.

Keywords: northwestern Slovakia, Early Medieval Period, hillfort, settlement.

V roku 1967 bolo do registra národných kultúrnych pamiatok zapísané hradisko v Divinke, nachádzajúce sa v polohe Veľký vrch.² Tento administratívny akt potvrdil dôležitosť výsledkov dlhodobého záujmu žilinského archeológa A. Petrovského-Šichmana o lokalitu, ktorý na nej od roku 1949 vykonal rad obhliadok, povrchových zberov a malých výkopov. Uvedený bádateľ rozpoznal význam náleziska, na ktorý upozornil vo viacerých svojich prácach.³ Jeho zásluhou bolo stanovené aj rámcové datovanie osídlenia Veľkého vrchu v troch rôznych historických etapách: v dobe bronzovej ľudom lužickej kultúry, v dobe laténskej ľudom púchovskej kultúry a vo veľkomoravskom období Slovanmi. Hradisko ale bolo v literatúre známe už od prvej polovice 18. stor., kedy na jeho ruiny upozornil Matej Bel.⁴ Prvý podrobnejší opis polohy s valmi podal v roku 1885 žilinský vzdelanec a národný buditeľ A. Lombardini, ktorý informoval aj o nálezoch rôznych predmetov už z prvej polovice 19. storočia.⁵ Valy hradiska sú po prvýkrát graficky zaznamenané na ručne vyhotovenej mape obce z roku 1836.⁶ Plán hradiska, ktorý s obmenami vo svojich prácach používal A. Petrovský-Šichman, vyhotovil a publikoval v päťdesiatych rokoch 20. stor. V. Bukovinský.⁷ Napriek tomu, že hradisko ako významná kultúrna pamiatka malo zvýšený ochranný režim, koncom šesťdesiatych rokov minulého storočia sa na ňom plánoval otvoriť lom na kameň. A tak v roku 1971 počas príprav geologického prieskumu buldozénom zničili niektoré jeho brány, vytvorili na ňom komunikačnú sieť, ktorou zdevastovali pôvodné chodníky a splanírovali časť jeho povrchu. Tieto neprímerané devastačné zásahy a očakávanie ťažby vyvolali potrebu záchranného archeologického výskumu, ktorý sa v najvyššie situovanej časti lokality uskutočnil v rokoch 1972 a 1973. Viedli ho K. Pieta z Archeologického ústavu SAV Nitra a J. Moravčík z Považského múzea v Žiline, ktorí spresnili datovanie jednotlivých fáz osídlenia. Výskum bol situovaný v západnej časti akropoly hradiska. Dvomi sondami prerezali val s prilahlým osídleným areálom a skúmali tiež cisternu neďaleko brány chrániacej vstup do akropoly. V miestach ich výskumu bol najvýraznejšie zastúpený horizont púchovskej kultúry, ktorý

¹ Príspevok vznikol s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy APVV-15-0330.

² <https://www.pamiatky.sk/po/po/Details?id=9559> [10. 09. 2018]

³ Petrovský-Šichman 1957; 1960.

⁴ „Kedysi tam bol aj hrad, postavený na najvyššom bode, nad Divinkou, z ktorého sa však dodnes nezachovalo nič okrem hĺby kamenia“ (Bel 2013, 55).

⁵ Lombardini 1885, 526, 527.

⁶ Sobola 2018, 12.

⁷ Bukovinský 1955.



Obr. 1. Divinka. Pohľad na Veľký vrch z ľavého brehu jazera, ktoré vzniklo ťažbou štrku na sypanú hrádzu vodnej nádrže Hričov. Foto G. Fusek.



Obr. 2. Divinka. Priebeh opevnení hradiska na Veľkom vrchu na ortofotomape spoločnosti Eurosense z roku 2006. Zamerail G. Fusek, vyhotovil M. Bartík.



Obr. 3. Divinka. Pohľad na Malý vrch z podhradia. Foto G. Fusek.

prispel aj k definovaniu materiálnej náplne tejto svojráznej kultúry horského prostredia na Slovensku.⁸ O intenzívnom osídlení svedčia nálezy kolových jám z konštrukcií drevených stavieb. Čulý život na hradisku dokladajú aj zvyšky kováčskych pecí či nález sýpky vysekanej do skalného podložja. Skúmali však aj zvyšky obydli z veľkomoravského obdobia, zo súvekých sídliskových vrstiev tiež pochádzajú rôzne predmety materiálnej kultúry.⁹ Pretože k otvoreniu lomu napokon nedošlo, záchranný výskum sa ukončil. V osemdesiatych rokoch 20. stor. sa začali v hojnejšej miere používať detektory kovov nielen počas archeologických výskumov, ale predovšetkým na ilegálne rabovanie nálezísk. Otvorenie hraníc po zmene spoločenských pomerov, ale aj uľahčený prístup k zdokonalenému prístrojovému vybaveniu spôsobili nárast takejto kriminálnej činnosti. Fenomén vykrádania nášho kultúrneho bohatstva neobišiel ani hradisko v Divinke, ktoré bolo a dodnes aj je intenzívne pľundrované hľadačmi pokladov. Na hradisku po nich ostávajú vykopané jamy a nezriedka aj odhodené železné predmety, ktoré sú na čiernom trhu ťažko speňažiteľné. Niektoré nálezy od nelegálnych nálezcov sa rôznymi cestami dostali do zbierok múzeí, a tak sú prístupné na odborné zhodnotenie. V roku 2013 sa začala nová etapa výskumu hradiska na Veľkom vrchu, ktorá trvá do dnešných dní. Jeho cieľom je zdokumentovať súčasný stav lokality, menšími sondami v jeho rôznych polohách zistiť intenzitu a charakter osídlenia a za pomoci prírodovedných datovacích metód precizovať chronológiu jednotlivých fáz osídlenia. Na súčasnom výskume sa opäť podieľajú pracovníci Považského múzea a Archeologického ústavu SAV.¹⁰ Odborná verejnosť bola dosiaľ informovaná o predbežných výsledkoch výskumu v niekoľkých prehľadových i užšie zameraných článkoch.¹¹

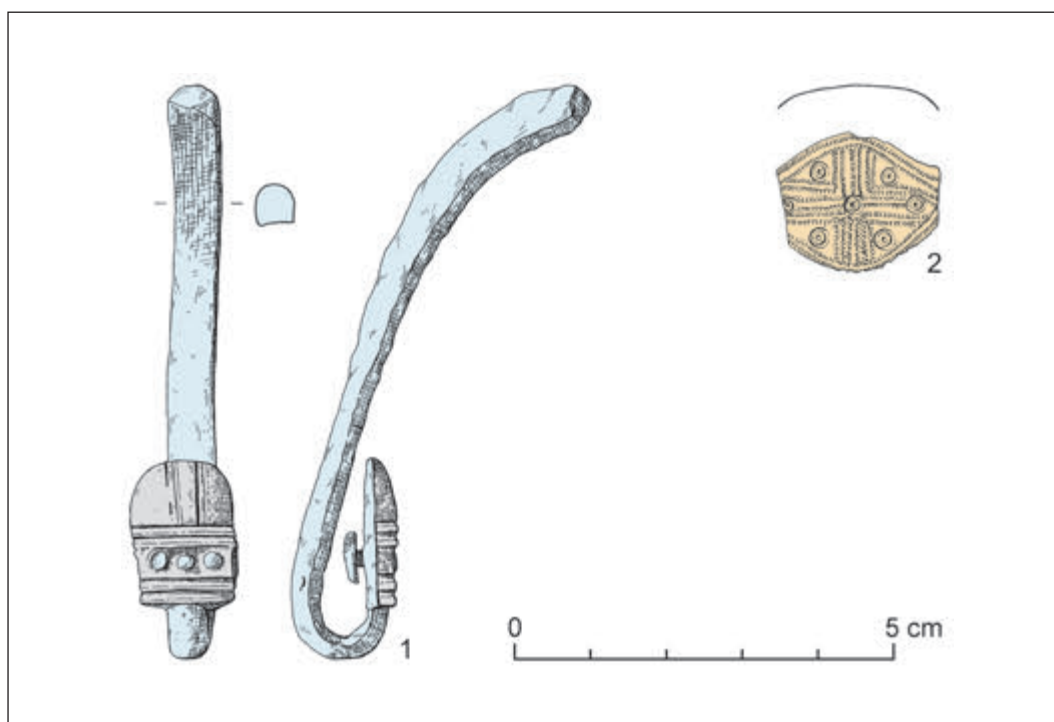
Hradisko sa rozprestiera na kopci Veľký vrch nad obcou Divinka v okrese Žilina (obr. 1). Jeho strmé svahy sa na severovýchodnej strane zvažujú do údolia potoka Divina, na južnej a juhozápadnej strane k vodnej nádrži Hričov (obr. 2). Na severozápadnej strane je horským sedlom oddelený od susedného vrchu zvaného Hradisko, na ktorom sa nachádza stredoveký hrádok. Naprieč týmto sedlom v polohe Lovišky prechádza val, ktorého príslušnosť k hradisku na Veľkom vrchu nie je doriešená. Dlhý úzky chrbát kopca

⁸ Pieta 1982.

⁹ Moravčík 1978; 1980, 30, 31.

¹⁰ Vo výskumnom tíme pracujú G. Fusek a M. Holeščák z Archeologického ústavu SAV Nitra, z Považského múzea v Žiline sú to A. Slaná a Z. Staneková.

¹¹ Fusek 2015; 2017; Fusek/Slaná 2015; Fusek/Slaná/Staneková 2016; Slaná 2017, 43–46, obr. 3–6; tab. I; III; IV: 2–4; V: 1, 2; 2018; Staneková 2017.



Obr. 4. Divínka. Veľkomoravské nálezy z akropoly hradiska na Veľkom vrchu. 1 – fragment železnej ostrohy s pocínovanou platničkou; 2 – bronzový prsteň. Kresba Ž. Nagyová.

Veľký vrch je orientovaný v smere SZ – JV, na opačných koncoch má dva vrcholy. Západnejší je eponymný Veľký vrch, východnejší sa nazýva Malý vrch, vzdialené sú od seba 328 m. Nad južným svahom kopca a na hrane jeho temena sú vystavané valy, vymedzujúce úzku podlhovastú vrcholovú časť hradiska. Len plošina Malého vrchu nie je opevnená, pretože je z troch strán ohraničená strmými skalnatými zrázmi, dnes sčasti zarastenými (obr. 3). Vo vrcholovej časti v okolí kóty Veľkého vrchu sa nachádza menšia akropola, ktorá ju od nej oddeľuje vnútorným valom. Na severovýchodnom úbočí vrchu sa rozprestiera opevnené podhradie, ktoré je najrozsiahlejšou súčasťou hradiska. Jeho veľká časť sa nachádza na strmom zráze, len nižšie situované ploché miesta boli vhodné na osídlenie. Na východnej strane podhradia valy chýbajú, pretože pod touto polohou sa nachádzajú prirodzené zábrany, strminy ukončené bralami nad dolinou Diviny, takže tu nebolo potrebné budovať mohutné opevnenie.

Valy hradiska sú prerušené šiestimi bránami, z toho tri sú vnútorné – dve spájali akropolu s vrcholovou časťou a do jednej vyúsťoval pôvodný prístupový chodník vedúci cez podhradie na Malý vrch. Ďalšie tri brány sa nachádzajú v obvodových valoch. Dve porušili, resp. zničili radlicou buldozéra pri príprave geologického prieskumu, vtedy cez val podhradia tiež prerazili priebeh pre novú prístupovú cestu. Mimo valov sa pod Malým vrchom nachádza brána, z ktorej je v teréne viditeľný kuželovitý násyp pri pôvodnom chodníku vedúcom z údolia Váhu. Hradisko na Veľkom vrchu patrí medzi najväčšie na Slovensku, má výmeru 12 ha.

Divínka sa nachádza na pravom brehu stredného Váhu, na rozhraní Bytčianskej a Žilinskej kotliny. V severozápadnej časti našej krajiny dosiaľ evidujeme pomerne málo včasnostredovekých nálezísk a Veľký vrch je na tomto území zatiaľ jediné známe hradisko z tohto obdobia. Vykopávky na ňom sa uskutočnili vo viacerých polohách, osídlenie z doby veľkomoravskej sa doložilo tak na akropole, ako aj na vrcholovej časti a v podhradí.

Už počas výskumu začiatkom sedemdesiatych rokov sa na akropole získali nálezy a zdokumentovali nálezové situácie, z ktorých bolo zrejmé, že ide o významné veľkomoravské nálezisko, aj keď táto časť hradiska bola najintenzívnejšie osídlená nositeľmi púchovskej kultúry z mladšej doby laténskej. Na ploche akropoly sa našli podmurovky z nasucho kladených kameňov, ktorými vyrovnávali svahovitý terén pod drevenými stavbami. Okrem typickej slovanskej keramiky odtiaľto pochádzajú aj drobné predmety, z ktorých je potrebné vyzdvihnúť predovšetkým ohnuté rameno železnej ostrohy s lopatkovitou platničkou (obr. 4: 1) a bronzový plechový prsteň s puncovanou výzdobou (obr. 4: 2).



Obr. 5. Divinka, vrcholová časť hradiska na Veľkom vrchu. Prevliečka s predĺženým krčkom. Priebeh dokumentácie od doby nálezu po jeho konzervovanie. Zľava: tesne po náleze, röntgenová snímka, po vyčistení, zakonzervovaní a kresba. Spektrometrickou analýzou sa zistilo, že ozdobná platnička je pocínovaná. Foto G. Fusek, kresba Ž. Nagyová.

Počas prieskumu, ktorý sa uskutočnil pred súčasným archeologickým výskumom, sa vo vrcholovej časti hradiska, na povrchu pod lístím nachádzali železné predmety, odhodnené detektoristami. Viaceré z nich, ako kosáky, fragment postrannice zubadla, kovové súčasti vedierok, sliezska miska naznačovali, že i v týchto miestach možno očakávať existenciu veľkomoravských sídliskových objektov. To sa i potvrdilo, keď sa tu počas dvoch výskumných sezón odкрыla vrstva s veľkomoravskými nálezmi. Zdokumentované rozptýly črepov z rozbitých nádob v kultúrnej vrstve naznačujú, že tu v blízkosti valu stáli nadzemné stavby. V jednom prípade sa odкрыla aj kamenná podmurovka domu, v ktorého interiéri sa nachádzali vo funkčnej polohe kamene ručného mlynčeka, stator a rotor. Zo sídliska pochádzajú aj rôzne železné predmety používané pri každodenných činnostiach, ako nože, britva, perové nožnice, fragment sekery, spolu s kamennými brúsikmi používanými na ich ostrenie. Našli sa však aj exkluzívnejšie železné výrobky, poukazujúce na prítomnosť sociálne vyššie postavenej zložky spoločnosti na hradisku, ostrohy a prevliečka s predĺženým krčkom (obr. 5). Na niektorých honosných železných výrobkoch sa pomocou spektroskopu zistili stopy po pocínovaní ich povrchov.

Areál od akropoly po bránu pri Malom vrchu, prímýnajúci sa k valu nad podhradím, je terasovite formovaný. Vykopávkami sa zistilo, že nejde o umelú úpravu terénu, jeho výzor je výsledkom horotvorných procesov, výstupom šikmo uložených skalných vrstiev masívu (obr. 6). Na jednej z týchto terás, v blízkosti našich sond sa v minulosti našiel menší depot železných predmetov. Nálezca ho s odstupom štvrtstoročia nevedel presnejšie lokalizovať. Vo vedierku, z ktorého sa dochovali železné obruče a rukoväť, boli do zeme uložené dve sliezske misky a polovica podkovy (obr. 7). Z vrcholovej časti bližšie k valu akropoly pochádza ešte jeden amatérsky včasnostredoveký hromadný nález, ktorý zatiaľ ešte nebol odborné vyhodnotený.

Pri výskume valu na hrebeni kopca medzi vrcholovou časťou a podhradím sa zistilo, že pozostáva z dvoch stavebných fáz. Rádiouhlíková analýza zvyškov konštrukčného dreva zo staršieho z valov doložila, že ho vybudovali na počiatku neskej doby bronzovej v 10. stor. pred n. l. Povrch zvyškov tohto valu vo veľkomoravskom období vyrovnali a postavili na ňom nový val. Jeho datovanie sa opiera o nález včasnostredovekého šípku z planírovacej vrstvy prekrývajúcej deštrukciu valu z doby bronzovej. Predpokladaná drevená konštrukcia včasnostredovekého valu sa v otvorených rezoch nezistila, zanikla v kamenitom násype telesa stavby.

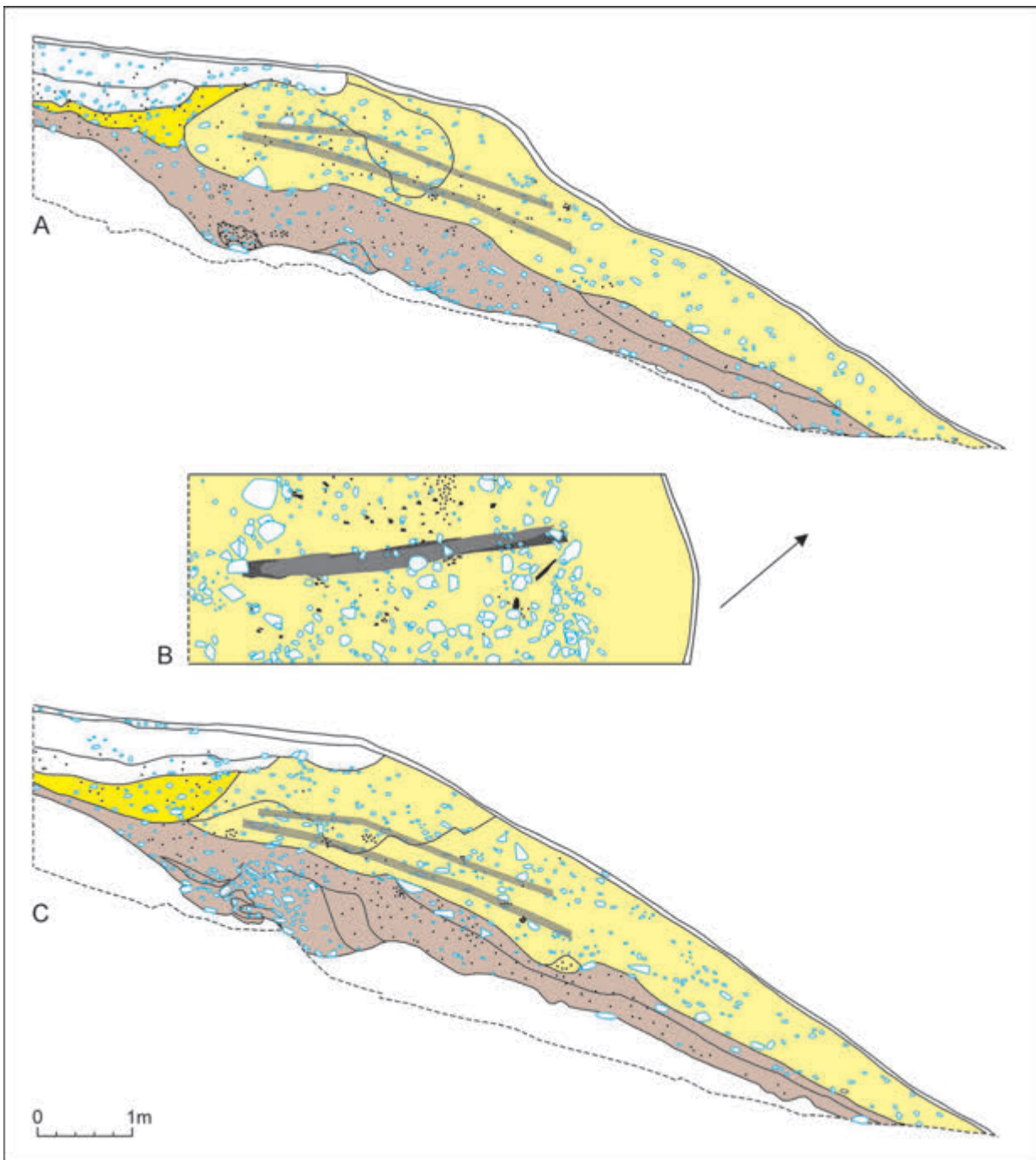
V sondách na opevnenej ploche sa okrem veľkomoravského osídlenia skúmali aj zvyšky do podlažia zahĺbených sídliskových jám lužickej kultúry. Na rozdiel od akropoly, kde bol sídliskový horizont púchovskej kultúry najvýraznejší, vo vrcholovej časti hradiska sa našiel len malý počet črepov tejto kultúry. Podľa nálezovej situácie na akropole je najpravdepodobnejšie, že vnútorný val, ktorý ju oddeľuje od okolia, postavili v dobe laténskej. Tieto skutočnosti naznačujú, že ľud púchovskej kultúry využil výhodnosť polohy Veľkého vrchu a na najvyššom mieste zaniknutého hradiska z doby bronzovej postavil menší hrádok. Neskôr, po obnovení hradiska vo veľkomoravskom období, vybudovali chránenú osadu v celej vrcholovej časti, teda aj na akropole, ale nie je isté, či i tú vyčlenili od okolia nejakou ochrannou stavbou, napríklad dreveným plotom.



Obr. 6. Divinka. Výskum vo vrcholovej časti hradiska na Veľkom vrchu. Foto G. Fusek.



Obr. 7. Divinka, hradisko Veľký vrch. Depot veľkomoravských železných predmetov z vrcholovej časti hradiska. Foto G. Fusek.



Obr. 8. Divinka, hradisko Veľký vrch. Rez valom v podhradí. A – juhovýchodný profil; B – pôdorys výplne včasnostredovekého jadra valu; C – severozápadný profil. Do profilov je premietnutá poloha brvíen drevenej konštrukcie. Legenda: hnedá – doba bronzová; žltá – včasný stredovek; čierna a sivá – zuhoľnatené drevo, uhliky. Kresba G. Fusek.

V porovnaní s opísaným nálezovým prostredím vo vyšších polohách hradiska sa v dolnej časti podhradia odkryla úplne iná situácia. V novoveku sa tu nachádzali polia, na ktorých rozlohu dnes upozorňujú medze dochované v lesnom poraste. Pod ornitou sa tu nachádzala tmavá hlinitá sídlisková vrstva s uhlíkmi, malými kúsokmi prepálenej hliny, niekoľkými drobnými črepami a zlomkom železného predmetu, ktoré sa nedajú datovať. Tieto skutočnosti indikujú, že sa tu v minulosti nachádzali nadzemné stavby, ich zvyšky sú rozorané. Samotný val, chrániaci v týchto miestach podhradie, taktiež pozostával z dvoch stavebných fáz. V telese hlinito-kamenného staršieho valu boli rozptýlené drobné uhliky z jeho drevenej



Obr. 9. Divinka, hradisko Veľký vrch. Pohľad na vykopávky základne stavby chrániacej bránu vstupu na hradisko z Považia. Foto G. Fusek.



Obr. 10. Divinka, hradisko Veľký vrch. Výskum brány a zásypu pôvodnej cesty vedúcej z Považia. Foto G. Fusek.

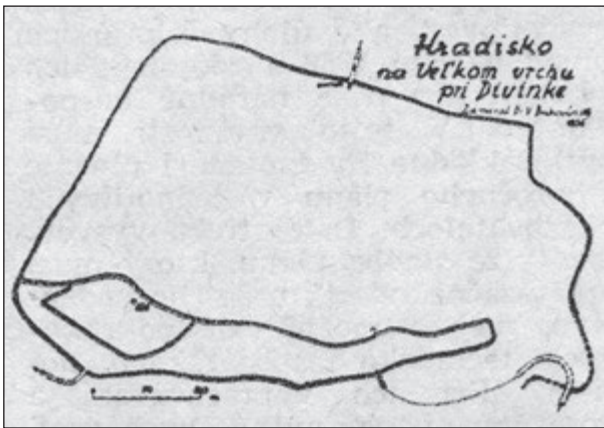
konštrukcie, na vnútornej strane sa na jeho okraji nachádzala kolová jama, pozostatok zvislého stĺpu, opory jeho vnútornej steny. Opora valu z jeho vonkajšej strany bola pravdepodobne konštruovaná rovnakým spôsobom, teda zabezpečovala ju stena z drevených stĺpov v určitých rozstupoch. Na prítomnosť drevených komôr upozorňujú zdokumentované rozdiely ich zásypov. Aj povrch tohto valu poslužil ako základňa mladšej stavby. Uhlíky v telese mladšieho valu boli kompaktnéjšie, väčšie a v miestach, kde sa v ňom pôvodne nachádzali drevené trámy vytvárali pravidelné zhluky. Dve nad sebou uložené priečne brvná z komorovej konštrukcie sa podalo odkryť v celosti (obr. 8). Analýza z nich pochádzajúcich uhlíkov datovala dobu výstavby valu do záveru 9. až prvých troch desaťročí 10. storočia. Na základe analogickej situácie zistenej pri výskume valu vo vrcholovej časti hradiska a absencie nálezov púchovskej kultúry predpokladáme, že starší z valov vybudovali v dobe bronzovej.

Z údolia Váhu v minulosti viedol jediný prístupový chodník, cesta prudkým svahom. Pod Malým vrchom sa rozdeľuje, jedna jej vetva viedla do brány v južnom vale vrcholovej časti hradiska, druhá do podhradia. V teréne sa tu dodnes nachádza okrúhly mohylovitý útvar. Na ňom a v jeho okolí sa v súčasnosti uskutočňuje archeologický výskum, ktorý ešte nie je ukončený. Ale už dnes vieme, že sa v tomto priestore nachádzala brána. Chránila ju drevená stavba vybudovaná na umelom násype (obr. 9). Nosná konštrukcia brány pozostávala z dvoch protiahlych trojíc zvislých dubových stĺpov. Tri z nich sa nachádzali na okraji násypu, druhá trojica stála vo svahu oproti nim, zapustili ich do výklenkov vysekaných do podložnej skaly. Deštrukcia stavby i brány sa zosunula na cestu (obr. 10). Na jej povrchu sa našli včasnostredoveké

železné predmety – zlomok postrannice zubadla a hrot šípu. Rádiouhlíková analýza zvyškov dreva datuje objekt do veľkomoravského obdobia.

Terénna situácia je v dnešnej dobe silno narušená úpravou, rozširovaním pôvodného chodníka radlicou buldozéra na začiatku sedemdesiatych rokov. Svojím umiestnením je brána akoby soliterna, nezakomponovaná do valového systému hradiska. Ale na pláne Vojtecha Bukovinského z polovice päťdesiatych rokov je v miestach pozdĺž chodníka vyznačená palisáda (obr. 11). Pretože pôvodný terén je zdevastovaný, zrovnaný, dnes už nevedno, či sa tu v nie až tak dávnej minulosti nachádzal terénny zlom, upozorňujúci na prítomnosť ľahkého opevnenia, alebo či ide o autorovu logickú interpretáciu. Každopádne val tam nebol a ako sme vyššie uviedli, pod strmým svahom sa nachádzajú s obtiažami prekonateľné brlá (obr. 12). Čiže z tohto smeru nemohol byť proti hradisku vedený masívnejší útok, a tak možno predpokladať, že priestor pozdĺž cesty od brány po valy podhradia i vrcholovej časti chránila nejaká forma drevenej zábrany, ako palisáda alebo poľský plot.

Obraz veľkomoravského osídlenia hradiska na Veľkom vrchu dopĺňajú okrem už uvedených depotov ešte ďalšie tri, taktiež odkryté nelegálnym spôsobom bez prítomnosti odborníka. Jeden, bez presnejšej lokalizácie konkrétneho miesta nálezu, sa nachádza v zbierkach Archeologického múzea SNM v Bratislave.¹² Okrem úzkej železnej pásoviny obsahoval remeselnícke nástroje (sekáč, dláto, poriez) a poľnohospodárske náradie, konkrétne kosu, kosáky a otku (obr. 13). Náradie na zber plodín a obrábanie pôdy – kosa a kosáky, lemeše, čerieso, motyky z ďalšieho depotu nájdeného asi

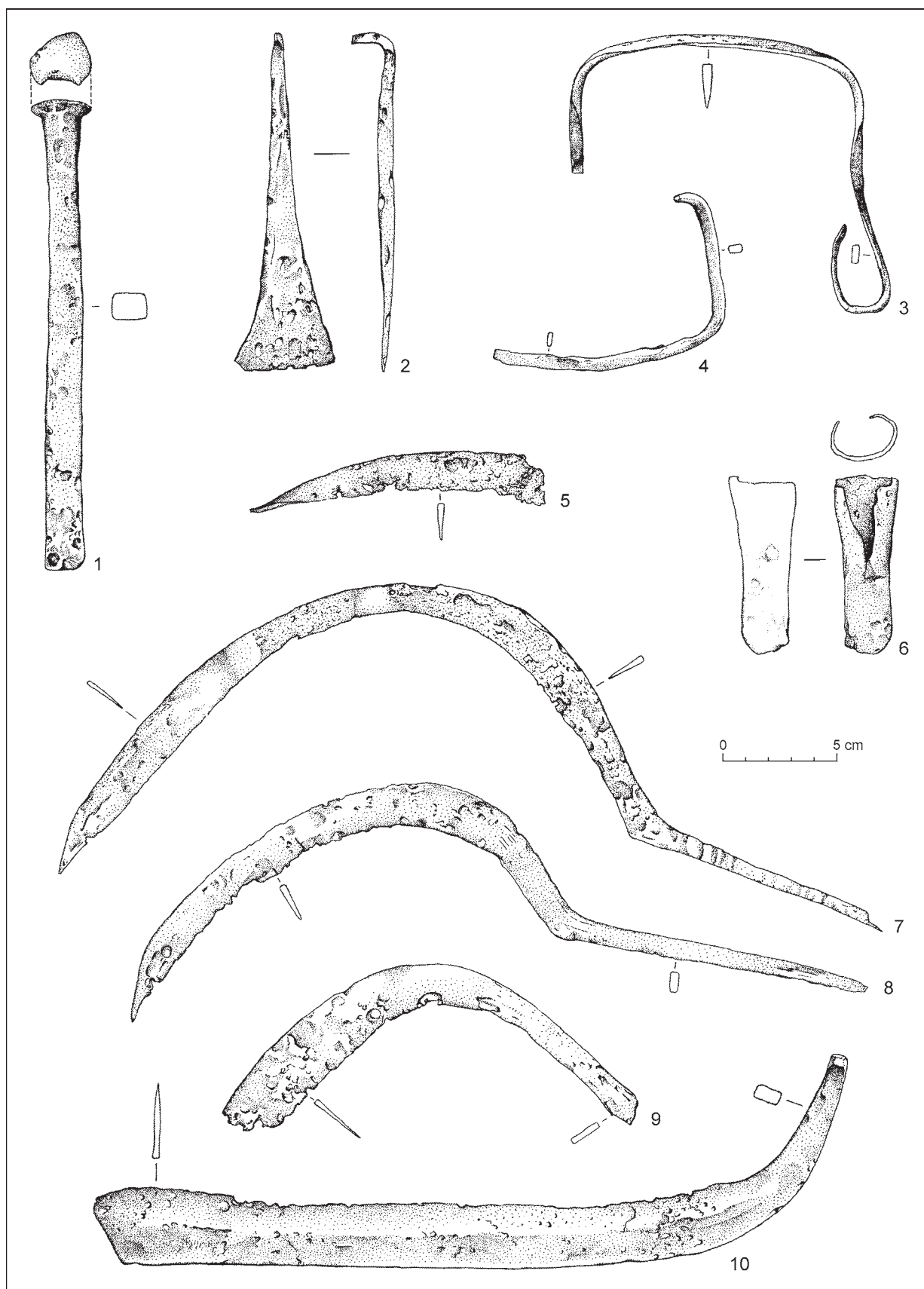


Obr. 11. Divinka. Plán hradiska na Veľkom vrchu, stav v päťdesiatych rokoch minulého storočia (podľa Bukovinský 1955).



Obr. 12. Divinka. Pohľad na svah Veľkého vrchu pod východnou časťou podhradia pred zalesnením. Okolo roku 1950. Foto V. Križan st., z archívu J. Jaroša.

¹² Turčan 2012, 25, 26.



Obr. 13. Divinka. Nelokalizovaný hromadný nález železných predmetov z hradiska Veľký vrch (podľa Turčan 2012).



Obr. 14. Divinka, hradisko Veľký vrch. Hromadný nález železných predmetov z Malého vrchu alebo z jeho okolia. Foto A. Kucharčíková.



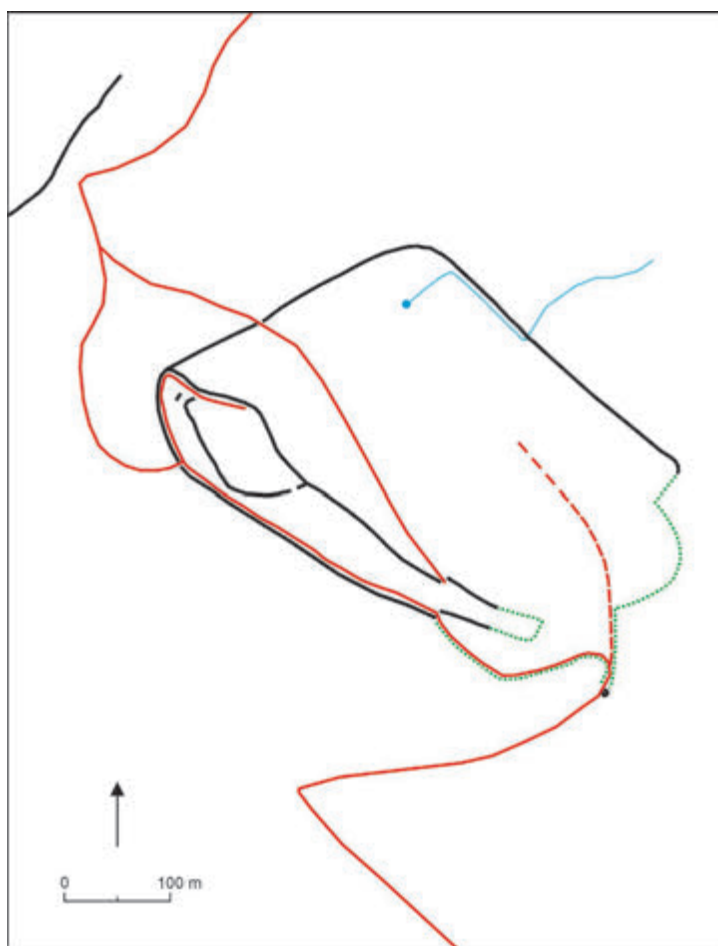
Obr. 15. Divinka. Hromadný nález železných predmetov zo svahu pod západným valom hradiska na Veľkom vrchu. Foto G. Fusek.

niekde v priestore okolo Malého vrchu, dopĺňa sekera, dlhý nôž, kľúč a sliezska miska (obr. 14).¹³ V súčasnosti sa tento depot nachádza v zbierkach Považského múzea v Žiline. K novým akvizíciám múzea patrí aj dosiaľ nepublikovaný hromadný nález železných predmetov zo svahu pod západným valom hradiska. Z poľnohospodárskeho náradia taktiež obsahoval kosu a kosák, ako aj motyku, našli sa tu tiež nástroje na opracovanie kovov a dreva, ako sekáče, šidlo alebo rydlo a pílka. Súčasťou depotu však boli aj držadlo vedra a výrobné medziprodukty – nedohotovené rameno klieští a opracovaný polotovar asi na výrobu sekáča, na našom území aj pomerne raritná hrotitá hrivna. Pozoruhodný je nález nožičiek trojnožky (obr. 15).

Rozsahom obmedzené plochy vykopávk na Veľkom vrchu neumožňujú precizovať štruktúru zástavby hradiska. Ale už zo samotnej konfigurácie terénu je jasný jej vplyv na urbanizmus osady. Vo vrcholovej, centrálnej časti hradiska bolo možné domy budovať len v miestach akropoly a v pomerne úzkom, terasovite členenom páse pozdĺž hrebeňa kopca. Doložená je výstavba nadzemných drevených stavieb na podmurovkách vyrovnávajúcich svahovitý terén, zemnice sa tu dosiaľ nenašli. Pohyb vozov, ťažných zvierat a jazdcov bol možný len v pozdĺžnom smere tesne popri južnom

vale hradiska, smerom od dvoch brán pri Malom vrchu až do akropoly (obr. 16). Bránka medzi akropolou a vrcholovou časťou slúžila len pre peších. Na podhradí bola osídliteľná len jeho spodná plochá časť s výdatným prameňom. Podhradie s vrcholovou časťou spájala komunikácia vedúca z južnej brány pri Malom vrchu. Chodník spájajúci bránu v západnom opevnení podhradía so severnou bránou pri Malom vrchu nebolo možné v podhradí využívať, lebo je zarezaný do veľmi prudkého svahu. Vzhľadom na to, že ešte v prvej polovici minulého storočia cez val na Loviškách nevedla na Veľký vrch prístupová cesta,¹⁴ predpokladáme, že z Považia viedla len jedna cesta južným svahom kopca do extramurálnej brány pod Malým vrchom. Západné brány hradiska obsluhovali komunikácie vedúce z doliny riečky Diviny.

Podľa datovania nálezov materiálnej kultúry, precizovaného prírodovednými metódami hradisko vybudovali v nepokojnej dobe, kedy došlo k zániku Veľkomoravskej ríše. Na úrovni dnešného poznania by bolo predčasné zaoberať sa otázkou, či hradisko vybudovali z poverenia a v rézii centrálnej moci v čase ohrozenia ríše, alebo naopak, či išlo o decentralizačnú iniciatívu nobility miestneho kmeňa v dobe oslabenia kniežacej moci. Každopádne porovnanie keramiky z Nitrianska s nálezmi z Veľkého vrchu ukázali, že v súbore sa nachádza len keramika domáceho pôvodu (obr. 17). To naznačuje, že nedošlo k nejakému masívnemu preskupovaniu, migrácii obyvateľstva z ohrozeného juhu, ktoré by sa v keramike ako obalovom materiáli pre prevážané produkty zaiste prejavilo. Kovové výrobky, obzvlášť tie luxusnejšie, sú civilizačným výdobytkom, pomocou nich nie je možné otázky tohto druhu zodpovedať. Pozoruhodná je tvarová a funkčná variabilita



Obr. 16. Divinka, hradisko Veľký vrch. Plán lokality s vyznačenými s obrannými stavbami (čierna), cestnej siete (červená), vodného zdroja s odtokom (modrá) a s predpokladaným priebehom palisád (zelená). Kresba G. Fusek.

¹³ Majerčíková 2013. Pôvodne ho získalo Kysucké múzeum v Čadci.

¹⁴ Dnešnú prístupovú cestu upravili pri príprave geologického prieskumu v roku 1971. Vtedy prerazili aj val na Loviškách, a tak vznikla novodobá komunikácia z obce na Veľký vrch. Taktiež dnešnú lesnú cestu vedúcu zo západnej brány podhradía k severnej bráne pri Malom vrchu vytvorili na mieste pôvodného chodníka a tým ho zničili.



Obr. 17. Divinka, hradisko Veľký vrch. Charakteristický veľkomoravský hrniec miestneho pôvodu. Foto G. Fusek.

železných artefaktov a ich výpovedná hodnota k sociálnej stratifikácii vtedajšej spoločnosti. Súčasťou výstroja jednoznačne dokladajú prítomnosť spoločenskej elity na hradisku, ktorej súčasťou bola aj vojenská družina.¹⁵ Jej príslušníkom patrili tri nájdené ostrohy. Družiníci jazdili na zauzdených koňoch, čo je doložené dvomi nálezmi postranníc zubadiel. Zlomok podkovy z jedného z depotov dokladá aj podkúvanie koňov. Hradisko ale poskytovalo ochranu aj nepriviligovanému obyvateľstvu, medzi ktorým vieme vďaka nálezom identifikovať remeselníkov aj roľníkov. Napríklad predmety, či už nástroje alebo polotovary, uložené v depotoch upozorňujú na prítomnosť kováčov. Orné a žacie náradie zas dokladá rozvinuté poľnohospodárstvo v zázemí hradiska, ktorého úroda sa spracúvala aj priamo na hradisku, čo je doložené nálezmi žarnovov.

Na rozvalinách pravekého hradiska vybudovaný včasnostredoveký hrad nad Divinkou sa nachádza na strategicky dôležitom mieste v horskej oblasti severozápadného Slovenska na periférii Nitrianskeho kniežatstva. Bolo z neho možné kontrolovať severojužnú komunikačnú trasu vedúcu údolím Váhu, spájajúcu nížiny juhozápadného Slovenska cez Oravu s Malopoľskom a cez Kysuce aj so Sliezskom. V záverečnej fáze existencie Veľkomoravskej ríše tu vzniklo regionálne polyfunkčné centrum.¹⁶ V jeho zázemí sídlil slovanský kmeň, ktorý sa od obyvateľstva v nížinných oblastiach Nitrianskeho kniežatstva odlišoval predovšetkým inými kultovými praktikami. Tie sa v archeologických prameňoch najvýraznejšie prejavujú najmä v pohrebnom rite. Kým pre južné oblasti je charakteristické pochovávanie nespálených tel na radových pohrebiskách, pre severozápadné Slovensko je typické ukladanie nespálených pozostatkov i kremačných zvyškov do mohýl zoskupených do mohylníkov.¹⁷ Jadrom hradiska bola jeho opevnená vrcholová časť, podhradie zrejme slúžilo ako dočasné útočisko pre obyvateľov neopevnených osád v dobe ohrozenia.

¹⁵ Ruttkay 1994, 74–77.

¹⁶ K jeho funkciám pozri Šalkovský 2015, 107.

¹⁷ Hanuliak 2001, obr. 1; Slaná 2013.

LITERATÚRA

- Bel 2013 M. Bel: *Trenčianska stolica*. Čadca 2013.
- Bukovinský 1955 V. Bukovinský: Staroslovanské hradisko pri Divinke. *Ciel'. Orgán Krajského výboru KSS v Žiline* 6/38, sobota 10. septembra 1955, 6.
- Fusek 2015 G. Fusek: Hradisko Veľký vrch v Divinke. In: P. Jenčík/V. Struhár (red.): *Hradiská – Svedkovia dávnych čias. Zborník o hradiskách a ich obyvateľoch*. Dolná Mariková 2015, 147–161, 262, 263.
- Fusek 2017 G. Fusek: Kleiner Hortfund von Divinka. In: G. Fusek (Hrsg.): *Archäologische Studien zum frühen Mittelalter*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 19. Nitra 2017, 33–43.
- Fusek/Slaná 2015 G. Fusek/A. Slaná: Nové poznatky z prieskumu hradiska Veľký vrch pri Divinke. *Vlastivedný zborník Považia* 27, 2015, 9–30.
- Fusek/Slaná/Stanecková 2016 G. Fusek/A. Slaná/Z. Stanecková: Archeologický výskum hradiska na Veľkom vrchu v Divinke. Predbežná správa. In: S. Sliacka (ed.): *Výsledky nových archeologických výskumov na strednom Slovensku. Zborník z konferencie archeológov pôsobiach v oblasti stredného Slovenska – „Výsledky nových archeologických výskumov na strednom Slovensku“*. Liptovský Mikuláš 2016, 75–84.
- Hanuliak 2001 M. Hanuliak: K problematike včasnostredovekého mohylového rítu na území Slovenska. *Slovenská archeológia* 49, 2001, 277–299.
- Lombardini 1885 A. Lombardini: Budatyn. (Doplňok k článku v IV. ročníku „Slov. Pohľadov“ uverejneného.) *Slovenské pohľady* 5, 1885, 524–541.
- Majerčíková 2013 D. Majerčíková: Hromadný nález poľnohospodárskych nástrojov z hradiska na Veľkom vrchu pri Divinke. *Vlastivedný zborník Považia* 26, 2013, 25–34.
- Moravčík 1978 J. Moravčík: Divinka, okres Žilina. In: B. Chropovský (ed.): *Významné slovanské náleziská na Slovensku*. Bratislava 1978, 58, 59, obr. 24.
- Moravčík 1980 J. Moravčík: Archeologické nálezy v Považskom múzeu v rokoch 1971–1975. *Vlastivedný zborník Považia* 14, 1980, 15–63.
- Petrovský-Šichman 1957 A. Petrovský-Šichman: Praveké opevnenie v Divinke. *Študijné zvesti AÚ SAV* 2, 1957, 87–90.
- Petrovský-Šichman 1960 A. Petrovský-Šichman: Starożytne umocnienia w Divince koło Żiliny (Słowacja). *Acta Archaeologica Carpathica* 2, 1960, 135–142.
- Pieta 1982 K. Pieta: *Die Púchov-Kultur*. Nitra 1982.
- Ruttikay 1994 A. Ruttikay: Slovensko v 5. až 10. storočí – náčrt dejín a pramene pre poznanie vojenstva. In: B. Klein/A. Ruttikay/R. Marsina: *Vojenské dejiny Slovenska. I. diel. Stručný náčrt do roku 1526*. Bratislava, b. r. v. (1994).
- Slaná 2013 A. Slaná: Úprava priestoru pod mohylami vo včasnom stredoveku na severozápadnom Slovensku. *Vlastivedný zborník Považia* 26, 2013, 35–52.
- Slaná 2017 A. Slaná: Stredoveké žacie a zberové náradie v zbierkach Považského múzea v Žiline. *Vlastivedný zborník Považia* 28, 2017, 39–68.
- Slaná 2018 A. Slaná: V čase dávno pred prvou písomnou zmienkou. In: M. Sobola/J. Jaroš/J. Švaňa/M. Krško (zost.): *Divinka a Lalinok*. Divinka 2018, 43–54.
- Sobola 2018 M. Sobola: Obec na historických mapových podkladoch. In: M. Sobola/J. Jaroš/J. Švaňa/M. Krško (zost.): *Divinka a Lalinok*. Divinka 2018, 10–17.
- Stanecková 2017 Z. Stanecková: Archeologický výskum pastierskeho prístrešku na Veľkom vrchu v Divinke. *Vlastivedný zborník Považia* 28, 2017, 23–36.
- Šalkovský 2015 P. Šalkovský: *Hrady západných Slovanov*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 19. Nitra 2015.
- Turčan 2012 V. Turčan: *Depoty z Bojnej a včasnostredoveké hromadné nálezy železných predmetov uložené v zbierkach SNM-Archeologického múzea*. Zborník SNM. Archeológia. Supplementum 6. Fontes. Bratislava 2012.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION AT THE HILLFORT IN DIVINKA

Gabriel Fusek – Andrea Slaná

Summary

The hillfort at the site of Veľký vrch stretches on the top and slope of the hill called Veľký vrch in the urban area of Divinka, Žilina district. It belongs to the largest ones in Slovakia, its size is 12 ha. Ramparts divide it into three components – the top part with an acropolis included in it, and the suburbium. The site has been known in literature for a long time, in 1972–1973, excavations were carried out in its top part (Fig. 1–3; 16). Since 2013, a new stage of investigation of the hillfort at Veľký vrch has been going on. Its goal is to document the current state of the site, detect intensity and character of settlement by means of smaller trenches and specify chronology of individual settlement phases by means of dating methods of natural sciences.

Wall footings of dry-laid stones were found in the settled area. They levelled the slopy terrain under wooden structures. Besides typical Slavic pottery, various miniature artifacts come from them and from the cultural layer (Fig. 4; 5; 17). Several hoards of manufacturing and farming tools were also discovered at the hillfort (Fig. 7; 13–15). The narrow top part is terraced, but it is a result of mountain-forming processes not anthropogenic terrain adaptations (Fig. 6). The enclosing ramparts consist of two construction phases (Fig. 8). According to radiocarbon analyses, the older ramparts were built in the beginning of the Late Bronze Age, in the 10th century BC. In the end of the Great Moravian period, in the end of the 9th/first three decades of the 10th century, new fortifications were built on their remains. According to our current knowledge, the acropolis was separated in the LaTène period, when a small castellum was built here.

Access from the Váh river basin was defended by the gate forwarded on the slope outside the fortification; artificial embankment has been preserved from it together with foundations of a wooden construction and remains of a stake construction on the edges of the road (Fig. 9). Their destroyed remains slid down to the road (Fig. 10). The original situation of the roads is now disturbed by earthworks and is different from the situation in the middle of the previous century (Fig. 11). The gate was hard to access, it is located above a steep slope ending with rocks (Fig. 12). It is assumed that the area unprotected by the ramparts was enclosed by a palisade.

The hillfort was built in a strategically important place, in the mountainous area of northwestern Slovakia, on the periphery of the Principality of Nitra. It allowed control of the north-south route leading through the Váh river valley and connecting lowlands of southwestern Slovakia with Lesser Poland through Orava and with Silesia through Kysuce region. In the final phase of existence of Great Moravia, a polyfunctional regional centre was established here. The hillfort's core was in its fortified top part with evidence of presence of social elite, the suburbium was probably used as a temporary refuge for inhabitants of unfortified settlements in times of danger.

Fig. 1. Divinka. View of Veľký vrch site from the left bank of the lake created by gravel exploitation for the rock-filled dam of Hričov. Photo by G. Fusek.

Fig. 2. Divinka. Course of fortification of the hillfort at Veľký vrch on the orthophotomap of Eurosense company from 2006. Measured by G. Fusek, elaborated by M. Bartík.

Fig. 3. Divinka. View of Malý vrch from the suburbium area. Photo by G. Fusek.

Fig. 4. Divinka. Great Moravian finds from the acropolis of the hillfort at Veľký vrch. 1 – fragment of an iron spur with a tinned plate; 2 – bronze ring. Sketch by Ž. Nagyová.

Fig. 5. Divinka. Top part of the hillfort at Veľký vrch. Loop slider with elongated neck. Course of documentation from the discovery of the artifact to its conservation. From the left: just after the discovery, X-ray photo, after cleaning, conservation and sketch. Spectrometric analysis detected tinning of the plate. Photo by G. Fusek, sketch by Ž. Nagyová.

Fig. 6. Divinka. Excavation at the top part of the hillfort at Veľký vrch. Photo by G. Fusek.

Fig. 7. Divinka, Veľký vrch hillfort. Depot of Great Moravian iron artifacts from the top part of the hillfort. Photo by G. Fusek.

Fig. 8. Divinka, Veľký vrch hillfort. Cross-section of the rampart in the suburbium. A – southeastern profile; B – groundplan of backfill of the early medieval rampart core; C – northwestern profile. Position of beams from wooden construction is projected in the profiles. Legend: brown – Bronze Age; yellow – Early Middle Ages; black and grey – carbonated wood, charcoals. Sketch by G. Fusek.

Fig. 9. Divinka, Veľký vrch hillfort. View of excavation of the foundations from the structure defending the entrance gate to the hillfort from the region of Považie. Photo by G. Fusek.

Fig. 10. Divinka, Veľký vrch site. Investigation of the gate and backfill of the original road leading from the region of Považie. Photo by G. Fusek.

Fig. 11. Divinka. Plan of the hillfort at Veľký vrch, situation in the 1950s (after *Bukovinský 1955*).

Fig. 12. Divinka. View of the slope of Veľký vrch below the eastern part of the suburbium before forestation. Around 1950. Photo by V. Križan st., from the archive of J. Jaroš.

Fig. 13. Divinka. Unlocalized hoard of iron artifacts from the hillfort at Veľký vrch (after *Turčan 2012*).

Fig. 14. Divinka, Veľký vrch hillfort. Hoard of iron artifacts from Malý vrch or its surroundings. Photo by A. Kucharčíková.

Fig. 15. Divinka. Hoard of iron artifacts from the slope below the western rampart of the hillfort at Veľký vrch. Photo by G. Fusek.

Fig. 16. Divinka, Veľký vrch hillfort. Plan of the site with indicated defensive structures (black), roads (red), water source with drainage (blue) and assumed course of palisades (green). Sketch by G. Fusek.

Fig. 17. Divinka, Veľký vrch hillfort. Typical Great Moravian pot of local provenance. Photo by G. Fusek.

PhDr. Gabriel Fusek, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
gabriel.fusek@savba.sk
<https://orcid.org/0000-0002-6665-1987>

Mgr. Andrea Slaná, PhD.
Považské múzeum v Žiline
Topoľová 1
SK – 010 03 Žilina-Budatín
slana.andrea@gmail.com